

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԼԻԻՔ-ՕԴԱՆՋԱՆՅԱՆ
КАРАПЕТ МЕЛИК-ОГАНДЖАНЫН
KARAPET MELIK-OHANJANYAN
KARAPET MÉLIK-OHANDJANIAN
KARAPET MELIK-OHANDSCHANYAN

Զ. ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ З. БУНИЯТОВА
THE HISTORICO- LITERARY CONCEPTION OF Z. BUNİYATOV
LA CONCEPTION HISTORICO-LITTÉRAIRE DE Z. BOUNIYATOV
HISTORISCH-LITERARISCHES KONZEPT VON Z. BUNİYATOV

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԼԻԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ
Զ. ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Նախագծի հեղինակ և կազմող՝ Վահան Մելիք-Օհանջանյան
Խմբագիր՝ Ալեքսան Հակոբյան

KARAPET MELIK-OGANDJANYAN
ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ З. БУНИЯТОВА

Автор проекта и составитель *Vahan Melik-Ogandjanyan*
Редактор *Aleksan Akopyan*

KARAPET MELIK-OHANJANYAN
THE HISTORICO-LITERARY CONCEPTION OF Z. BUNYATOV

Author of the project and compiler *Vahan Melik-Ohanjanyan*
Editor *Aleksan Hakobyan*

KARAPET MÉLIK-OHANDJANIAN
LA CONCEPTION HISTORICO-LITTÉRAIRE DE Z. BOUNIYATOV

Auteur du projet et compilateur *Vahan Mélik-Ohandjanian*
Éditeur *Alexan Hakobian*

KARAPET MELIK-OHANDSCHANYAN
HISTORISCH-LITERARISCHES KONZEPT VON Z. BUNIYATOV

Autor des Projekts und Compiler *Wahan Melik-Ohandschanyan*
Editor *Alexan Hakobyan*

ԵՐԵՒԱՆ 2025

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մ 100 **Մելիք-Օհանջանյան Կարապետ**, «Զ. Բունիաթովի գրական-
պատմական հայեցակարգը»: Նախագծի հեղինակ և կազմող՝ Վ.
Մելիք-Օհանջանյան, խմբագիր՝ Ա. Հակոբյան:

Գրքում հինգ լեզվով՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմա-
ներեն, վերահրատարակված է XX դարի ականավոր հայագետներից մեկի՝ Հա-
յաստանի ԳԱ ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի (1893-1970)՝ «Զ.
Բունիաթովի գրական-պատմական հայեցակարգը» ռուսերեն հոդվածը («Исто-
рико-литературная концепция З. Бунятова», – «Բանբեր Հայաստանի արխիվնե-
րի», 1968, հ^տ 2), որը հանգամանալից բացահայտում է ադրբեջանցի պատմա-
բան Զիա Մ. Բունիաթովի՝ «Ադրբեջանը VII-IX դդ.» («Азербайджан в VII-IX вв.»,
Баку, 1965) մենագրության մեջ առկա՝ Հայոց և Աղվանից պատմության և մշա-
կոյթի խեղաթյուրման փաստերը:

Նախագծի հեղինակը և նյութերի կազմողն է՝ Վահան Մելիք-Օհանջանյանը,
խմբագիրը՝ Ալեքսան Հակոբյանը: Նյութերի թարգմանիչներն են՝ Անահիտ Հարու-
թյունյանը, Աիդա Չարխչյանը , Արուսյակ Իսրայելյանը և Էլզա Գևորգյանը: Իբրև
հավելում գրքում զետեղված են բ.գ.դ. Վարդան Դևրիկյանի՝ «Հայագիտության
անխոնջ երախտավորը» առաջաբանությունը և պ.գ.դ. Ա. Հակոբյանի՝ «Ալբա-
նիա-Աղվանքի հետազոտության արդի խնդիրները և «Բունիաթովչիան» հոդ-
ված-խմբագրականը: Դրանք ևս թարգմանված են նշված լեզուներով: Հատորում
զետեղված են նաև Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի ազնվական նախնիներին և
իր կյանքին վերաբերող լուսանկարներ, ինչպես նաև միջնադարյան հայ ձեռա-
գրերի, մանրանկարների, Արցախի եկեղեցիների ու վանքերի, խաչքարերի
պատկերներ, հին Հայաստանի և Աղվանքի քարտեզներ, փաստաթղթեր:

Գիրքը նախատեսված է բազմալեզու ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ԿԱՐԱՊԵՏ
ՄԵԼԻԿ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

KARAPET MELIK-OGHNDJANYAN
KARAPET MELIK-OHANJANYAN
KARAPET MÉLIK-OHANDJANIAN
KARAPET MELIK-OHANDSCHANYAN

**ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, СОДЕРЖАНИЕ,
CONTENTS, CONTENU, INHALT**

Զ. ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ	7
Վ. Մելիք-Օհանջանյան <i>Նախագծի հեղինակի կողմից</i>	9
Վ. Դևրիկյան <i>Հայագիտության անխոնջ երախարավորը</i>	11
Կ. Մելիք-Օհանջանյան <i>Զ. Բունիատովի գրական-սրբանվանական հայեցակարգը</i>	21
Ա. Յակոբյան <i>Ալբանիա-Աղուանքի հեղափոխության արդի խնդիրները եւ «Բունիատովշինան»</i>	48
ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ З. БУНИЯТОВА	71
В. Мелик-Оганджанян <i>От автора проекта</i>	73
В. Деврикян <i>Неутомимый служитель арменоведения</i>	75
К. Мелик-Оганджанян <i>Историко-литературная концепция З. Бунятова</i>	83
А. Акопян <i>Актуальные проблемы изучения Албании-Алуанка и “Бунятовщина”</i>	104
THE HISTORICO-LITERARY CONCEPTION OF Z. BUNYATOV	123
V. Melik-Ohanjanyan <i>By the author of the project.....</i>	125
V. Devrikyan <i>The tireless devotee of Armenology.....</i>	127
K. Melik-Ohanjanyan <i>The Historico-Literary Conception of Z. Bunyatov</i>	134
A. Hakobyan <i>The Actual problems of Studying of Albania-Aghvank and the “Bunyatovshchina”</i>	154
LA CONCEPTION HISTORICO-LITTÉRAIRE DE Z. BOUNIYATOV	171
V. Mélik-Ohandjanian <i>De la part de l’auteur du projet.....</i>	173
V. Devrikian <i>L’inlassable fervent de l’Arménologie</i>	175
K. Mélik-Ohandjanian <i>La conception historico-littéraire de Ziya Bouniyatov</i>	183
A. Hakobian <i>Problèmes réels de l’étude de l’Albanie-Aghvank et la « Bouniyatovchtchina »</i>	204
HISTORISCH-LITERARISCHES KONZEPT VON Z. BUNIYATOV	223
W. Melik-Ohandschanyan <i>Vom Autor des Projekts</i>	225
W. Dewrikyan <i>Der unermüdliche Meister der Armenologie</i>	227
K. Melik-Ohandschanyan <i>Historisch-Literarisches Konzept Von Z. Buniyatov</i>	235
A. Hakobyan <i>Aktuelle Probleme beim Studium von Albania-Aghwank und die “Buniatovschtschina”</i>	259

Լուսանկարներ, քարտեզներ և պատմական պատկերներ	280
Фотографии, карты и исторические иллюстрации	280
Photographs, maps and historical illustrations	280
Photographies, cartes et illustrations historiques	280
Fotografien, Karten und Historische Illustrationen	280

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

**Զ. ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ**

Նախագծի հեղինակ և կազմող՝ Վահան Մելիք-Օհանջանյան
Խմբագիր՝ Ալեքսան Հակոբյան

ԵՐԵՒԱՆ 2025

ՆԱԽԱԳԾԻ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս գրքում հայերեն, ռուսերեն և երոպական երեք լեզուներով վերահրատարակվում է ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Կարապետ Աղաբեկի Մելիք-Օհանջանյանի (1893–1970)՝ 1968 թ. տպագրված «Զիյա Բունիաթովի գրական-պատմական հայեցակարգը» ռուսերեն հոդվածը, որտեղ հեղինակը մանրակրկիտ ցույց է տալիս ադրբեջանցի արևելագետ-պատմաբանի՝ Բաքվում 1965 թ. հրապարակված «Ադրբեջանը VII–IX դդ.» մենագրության մեջ հետևողականորեն թույլ տրված՝ Հայաստանի և Աղվանքի պատմության ու մշակույթի խեղաթյուրման բազմաթիվ փաստեր:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի իբրև առաջաբան կենսագրությունը՝ («Հայագիտության անխոնջ երախտավորը» վերտառությամբ), հեղինակել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի վաղամեծիկ տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վարդան Դևրիկյանը (1964–2023), որը, ցավոք, մեր գիրքը չտեսավ տպարանում: Իսկ «Ալբանիա-Աղվանքի հետազոտության արդիական խնդիրները և «Բունիաթովչինան»» վերնագրով խմբագրականը (մեսրոպյան դասական ուղղագրությամբ) գրել է գրքի խմբագիրը՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր Ալեքսան Հակոբյանը: Այդ բնագրերը ևս թարգմանված են չորս լեզվով:

Գրքում գետեղված են նաև Կ. Մելիք-Օհանջանյանի՝ մելիքական ծագմամբ նախնիների և իր իսկ կյանքի դրվագների հետ առնչվող լուսանկարներ, ինչպես նաև միջնադարյան հայկական ձեռագրերի, մանրանկարների, Արցախի եկեղեցիների, վանքերի, խաչքարերի պատկերներ, քարտեզներ ու փաստաթղթեր, որոնք տրամադրել են ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը, Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և հուշարձանագետ Զոհրաբ Ընքոյանը: Հին Հայաստանի քարտեզները տրամադրել է քարտեզագետ, ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր Ռուբեն Գալչյանը:

Գրքի կազմման առիթով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի մասին կարևոր տեղեկություններ և այլ նյութեր են տրամադրել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական գծով փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու Վահե Թորոսյանը, արխիվի և արխիվագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու Արմեն Մալխասյանը, նույն բաժնի ավագ գիտաշխատող Մերի Քեշիշյանը, Մատենադարանի հրատարակչության տնօրեն, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Հայկ Համբարձումյանը, Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հրավարդ Հակոբյանը, Հայաստանի ազգային արխիվը և Եղիշե Չարենցի անվան գրականության

և արվեստի թանգարանը: Գրքի տպագրման գործում ներդրում են ունեցել Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի եղբայր Բագրատ Մելիք-Օհանջանյանի թոռը՝ բժշկագիտության դոկտոր Նանա Պողոսովան, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի եղբայր Միքայել Մելիք-Օհանջանյանի թոռները՝ Միքայել և Արա Մարտիրոսյանները, մեր ամենահաս բարեկամներ Ստեփան Դավթյանը և Հայկ Գևորգյանը:

Բնագրերի թարգմանությունները կատարել են Անահիտ Հարությունյանը, Աիդա Չարխչյանը, Արուսյակ Իսրայելյանը և Էլզա Գևորգյանը: Համակարգչային ձևավորման ու էջադրման համար երախտապարտ ենք Արմեն Իվանյանին, Արփինե Սրապյանին, Սարգիս Շահինյանին, Աիդա Տոնոյանին, Վարսենիկ Ըռքոյանին, Տիգրան Չարֆալակյանին, «Քարդիմպեքս» կազմակերպության մասնագետներ Լիլիթ Կուպալյանին, Արթուր Դավթյանին և «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչության առաջատար մասնագետ Նարինե Գևորգյանին:

Գրքի հայերեն տեքստը սրբագրել են բանասիրական գիտությունների թեկնածու Անահիտ Հարությունյանը և ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» ռազմական պատմության թանգարանի գիտական բաժնի վարիչ Արմեն Խաչատրյանը, ռուսերենը՝ Մոսկվայի ռուսական պետական հումանիտար համալսարանի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի մերձավոր բարեկամ Գուրգեն Մելիք-Օհանջանյանի ծոռը՝ Դմիտրի Անտոնովը և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական աշխատող Լուսիկ Ստեփանյանը, անգլերենը՝ ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի անգլերենի դասախոս Լուսինե Գրիգորյանը, ֆրանսերենը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի զբոսավար-թարգմանիչ Ամալյա Շահումյանը և ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» ռազմական պատմության թանգարանի գիտական բաժնի վարիչ Արմեն Խաչատրյանը, իսկ գերմաներենը՝ իրավագիտության դոկտոր, Համբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Օտտո Լուխտերհանդտը՝ բժշկական գիտությունների դոկտոր, արձակագիր Աննեմարի Բրաունի և վեգներագետ Մանուշակ Մարկոսյանի հոգատար աջակցությամբ:

Վ. Մ.-Օ.

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԽՈՆՋ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

«Ով գեթ մեկ անգամ շփվել է նրա հետ, չի կարող երբևէ մոռանալ այն լույսը, որը բխում է այս մարդուց, այն պայծառությունը, որ ճառագում է նրանից և մասնահատկությունն է Արվեստագետի, ոչ թե սառն ու անհաղորդ Գիտնականի:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ոչ միայն գիտնական-արվեստագետ, հայագետ և արևելագետ, լեզվաբան և թարգմանիչ է, հեղինակ արժեքավոր բանասիրական աշխարանքների, այլև Ուսուցիչ, բոլոր ուսուցիչների Ուսուցիչ: Նրա բազմաթիվ և իրարից շատ փարբեր աշակերտները գիտեն, որ ուղղակի, հենց այնպես, հնարավոր չէ նրա մոտ սովորել: Նրա մոտ սովորելու համար հարկավոր է ունենալ որդիական հավատարմություն և անսահման նվիրում. ուղղակի աշակերտ լինելը անխնայ է, պետք է նրա որդին դառնալ...»:

Պարույր Սևակ

Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը Մանուկ Աբեղյանին, Հրաչյա Աճառյանին, Հակոբ Մանանդյանին, Թորոս Թորամանյանին, Լեոյին, Նիկողայոս Ադոնցին և դասական հայագիտության այլ ներկայացուցիչներին հաջորդող սերնդի ամենավառ ու պայծառ դեմքերից էր: Իր ավագ գործընկերներից շատերի նման նա ևս դասական կրթություն էր ստացել Գերմանիայում, որը հնարավորություն էր տվել տիրապետելու մի քանի լեզուների և գիտական տարբեր խնդիրներ դիտարկելու միջգիտակարգային փոխառնչակցությունների առավել լայն համատեքստում: Իր ավագ սերնդակիցների նման նա ևս իր գիտելիքները փոխանցել է կրտսեր գործընկերներին և աշակերտներին՝ մեծ ավանդ ունենալով գիտական գործունեությունը սկսող՝ հայագիտության տարբեր գիտակարգերի ներկայացուցիչների՝ որպես գիտնականներ ձևավորման գործում: Նրանք բոլորն էլ հետագայում մեծ երախտագիտությամբ են հիշել իրենց ուսուցչին:

Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը ծնվել է 1893 թ. փետրվարի 20-ին (նոր տոմարով՝ մարտի 4-ին) Մեղրիի Կալեր գյուղում, ազնվական դասին պատկանող Աղաբեկ և Նուբար Մելիք-Օհանջանյանների բազմանդամ ընտանիքում: 1901 թ. Կարապետի հորեղբայր Փարսադան Մելիք-Օհանջանյանը, լինելով Ելիզավետպոլ (Գանձակ) քաղաքի դատախազը, վերցնում է նրան իր խնամքի տակ և տեղափոխում Գանձակ, որտեղ նա հաճախում է տեղի մասնավոր դպրոցներից մեկը, ապա քաղաքի Տղայոց գիմնազիան: Ի դեպ, դրանից առաջ Փարսադանն իր մոտ էր տարել նաև Կարոյի ավագ

եղբայր Բագրատին (հետագայում՝ Հայաստանի վաստակավոր բժիշկ-ինֆեկցիոնիստ):

Շնորհիվ հորեղբոր հետևողական ջանքերի՝ Կարապետը 1904 թ. ընդունվում է Մոսկվայի Լազարյան ձեմարան (Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ), որի դասարանական բաժինը ավարտում է 1911-ին: 1912-1914 թթ. նա սովորում է ձեմարանի մասնագիտական-արևելագիտական լիցեյում, որտեղ հայոց լեզու և գրականություն էր դասավանդում Կարապետ Կուսիկյանը: Վերջինիս խորհրդով որոշում է նվիրվել հայագիտությանը: Լազարյան ձեմարանում Կ. Մելիք-Օհանջանյանին դասավանդել են անվանի հայագետ Կարապետ Կոստանյանը, նշանավոր արևելագետներ Ագաֆանգել Կրիմսկին, Ֆեոդոր Կորշը, Ալեքսանդր Վեսելովսկին, Վլադիմիր Գորդլևսկին և ուրիշներ:

Հայոց գրերի գյուտի 1500 և հայկական տպագրության 400-ամյակների առիթով Լազարյան ձեմարանում 1913 թ. կազմակերպված հանդիսությանը 20-ամյա Կարապետը զեկուցում է կարդում հայկական տպագրության մասին: Կարապետ Կոստանյանի առաջարկով 1913 թ. նոյեմբերին նա գրում է «Մամիկոնյանների նախարարական տոհմը՝ ըստ Փավստոս Բյուզանդացու՝ V դարի պատմիչի պատկերացումների» հետազոտությունը (ռուսերեն), որը 1915 թ. տպագրվում է Կայսերական հնագիտական ընկերության Մոսկվայի արևելյան բաժանմունքի “Труды” շարքում¹: Նույն այդ թեմայով ընթերցված զեկուցման համար հեղինակն ընտրվում է Հնագիտական ընկերության թղթակից-անդամ (նախագահող՝ կոմսուիի Պրասկովյա Ուվարովա):

Հիշյալ զեկուցման համար, որպես մրցանակ, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը 1914 թ. հունիսի սկզբներին Լազարյան ձեմարանի պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի կողմից չորս ամսով գործուղվում է Գերմանիա (Մարբուրգի համալսարան)՝ գերմաներենի մեջ խորամուխ լինելու և արևելագետ Պ. Ենսենի մոտ սանսկրիտ սովորելու նպատակադրումով: Սկսված Առաջին աշխարհամարտի պատճառով, որպես թշնամական երկրի զինապարտի, Գերմանիան չի թույլատրում նրան վերադառնալ, և մինչև պատերազմի ավարտը նա ստիպված մնում է այնտեղ:

Բեռլինում Կարապետն ապրում է Ավետիք Իսահակյանի բնակարանում (Berlin, Wilmersdorf, Nassauische Strasse 14), որը այդ շրջանում մեկնել էր Ժնև՝ բնակարանը թողնելով նրան ու ևս մեկ հայ ուսանողի: Այդ Ժամանակ երիտասարդ գիտնականն արտագրում է Վարպետի «Ուստա Կարո» վեպի ձեռագիրը, որպեսզի որևէ պատահարի դեպքում օրինակներից մեկը պահպանվի: Աշխարհահռչակ հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտի միջնորդությամբ

¹ Այդ հոդվածի ձեռագիրը գտնվում է Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում՝ Կարապետ Կոստանյանի արխիվային ֆոնդում:

Կարապետը 1915-1917 թթ. որպես ազատ ունկնդիր հաճախում է Բեռլինի համալսարանի արևելագիտության և փիլիսոփայության ֆակուլտետների դասընթացներին, հմտանում հին իրանական լեզուների, Հին Հունաստանի գրականության ու մշակույթի, Հռոմի պատմության և ասորական գրականության մեջ:

Ավ. Իսահակյանը ժնկից նամակագրական կապի մեջ է եղել Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հետ և նրա մասին գրել է Փարսադան Մելիք-Օհանջանյանին: Մեզ է հասել Իսահակյանի գրած երեք նամակ, որոնցից առաջինը թվագրվում է 1915 թ. հունվարի 25-ով: Կարպետը գրում է, որ Կարապետը լավ է, բայց «ստիպված է մնալ Գերմանիայում մինչև պատերազմի վերջը»²:

Գերմանիայում անցկացրած տարիներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ամենայն խորությամբ է վերապրում Օսմանյան Թուրքիայում հայոց ցեղասպանությունը: Նա իր մասնակցությունն է բերում Յոզեֆ Մարկվարտի, Յոհաննես Լեփսիուսի և Արմին Վեգների ծավալած հայանպաստ գործունեությանը: Հայոց մեծ եղեռնի՝ Գերմանիա հասած արձագանքների մասին գրում է իր «Հուշամատյանում», որից առանձին պատառիկներ են տպագրվել, ինչպես, օրինակ՝ 1965 թվականին «Էջմիածին» հանդեսում. «Թերթիկներ իմ Հուշամատյանից»³:

1919 թ. վերջին 1555 հայ ռազմագերիների հետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը բռնում է հայրենիք վերադարձի ճանապարհը: Հայաստան է հասնում 1920 թ. փետրվարին և աշխատանքի ընդունվում ՀՀ արվեստի և կրթության նախարարությունում, ինչպես նաև դասախոսում է Երևանի Տղայոց գիմնազիայում: Բեռլինում 1915 թ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ծանոթացել էր ապագա հեղափոխական Հովսեփ Լազյանի հետ, և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Լազյանի ու Աշոտ Հովհաննիսյանի միջնորդությամբ 1920 թ. դեկտեմբերից սկսում է աշխատել Կարմիր բանակի քաղվարչությունում՝ որպես կուլտուր-կրթական բաժնի վարիչ և «Կարմիր բանակ» թերթի խմբագիր: Նաև դասախոսություններ է կարդում Հայաստանի ժողովրդական համալսարանում հայ գրականություն և գերմաներեն առարկաներից:

1930-ական թվականներին սկսվում է նրա գիտա-մանկավարժական բուռն գործունեությունը: Ինչպես գրում է Արամ Ղանալանյանը. «1930-1937 թթ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը եղել է Հայաստանի գիտությունների ինստիտուտի, Նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի, Պատմության և գրականության ինստիտուտի գիտնական քարտուղար, նույն ինստի-

² Ա. Իսահակյան, Երկերի լիակատար ժողովածու Նամակներ (1889-1923), Եր., 2020, էջ 260-261:

³ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, հ^տ Բ-Դ, էջ 36-39:

տուտների հին գրականության ու ժողովրդական բանահյուսության բա-
ժինների վարիչ»⁴ :

Գիտական գործունեության այս տարիները համընկան Ֆիրդուսու ծնն-
դյան և «Սասնա ծռեր» էպոսի ստեղծման հազարամյակների հոբելյանա-
կան հանդիսությունների հետ: Իրանագիտության և դիցաբանության բնա-
գավառներում Գերմանիայում ձեռք բերած գիտելիքներն օգնում են, որ-
պեսզի նա իր գործուն մասնակցությունը բերի այդ հանդիսություններին,
ինչպես նաև այս առիթով իրականացվող գիտական ծրագրերին:

Իրանի մեծ բանաստեղծի ծննդյան 1000-ամյակի առիթով Կ. Մելիք-
Օհանջանյանը գրում է երկու հիմնարար հոդված՝ «Ֆիրդուսին և Իրանի վի-
պական մոտիվները «Շահնամեում» ու հայ մատենագրության մեջ» և «Ռու-
ստան Զալ»⁵ : Այս աշխատանքներն այսօր էլ բնագրային և աղբյուրագիտա-
կան առումով, ինչպես նաև մի շարք տեսական դրույթներով չեն կորցրել ի-
րենց ուղենիշային դերը հայ-իրանական գրական կապերի ուսումնասի-
րության գործում: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Արմանուշ Կոզ-
մոյանը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի իրանագիտական հոդվածների մասին
գրում է. «Դեռևս 1930-ականներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանը հաստատել է
այսօր արդիական և սկզբունքային այն թեզը, որ «ազդեցությունը» պասիվ
յուրացում չէ, այլ տվյալ ժողովրդի ստեղծագործ մտքի, արժեքային չափա-
նիշների և էսթետիկական գիտակցության մեջ գտված, էթնո-մշակութային
կերտվածքի առանձնահատկություններին հարմարված նոր որակ»⁶ :

Եղիշե Չարենցը՝ որպես Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ,
1932 թ. դիմում է Մանուկ Աբեղյանին՝ իրականացնելու «Սասնա ծռեր» էպո-
սի պատումների ամբողջական գիտական հրատարակությունը: Աբեղյանը
համաձայնելով՝ իրեն գործակից է ընտրում Կ. Մելիք-Օհանջանյանին:
Նրանք համապատասխան խմբավորմամբ ի մի են հավաքում էպոսի՝ այդ
ժամանակ հայտնի տպագիր, անտիպ ու նոր գրի առնված պատումները և
մշակում դրանց գիտական հրատարակության սկզբունքները: Մինչև 1930-
ական թթ. չէր գրառվել որևէ պատում, որի ասացողը ծնված լիներ Սասու-
նում և պատումն ասված լիներ Սասունի բարբառով: Կ. Մելիք-Օհանջանյա-
նը Թալինում 1932 թ. գրառում է առաջին երկու այդպիսի պատումները: Նա

⁴ Կարապետ Աղաբեկի Մելիք-Օհանջանյան. Կենսամատենագիտություն, Կազմող՝ **Ռ. Ա. Բաբա-
ջանյան**, Ներածականը՝ **Ա. Տ. Ղանալանյանի**, Եր., 1978, էջ 10-11:

⁵ Ֆիրդուսի. Բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածո, Եր., 1934, էջ 1-116 և 159-
230:

⁶ **Ա. Կոզմոյան**, Հայ-իրանական գրական կապերի դասակարգումը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի գիտա-
կան ժառանգության մեջ, – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հտ. XXXII,
պրակ. Ա, Եր., 2019, էջ 335-336:

գրառել է ևս վեց պատում, այդ թվում և ալաշկերտցի Մանուկ Թորոյանի կողմից ասվածը, որը համարվում է «Սասնա ծռերի» գրառված լավագույն և ընդարձակ պատումներից մեկը: Կ. Մելիք-Օհանջանյանի գրառած այս ութ պատումներից չորսը տպագրվել են «Սասնա ծռերի»՝ 1936 թ. լույս տեսած առաջին հատորում, իսկ մյուս չորսը՝ 1944 թ. տպագրված երկրորդ հատորի առաջին գրքում:

Գիտական գործունեության վերելքում գտնվող գիտնականը ևս դառնում է 1937 թ. բռնադատվածներից: Աքսորվում է Ուրալ՝ Չելյաբինսկ, որտեղից վերադառնում է 1942 թվականին: Նրան, սակայն, արգելվում է Երևանում ապրել: Նախ բնակվում է Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր) և ապա՝ Քանաքեռում:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի համար միջնորդությամբ է դիմում Հովսեփ Օրբելին, և Անաստաս Միկոյանի թույլտվությամբ 1946 թվականից նա աշխատանքի է անցնում ԳԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում, ինչպես նաև դասավանդում է Երևանի ռուսական մանկավարժական ինստիտուտում:

Նման դժվարին պայմաններում և Աբեղյանի վախճանման տարում՝ 1944 թվականին, հնարավոր է լինում իրականացնել «Սասնա ծռերի» երկրորդ հատորի առաջին գրքի գիտական հրատարակությունը: Այնուհետև արդեն նրա խմբագրությամբ և Աբեղյանի հետ մշակած սկզբունքով 1951 թ. լույս է տեսնում երկրորդ հատորի երկրորդ գիրքը, որով ամբողջանում է մինչ այդ գրի առնված բոլոր պատումների գիտական հրատարակությունը: Այս հատորի համար Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կազմեց «բոլոր պատումների ճյուղագրությունը, հատուկ անունների ու առարկայական լիակատար ցանկերը, պատրաստեց վեպի տարածման աշխարհագրական քարտեզը»⁷:

Հայ պատմագրության և իրանական հին հավատալիքների, հայ բանահյուսության և ի մասնավորի՝ դիցաբանական պատկերացումների փոխանցականության համադիր քննությամբ 1945-1947 թթ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը հարազատ Գրականության ինստիտուտի ժողովածոյում տպագրում է երեք հոդված՝ կատարելով պատմա-բանասիրական մի շարք կարևոր ձգտումներ: Դրանցից է հայ ժողովրդական վեպի հետ դիցաբանության, առասպելների ու հավատալիքների ունեցած առնչություններին նվիրված «Միթրա-Միհրի արբանյակներն ու գործակալները» հիմնարար ընդարձակ հոդվածը⁸:

⁷ Կարապետ Աղաբեկի Մելիք-Օհանջանյան. Կենսամատենագիտություն, էջ 31:

⁸ Տե՛ս «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» (ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ), գիրք 1-ին, Եր., 1946, էջ 269-327:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի մի շարք հոդվածներ և տարբեր գրքերի առաջաբաններ կարևորվում են ոչ միայն դրանցում քննված հարցերի տեսանկյունից, այլև որոշակի մեթոդաբանական սկզբունքների ներկայացման առումով: Գիտնականն առաջ է քաշում վերլուծության որոշակի սկզբունքներ, որոնք կիրառելի են համաբնույթ մի շարք այլ խնդիրների լուծման ժամանակ ևս: Այսպես, «Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության երկու պատառիկ (բանասիրական մանրունք)» հոդվածում մինչև Խորենացու երկի հետ կապված բնագրային երկու ձշտումները ներկայացնելը նա այն միտքն է ընդգծում, որ հայ միջնադարյան տարբեր երկերի բնագրերը ձշտվում են ոչ միայն նրանց առավել հին ընդօրինակություններով, այլև նրանց հատվածները պարունակող տարբեր ժողովածոներում («Ճաշոց», «Մաշտոց», «Յայսմաուրթ» և այլն) առկա ընթերցվածքների միջոցով: Այնուհետև վկայակոչում է Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ «Թուրթ Սահակայ Հայոց հայրապետի առ բարեպաշտ թագաւորն Թէոդոս» հատվածը՝ այն համեմատելով Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հ^մ 8382 ձեռագրի հետ, որը «Տոնական» ժողովածո է՝ գրված 1456 թվականին⁹: Անհրաժեշտ է նշել, որ եկեղեցածիսական ժողովածոների վաղ շրջանի ընդօրինակությունների միջոցով Աստվածաշնչի և մատենագրական այլ երկերի քննական բնագրերում ձշտումներ կատարելու սկզբունքը հաջորդող տասնամյակներին սկսեց լայնորեն կիրառվել տարբեր երկերի քննական բնագրերի կազմման ժամանակ:

Ելակետ ունենալով Մանուկ Աբեղյանի այն դրույթը, որ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մի զգալի մասը հիմնված է հայ ժողովրդական վեպի վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն անհամապատասխանությունները, որ կան Հայոց Տիրան թագավորին վերաբերող հունա-հռոմեական ու պարսկական աղբյուրների հաղորդումների և Բուզանդի երկի Գ դպրության 20-21-րդ գլուխների տեղեկությունների միջև, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը գալիս է այն եզրակացության, որ այդ երկու գլուխներն ակնհայտ վիպական ծագում ունեն¹⁰:

Ոչ միայն հայ միջնադարյան արձակի փոքր ժանրերի առանձին նմուշների բնագրերի հրատարակության առումով, այլև հայ միջնադարյան գրականության մեջ այդ ժանրերի կենցաղավարման ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունի «Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» ժողովածոյի՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հեղինակած առաջաբանը: Այստեղ այն դրույթն է առաջ քաշվում, որ միջնադարյան թարգ-

⁹ Տե՛ս «Տեղեկագիր» (ՀՍՍՌ ԳԱ), Հասարակական գիտություններ, Եր., 1945, հ^մ 5, էջ 65-72:

¹⁰ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Եր., 1947, հ^մ 6, էջ 59-74, հ^մ 7, էջ 59-77:

մանական արձակի տարբեր գործեր հայկական միջավայրում տեղայնացվել և, ինքնուրույն զարգացում ապրելով, մաս են կազմել հայ գրականությանը՝ դառնալով գեղարվեստական արձակի դրսևորումներ սրբախոսական գրականության շրջանակում: Այս դրույթներն այնուհետև ստեղծագործաբար զարգացրեց Մայիս Ավդալբեկյանը «Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը» ուսումնասիրության մեջ: Կ. Մելիք-Օհանջանյանի վերոհիշյալ առաջաբանի մասին հետազոտողն այստեղ գրում է, որ նրա շնորհիվ «...որոշ «գուտ եկեղեցական» գրական տեսակներ, ինչպիսիք են տեսիլները, պարականոնները, միստերիաները, հրաշապատումները և այլն, էլ չենք ասում վարք-վկայաբանությունները, որոնք վաղուց արդեն, եկեղեցական համարվելու հետ մեկտեղ, ճանաչում էին ստացել իբրև պատմական ստեղծագործություններ, իրենց որոշակի առանձնահատկություններով դիտվեցին իբրև գեղարվեստական արձակի տեսակներ և, չնայած խիստ համառոտակի, բնութագրվեցին դիպուկ և իրենց սահմաններում գրեթե սպառիչ»¹¹:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանը տարբեր առիթներով նշել է, որ ծրագրել էր որպես ամբողջական ուսումնասիրություն գրել «Գրիգոր Լուսավորչի վեպը» աշխատությունը, ինչին հավանություն է տվել նաև ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառը¹²: Այդ ուսումնասիրության որոշ դրույթներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանն անդրադարձել է «Ազաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջ» հոդվածում¹³: Նա այն միտքն է զարգացնում, որ Ազաթանգեղոսի մեզ հայտնի «Հայոց պատմութիւն»-ը գրական-գաղափարախոսական հիմնավոր վերամշակման ենթարկված ժողովրդական վիպական մոտիվների մի արժեքավոր ժողովածո է, ինչպիսին որ է, ըստ հեղինակի, նաև Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց»-ը կամ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի աշխատասիրությամբ 1961 թ. լույս է տեսնում Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութեան» քննական բնագիրը՝ կազմված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 30 ձեռագրերի և մինչ այդ եղած երեք հրատարակությունների համեմատությամբ¹⁴: Այս դեպքում ևս քննական բնագրի կազմմանը զուգահեռ կարևորվում է Կ. Մելիք-Օհանջանյանի ծավալուն ա-

¹¹ Մ. Ավդալբեկյան, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (5-րդ դար), Եր., 1971, էջ 24-28:

¹² Այս մասին տե՛ս Ա. Ղանալանյանի նշումը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կենսամատենագիտության առաջաբանում, էջ 35-36:

¹³ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, հ^տ 4, էջ 53-82: Հմմ. նաև Կ. Մելիք-Օհանջանյանի «Ազաթանգեղոսի պատմությունն ու նրա ժողովրդական բանավոր սկզբնաղբյուրները» հոդվածը «Մառը և հայագիտության հարցերը» ժողովածոյում, Եր., 1968, էջ 95-118:

¹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961:

ռաջաբանը, որում նա նշում է ու տարբեր օրինակներով ցույց տալիս, որ բնագրի կազմումը և բնագրագիտական ճշտումները պետք է կատարել ոչ միայն ձեռագրերի գրչագրական տարրնթերցումների հաշվառմամբ, այլև ելնելով բնագրի իմաստից ու ներքին տրամաբանությունից: Այս առաջաբանում իրար են լրացնում հմուտ բնագրագետը, բանասերը և պատմաբանը, իսկ բնագրային ճշտումները վեր են հանում Կիրակոս Գանձակեցու երկի կառուցվածքային ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ հավաստելով շարադրանքի պատմական վավերականությունը:

Մի ներքին կանխատեսությամբ զգալով, որ գնալով մեծ ծավալ են ընդունելու աղբբեջանական հեղինակների կեղծարարությունները՝ կապված Հայոց Արևելից կողմանքի գրականության և մի շարք հայ մատենագիրների «աղվանականացման» փորձերի հետ, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը Կիրակոս Գանձակեցու, ինչպես նաև Վարդան Արևելցու ստեղծագործությունները դիտարկում է հայ գրականության ընդհանուր օրինաչափությունների և դրանց զարգացման համատեքստում: Այս դրույթներն այնուհետև իրենց ամբողջական արտահայտությունը գտան սույն գրքում ներկայացված նրա աշխատանքում:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանը Շավարշ Սմբատյանի հետ ռուսերեն է թարգմանում Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, որը լույս է տեսնում 1962 թվականին¹⁵: Հմուտ բանասեր պատմաբանը գրում է նաև ծավալուն առաջաբան, որը գիտական վերլուծությունից բացի, նպատակ ուներ ռուսալեզու ընթերցողին ծանոթացնել Մաշտոցի սխրանքին և Ե դարի գրական-մշակութային շարժմանը: Դրա շնորհիվ ընթերցողը սպառիչ պատկերացում է կազմում հայոց գրերի գյուտի հոգևոր և քաղաքական նպատակների ու արդյունքների մասին:

Կորյունի երկին գիտնականն անդրադարձել է նաև «Վարք Մաշտոցի» ժանրը և պատմագրական նշանակությունը» հոդվածում¹⁶: Այստեղ նշվում է, որ «Վարք Մաշտոցի» երկը ժանրային բնույթով ո՛չ ամբողջապես պատմական գործ է և ո՛չ էլ՝ վարքագրական, այլ մի ներբողյան է, որի նպատակն է «գովերգել, փառաբանել մեծ Վարդապետին ու նրա անբաղդատելի հոգևոր սխրագործությունը»: Միտքը հավաստելու համար Կ. Մելիք-Օհանջանյանը բերում է «Պիտոյից գրքում» ներբողյանի մասին եղած սահմանումները՝ ցույց տալով, թե Կորյունն ինչպես է հետևել այնտեղ նշված գրական կանոնի կետերին, և միաժամանակ հատուկ ընդգծում է, որ «Վարք Մաշտոցի» երկի ներբողյան լինելը որևէ ձևով չի ազդում նրա պատմական վավերականության ու հաղորդված տեղեկությունների հավաստիության վրա:

¹⁵ Корюн, Житие Маштоца, Перевод К. А. Мелик-Оганджания и Ш. В. Смбатяна, Предисловие К. А. Мелик-Оганджания, Ер., 1962.

¹⁶ Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 7, Եր., 1964, էջ 49-59:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի աշխատասիրությամբ 1966 թ. լույս են տեսնում «Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի եւ Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին» ընդհանուր վերնագիրը կրող երկու գործերի քննական բնագրերը: Առաջաբանում գիտնականը համառոտ տեղեկություններ է հաղորդում Եվրոպայում բավականին տարածում գտած այս ստեղծագործությունների մասին՝ նշելով, որ դրանց հայերեն թարգմանությունները, պահելով ընդհանուր կառուցվածքը և շարադրանքը, ավելի շատ փոխադրություններ են՝ տեղայնացված հայկական միջավայրում:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանը վախճանվեց իրապես դեռ ստեղծագործական ուժերի ծաղկման շրջանում՝ 1970 թ. փետրվարի 22-ին Երևանում¹⁷:

Իր մեծ ուսուցչի՝ Մանուկ Աբեղյանի նման նրա առաջ քաշած տեսական դրույթները այսօր ևս չեն հնացել և շարունակում են ուղենիշային դեր կատարել հայագիտական տարբեր գիտակարգերում: Դրա արտահայտություններից են նաև նրա անտիպ գործերի հրատարակությունները և տարբեր ուսումնասիրությունների վերահրատարակությունները, որոնք իրականացվում են գիտնականի եղբոր թոռան՝ Վահան Մելիք-Օհանջանյանի ջանքերով: Հիշատակելի են հատկապես «Սասնա ծռերի» ինը պատումների՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի ռուսերեն թարգմանությունները՝ առաջաբանով և տարբեր եզրույթների ու հասկացությունների բացատրական բառարանով¹⁸: Ծրագրված էր այդ աշխատանքը հրատարակել 1960-ական թթ. Մոսկվայում՝ «Գրական հուշարձաններ» հեղինակավոր մատենաշարով, որը, սակայն, չիրականացավ ինչ-ինչ պատճառներով և գիտնականի վերահաս մահվան հետևանքով: Անտիպ էր մնացել նաև ռուսալեզու ընթերցողին հասցեագրված և «Սասնա ծռերի» ու հայ միջնադարյան արձակի և էպիկական չափածոյի մասին գիտնականի տեսական դրույթները խտացնող ուսումնասիրությունը¹⁹:

Այնքան մեծ է եղել Կ. Մելիք-Օհանջանյանի՝ հեղինակությունը որպես էպոսի գիտակի ու թարգմանչի, որ «Սասնա ծռերի» անգլերեն հրատարակության կազմող և թարգմանիչ Լևոն-Զավեն Սուրմելյանը, ֆրանսերենի

¹⁷ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը թաղված է Երևանի կենտրոնական պանթեոնում: Նրա մասին ավելի մանրամասն կենսագրական տեղեկություններ տե՛ս **Մ. Քեչիշյան**, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի արխիվը. մահվան 50-րդ տարեկիցի հիշատակին, – «Բանբեր Մատենադարանի», 30, Եր., 2020, էջ 230-256:

¹⁸ Армянский народный эпос Сасунские удалцы. Избранные варианты, Ер., 2004. Թեև այս ժողովածոյի վերնագրում «Սասնա ծռեր» անվանումը ներկայացվում է «Сасунские удалцы» թարգմանությամբ, սակայն Կ. Մելիք-Օհանջանյանի թարգմանություններում էպոսի անունը թարգմանվում է «Сасунские безумцы»:

¹⁹ **К. Мелик-Оганджаниян**, Армянская народная эпическая поэзия. Краткий исторический очерк, Ер., 2006.

թարգմանիչ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին, լեհերենի թարգմանիչ Իգոր Սիկիրիցկին և էստոներենի թարգմանիչ Բորիս Կոբուրը այցելել են Երևան ու խորհրդակցել նրա հետ:

Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի գիտական հետազոտություններն այնքան տարողունակ են և միջգիտակարգային այնպիսի ընդգրկում ունեն, որ այսօր դրանք շարունակում են ստեղծագործաբար զարգացվել ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության, ինչպես նաև Պատմության, Արևելագիտության, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտներում, Երևանի պետական համալսարանում ու Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Հավարտս՝ հիշենք Սարգիս Հարությունյանի մի հուզիչ դիտարկումը. «Նա կյանքի վերջին օրերին անգամ, ծանր հիվանդ, շարունակում էր պրպտումներ կատարել «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի՝ գիտական աշխարհին տակավին մութ մնացած որոշ կողմերի լուսաբանության ուղղությամբ: Նա մահվանից երկու տարի առաջ Փարիզից Կյուլպենկյան հաստատության միջոցով ստացել էր XVI դարի պորտուգալացի ճանապարհորդներ Անտոնիո Տենրերոյի և Մետր Ալֆոնսոյի՝ Արևելք ու Հայաստան կատարած ճամփորդության ուղեգրությունները, որտեղ թանկարժեք վկայություններ կան պահպանված Սասունում և Տարոնում դեռևս XVI դարում Սասնա ծռերի կենցաղավարման կենդանի հիշատակների մասին: Գիտնականը պատրաստվում էր հանդես գալու առանձին հետազոտությամբ, որով ոչ միայն Երևան կհանվեին մեր ժողովրդական վեպի գոյության պատմական վաղնջական հիշատակները, այլև կլուսաբանվեին հարակից մի շարք խնդիրներ, որոնք բնագիտական և ազգագրական կարևոր հետաքրքրություն են ներկայացնում»²⁰:

Վ. Դ.

²⁰ Ս. Հարությունյան, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, – «Հայրենիքի ձայն», 28.03.1973:

2. ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ–ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՐ

Կ. Ա. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս

Զիյա Բունիաթովի ուղենիշային պատմական հայեցակարգը կարմիր թելի պես անցնում է նրա «Ադրբեջանը VII–IX դդ.» [“Азербайджан в VII–IX вв.”] աշխատության մեջ, որը հրատարակել է Ադրբեջանական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտը՝ Զ. Ի. Յամպոլսկու խմբագրությամբ (Բաքու, 1965): Այս ուսումնասիրությանը բնորոշ է միտումնավորությունը, որը բացառում է հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի որևէ դրական դեր Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների, մասնավորապես՝ Աղվանքի, պատմական ճակատագրերում և կասկածի տակ է դնում հայ ժողովրդի պատմական գոյությունը որոշակի տարածքում: Հեղինակի կարծիքով՝ այդ ամենը պատմական գիտության միստիֆիկացիա է, քանզի այն երկիրը, որը հետագայում բնակեցվել է հայերով, ի սկզբանե պատկանել է աղվաններին, որոնք մասամբ հայացել են՝ ընդունելով հայ-գրիգորյանական հավատքը՝ միաբնակությունը, իսկ մեծ մասը իսլամացվել է, հետագայում՝ թյուրքացել: Աղվանների քրիստոնեացումը (հայացումը) և իսլամացումը (թյուրքացումը) տարվել են տրամագծորեն հակառակ մեթոդներով: Հայացումը տարվել է բռնի կերպով, ընդ որում հայ հոգևորականությունը դաժան միջոցներ է կիրառել և «արաբական իշխանությունների ձեռքով ոչնչացրել է աղվանների բոլոր գրական հուշարձանները»¹, իսկ իսլամացումը կատարվել է կամավոր՝ որպես փրկություն հայ նվաճող-ուժացնողներից²:

¹ Ընդամին Զ. Բունիաթովը հղում է անում Մ. Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցի» (Մոսկվա, 1913) գրքի 45-րդ և 118-րդ էջերին, թեպետ գրքի նշված էջերում ակնարկ իսկ չկա այդ մասին, այդ խոսքերը պատկանում են իրեն՝ Զ. Բունիաթովին (էջ 97), և երկրորդ անգամ՝ 99-100-րդ էջերում, երբ նա գալիս է այն եզրակացության, որ աղվանական գրի անհետացման պատճառը «պետք է որոնել գրիգորյանական կաթողիկոսի հակաաղվանական քաղաքականության մեջ, որը, ի վերջո, ուզուրպացրել է ալբանական եկեղեցու բոլոր իրավունքները»: Այլ կարծիք ունի աղվանական գրի անհետացման պատճառի մասին Զ. Բունիաթովի կողմից վկայակոչվող ակադեմիկոս Ա. Շանիձեն՝ ասելով. «Այդ գիրը շարունակեց... իր գոյությունը նաև VII դարում երկիրն արաբների կողմից նվաճվելուց հետո էլ, աղվանների՝ աստիճանաբար մահմեդականության անցնելու և նրանց ապագայ-նացման դարաշրջանում, որն ուժեղացավ X դարից և սպառնալից չափերի հասավ մոնղոլական դարաշրջանում»: Տե՛ս Ա. Շանիձեի՝ Բունիաթովի կողմից (99-րդ էջում) հղված «Կովկասյան աղվանների նորահայտ այբուբենը և նրա նշանակությունը գիտության համար» [“Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки”] աշխատությունը, էջ 3: Ահա՛ ձեզ Ա. Շանիձեի հստակ պատասխանը աղվանական գրի անհետացման պատճառին վերաբերող հարցին:

² Ահա «Ադրբեջանի բնակչության իսլամացումն ու գրիգորյանականացումը» II գլխի (էջ 86-102) էությունը, որում ամեն տեսակ մեջբերումներ են արված այլ գիտնականների աշխատություններից, որոնք հաստատում են գրքի հեղինակի պնդումները: Այդ մեջբերումների շարքում առկա են

Այսպիսին է Զ. Բունիաթովի և նրա գրքի խմբագիր Զ. Յամպուսկու պատմագիտական հայեցակարգը հայ-աղվանական փոխհարաբերությունների մեկնաբանման հարցում:

Գրքի հեղինակի և խմբագրի ուսումնասիրության մեթոդների ու պատմագիտական հայեցակարգի մասին դեռ կարտահայտվեն խորհրդային պատմաբանները³: Մենք կկամենայինք այստեղ համառոտ անդրադառնալ նրանց պատմա-լեզվաբանական (լոկ Աղվանքի բնակչության էթնոգենեզի կտրվածքով) և պատմա-գրական հայեցակարգին:

Աղվանքի բնակչության էթնոգենեզով շատ է զբաղվել Զ. Ի. Յամպուսկին՝ Զ. Բունիաթովի խմբագիրն ու խորհրդատուն, որը նույնիսկ առանձին աշխատություն է գրել՝ նվիրված այդ հիմնախնդրին («Հին Կովկասյան Աղվանքի պատմության էջերից. Աղվանքի բնակչության էթնոգենեզի մասին» [“Из истории древней Кавказской Албании – к этногенезу населения Албании”]):

Ի՞նչ միտք է զարգացնում Զ. Յամպուսկին Աղվանքի բնակչության էթնոգենեզի հարցում: Նա տվյալ հիմնախնդիրը դիտարկում է հաբեթաբանության դիրքերից: «Այդ առնչությամբ, – ասում է նա, – միտք է ծագում «մար-երի» հաբեթական կերպարի և նրանց էթնիկական կապերի մասին ոչ թե առասպելական «արիացիների» ակիքների հետ, որոնք արտոցողում են սոսկ XIX–XX դարերի կապիտալիստական էքսպանսիան (?! – Կ. Մ.-Օ.), այլ հին Կովկասյան Աղվանքի, Հայաստանի, Իբերիայի և ներկայիս Դաղստանի հաբեթական ցեղերի հետ (էջ 35): Իր՝ «մար-երի» հաբեթական կերպարի մասին մտքի ռացիոնալ հիմնավորման համար նա երկար տարիներ «տեղ-անվանական նյութ է հավաքել՝ չմոռանալով, որ դրա զգալի մասը կարող է ժամանակակից ծագում ունենալ՝ կապված նոր իմաստավորման հետ:

նաև Ա. Ս. Վարդապետովի մտքերը, որի աշխատությունները հրապարակված չեն: Ա. Վարդապետովի պնդմամբ՝ հայ եկեղեցին խաղաղություն էր հաստատում օտարերկրյա նվաճողների օգնությամբ և «իր ճանապարհին խաչի նշանով ջնջում էր պատմական Աղվանքի ժողովուրդներին, որի մի մասն էլ Ղարաբաղն է (Արցախը)»: Հայ եկեղեցին «հմտորեն հարմարվում էր իր համար նոր պայմաններին՝ ծառայություններ մատուցելով, կախված քաղաքական կոնյունկտուրայից, Սեֆյաններին, այնուհետև՝ ռուս ցարին, այնպես, ինչպես ժամանակին խոնարհվում էր խալիֆայության, մոնղոլների և այլոց առջև» (էջ 101–102):

³ Ի դեպ, «Տեղեկանքում» նրանք դժգոհ են այն հանգամանքից, որ գիրքը գրախոսողները պատմաբան մասնագետ չեն, նրանցից մեկն ընդամենը բանաստեղծ է (Պ. Սևակ), իսկ մյուսը՝ բանասեր: Ի գիտություն «Տեղեկանքի» հեղինակի. Պարույր Սևակը ատենախոսություն է պաշտպանել բանասիրության դոկտորի աստիճանի հայցման համար, իսկ Աս. Մնացականյանը պատմական գիտությունների դոկտոր է: Եթե գրախոսողը պարտավոր է դիպլոմավոր մասնագետ լինել գրախոսվող գրքի գծով, ապա անհասկանալի է, թե ինչու են պատմաբանները ձեռնամուխ լինում հայ գրականության և պատմական-գրական հուշարձանների ուսումնասիրությանը, որոնք գրված են հին հայերենով՝ գրաբարով, չտիրապետելով ո՛չ հին, ո՛չ նոր հայոց լեզվին: Ինքնաբնադատությունը մեծ բան է ինչպես առօրյա գործերում, այնպես էլ, առավել ևս, գիտության մեջ:

Ընդ որում, անվիճելի նոր անունները («Մարալգյոլ»... «Մարիենֆելդ» և այլն) ես բաց եմ թողել»,– ասում է նա:

Դիտարկենք այստեղ միայն «մար» խումբը, որը, չնայած ընկ. Հարությունյանի նախազգուշացումներին, 100 անվանում ունի, ընդ որում նա (Զ. Յամպոլսկին) կամայականորեն խեղաթյուրում, անտեղյակությամբ տարանջատում է տվյալ անվանումը, որպեսզի ամեն գնով առանձնացնի «մար» արմատը: Այսպես, օր.՝ Մար-ալու, Մար-ալը (փխն.՝ Մարալ-ու, Մարալ-(լ)ը), Մար-ալգամի (փխն.՝ Մարալ-գամի), Մար-ալիան (փխն.՝ Մարալ-ի-ան), Մար-ջան, Մար-ջանի, Մար-ջանլի, Մար-ջանլու, Մար-ջանլինսկոյե (?) (փխն.՝ Մարջան, Մարջան-ի, Մարջան-լի, Մարջան-լու, Մարջան-լինսկոյե), Մար-դակերտ (փխն.՝ Մարդ-ա-կերտ՝ մաքուր հայերեն բառաբարդում), կամ Մար-գիգիդ, Մար-գգիդ (փխն.՝ Մարգ-ի գիդ, Մարգ-գիդ): Իսկ ամենազավեշտալին Զ. Յամպոլսկու՝ որպես գիտնականի առնչությամբ տեղանվանական ենթախմբից բերված այն օրինակն է, որը կապված է ԽՍՀ Միության խոշոր կուսակցական և պետական գործիչ Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի, նույն ինքը՝ Մարտունու կեղծանվան հետ: Այդ կեղծանունը Զ. Յամպոլսկին մասնատել է այսպես. Մար-տունի, Մար-տունաշեն..., որպեսզի այդ կեղծանվան մեջ հայտնաբերի «մար»-երին: Նման ձեռնածվությամբ դժվար չէ ամենուրեք «մար»-եր ձեռք բերել: Օրինակ՝ Մարաշ, Մարդին, Մարմարա, Մարմարիս (Թուրքիա), Մարսել, Մարբուրգ, մարքիզ..., իսկ այս ամենը միասին դիլետանտություն է՝ mar-taval, ինչը ռուսերեն նշանակում է **դատարկաբանություն, անհեթեթություն:**

Եթե սա գիտություն է, ապա ի՞նչ տեսք ունի կեղծ գիտությունը:

Անդրադառնանք այժմ Զ. Բունիաթովի և նրա խմբագրի պատմական-գրական այն հարցերին վերաբերող դատողություններին, որոնք շոշափված են նրանց գրքում:

Ի՞նչն է այս կամ այն արձակագրին կամ բանաստեղծին, պատմաբանին կամ գիտնականին, ասենք՝ մաթեմատիկոսին կամ բժշկին, այս կամ այն ազգային հոգևոր մշակույթին օրինաչափորեն վերագրելու ձմարիտ հիմնավորումը, անխախտ սկզբունքը: Գրքի հեղինակն ու խմբագիրը խուսանավում են այնպես, ինչպես ձեռնտու է իրենց: Անհրաժեշտության դեպքում իրենց նկրտումները հիմնավորելու համար նրանք կարող են մերժել լեզուն, որը ստեղծագործության և դրա հեղինակի բնորոշ հայտանիշն է, անտեսել հեղինակի գաղափարախոսությունը, որը նա զարգացնում է ստեղծագործության մեջ, իրական կյանքի պատկերումը, որում բախվում են տրամագծորեն հակադիր դասակարգային ու դասային շահեր, և փոխարենը, որպես ազգային պատկանելության որոշման առաջնայնություն, առաջ քաշել լոկ հայրենիքը՝ գրողի ծննդավայրը: Այս «հիմնավորումներից» յուրաքանչյուրը համապատասխանաբար բացառում է մյուսը: Այսպես, եթե որ-

պես հիմք ընդունենք տեղի ցուցանիշը՝ գրողի հայրենիքը, ապա հեշտությամբ դեն է նետվում լեզուն, ստեղծագործության գաղափարախոսությունը և այլն: Եթե անգամ գրողը մի քանի ստեղծագործություն ունի, ասենք՝ հայերեն, այլ ոչ թե աղվաներեն, միևնույն է, դրանց հեղինակին վերագրում են այն երկրին, որտեղ նա ծնվել է: Եւ այստեղ ահա առաջ է գալիս թե՛ տվյալ գրողի ժողովրդի, թե՛ նրա ու նրա աշխատությունների բռնի ուծացման, հայացման մի ամբողջ «տեսություն»:

Այդ «տեսության» օգնությամբ պատմաբան Զ. Բունիաթովը առաջ է քաշում և եռանդով պաշտպանում ոչ պակաս անհեթեթ մի թեզ, այն է՝ իր հավակնած տարածքում բնակչության ստեղծած ամբողջ հոգևոր մշակույթը **հայա-լեզու** է, բայց ազգային պատկանելութեամբ՝ ոչ հայկական: Այդ յուրատեսակ, ապշեցուցիչ թեզը միտումնավոր առաջ է քաշվում ու զարգանում վերոհիշյալ գրքի առաջին՝ «Աղբյուրների և գրականության տեսություն» գլխում (էջ 6 և հաջորդները):

Այսպես, թվարկելով Աղվանք-Առանի պատմության աղբյուրները՝ Զ. Բունիաթովը գրում է, որ բացի արաբական աղբյուրներից, «Աղբբեջանի պատմության աղբյուրներ են ծառայում վրացական, բյուզանդական և **հայա-լեզու** հեղինակների գրվածքները»: Մեր ընդգծած եզրույթը մատնացույց է անում պատմաբաններ Զ. Բունիաթովի և Զ. Յամպոլսկու ակնհայտ միտումնավորությունը: Այդ եզրույթը նորամուծություն է հայագիտության մեջ, և դրա հեղինակներն են դոկտոր Զիյա Բունիաթովն ու նրա գրքի խմբագիր Զ. Յամպոլսկին, որոնք անտեղյակ են, որ հայ մատենագրության մեջ մինչև XIII դարը (նրանց հետաքրքրող շրջանը) գրեթե չեն եղել հայերեն գրող օտարազգիներ, մինչդեռ հայերը աշխատություններ են գրել նաև այլ լեզուներով (օրինակ՝ հունարեն, պարսկերեն, արաբերեն, վրացերեն, ղաչաղերեն և այլն): Եթե Զ. Բունիաթովն ավելի հետևողական լիներ, կգրեր «արաբա-լեզու» (քանզի արաբերեն են գրել և՛ պարսիկները, և՛ հայերը, և՛ ասորիները և այլք), ոչ թե բյուզանդական, այլ «հունա-լեզու» (քանզի բյուզանդական լեզու չկա, իսկ հունարեն գրել են և՛ հայերը, և՛ վրացիները, և՛ ասորիները, և՛ արաբները և այլք) և «**հայկական**» աղբյուրներ: «Հայա-լեզու աղբյուրներ» եզրույթը բազմիցս կրկնվում է մինչև գրքի վերջը:

Հայկական աղբյուրների այդպիսի ոչ գիտական բնութագրումից («հայա-լեզու») բացի, Զ. Բունիաթովը հպանցիկ անդրադառնում է հայ պատմագիրներին՝ համարելով նրանց օժանդակ և քիչ կարևոր⁴, մինչդեռ հայ պատմագիրների աշխատությունները հիմնական աղբյուր են համարվում նաև

⁴ Զ. Բունիաթովի այդ պնդումը որևէ քննադատության չի դիմանում: Եթե հայա-լեզու պատմիչները «քիչ կարևոր և օժանդակ» են, ապա ինչո՞ւ են եղբայրական Վրաստանի ու Աղբբեջանի գիտաշխատողները թարգմանում դրանք իրենց մայրենի լեզվով:

Վրաստանի ու Աղվանքի պատմության համար մինչև VIII-IX դդ. ներառյալ: Ըստ Զ. Բունիաթովի՝ Ադրբեջանի մինչև VII-IX դդ. պատմության հիմնական աղբյուրները արաբականներն են, որոնցից հնագույնները, օրինակ՝ Բալա-գուրին, Տաբարին և մյուսները վերաբերում են IX-X դարերին: Հետևաբար նրանցից ոչ ոք Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում մինչև IX դարը ծավալված իրադարձությունների վկան ու ականատեսը չի եղել:

Նման կանխակալ վերաբերմունքն այդ ժամանակաշրջանին և այդ շրջանների այսպես կոչված **հայա-լեզու** աղբյուրների գնահատմանը ոչ մի կերպ չի կարելի պատմաբան Զ. Բունիաթովի գիտական օբյեկտիվության ցուցանիշ համարել: Նրա կարծիքով՝ եթե «հայա-լեզու» մատենագիրների շարքում կան որոշ պատմիչներ, որոնք ինչ-որ ուշադրության են արժանի, ապա նրանք պատկանում են ոչ թե հայ, այլ աղվան ժողովրդին, հետևաբար՝ ադրբեջանցի, այլ խոսքով՝ թյուրք ժողովրդին: Չէ՞ որ արագ ընդհանրացումներ անող պատմաբան Զ. Բունիաթովի և նրա խմբագիր Զ. Յամպոլսկու տեսության ու եզրութաբանության համաձայն՝ թյուրքերն աղվանների հոգևոր մշակույթի և մատենագրության միակ ժառանգորդներն են: «Էթնիկ ընդհանրությունը,– ասում է նա գրախոսվող գրքի առաջաբանում,– որը դարձել է մեկ՝ ադրբեջանցի անվան կրողը, աշխատությունում անվանված է ընդհանուր պայմանական «թյուրքեր» եզրույթով» (էջ 4):

Ի՞նչ մատենագրության, ի՞նչ պատմագիտական աշխատությունների մասին է այստեղ խոսքը: Չէ՞ որ մինչ օրս գիտությունն աղվանների լեզվով գեթ մեկ պատմական կամ այլ բովանդակության գրական հուշարձան չի հայտնաբերել: Իսկ գուցե դա գաղտնիք է, որ այնքան զգուշությամբ և աչալրջությամբ պահպանում են մեր հեղինակն ու նրա մենթոր-խմբագիրը: Նրանք, ավաղ, ոչ մի նշանակալի բան չունեն, որով կարողանային ուրախացնել համաշխարհային գիտությանը: Իսկ որքա՞ն ուրախ կլինեինք մենք՝ շաբաթյին գիտաշխատողներս, նման հայտնագործության համար, ի՞նչ նպաստ կբերեին նրանք համաշխարհային գիտության գանձարանին՝ հրապարակելով նման հուշարձաններ կամ թեկուզ Մովսես Կադանկատվացու կամ Մովսես Դասխուրանցու «Աղվանից պատմության» բնագիրը աղվաններենով:

Սակայն դա չի հուզում կամ քիչ է հետաքրքրում մեր պատմաբանին՝ ուրիշների մտքերը հավաքողին: Բավական է և այն, որ նա կողմնակի օգնությամբ այսքան բազմաբնույթ նյութեր է հավաքել:

Ուսումնասիրող Զ. Բունիաթովին և նրա խմբագիր Զ. Ի. Յամպոլսկուն ձեռնտու են որոշ պատկառելի գիտնականների հպանցիկ ակնարկները կամ հիպոթետիկ դատողությունները, որոնք, օրինակ՝ Մովսես Կադանկատվացուն (Մովսես Դասխուրանցի) համարում են «աղվանների կամ Աղվանքի պատմիչ»: Դա նրանց համար բավարար է, որպեսզի հարցը վերջնականապես լուծված համարեն: Սակայն գրքի հեղինակը և խմբագիրը

Ժամանակ չեն գտել խորամուխ լինելու նման դատողությունների էության մեջ: Ի՞նչ է նշանակում նման գիտնականների հասկացողությամբ «աղվանների պատմություն» կամ «Աղվանքի պատմություն»: Նրանցից ո՞վ է ի վիճակի փաստարկելու հիշատակված պատմիչների կամ պատմիչի ազգային պատկանելության մասին իր ենթադրության ճշմարտացիությունը: Եթե հայագետ գիտնականները Մովսես Կաղանկատվացուն անվանում են «աղվանների կամ Աղվանքի» պատմիչ, ապա այդ բնորոշմամբ նկատի ունեն մի հեղինակի, որը գրել է աղվանների կամ Աղվանքի պատմությունը, այլ ոչ թե ծագումով աղվան հեղինակի, քանզի դա որևէ կերպ չի կարող ապացուցվել⁵:

Ո՞ւմ հայտնի չէ, որ հայ գրականության մեջ **քիչ չեն** այն հեղինակները, որոնք գրել են այս կամ այն ժողովրդի կամ նվաճողի պատմությունը, որը ներխուժել է Հայաստան և սահմանակից երկրները, ինչպես, օրինակ՝ 1. մինչև վերջերս Մաղաթիա Աբեղա անվամբ հայտնի Գրիգոր վարդապետ Ականեցու «Նետողաց ազգի պատմությունը», 2. Թովմա վարդապետ Մեծփեցու «Լենկ-Թեմուրի և իր հաջորդների պատմությունը», 3. կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու «Նադիր շահի պատմությունը» և շատ ուրիշներ: Ըստ Զ. Բունիաթովի տեսության և նրա խմբագիր Զ. Յամպոլսկու լուռ համաձայնության՝ այս «հայա-լեզու» հեղինակներն էլ չպետք է հայկական ծագմամբ հեղինակ համարվեն: Ղեկավարվելով պատմաբաններ Զ. Բունիաթովի և Զ. Յամպոլսկու տեսական «հայտնագործությամբ»՝ պատմիչ Գրիգոր վարդապետին (հայ առաքելական վանական-վարդապետ) հարկ է համարել մոնղոլ, Թովմա վարդապետ Մեծփեցուն՝ մոնղոլ կամ թաթար, իսկ կաթողիկոս Աբրահամին՝ *horribile dictu* [սարսափելի է ասել – խմբ.]՝ պարսիկ կամ աֆշար, և այն էլ՝ բնիկ Կրետե կղզուց:

Թող ներեն ինձ ընթերցողներն այս անհեթեթությունների համար:

Գիտնական Զ. Բունիաթովի և նրա խմբագրի տրամաբանությունն ապշեցուցիչ է: Նման մեթոդով կարելի է վերածնել ամբողջ համաշխարհային պատմագրությունը, հատկապես՝ գեղարվեստական գրականությունը՝ սկսած հին ժամանակներից ընդհուպ մինչև XX դ. երկրորդ կեսը:

⁵ Ի դեպ, Կիրակոս Գանձակեցու մոտ գրված է «Մովսես Կաղանկատուացի՝ պատմագիր Աղուանից», որը Տ. Տեր-Գրիգորյանը թարգմանել է «ալբանացի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացի» [албанский историк Моисей Каланкатуйский], իսկ «Ադրբեջանը VII-IX դդ.» գրքի հեղինակը և խմբագիրը կառչել են թարգմանության այդ նրբերանգից՝ «ալբանացի պատմագիր» «Աղվանքի պատմագրի» փոխարեն. պատմիչի մականունը նրանք պահպանել են հայերեն հնչողությամբ՝ «Kаланкатуаци»: «Պատմություն Աղվանից»-ի ուշադիր քննությամբ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ դա միանձնյա հեղինակի աշխատանք չէ: Դրանում, բացի փաստաթղթային նյութերից, բավական ակնհայտ երևում են տարբեր գրողների պատումներ ու ոճեր, այլ խոսքով՝ մեզ հասած «Պատմությունը» գրվածքների ժողովածո է:

Զ. Բունիաթովը, որը գրել է Ադրբեջանի պատմությունը՝ «Ադրբեջանը VII-IX դդ.», բավական տարօրինակ մեթոդներ ունի հեղինակի ծագումն ու այս կամ այն ազգային գրականությանը տվյալ հեղինակի ու նրա երկերի պատկանելությունը որոշելու հարցում: Ընդ որում՝ լեզուն որպես անհատների և ամբողջ ժողովրդի մտքերի, զգացմունքների, ապրումների, ձգտումների հաղորդման միջոց, գաղափարախոսությունը, որ զարգանում է լեզվի միջոցով, կրկենք, որևէ դեր չեն խաղում տվյալ ժողովրդի գրի և գրականության, մշակույթի բնորոշման համար:

Խորապես սխալվում է դոկտոր Զիյա Բունիաթովը: Նա, ըստ երևույթին, գաղափար չունի, որ բնության մեջ լեզու չունեցող ժողովուրդներ չկան:

Զ. Բունիաթովը Զ. Յամպոլսկուի հետ այլ հայեցակարգ ունի: Աղվանները մեռած չեն, այլ շարունակում են գոյատևել ներկայիս Ադրբեջանի բնակչության գրկում, այլ խոսքով՝ այն ժողովրդի ծոցում, որը աշխատության մեջ անվանված է ընդհանուր պայմանական «թյուրքեր» եզրույթով:

Սարսափ է պատում նման ընկալումից: Մի՞թե նորադարձ աղվանները, որոնք իրենց հանգիստը գտել են իսլամի և նրա հետևորդների գրկում, երբեք չեն հիշել թեկուզ աղոտ վերիուշի կարգով Աղվանքի «վաղուց անցած-գնացած օրերը» և չեն արձանագրել դրանք ենթադրենք արաբերենով (VII-IX դդ. դեռևս ադրբեջանական գրական լեզու գոյություն չունեք), իսկ հետագայում՝ գոնե XIII դարից ի վեր, մայրենի ադրբեջաներենով: Մյուս կողմից՝ մի՞թե ադրբեջանցիները՝ «թյուրքերը», ուծացնելով աղվանական ցեղերին, ոչինչ չեն պահպանել «հարուստ» աղվանական գրականությունից, թեկուզ արաբերեն, պարսկերեն և թյուրքերեն թարգմանությամբ, ինչպես դա արել են «ուծացնողները»՝ հայ հոգևորականության ներկայացուցիչները, որոնք պահպանել են ինչ-ինչ աղվանական ստեղծագործություններ հայերեն թարգմանությամբ: Ո՛չ, պնդում են նրանք, հայ հոգևորականությունը, միացած արաբ նվաճողներին, ոչնչացրել է աղվանական գրականությունն ու ողջ հոգևոր մշակույթը:

Բայց ահա հայտնվել են պատմական ձշմարտության նոր մունետիկներ, որոնք ի լուր ամենքի հայտարարում են, որ աղվանները շարունակում են ապրել որպես հայեր, որոնք բնակեցնում են Հայկ. ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի (Ստեփանակերտ կենտրոնով) ներկայիս տարածքները, և աղվանների հոգևոր մշակույթն էլ պահպանվել է գրաբար՝ հին հայերեն (այժմ հայ եկեղեցու արարողական լեզուն) թարգմանությամբ՝ որպես «հայա-լեզու աղբյուրներ», իսկ իրականում դրանք աղվանական գրականության հուշարձաններ են:

Այս հայեցակարգ-բարբաջանքի հիման վրա կարելի է, ի հեճուկս դրա հեղինակների կանխավարկածի, անել հետևյալ եզրակացությունները.

ա) հայերը սրտացավ հարևաններ են, որոնք, դառնորեն ողբալով իրենց բարի հարևանների կորուստը, ջանասիրաբար ձեռնամուխ են եղել թարգմանելու և սերունդների համար պահպանելու աղվանների մշակութային գանձերն ու գրականությունը, և

բ) վատ են վարվել հաղթական արաբ նվաճողներն ու նրանց հետնորդները, որոնք ձեռնամուխ են եղել աղվանների իսլամացմանը, քանզի այդպիսով կուլ են տվել նրանց իրենց հոգևոր մշակույթի հետ միասին:

Բայց վերադառնանք Զ. Բունիաթովի գիտական դրույթին: Ովքե՞ր են այդ «հայա-լեզու» աղվանական գրողները: Ըստ Զ. Բունիաթովի՝ դրանց շարքը պետք է դասել հետևյալ հեղինակներին և նրանց ստեղծագործությունները. 1. **Մովսես Կաղանկատվացի**՝ «Պատմություն Աղուանից», 2. **Դավթակ Քերթոզ**՝ «Ողբք ի մահն Զևանշիրի՝ մեծի իշխանին», 3. **Մխիթար Գոշ**՝ «Դատաստանագիրք», 4. **Կիրակոս Գանձակեցի**՝ «Պատմություն» և շատ ուրիշ պատմիչների, որոնց Զ. Բունիաթովը համարում է «Մխիթար Գոշի՝ նշանավոր հայկական դատաստանագրքի հեղինակի, պատմիչ Վարդանի, նույն դարաշրջանի պատմագիր ու գիտնական Հովհաննես Սարկավագի... ժամանակաշրջանի պատմիչներ ու մտածողներ» (տե՛ս Կիրակոս, «Պատմություն», ռուսերեն թարգմանություն, էջ 4)»: Ըստ երևույթին, դոկտոր Զ. Բունիաթովն անուշադիր է կարդացել իր աղբյուրի այդ վկայությունը, քանի որ, նախ, կիսներ «հայկական» բառը «Հայկական դատաստանագրքից», չէ՞ որ նա հենց դրան է առարկում՝ համարելով «Դատաստանագիրքը» աղվանական հուշարձան, ոչ թե հայկական. երկրորդ՝ Գանձակ քաղաքից էր սերում միայն Մխիթար Գոշը, իսկ Հովհաննես Սարկավագը, պատմիչներ Կիրակոսն ու Վարդանը ծագումով ոչ թե «Գանձակ քաղաքից» են, այլ «Գանձակ աշխարհից». և երրորդ՝ ասում է՝ բոլոր այդ «գիտնականներն ու պատմիչները նույն դարաշրջանից» են կամ «միևնույն դարաշրջանի պատմագիրներ ու մտածողներ»: Ո՞ր դարաշրջանի, ո՞ր ժամանակաշրջանի:

Ի գիտություն Զիյա Բունիաթովի և Զ. Յամպոլսկու՝ Հովհաննես Սարկավագը մահացել է 1129 թ., Մխիթար Գոշը՝ 1213 թ., իսկ Կիրակոսը և Վարդանը՝ 1271/72 թթ.: Լավ էլ միևնույն դարաշրջանի մարդիկ են. ավսր չափազանց երկար է այդ դարաշրջանը, այդ ժամանակաշրջանը:

Եւ ի՞նչ «երկրամասի» կամ «Գանձակ աշխարհի» մասին է խոսքը: Ի՞նչ են հասկացել հայ գրող-պատմագիրները և աշխարհագետները, գիտնականներն ու եկեղեցու սպասավորներն այդ աշխարհագրական և վարչաքաղաքական եզրույթների տակ: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև:

Ըստ Զ. Բունիաթովի հայեցակարգի՝ «Արևելից երկրի», «Արևելյան Հայաստանի» բնիկ գրողներին, որտեղ էլ որ նրանք ապրեին, ինչով էլ որ զբաղվեին և ինչ աստիճան էլ կրեին, բոլորին **«պետք է զգալի չափով**

համարել ալբանական գրականության հուշարձաններ՝ գրված գրաբարով» (ընդգծումը մերն է – **Կ. Մ.-Օ.**):

Զ. Բունիաթովը համեստորեն լռում է իր եզրահանգումների մասին՝ այդպիսով մոլորության մեջ գցելով անտեղյակ ընթերցողին, քանզի խուսափում է ուղիղ խոստովանությունից, որ գրաբարը մեզ և իրեն հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայ մատենագրության, պետականության ու եկեղեցու պաշտոնական լեզուն է: Եւ նման պաթետիկ բացասումից, պատմական իրականության ժխտումից հետո պատմ. գիտ. դոկտոր Զ. Բունիաթովը փորձում է ինչ-որ կերպ հիմնավորել իր «գիտական» դրույթը հետևյալ քիչ համոզիչ փաստարկով, թե իբր «Ադրբեջանում Առանի պատմության քրիստոնեական շրջանի ուսումնասիրողների բացակայությունն է լոկ հնարավորություն տվել այդ գրականությունը համարելու հայկական, **թեպետ դրա համար, բացի լեզվից, որևէ հիմք չկա**» (էջ 99, ընդգծումը մերն է – **Կ. Մ.-Օ.**):

Ահա այսպիսի հարկադրական խոստովանություններից ու բացահայտումներից հետո դոկտոր Զ. Բունիաթովը ստիպված է ցավով խղճալ բոլոր նախախորհրդային և խորհրդային, ինչպես նաև խոշորագույն եվրոպական արևելագետ-հայագետներին գիտության այդ ձյունափռ մշակներին, որոնք բարեխղճորեն ուսումնասիրել են ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, ներառյալ Աղվանքը և Ադրբեջանը, Հայաստանն ու Վրաստանը, Թուրքիան և Իրանը, Արաբիան ու Բյուզանդիան, քանի որ նրանք ոչ թե գիտությամբ են զբաղվել, այլ աննպատակ տքնել են և արդյունքում մոլորվել երեք սոճիների միջև: Պարզվում է՝ նրանք սոսկ հետաքրքրասիրությունից են պտտվել «տառիկների» շուրջը, իսկ փիղն այդպես էլ չեն նկատել, այսինքն՝ չեն նկատել մի շարք աղվանական հեղինակների, որոնք գրել են պատմական, փիլիսոփայական, իրավաբանական, աստվածաբանական և բանաստեղծական երկեր «հայա-լեզու» քողի տակ, մինչդեռ այդ գրականությունը հայկական չէ, այլ աղվանական: Աղվանական և ադրբեջանական գրականությունն ու մշակույթը Զիյա Բունիաթովի համար նույնարժեք են, նույնական հասկացություններ, քանզի «մեռած» աղվանների օրինական ժառանգներն ու սերունդները **միայն ադրբեջանցիներն են**:

Զ. Բունիաթովը ջանում է օբյեկտիվ փաստարկներով բացատրել թե՛ երրորդայնի արևելագետների, թե՛ ադրբեջանցի գիտնականների նման «մոլորության» պատճառները: Գիտության այդ բացը բացատրվում է «Ադրբեջանում Առան-Աղվանքի պատմության քրիստոնեական շրջանի ուսումնասիրողների բացակայությամբ» (էջ 99):

Ձեր առջև բաց են Մատենադարանը և բոլոր գիտա-հետազոտական հաստատությունները, որոնցում պահվում են երկհազարամյա վաղեմության հուշարձաններ, ինչպես նաև պատմական, քրիստոսաբանական, դա-

վանաբանական աշխատություններ և գեղարվեստական գրականություն՝ գրված հայոց լեզվով՝ գրաբարով ու միայն մասամբ թարգմանված եւրոպական լեզուներով, և մենք ուրախ կլինենք օգնել բոլոր հետաքրքրվողներին ու ազնիվ հետազոտողներին: Ճշմարիտ գիտությունը սրբություն է, որը լուսավորում է միտքը, ճշմարտության աղբյուր, որը ժողովուրդների մեջ սիրո, բարեկամության ու խաղաղության սերմեր է ցանում:

Զ. Բունիաթովի նպատակային խնդիրը, սակայն, ուրիշ է: Նա, որպես փորձառու բանավիճող, բացահայտ չի հարձակվում: Նա իր մարտավարությունն ունի՝ անաղմուկ մոտենալ վերջնական նպատակին, և թերևս հաջողում է: Նա անձամբ չի հետազոտում, առանձնապես չի խորանում հայաղվանական փոխհարաբերությունների մեջ, այլ օգտվում է սոսկ ուրիշ գիտնականների եզրահանգումներից ու թռուցիկ արտահայտություններից, ընդ որում, այդ թոցրածը նա մեկնաբանում է ըստ իր հայեցողության: Ահա թեկուզ այն նույն չարաբաստիկ հարցը Մովսես Կաղանկատվացու մասին: Եթե որևէ հետազոտող այդ հեղինակին հպանցիկ անվանել է աղվանների կամ Աղվանքի պատմիչ, ապա դա, ինչպես վերը հիշատակեցինք, նա և իր խմբագիր Զ. Յամպոլսկին հասկանում են բառացիորեն, որպես անբեկանելի վճիռ, և վրդովվում են, երբ մի ուրիշ հետազոտող տվյալ հարցում հետևում է այլ կարծիքի, այսինքն՝ ավանդական կարծիքին այդ հեղինակի ու նրա գրվածքների հայկական ծագման և հայ հին գրականությանը պատկանելու մասին: «Վ. Ս. Նալբանդյանը «Ինչ-որ տխուր թյուրիմացություն» է համարում այն **անվիճելի փաստը**» (ընդգծումը մերն է – **Կ. Մ.-Օ.**), որ Մովսես Կաղանկատվացին իրոք «հին ալբանական պատմիչ» է, ինչպես որ այդ մասին խոսվում է «անգամ այնպիսի հեղինակավոր երկում, որպիսին **«Վրաստանի պատմությունն» է**», – վրդովվում է նա: Ի դեպ, հղում անելով **«Վրաստանի պատմությանը»**՝ Զ. Բունիաթովը մատնանշում է 1-ին հատորի 142-րդ էջը, որտեղ ասված է. «Հին աղվանական պատմագիրը պատմում է...» (անունը չի հիշատակվում – **Կ. Մ.-Օ.**): Հարց է ծագում՝ արժե՞ր արդյոք անհանգստացնել «նման հեղինակավոր աշխատությունը», եթե հեղինակի մտադրություններն իրոք գիտական են: Թող հայտնի լինի Զ. Բունիաթովին, որ Թբիլիսիի մասին Վ. Ս. Նալբանդյանի գիրքը Թբիլիսիում վրացերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է առանց փոփոխությունների ու առանց ծանոթագրությունների:

Մովսես Կաղանկատվացու աղվանական ծագման մասին որոշ գիտնականների մտքերը հղելով և անձամբ հաստատելով նրա պատկանելությունը աղվանական գրականությանը՝ Զ. Բունիաթովը հանում է նրան հայկական հուշարձանների ցանկից՝ անվանելով նրան «հայա-լեզու»: Այս կերպ ակտավորելով այդ հեղինակին՝ նա անցնում է առաջ:

Ահա, Մովսես Կաղանկատվացու մոտ հիշատակվում է Դավթակ «քերթողը», որը չափածո «Ողբով» հանդես է գալիս հայ-աղվանից փառապանծ իշխան Զևանշիրի հուղարկավորության ժամանակ: Զ. Բունիաթովը վրդովվում է, որ Ս. Երեմյանը Դավթակին համարում է «Ֆեոդալական Հայաստանի աշխարհիկ պոեզիայի առաջին հուշարձանը» (կրկնելով ակադ. Մ. Արեղյանի միտքը – **Կ. Մ.-Օ.**), այլ ոչ թե Ալբանիայի: Այո՛, պատմաբան Զ. Բունիաթով, նա՛խ, որովհետև հիշյալ բանաստեղծությունը գրված է ակրոստիքոսի ձևով, որի յուրաքանչյուր տան առաջին տողի սկզբնատառերը հաջորդաբար կազմում են ամբողջ հայերեն այբուբենը՝ 36 տառով, առանց XII-XIII դդ. ավելացված Օ և Ֆ տառերի, մինչդեռ աղվաններն այբուբենը շատ ավելին է՝ 52 տառ, երկրորդ՝ ակրոստիքոսն աղվաններնից հայերեն կամ հակառակը՝ հայերենից աղվաններն թարգմանելիս հազիվ թե հնարավորություն լիներ պահպանելու թե՛ այս կամ այն լեզվի այբուբենի հաջորդականությունը, թե՛ ակրոստիքոսի իմաստային զարգացումը: Չէ՞ որ այբուբենի հաջորդականության պահպանման դեպքում հարկ կլիներ աղվաններն տեքստում զարգացնել, ընդլայնել հայերեն ակրոստիքոսի իմաստային հետևողականությունը, իսկ հայերեն տեքստում, եթե դա թարգմանություն է աղվաններնից, ընդհակառակը՝ խիստ սեղմել ստեղծագործության իմաստային բովանդակությունը, այսինքն՝ վերջին հաշվով այն կներկայանար ընթերցողին որպես նոր ստեղծագործություն թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ձևով⁶: Վերջապես, երրորդ՝ ակրոստիքոսի բանաստեղծական չափսը, որ «նույնն է, ինչ Կոմիտասի պոեմում» («Հռիփսիմեի և Լույսերի մասին» – **Կ. Մ.-Օ.**), այն տարբերությամբ միայն, որ Դավթակի մոտ վերջին տները բաղկացած են ոչ թե չորս, այլ երկու տողից, և նրանց ռիթմն էլ ավելի հաճախացած է: Բացի բանաստեղծության չափսերից, «Ողբն» իր ներքին որակով նույն (ստեղծագործական – **Կ. Մ.-Օ.**) կնիքն է կրում, ինչ Կոմիտասի պոեմը... Եւ ո՞րն է էական, Կոմիտասը երգում է «անցնող վեհության ունայնությունը», ինչն անում է նաև Դավթակը «Ողբում»⁷:

Այս առիթով լիովին բնական հարց է առաջ գալիս՝ իսկ ի՞նչ ծագում ունի ինքը՝ բանաստեղծ Դավթակը:

Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ Դավթակը պերճախոս քերթող է (հռետոր, բանաստեղծ), որը Պարտավ է ժամանել և հյուրընկալվել փառավոր Զևանշիր իշխանի (637-670 Վերջին թիվն ուղղելի է 680 – խմբ.) պալատում: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Դավթակը Պարտավ քաղաքում ծնված

⁶ Հմմ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ [Եր., 1944], էջ 21 և հաջորդ:

⁷ Манук Абебян, История древнеармянской литературы, том I, Перевод К. Мелик-Оганджяна, Ер., 1948 г., с. 314.

կամ նրա բնակիչ չի եղել, այլ եկել է հեռվից՝ դրսից և լավ հարաբերություններ է ունեցել իշխանի հետ:

Դավթակը, անկասկած, ստացել էր իր ժամանակի փայլուն կրթություն, հատկապես՝ ճարտասանության և բանաստեղծական արվեստի ոլորտում: Դա երևում է նրա «Ողբից»:

Բացի վերոհիշյալից, մենք ունենք ևս մի անհերքելի փաստ, որը վկայում է նրա հայկական ծագման մասին: Դա բանաստեղծի անունն է՝ Դավթակ: Ինչպե՞ս է ձևավորվել այս անունը՝ Դավթակ: Դավթակը կազմված է Դավիթ անունից + փաղաքական «ակ» վերջածանցը, որում շեշտի տեղափոխումից հետո (հայերենում շեշտը վերջին վանկի վրա է) սղվել է «ի» թույլ ձայնավորը: Հայոց լեզվում –ակ, –իկ, –ուկ փոքրացուցիչ փաղաքական վերջածանցները միանգամայն գործածական են նաև այսօր, օրինակ՝ Հայկ–ակ, Եզն–ակ, Վաղարշ–ակ, Փայլ–ակ, Ցոլ–ակ, Աստղ–իկ, Գառն–իկ, Եզն–իկ, Տիր–իկ կամ Ման–ուկ, արջ–ուկ, գառն–ուկ, մանչ–ուկ և այլն: Հետաքրքիր է, դոկտոր Զ. Բունիաթով, իսկ ինչպե՞ս են ձևավորվում աղվանական փաղաքական–փոքրացուցիչ անունները:

Այժմ անցնենք մյուս արմատական խնդիրներին, որոնք զբաղեցնում են պատմաբաններ Զ. Բունիաթովին և Զ. Յամպոլսկուն: Նման խնդիրներից են **բնիկ հայկական գրողների ու գիտնականների** (այդ թվում և **աստվածաբանների**), ինչպես նաև **հասարակական–քաղաքական գործիչների ապագայնագումը**, որոնք տասնյակ տարիներ դաստիարակել են հայ հասարակությանը հայրենասիրության, հայրենի երկրի, ժողովրդի, նրա մշակույթի նկատմամբ սիրո, հայ–գրիգորյանական միաբնակ հավատքի ոգով, **և նրանց էթնիկական նոր քաղաքացիության շնորհումը**՝ ընդգրկելով նրանց աղվանների միջոցով ադրբեջանական, ըստ պատմաբան Զ. Բունիաթովի եզրութաբանության, *mutatis mutandis* [համապատասխան փոփոխություններով – խմբ.] թյուրքական մշակույթի ոլորտում:

Օրինակարգելով պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացուն, քերթող (պոետ) Դավթակին որպես աղվանական (այսինքն՝ ադրբեջանական) գրողներ՝ դոկտոր Զ. Բունիաթովը և խմբագիր Զ. Յամպոլսկին շարունակում են, թե «Մ. Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության» ճակատագիրն է վիճակվել նաև Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքին», որը, նրանց կարծիքով, նենգափոխվել է, քանի որ, ինչպես պնդում են նրանք, «Դատաստանագիրք» անվանն «ավելացրել են ձեռագրում բացակայող «հայոց» (հայկական) բառը, կազմել նոր, երբեք Գոշի ձեռքով չգրված «Դատաստանագիրք հայոց» անվանումը, այսինքն՝ «Հայկական դատաստանագիրք»⁸:

⁸ 3. М. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965, с. 98-99.

Ապշեցուցիչ է, թե որքան տեղեկացված են այս մարդիկ, որոնք այնքան քիչ առնչություն ունեն հայ մատենագրության հետ: Նրանք չեն էլ փորձել տեղեկանալ, թե որքանով է արդարացի նման «հայտարարությունը»՝ նենգափոխման մեղադրանքը: Եթե դա վերաբերում է սոսկ տպագիր հրատարակության «Դատաստանագիրք հայոց» տիտղոսաթերթին, ապա «հայոց»-ը ավելացրել է Վահան Բաստամյանը՝ առաջին գիտնական իրավաբանը, որն ուսումնասիրել է ձեռագիր օրինակները և տպագրության պատրաստել իրավագիտության այդ հոյակապ հուշարձանը: Սակայն կարծում ենք, որ գիտության այդ պաշտպանները գոնե մեկ անգամ պետք է թերթած լինեին «Դատաստանագիրքը», որպեսզի համոզվեին, որ Վ. Բաստամյանը թե՛ իր ընդարձակ մենագրական «Առաջաբանում» (180 էջ), թե՛ տեքստում ամենուր գրում է միայն Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք» (տե՛ս էջ 1, 5, 77, 81, 295, 299, ամենուրեք)՝ ընդհուպ մինչև «Դատաստանագրքի բովանդակությունը»:

Նույն կերպ է վարվել նաև «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի» թարգմանիչ Ա. Պապովյանը՝ լոկ տիտղոսաթերթում պահպանելով հայերեն հրատարակության անվանումը՝ “Армянский судебник Мхитара Гюша”, իսկ ամեն տեղ՝ թե՛ առաջաբանում, թե՛ տեքստում՝ **բացառապես** «Դատաստանագիրք»:

Իմաստ ունի՞ արդյոք ջուր պղտորել: Ի՞նչ նպատակով:

«Այն, որ առանց որևէ համակարգի և ուղեցույց թելի «Դատաստանագիրք» են մտել,– կարդում ենք այնուհետև,– Արևելյան Հռոմեական կայսրության օրենքների կողքին աղվանական օրենքները, «Մովսեսի օրենքները» և հայ ժողովրդական սովորությունները, բնավ չի հաստատում նրա պատկանելությունը հայ իրավունքի փաստաթղթերին»⁹:

Այս մեջբերումը՝ չակերտների մեջ բերված «Մովսեսի օրենքները» բառերով, ընթերցողին հղում է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմության» թարգմանությանը (տե՛ս Ս. Ի. Տեր-Գրիգորյանի ծանոթագրություն 590, էջ 160):

Որպեսզի հստակ պատկերացնենք Զ. Բունիաթովի գիտա-հետազոտական մեթոդները և Զ. Յամպոլսկու անփույթ վերաբերմունքը խմբագրական աշխատանքին, ցանկալի է սեփական աչքով ծանոթանալ այն անհեթեթությանը, որին հղում են անում նրանք, և պարզել՝ արդյոք բավականաչափ գիտական են այն հիմնավորումները, որոնցից այնքան եռանդով կառույց են նրանք:

Տ. Տեր-Գրիգորյանը՝ Ադրբ. ԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողը, որի վրա են հիմնվում Զ. Բունիաթովը և Զ. Յամպոլսկին, գրում է. «Դատաստանագրքի» մեջ, առանց որևէ համակարգի և ուղեցույց թելի մտել են, **բացի** Արևելյան Հռոմեական կայսրության օրենքներից, **աղ-**

⁹ Նույն տեղում, էջ 99:

վանական և հայկական ժողովրդական սովորույթներ, եկեղեցական կանոններ, «Մովսեսի օրենքները» (ընդգծումը մերն է – **Կ. Մ.-Օ.**):

Ուշադիր ընթերցողն առանց դժվարության կնկատի, թե ինչպես են հեղինակն ու իր խմբագիրը կամայականորեն վարվում աղբյուրների հետ, ինչպես են նրանք աճապարարություն անում իրենց կեղծ գիտական հայեցակարգը հիմնավորելու համար:

Իսկ ի՞նչ է հաջողվել նրանց «գիտականորեն» հիմնավորել: Նրանք ընդամենը տեղափոխել են մի բառակապակցությունը, մյուսները՝ բաժանել, մի երկու բառ փոխել են կամ դրել չակերտների մեջ: Ստացվել է մի նոր տեքստ-կոնգլոմերատ՝ «Դատաստանագրքի» հայկական ծագման բացառման միտումով: Ահա, **«աղվանական և հայկական ժողովրդական սովորույթները, եկեղեցական կանոնները և Մովսեսի օրենքները»** նրանք խմբագրել են, վերաձևել այսպես՝ **«աղվանական եկեղեցական օրենքները»** (Տ. Տեր-Գրիգորյանի մոտ ավելի գրագետ է՝ կանոններ), **«Մովսեսի օրենքները»** և **«հայկական սովորույթները»**: Ստացվում է, որ հայերն այնքան էլ մշակութային ժողովուրդ չեն, նրանք գրականություն և «օրենքներ» չունեն, ուստի նրանցից կարելի էր փոխառնել միայն սովորույթները: Տվյալ համատեքստում ճիշտ չէ նաև նրանց «աղբյուր» Տ. Տեր-Գրիգորյանը, և է՛լ առավել՝ Զ. Բունիաթովն ու Զ. Յամպոլսկին, քանզի օրենքներ մշակելիս օգտվում են ոչ թե սովորույթներից, այլ սովորութային իրավունքից:

Գրքի հեղինակի և նրա խմբագրի միտումը չափազանց թափանցիկ է: Այն հանգում է «Դատաստանագրքի» պատկանելության ժխտմանը «հայ իրավունքի փաստաթղթերին»: Նրանք անգամ զլացել են կարդալ էլի մի քանի տող Տ. Տեր-Գրիգորյանի ծանոթագրությունից, որոնցում ասվում է. «Դատաստանագիրքը» պարտադիր օրենքի ուժ է ստացել XIII դ. Կիլիկյան Հայաստանում: XVI դարում այն ընդունվել է լեհ թագավոր Սիգիզմունդ Ա-ի կողմից Լվովի, Կամենեցի և ուրիշ քաղաքների հայ գաղութների համար: XVIII դ. այդ «Դատաստանագիրքը» ներառվել է Վախթանգի օրենքների ժողովածոյի մեջ, որի կազմում գործել է նաև Վրաստանը Ռուսաստանին միավորելուց հետո», ինչպես նաև, ավելացնենք մեր կողմից, հայ-գրիգորյանական եկեղեցում ընդհուպ մինչև XX դարը»:

Զիսմաձայնելով Տ. Տեր-Գրիգորյանի որոշ պնդումներին՝ այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ այս խոսքերը կարող էին խելքի բերել գրքի հեղինակին ու նրա խմբագրին, օգնել պարզելու այն փաստը, որ Գոշի «Դատաստանագիրքը» յոթ դար գործածվել է հայկական միջավայրում և բացարձակապես բացակայել է աղվանների մոտ:

Իսկ այժմ՝ ըստ էության: Կարելի՞ է արդյոք խոսել այն մասին, որ Մխիթար Գոշն օգտվել է աղվանական ու հայկական կանոններից, այսինքն՝ եկեղեցու հայրերի և եկեղեցական ժողովների կանոններից:

Ուսումնասիրողները հաստատել են, որ «Դատաստանագիրքը» կազմելիս Գոշը **չի ղեկավարվել Արևելյան Հռոմեական կայսրության օրենքնորով (կամ Թեոդոսի և Հուստինիանոսի օրենսգրքերով)**, ինչպես պնդում է Տ. Տեր-Գրիգորյանը, նրան էլ հետևելով՝ նաև Զ. Բունիաթովը¹⁰, այլ օգտվել է ա) Աստվածաշնչյան օրենքներից^{**}, բ) եկեղեցական կանոններից՝ ընդունված առաջին երեք Տիեզերական ժողովներում, ինչպես նաև հայոց եկեղեցու ժողովների, եկեղեցու հայրերի կանոններից, ինչպես նաև «Կանոնագիրք Հայոց»-ից, որը կազմել է Հովհան Օձնեցին VIII դարում: Նրա օգտագործած հայկական ժողովների կանոնների թվում են հետևյալները. Շահապիվանի (443 թ.), Դվինի (554, 645, 719 թթ.), Մանագլերտի (726 թ.) և հայ-աղվանական Պարտավի եկեղեցական ժողովի (768 թ.) կանոնները, որը ղեկավարում էր հայոց կաթողիկոս Սիոնը՝ հայ և աղվան եկեղեցական աստիճանավորների ու աշխարհիկ մարդկանց մասնակցությամբ¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Զ. Բունիաթովի այս հայտարարությունն էլ այն մասին, որ «Դատաստանագրքում» ընդգրկված են «աղվանական եկեղեցական կանոններ... և հայ ժողովրդական սովորույթներ», մեղմ ասած, այնքան էլ չեն համապատասխանում նրա աղբյուրին և պատմական իրողությանը: Միտումնավորությունն այստեղ էլ է ցայտում շատրվանի պես: Ինչ արած, եթե միտումնավորությունը և հավակնոտությունը շոյում են նրանց «անշահախնդիր» պատրանքները, թող զվարճանան, սակայն պատշաճ չէ այդպես հանդես գալ **խորհրդային գիտության անունից**:

Առանձին օբյեկտները և իրական սոցիալ-քաղաքական, ինչպես նաև գաղափարախոսական երևույթները քննարկելիս Զ. Բունիաթովի կեղծ գիտական հայեցակարգը նրան հնարավորություն է տվել, ինչպես տեսանք վերևում, վիճարկելու Մխիթար Գոշի ու նրա «Դատաստանագրքի» պատ-

¹⁰ **Киpакос Гандзакечи**, լուսերեն թարգմ.՝ **Տ. Տեր-Գրիգորյանի**, էջ 260, ծնթ. 590:

^{**} Աստվածաշնչից փոխառնված է 55 հոդված, այն է՝ Ելիցից՝ 22 հոդված, Ղևտացոցից՝ 7, Երկրորդ Օրինացից՝ 25, Թվոցից՝ 1: Բացի այդ, Գոշը «Դատաստանագրքի» նոր հոդվածներ կազմելիս երբեմն հիմնվել է այս կամ այն հոդվածի վրա:

¹¹ «Կանոնագիրք Հայոց»-ից, որում ընդգրկված էին առաջին երեք Տիեզերական ժողովների (Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի ու Եփեսոսի) կանոնները, ինչպես նաև եկեղեցու հայրերի և հայոց եկեղեցու ժողովների կանոնական որոշումները, Գոշը փոխ է առել 90 հոդված հետևյալ կանոններից. Առաքելական՝ 3, Կղեմեսի՝ 12, Եկեղեցու հայրերի [Հարցն հետևողաց – խմբ.]՝ 6, Նիկիայի՝ 5, Անկյուրիայի՝ 4, Նեոկեսարիայի՝ 9, Գանգրայի՝ 4, Անտիոքի՝ 4, Նիկիո Բ՝ 2, Լաոդիկիայի՝ 1, Աթանասի՝ 9, Բարսեղի՝ 12, Գրիգոր Լուսավորչի՝ 1, Թադեոսի՝ 2, Շահապիվանի՝ 4, Դվինի Բ՝ 3, ավելի ուշ՝ Պարտավի՝ 3, Դվինի Ե՝ 6 հոդված (այս տվյալները երախտագիտությամբ ստացել ենք բանասիրական գիտ. թեկնածու Էմ. Պիվազյանից):

կանելությունը հայ գրականությանը, «**քանի որ դրա համար որևէ հիմք, բացի լեզվից, չկա**» (էջ 99, ընդգծումը մերն է – **Կ. Մ.-Օ.**): Էհ, ի՞նչ կարևոր բան է այդ լեզուն: Հարկ է համարձակ վերացնել այդ աննշան և երերուն արգելքները, ինչպիսին լեզուն է, լինի այն հայերեն, արաբերեն թե պարսկերեն (ֆարսի), այս կամ այն հեղինակին հայրենի գրականության շրջանակներից արագ օտարելու և նրան ուրիշ ազգային գրականությունում օրինակարգելու նպատակով: Նման մեքենայություններ, ցավոք սրտի, վերջին ժամանակներս բավական շատ են նկատվում: Ահավասիկ, գրիգորյանական տոհմից սերված (! – **Կ. Մ.-Օ.**), մասնագիտությամբ լեզվաբան Վ. Ղուկասյանը բացահայտել է ալբանիզմներ Կադանկատվացու մոտ, ինչպես, օրինակ՝ «աշնուտի», «էնիբա», «շիլախ», «խնչիկ», և անգամ՝ թյուրքիզմները: Գերազանց է: Ա՛խ, եթե նա մի քանի տասնյակ աղվանական բառեր կամ վառ ալբանիզմներ գտներ Կադանկատվացու մոտ, դա համաշխարհային նշանակության հայտնագործություն կլիներ, արևելագիտական ձյուղերն անհապաղ ձեռնամուխ կլինեին դրանց ուսումնասիրությանը, այնպես, ինչպես պատմիչ Կիրակոսի **մոնղոլերենի բառարանով** մոնղոլագետները ուսումնասիրում են մոնղոլերենի հին շրջանը, կամ թյուրքագետներն այժմ **հայատառ գրառումներով** ջանասիրաբար ուսումնասիրում են ղփչաղերենը: Մենք՝ հայերս, ամենից շատ ենք ուրախ այդ հանգամանքի համար. մեր նախնիները պահպանել են սերունդների համար ղփչաղների մեռած լեզուն: Կիրակոսի նյութերի (մինչև 100 բառ) և բազմաթիվ ղփչաղերեն գրառումների (հայերեն տառերով) հիման վրա հարյուրավոր գրքեր ու հոդվածներ են գրվել: Իսկ մեզ մոտ աղվանագիտության ոլորտում առայժմ սուրձի մրուրով գուշակություններ են:

Եւ ի՞նչ է ապացուցում Վ. Ղուկասյանի բացահայտումը Մովսես Կադանկատվացու ազգային պատկանելության առնչությամբ: Միջնադարի՝ ազգային պատկանելության առումով որևէ կասկած չհարուցող հայ գրողների մոտ անգամ, ինչպիսիք են Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Գրիգոր Նարեկացին, ինչպես նաև ուշ միջնադարի բանաստեղծների մոտ հանդիպում են բազմաթիվ օտար բառերի փոխառություններ՝ հունական, պարսկական՝ փեհլևի և ֆարսի, արաբական, թյուրք-մոնղոլական, վրացական, ասորական, քրդական և այլն: Մի՞թե այդ հանգամանքը կարող է ազդեցություն ունենալ նրանց ազգային պատկանելությունը որոշելու վրա: Ոչ մի դեպքում: Դա սոսկ ցույց է տալիս, թե ինչ միջավայրում են աշխատել տվյալ գրողները, կամ էլ դա ցուցանիշ է հարևան ժողովուրդների հետ նրանց շփումների, նրանց կրթության աստիճանի, աշխարհայացքի լայնության մասին և այլն:

Շարունակենք Զ. Բունիաթովի և նրա խմբագիր Զ. Յամպոլսկու դատողությունների վերլուծությունը. վերջինս, ի դեպ, ջերմորեն առաջարկում է

ուսումնասիրել իր հոդվածը¹², որպեսզի իրապես ըմբռնենք վիճելի հարցի էությունը:

Եթե հետևեինք դոկտոր Զ. Բունիաթովին և այս կամ այն գրականությանը գրողի պատկանելության գլխավոր ու անվիճելի ապացույց հռչակեինք սոսկ **տեղի հայտանիշը՝ նրա ծննդավայրը՝** «հայրենիքը», ապա հայ գրականությունը, մի կողմից, ձեռք կբերեր բազմաթիվ գրողներ, հաճախ՝ համաշխարհային կամ համաեվրոպական մեծության, մյուս կողմից՝ կզրկվեր անվիճելիորեն ազգային հայ գրողների մեծ մասից: Այսպես, ըստ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկու հավաստման՝ որոշ արաբ գրողներ, պատմաբաններ, աշխարհագետներ ծնվել են Հայաստանում (Անի, Դվին, Ոստան, Վան, Խլաթ), այսինքն՝ նրանց հայրենիքը Հայաստանն է եղել: Չնայած դրան՝ ոչ ոք նրանց չի համարում հայ գրականության և գիտության «արաբա-լեզու» գործիչ: Այդ մասին հարկ է, որ մտածեին գրախոսվող գրքի և՛ հեղինակը, և՛ խմբագիրը...

Ի. Յու. Կրաչկովսկին հավաստիացնում է, որ արաբական գրականության մեջ մի շարք ծագումով հայ գրողներ ու գիտնականներ կան, որոնք իրենց աշխատությունները գրել են արաբերեն (օր.՝ շեյխ Սալեհ ալ-Արմանին, որի աշխատությունը գոյություն ունի նոր հայերեն թարգմանությամբ): Ո՞ւմ հայտնի չեն Բյուզանդական կայսրությունում հունարեն և լատիներեն գրած հայերը: Ո՞ւմ հայտնի չեն մեր ժամանակների այն ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսիացի, իտալացի, լեհ և այլ գրողները՝ բանաստեղծներն ու արձակագիրները, որոնք ազգությամբ հայ են: Չկա մի խելամիտ հայ, որ նրանց համարի հայ գրականության ներկայացուցիչ:

Նրանք պատկանում են այն ազգին, որի լեզվով են գրել իրենց ստեղծագործությունները:

Հիմնական հատկանիշը, որով որոշվում է այս կամ այն գրողի և նրա ստեղծագործության ազգային պատկանելությունը, կրկնում ենք, ստեղծագործության լեզուն է, եթե, իհարկե, այդ լեզուն օրինակարգված չէ պետության կամ որևէ կորպորացիայի (այդ թվում և կրոնական) կողմից որպես ազգային: Նման լեզուներ էին միջին դարերում լատիներենը կաթոլիկ աշխարհի համար և արաբերենը իսլամ աշխարհի համար: Ե՛ւ մեկ, և՛ մյուս լեզուն պարտադիր է եղել գլխավորապես պաշտոնական ոլորտներում պետական ապարատում ու կրոնական միջավայրում:

¹² 3. И. Ямпольский, К изучению летописи Кавказской Албании, — «Известия» АН Азерб. ССР, 1957, № 9, с. 149-157. Հոդվածը մակերեսային է, փաստարկումները համոզիչ չեն, պատմա-բանասիրական բնույթի լուրջ սխալներով: Մենք կվերադառնանք նրա փաստարկների քննությանը «Ղատմութին Աղուանից»-ին նվիրված հատուկ աշխատանքում:

Հայ ժողովրդի բոլոր լեզվական միջոցների ամբողջությունն արտահայտված է ազգային հայոց լեզվում, որի բարձրագույն ձևը հայոց գրական լեզուն է, միջնադարի դեպքում՝ պետության և եկեղեցու լեզուն՝ գրաբարը: Գրական լեզուն փոխում է իր բովանդակությունը, քերականությունը, բառապաշարը, բառերի նշանակությունն ու իմաստաբանությունը հասարակության պատմական զարգացմանը և իր սոցիալական գործառնությունների ընդլայնմանը զուգընթաց: Այդպես է զարգացել հին գրական հայերենը՝ գրաբարը՝ սկսած գրավոր շրջանի սկզբից (V դար) մինչև ժամանակակից գրական լեզվի ձևավորումը: Այդ գրական լեզվով են գրված հայկական հուշարձանները, դրանով է արտահայտվել հայ ժողովրդի դասերի ու դասակարգերի գաղափարախոսությունը նրա զարգացման տարբեր փուլերում:

Ո՛վ է հուշել Զ. Բունիաթովին հանդես գալ Մխիթար Գոշին, Կիրակոս Գանձակեցուն ու շատ ուրիշ միջնադարյան հեղինակներին և նրանց հայոց լեզվով՝ գրաբարով գրված գրական ստեղծագործությունները աղվանական գրականության հուշարձաններին պատկանելու մասին ամպագոռգոռ հայտարարությամբ:

Մենք սխալ չենք թույլ տա՝ ենթադրելով, որ տվյալ գործում մասնակցություն է ունեցել վերոհիշյալ Տ. Տեր-Գրիգորյանը:

«Գյանջան,– գրում է նա,– նույն ժամանակաշրջանի (XII–XIII դդ. – **Կ. Մ.–Օ.**) պատմագիրների և մտածողների՝ Մխիթար Գոշի՝ նշանավոր Հայոց դատաստանագրքի հեղինակի, պատմիչների [Կիրակոսի և] Վարդանի ու նույն դարաշրջանի գիտնական Հովհաննես Սարկավագի հայրենիքն է»¹³: «Կիրակոս Գանձակեցին իր հայրենի ժողովրդի մեծ հայրենասեր էր... Թվարկելով մի շարք նշանավոր մարդկանց՝ նա չի մոռանում ավելացնել, որ նրանք Գյանջայից են եղել, «**որտեղից նաև ես եմ**»,– թարգմանում է Կիրակոսի պատմությունը Տ. Տեր-Գրիգորյանը¹⁴:

Իմ ընդգծած բառերը ցույց են տալիս, թե որքան ապաշնորհ է կեղծում նա Կիրակոսի բնագիրը, և ինչպես են Զ. Բունիաթովն ու Զ. Յամպոլսկին իրենց անտեղյակությամբ կառչում այդ կեղծիքից:

Արդյոք Կիրակոսն իրոք վկայո՞ւմ է, որ ինքը և իր հետ նաև Հովհաննես Սարկավագը ծնունդով Գանձակ (Գյանջա) քաղաքից են: Ո՛չ: Կիրակոսի տեքստը ռուսերեն թարգմանության մեջ սխալ է տրված: «Նրանք **երկուսն էլ** Գանձակ **աշխարհից** էին, որտեղից եմ նաև ես», այսինքն՝ Կիրակոս

¹³ **Киракос Гандзакечи**, *ռուս. թարգմ.՝ Տ. Տեր-Գրիգորյանի*, էջ 5-6: Իմ կողմից քառակուսի փակագծերում դրված [Կիրակոսի և]-ը պատահաբար է դուրս մնացել տեքստից, քանի որ քիչ հետո նա խոսում է Կիրակոսի՝ որպես հայրենի Գանձակ քաղաքի մեծ հայրենասերի մասին:

¹⁴ Տարօրինակ է, որ Շ. Դ. Դաւթեանը ևս Դավիթ Գանձակեցուն համարում է David of Ganjak՝ «ի քաղաքէն Գանձակայ»-ն շփոթելով «յաշխարհէն Գանձակայ»-ի հետ: [Տե՛ս **Շ. Դ. Դաւթեան**, *The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš*, – BSOAS, XXI/3, 1958, p. 472-490 – Խմբ.]:

Գանձակեցին՝ «սույն երկի հեղինակը» (ռուս. թարգմանության ծնթ. 479), մինչդեռ բնագրում կարդում ենք. «Նրանք **երեքն էլ** Գանձակ աշխարհից էին». երեքը, այսինքն՝ Հովհաննես Սարկավագը, վարդապետ Դավիթը՝ Ալոկի (իմա՝ Ալավկա – **Կ. Մ.-Օ.**) որդին և վարդապետ Գրիգորը՝ Թոքակերի որդին (տե՛ս ռուս. թարգմանության էջ 63, ծնթ. 480): Հետևաբար այս բոլոր վարդապետները, բացի Մխիթար Գոշից և քահանա Արքայությունից, որոնք համարվում են ծնունդով Գանձակ քաղաքից, ծագում են ոչ թե քաղաքից, այլ «Գանձակ աշխարհից»: Ասենք, ուրիշ հայկական սկզբնաղբյուրներ էլ հաստատում են Կիրակոսի այս վկայությունները¹⁵:

Ոչ ամուր հիմքի վրա լոկ օդեղեն ամրոց կկառուցես, եթե հիմքը խախտու է, դրա վրա կառուցված շենքը կփլվի:

Հետո ինչ,– կառարկի պատմաբան Զ. Բունիաթովը,– եթե նրանք «Գանձակ քաղաքից» չեն, ապա «Գանձակ երկրից» են, որը գտնվում է Աղվանքի սահմաններում: Ի՞նչ տարբերություն:

Սակայն այստեղ էլ նրա հիմքերը երերուն են, փաստարկները՝ թույլ: «Գանձակ աշխարհը», ըստ XI–XIV դդ. հայկական սկզբնաղբյուրների, նույնանում է «Փառիսոս աշխարհի» հետ, իսկ այս վերջինը մտնում էր Արցախի նահանգի սահմանների մեջ որպես առանձին գավառ, որը կառավարվում էր ինքնիշխան արքայական տան կողմից՝ Հայկյանների տոհմից: 1003 թ.՝ վերջին թագակիրներ Սենեքերիմի և Գրիգորի մահից հետո, ըստ Ասողիկի, նրանց երկիրն իրար մեջ բաժանեցին Գագիկ Ա հայոց թագավորը և Գանձակի ամիրա Փաղլունը, ընդ որում վերջինիս բաժին հասավ արևելյան դաշտավայրային հատվածը, իսկ հայոց թագավորին՝ բոլոր լեռնային շրջանները Վայոց ձորից դեպի հյուսիս–արևելք, Խաչենը և Փառիսոսը՝ Արևելյան Հայաստանում¹⁶:

Բագրատունյաց թագավորության (Անի մայրաքաղաքով) և Սյունյաց թագավորության անկումից հետո հեռավոր Արևմուտքում Կիլիկիայում կազմավորվեց անկախ հայկական պետություն, որը գոյատևեց մինչև XIV դ. վերջին քառորդը: Կիլիկյան հայկական պետության հզորացման հետ, որը կառավարում էին Ռուբինյանները, նաև հայոց հայրապետական աթոռն Արևելյան Հայաստանից տեղափոխվեց Արևմուտք՝ Կիլիկիա, ուր մնաց մինչև էջմիածին (Վաղարշապատ) վերադառնալը (1441 թ.):

¹⁵ **Մեծին Վարդանայ** Պատմություն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 159: Արևելյի = Վարդան Արևելյի = Վարդան Մեծ: Всеобщая история [Вардана Великого, Перевел Н. Эмин, Москва, 1861]; **Հովհաննես Իմաստասերի** մատենագրությունը (“Труды Иоаннеса философа”), Աշխատախրությունը **Ա. Գ. Աբրահամյանի** [Եր., 1956]:

¹⁶ **Ստեփանոս Ասողիկ**, Պատմություն Տիեզերական, ՄՊր., 1885, գլ. Գ, 48, էջ 286; **Ստեփանոս Օրբելեան** [Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910], էջ 300-301: Հմմ. **Լեո**, Հայոց պատմություն, հտ. II, Եր., 1967, էջ 632, 633 և 637:

Հայ ժողովրդի պատմության կիլիկյան շրջանը նշանավորվեց հայ-գրի-գորյանական եկեղեցու հետ կաթոլիկ և ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցիների տևական բանակցություններով արևմտյան քույր եկեղեցիների հետ հայտնի եկեղեցու միավորման (ունիայի) հարցի շուրջ: Արևմտյան կիլիկյան հայ եկեղեցու դիրքորոշումը վրդովմունքի փոթորիկ բարձրացրեց Արևելքում: Համառու տևական պայքար սկսվեց: Այդ անողորմ պայքարում միավորման վճռական հակառակորդները «Արևելյան Հայաստանի» ներկայացուցիչներն էին՝ «Կողմանք Արևելից»-ի, «Երկիրն Արևելից»-ի կամ «Միջնաշխարհի» (այսինքն՝ բուն Հայաստանի) կամ «Աշխարհն Գանձակայ»-ի, «Աշխարհն Փառիսոսոյ»-ի և այլն:

Այդպես էին հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները, գրող-պատմիչները և աստվածաբանները, ի հակակշիռ «Արևմտյան երկրի», «Սեալ լեառն կոչված երկրի» կամ Կիլիկյան հայկական պետության, անվանում «Արևելյան Հայաստանը», որով նկատի էին առնում, մասնավորապես, այն երկիրը, որը Զաքարյան տոհմի հայ իշխանների տիրապետության տակ էր, որի մեջ մտնում էին Անին, Սանահինը, Հաղբատն ու հարևան շրջանները, ինչպես նաև Զաքարյաններից անկախ մարզերը կամ Արցախ և Սյունիք աշխարհները:

Այդ Արևելյան Հայաստանում, ներառյալ և «Գանձակի մարզի» հարավ-արևմտյան հատվածը, այսինքն՝ «Փառիսոսը», հայ-վրացական բարեկամությանը ստեղծված համեմատաբար խաղաղ պայմանների շնորհիվ սկսեց զարգանալ հայկական հարուստ մշակույթը: Հին և նոր կառուցված տաճարներում, վանքերում ու մենաստաններում բուռն կերպով ծավալվում են վանական դպրանոցները, վարդապետարանները, համալսարանները և ձեմարանները, որտեղ, բացի եկեղեցական կադրեր պատրաստելուց, ծաղկում է գիտությունն ու գրականությունը: Սանահինը և Հաղբատը, Նոր Գետիկն ու Խորանաշատը, Հաղարծինն ու Կեչառիսը, Հավուց թառն ու Այրիվանքը, «արժանափառ Անին» և շատ ուրիշ քաղաքներ ու վանքեր, դպրոցներ ու գիտության տաճարներ հայ ցրված ու մասնատված մշակույթի խոշոր կենտրոններ են դառնում, որոնցում, չնայած բավական ծանր պայմաններին, փայլատակում են հայ ժողովրդի ստեղծարար ոգու կայծերը:

XI դ. երկրորդ կեսից մինչև XIII դար հայ մշակույթի անխոնջ գործիչների շարքում թե՛ քանակով, թե՛ որակավորմամբ առանձնանում են «Գանձակեցի», «Փառիսոսցի», «Գետիկցի» «Արևելցի» մականուններով գրական-գիտական, եկեղեցա-հասարակական, մանկավարժական գործիչները, միով բանիվ՝ նրանք, ովքեր ծնունդով «Գանձակ աշխարհից» էին, «Արևելից կողմերից», «Փառիսոսի երկրից» կամ «Սյունիքից», այսինքն՝ բուն Արևելյան Հայաստանի մարզերից, որտեղ երկրի բնիկ բնակչությունը՝ հայ ժողովուրդը, ստեղծարար աշխատանքով նյութական ու հոգևոր բարիքներ էր ստեղ-

ծում: Հիշենք նրանցից թեկուզ Գեորգ վարդապետ Ուրչացուն (կամ Ուրծացուն), նրա սաներ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետին, վարդապետ Դավիթ Ալավկա որդուն, վարդապետ Գրիգոր Թոքակերի որդուն՝ Հովհաննես Սարկավագի աշակերտ Հովհաննես Տավուշեցուն, վերջինիս սան Մխիթար Գոշին, նրա աշակերտներ վարդապետ Մարտիրոսին, Հովհաննես Արմանեցուն, Վանականին, վերջինիս սաներ Կիրակոս և Վարդան վարդապետներին, Գրիգորին ու Պողոսին, Մարկոսին ու Սոսթանեսին և շատ ուրիշների¹⁷: Իսկ որքա՛ն այսպիսի խոշոր գիտա-գրական, եկեղեցական և հասարակական գործիչներ են պատրաստվել Անիի, Հաղբատի, Սանահինի, Տաթևի, Գլաձորի համալսարաններում և «Արևելյան Հայաստանի» այլ ակադեմիական ու մշակութային կենտրոններում:

Չնախապաշարված ընթերցողը, կարդալով այդ հայ գրողների անունները՝ ծնունդով «Արևելյան Հայաստանից», մասնավորապես՝ «Գանձակ աշխարհից» և *pars pro toto* [ամբողջի մաս – խմբ.] «Փառիսոսի աշխարհից», կասի, որ նրանք ծնունդով այն երկրից կամ մարզից են, որտեղ գերակշռում են հայերը, այդ գրողների ազգակիցները: Եւ իսկապես, այդ շրջանները մտնում էին Արշակունյաց, Բագրատունյաց թագավորությունների, Սյունիքի, ավելի ուշ՝ Զաքարյան Հայաստանի սահմանների մեջ:

Զ. Բունիաթովը և նրա խմբագիր Զ. Յամպոլսկին, սակայն, չնախապաշարված մարդկանց շարքից չեն: Նրանք իրենց մոտեցումն ունեն, իրենց վերաբերմունքը այն ամենին, ինչ առնչություն ունի հայերին և հայ մշակույթին, անգամ՝ հազարամյա վաղեմության: Բավական է նայել նրանց կազմած Անդրկովկասի VIII–IX դդ. քարտեզին: Խոշորացույցով կամ լապտերով պետք է փնտրել այն հողակտորը, որտեղ հայերն էին բնակվում: Այդ ամենի մասին իրենց ծանրակշիռ խոսքը կասեն Հայաստանի պատմաբանները, իսկ մենք սահմանափակվենք միայն բանասիրական կարգի հարցերով և ոչ բոլոր բաժիններով:

Մենք չենք անդրադառնա «Գանձակ աշխարհի» կամ «Գանձակ քաղաքի» և կամ «Փառիսոս երկրի», «Արևելյան երկրի» բոլոր գրողներին, այլ միայն երկուսին՝ Մխիթար Գոշին և Կիրակոս Գանձակեցուն:

Մխիթար Գոշին՝ «Դատաստանագրքի» հեղինակին, մենք հպանցիկ անդրադարձանք Զ. Բունիաթովի և Զ. Յամպոլսկու հավակնոտ փաստարկները ճշտելիս և հերքելիս, որոնցով նրանք ձգտում են ժխտել Գոշի հայկական ծագումը և օրինակարգել նրան աղվանական մշակույթի գրկում: Հարկ է, սակայն, ստուգել՝ իրոք դա այդպե՞ս է, թե հիշյալ պատմաբանների բոլոր փաստարկները պարապ ֆանտազիայի պտուղ են: Իսկ գուցե Մխիթար Գոշը

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ [և առաջաբանով]՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ ԺԲ:

որն է կապ էլ չունի՝ հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի հետ, և մենք իզուր էինք նրան հայկական ծագում վերագրել:

Ըստ հայկական պատմական սկզբնաղբյուրների՝ Մխիթար Գոշը ծնունդով «Գանձակ քաղաքից է», քրիստոնյա ծնողների որդի: Կրթությունը թե՛ «Արևելյան Հայաստանում», և թե՛ Կիլիկիայում ավարտելուց հետո նա երկու անգամ արժանացել է «վարդապետ» (=դոկտոր) գիտական աստիճանի, համբավ է ձեռք բերել երկրում և դարձել **ամենահեղինակավոր վարդապետը «Արևելյան Հայաստանում»**: Իր անձնական որակներով, ընդգրկուն կրթությամբ և գիտությունների բնագավառում ու հայ-առաքելական ուսմունքում խոր գիտելիքներով նա աչքի է ընկել մյուս վարդապետների մեջ և **դարձել ամիրսպասալար Զաքարեի հոգևոր հայրը**, որը հայ առաքելական էր: Ոչինչ չէր կարող տեղի ունենալ հայ եկեղեցու ներսում և հայերի հասարակական կյանքում առանց նրա գիտության ու համաձայնության: Ամենակարող Զաքարեի որն է առաջարկ հայ եկեղեցու ժողովներում չի ընդունվել (*nota bene* [լավ հիշեք – խմբ.]) առանց Մխիթարի հավանության: **«Անկարելի է մեզ համար առանց մեծ վարդապետի կատարել դա»¹⁸**, – հայտարարում է մայրաքաղաք Անիում գումարված եկեղեցական ժողովը: Մյուս կողմից՝ Մխիթարի ներկայությունը Զաքարեի համար վճռական նշանակություն է ունեցել հոգևոր մշակույթի իր ձեռնարկումներում: **«Քանի որ եկել ես, –** ասում է Զաքարեն Մխիթարին, – **հիմա նրանք (այսինքն՝ եկեղեցական ժողովը՝ բոլոր վարդապետներով, եպիսկոպոսներով և այլն – Կ. Մ.-Օ.) ինձ այլևս պետք չեն»¹⁹**:

Սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ Մխիթարն ամիրսպասալար Զաքարեի կանքով կարող էր ոտնահարել հայ եկեղեցու կանոնները, դոգմաներն ու ավանդույթները: Այդ հարցերում **Մխիթարը շարքային ուղղափառ վարդապետ է և պահպանողական հայացքների տեր: Հայ առաքելական եկեղեցու բարձրագույն քահանայապետի՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսի և եկեղեցական ժողովների կարծիքները նրա համար վճռական նշանակություն ունեն:**

Մխիթարն իր հայրենիքի, իր «հայկյան ժողովրդի»՝ «Հայկազնեայք»-ի մեծ նվիրյալ է: Իր կյանքի ողջ ընթացքում նա և՛ գործով, և՛ խոսքով պայքար է մղում օտարերկրյա նվաճողների լծից հարազատ ժողովրդի ազատագրման համար, ուստի ամեն կերպ աջակցում է ամիրսպասալար Զաքարեին, ջանում թելթևացնել ազգակիցների ծանր բեռը, միաժամանակ ուսուցանում է

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 175-176, (**Киракос Гандзакци**, ռուս. թարգմ., էջ 91-92):

¹⁹ Նույն տեղում:

Զաքարեին ու նրա եղբայր Իվանեին, որը ուղղափառություն՝ երկաբնակության հավատք էր ընդունել:

Մխիթար Գոշի եռանդուն հայրենանվեր գործունեության լավագույն վկաները նրա աշակերտներն են՝ վարդապետների, գրողների, աստվածաբանների մի ամբողջ բույլ, որոնք հայրենակիցների լուսավորության գործում շարունակում էին իրենց ուսուցչի պատգամները, այդպես նաև՝ նրա գիտա-գրական աշխատությունները, առաջին հերթին՝ նրա նշանավոր «Դատաստանագիրքը»:

Որպես մեծ օրենսդիր՝ նա իր դարաշրջանի համար բավական մարդասիրական «Դատաստանագիրք» է կազմել: «Դատաստանագրքի» ներածության առաջին գլուխը նա, ըստ որոշ ձեռագրերի, վերնագրել է այսպես. «Պատասխան նրանց, ովքեր չարախոսում են, իբրև թե Հայաստանում դատարան չկա»: Թող սա «պատճառս հիշման» լինի, «որպեսզի այն մշտապես ձեռքին ունենալով՝ ինքներս էլ հիշենք և ցույց տանք այլադավաններին, որ մենք դատ ենք անում գրավոր կանոնագրքով, որպեսզի լուեն նրանց շուրթերն ու չկարողանան նախատել մեզ»²⁰ և **«որպեսզի (հավատացյալները) մեզանում դատարան չլինելու պատճառաբանությամբ չդիմեն այլադավանների դատարան»**, նաև՝ նրա համար, որպեսզի արմատախիլ անենք այնպիսի գործելակերպը, «երբ եպիսկոպոսներից, վանականներից, քահանաներից, գլխավոր աշխարհականներից ու իշխաններից ոմանք խաթարում են արդարադատությունը **կողմնակալության, շահախնդրության և տգիտության պատճառով**»²¹:

Էլ ի՞նչ փաստաթուղթ է պետք ապացուցելու համար, որ նա հայ է:

Այս ամենը խոսում է այն մտահոգությունների և հուզառատ զգացմունքների մասին, որոնք այնպես բուռն համակում էին մեծ հայրենասերի ու սրտացավ ուսուցչի՝ վարդապետ Մխիթար Գոշի ողջ էությունը հարազատ հայ ժողովրդի բեռը թեթևացնելու մասին մտորումներում:

Մխիթար Գոշը գրել է Աղվանքի համառոտ ժամանակագրությունը: Զիշտ է: Բայց մի՞թե պետք է այդ ստեղծագործությունը համարել «զգալի չափով... աղվանական գրականության հուշարձան՝ գրված գրաբարով»: Այդ տրամաբանությամբ բոլոր հայկական գրական հուշարձանները (Հով-

²⁰ Армянский судебник **Мхитара Гоша**, Пер. с древнеармянского **А. А. Паповяна**. Редакция, вступит. статья и примечания **Б. М. Арутюняна**, Ер., 1954, с. 4. Այլադավան ասելով Գոշը գլխավորապես նկատի ունի մահմեդականներին, որոնց կրոնի քննադատությանն է նվիրված «Ներածության» Թ գլուխը՝ սկսած հետևյալ խոսքերից. «քանզի մահմեդականները, թեպետ և հիմա ընդունում են Հայր Աստծուն, սակայն Որդուն նրանք Արարած են համարում՝ դրանով նաև Հորը վիրավորելով» և այլն, մինչև գլխի ավարտը: Տե՛ս **Мхитар Гош**, Ա. Պապովյանի ժուռ. թարգմ., էջ 25-27:

²¹ Նույն տեղում, էջ 4:

հաննես Սարկավագ, Վանական, Կիրակոս, Գրիգոր Ականեցի (կոչված նաև Մաղաքիա աբեղա), Վարդան Արևելցի, Աբրահամ Կրետացի, Թովմա Մեծփեցի, Սիմեոն Երևանցի և շատ ուրիշներ)՝ գրված հին հայերենով (պետք է գրել հատակ, պարզ, ոչ թե «գրաբարով», ինչպես անում է հեղինակը՝ իմանալով, որ ամեն ընթերցող չէ, որ գիտի, թե ինչ է «գրաբարը»), զգալի չափով պետք է համարվեն աղվանական, մոնղոլական, պարսկական, թաթարական և այլ գրականությունների հուշարձաններ: Չէ՞ որ Մխիթար Գոշը գրել է աղվանական բավական համառոտ ժամանակագրությունը, իսկ հիշյալ գրողները՝ ամբողջ գրքեր մոնղոլների, պարսիկների, թաթարների և այլոց մասին:

Զ. Բունիաթովի գրքի առակը ցուցանում է, որ պատմիչը պետք է գրի միայն իր ժողովրդի մասին, այլապես նա կհավաքագրվի այն ժողովրդի գրականության մեջ, որի մասին է գրել իր պատմագրական աշխատությունում:

Մխիթար Գոշի գրչին է պատկանում նաև երկու հարյուր հիսուն առակ, որոնցում նա այլաբանորեն զարգացնում է նույն մարդասիրական գաղափարները բարու, ազնվության, արդարության, հավատարմության, պորտաբույծների դեմ պայքարի և այլնի մասին: Այս առակները որոշ չափով լրացնում ու պարզաբանում են «Դատաստանագրքի» կազմման որոշ մանրամասներ, հնարքներ ու մեթոդներ:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», առակները և այլ փոքր ստեղծագործությունները կամ հատվածաբար պահպանված երկերը, կրկնում են, գրված են հին գրական հայերենով՝ գրաբարով՝ այն դարաշրջանի եկեղեցու և հայ հասարակության պաշտոնական լեզվով:

Ասվածից հետո էլ ի՞նչ կարելի է ավելացնել, որպեսզի «անհավատ թովմասները» հավատան, ընդունեն:

Մխիթար Գոշը և՛ անունով (Մխիթար՝ սփոփող, այս անունը գործածական է եղել միայն հայերի մեջ), և՛ մականունով (Գոշ՝ նոսր մորուքով) հայ է²², ասենք՝ ինքն էլ իրեն տոհմիկ հայ է համարում, գրել է իր ժամանակի հայոց լեզվով, գրել է իր խոստովանությամբ՝ «մեր հայկյանների»՝ «հայկազնեայց»-ի համար, այսինքն՝ հայերի: Նա մեծ հայրենասեր է, հայոց հողի մարդասեր, չգերազանցված հայ դավանաբան, մանկավարժ, իրավագետ ու հայ ժողովրդի օրենսդիր, հեղինակություն ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև Արևմտյան Հայաստանում՝ Կիլիկիայի հայկական պետությունում... Եւ հանկարծ այս ամենն այնքան համարձակ վիճարկում է դոկտոր Զ. Բունիաթովը:

²² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ [Եր., 1946], էջ 336 և հաջորդ:

Մխիթար Գոշի ճակատագիրը, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, վիճակվել է նաև նրա կրտսեր ժամանակակցին՝ նրա սան Վանական վարդապետի աշակերտ Կիրակոս «Գանձակեցուն»։ **Մականունը պայմանական է**, քանի որ ձեռագրերում ոչ մի տեղ գրված չէ «Գանձակեցի», և դա առկա չէ որևէ հին կենսամատենագիտական ցանկում։ Այդ մականունը Կիրակոս պատմագրին թյուրիմացաբար վերագրվել է նրա «Պատմության» առաջին հրատարակիչ Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյանի կողմից (Մոսկվա, 1858 թ.)։ Գրքի այդ վերնագիրն էլ իմ կողմից ավանդաբար, բայց միգուցե ոչ խելամտորեն պահպանվել է նաև Երևանի 1961 թ. քննական հրատարակությունում (տե՛ս քննական հրատարակության առաջաբանը, էջ Լ)։

Այստեղ չենք անդրադառնա Զ. Բունիաթովի և նրա խմբագրի այդ անհիմն պահանջին, որոնց անմիջական աղբյուրը «Պատմության» թարգմանիչ Տ. Տեր-Գրիգորյանն է, որը խեղաթյուրել է հին հայ գրականության ամենապարզ ու բավական լավ պահպանված բնագրերից մեկը։ Խեղաթյուրումներ և անհասկանալի դարձվածքներ ու նախադասություններ այդ տարաբախտ թարգմանիչը շատ ունի, դրանցից մեկի մասին մենք խոսեցինք վերևում։ Կիրակոսը ծնունդով ոչ թե «Գանձակ քաղաքից» է, այլ «Գանձակ աշխարհից», այսինքն՝ «Փառիստից»²³։

Տ. Տեր-Գրիգորյանը և նրան հետևելով՝ Զ. Բունիաթովն ու նրա գրքի խմբագիրը եռանդով նետվել են դեպի այդ խայծը և Կիրակոսին հայտարարել «իր հայրենի քաղաքի մեծ նվիրյալ»... Կիրակոսն այն անվանում է «մեծ նշանավոր Գանձակ քաղաք» (թարգմանությունը ձգգրիտ չէ)²⁴։ Այդպես է։ Սակայն ինչպե՞ս է նա արտահայտվում այդ քաղաքի մասին, որի «մեծ նվիրյալն» են համարում նրանք (Տ. Տեր-Գրիգորյանը և Զ. Բունիաթովը) քրիստոնյա վարդապետ Կիրակոսին. **«Սա (այսինքն՝ Գանձակ քաղաքը) Քրիստոսի և նրան պաշտողների սարսափելի թշնամի էր, խաչի և եկեղեցու անարգիչ ու հայիոյիչ էր, քահանաների ու հոգևոր սպասավորների այպանիչ ու նախատիչ։ Երբ լցվեց նրանց մեղքերի չափը, այդ պատճառով նրանց չարության աղաղակը հասավ Տիրոջը։ Երևացին սրա ավերումը նախանշող նշանները»**²⁵։ Եւ քաղաքն ամայի է մնում չորս տարի։ Ահա թե «իր հայրենի Գանձակ քաղաքի ինչպիսի մեծ հայրենասեր» է վարդապետ Կիրակոս Գանձակեցին։ Ի դեպ, որտեղի՞ց են Զ. Բունիաթովի տեղեկություններն այն մասին, որ Կիրակոսն ապրել է Գանձակում։ Նման տեղեկություն չկա նրա «Պատմության» մեջ։

²³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 116. ռուս. թարգմ., էջ 63։ Հմմ. Առաջաբան, էջ 6։

²⁴ Киракос Гандзакечи, էջ 6։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 119։

Կիրակոս «Գանձակեցին» իրեն ծնունդով ու ցեղով հայ է համարում: Նա դա բազմիցս է հայտարարում աշխատության սկզբում և այնուհետև մինչև աշխատության վերջը. «մեր հայոց ազգը (ցեղը)», «մեր հայոց աշխարհը», «վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց»²⁶ և այլն:

Իր գրքում նա, ընդհակառակը, երբեք չի գրում «մեր աղվան ժողովուրդը» կամ «մեր աղվանից աշխարհը» և այլն: Կիրակոսի «Պատմության» մեջ մի փոքրիկ բաժին կա՝ վերնագրված «Աղվանից կողմերի պատմության համառոտ շարադրանք՝ մեջբերված պատմողաբար»: Այս բաժնում ակնարկ իսկ չկա այն մասին, որ նա ինչ-որ արյունակցական կապ ունի աղվանների հետ, ընդհակառակը, եթե նա անդրադառնում է հայ ժողովրդի հարևանների պատմական անցյալին և ներկային, ապա սոսկ այն պատճառով, որ «թագավորները հնագանդ էին հայոց թագավորներին, նրանց իշխանության տակ էին, եպիսկոպոսները սուրբ Գրիգորից էին ձեռնադրվում ու նրա աթոռը ժառանգողից»²⁷, և ժողովուրդն էլ մեզ հետ էր մնում ուղղափառ հավատով (այսինքն՝ հայ առաքելական կամ միաբնակ հավատքին էր – **Կ. Մ.-Օ.**), այդ պատճառով է անհրաժեշտ, որ երկու ժողովուրդների մասին միասին հիշատակվի»²⁸:

Աղվանների մասին պատումը Կիրակոսը շարադրում է երրորդ դեմքով:

Ահա թե ինչպես է ներկայանում իր «Պատմության» մեջ Կիրակոս վարդապետի գրական-գիտական և եկեղեցական-քարոզչական գործունեությունը, որը հին ձեռագրերում պայմանականորեն անվանված է Գետիկցի, Արևելցի, իսկ Վ. Տեր-Հովհաննիսյանի թեթև ձեռքով՝ Գանձակեցի:

Ի՞նչ կասեք դուք՝ քաղաքացի-պատմաբաններ Զ. Բունիաթով և Զ. Յամպոլսկի: Որտեղի՞ց է Կիրակոսին՝ այդ խոշոր հասարակական-քաղաքական և եկեղեցական գործչին, ուսուցչին և հայ եկեղեցու ականավոր վարդապետին աղվանացնելու ձեր այդ պատրանքային երազանքը: Ի՞նչ իրական աղբյուրներ են ձեզ սնում ու գոտեպնդում հայ եկեղեցու վարդապետներին և հայ ժողովրդի գիտական-գրական գործիչներին աղվանացնելու պայքարում:

Սույն հոդվածում մենք պատմական գիտությունների դոկտոր Զ. Բունիաթովի հիշյալ գրքին անդրադարձանք հայկական սկզբնաղբյուրների առնչությամբ, որոնք նա անվանում է «հայա-լեզու», և օժանդակ գրականության առնչությամբ, որը նա հաճախ է օգտագործել՝ առանց նախապես ստուգելու սկզբնաղբյուրների տվյալները: Բայց սա հեղինակի ուսումնասիրության մեթոդի սոսկ ձևական կողմն է: Աշխատությունը բուն գիտական պահանջներին չի բավարարում թե՛ գիտամեթոդական, թե՛ սոցիալ-քաղա-

²⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 9: Киракос Гандзакечи, с. 15.

²⁷ Վատ թարգմանություն է: Ավելի լավ է՝ «այթոռակալ հաջորդներից»:

²⁸ Киракос Гандзакечи, էջ 99:

քական կտրվածքով: Ավելին, Զ. Բունիաթովը խիստ շեղվում է մարքս-լենինյան մեթոդաբանությունից Խորհրդային Միության եղբայրական հանրապետությունների ժողովուրդների հասարակական կարգերի և պատմության ուսումնասիրության հարցերում:

Խորհրդային պատմագիտությունը պիտի ուսումնասիրի Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների բարեկամության և մշակութային փոխհարաբերությունների սաղմերն ու հետագա զարգացումը, մասնավորապես՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ աղվանների, ադրբեջանցիների, հայերի և վրացիների, որոնք հազարամյակներ շարունակ հարևանությամբ, կողք կողքի են ապրում հայրենի Անդրկովկասում: Այս առումով գիտա-հետազոտական աշխատանքում հարկ է թե՛ հետազոտական ծրագրերի կոորդինացում, թե՛ ամբողջ Անդրկովկասին վերաբերող խնդիրների համատեղ կազմակերպված ուսումնասիրում: Գիտական աշխատանքի նման պլանավորումը և կենսագործումը հրատապ անհրաժեշտություն է խորհրդային հասարակության համար և խորհրդային գիտության արմատական խնդիր:

Ստիպված ենք ցավով ափսոսանք հայտնել, որ Զ. Բունիաթովի «Ադրբեջանը VII-IX դդ.» ուսումնասիրությունը դույզն-ինչ չի կարող նպաստել այդ մեծ գործի զարգացմանը:

* * *

Սույն հոդվածի շարվածքը պատրաստ էր, երբ ստացանք «Հ. Ա. Օրբելու աշխատությունների հատընտիր» [“И. А. Орбели, Избранные труды”], (Մ., 1968.) ռուսերեն հրատարակության Ա հատորը:

Նրա առաջին բաժնում առաջին անգամ հրապարակված է Աղթամարի երկու ճարտարապետական հուշարձանների հիմնարար քննությունը, իսկ երկրորդ բաժնում՝ միջին դարերի հայ առակագիրներին նվիրված ուսումնասիրությունը:

Միսիթար Գոշին վերաբերող սուղ տողերում դատողություններ կան, որոնք բխում են հայերեն բնագրի անստույգ թարգմանությունից, ինչի հետևանքով Գոշի մտքերի ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ են սպրդել: Այդ վիճելի դատողություններին մենք կանդրադառնանք «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի հերթական համարում^[29]:

Կ. Մ.-Օ.

²⁹ [Տե՛ս **Կ. Ա. Мелик-Оганджян**, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, – ВАА, 1969, № 1, с. 179-194 – խմբ.]:

ԱԼԲԱՆԻԱ-ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՒ «ԲՈՒՆԻԱԹՈՎՇՁԻՆԱՆ»

Կովկասեան Աղուանքի քաղաքակրթութեան խնդրի հետազօտութեան բարդութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ այդ անունով երկրի բնակչութեան մասին սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններն առաջին հայեացքից հակասական բնոյթ ունեն: Անտիկ յունա-հռոմէական եւ վաղ միջնադարի հայկական աղբիւրներում «Ալբանիա – Աղուանք» եւ «աղուաններ» եզրոյթները նշանակում են Կուր գետի ստորին հոսանքից հիւսիս գտնուող երկիրը եւ նրա բնակիչներին, իսկ Կուրից հարաւ ընկած տարածքները նրանցում նշում են որպէս քաղաքականապէս ու էթնիկապէս Հայաստանի հատուածներ: Աւելի ուշ՝ 428 թուականից յետոյ, հայ մատենագիրներն օգտագործում են միեւնոյն «Աղուանք» եզրոյթը ինչպէս Կուրի ձախափնեակի բուն աղուանական մարզերի, այդպէս էլ Կուրի աջափնեակում պատմական Հայաստանի այն երկու նահանգների՝ Ուտիքի եւ Արցախի տարածքները նշելու համար, որոնք այդ թուականին Մեծ Հայքում թագաւորական իշխանութիւնը վերացնելուց եւ երկիրը մարզպանութեան վերածելուց յետոյ Սասանեանները մտցրեցին իրենց տէրութեան միւս նորաստեղծ մարզպանութեան մէջ՝ անուանակոչուած «Առան» («Աղուանք», «Ալբանիա»):

«Աղուանք» եւ «աղուաններ» եզրոյթներին տարբերակուած մօտեցումը եւ տարբեր դարաշրջանների համար արդի գիտութեան կատեգորիաներով նրանց իրական բովանդակութեան պարզաբանումը որոշիչ նշանակութիւն ունեն: Սակայն Աղուանքի մասին առանձին պատմաբանների պատկերացումները, ցաօք, հեռու են հինաւորաց իրականութեան համարժէք արտացոլումից: Երբեմն ի յայտ են գալիս մտահայեցողական համագաղափարներ (կոնցեպցիաներ), որոնք քաղաքականացնում ու արդիականակեղծում (մոդեռնիզացնում) են Այսրկովկասի անտիկ եւ միջնադարեան պատմութիւնը՝ Աղուանքը ներկայացնելով իբրեւ միաձոյլ քաղաքակրթութիւն, որն ընդգրկում էր Կովկասեան լեռներից մինչեւ Արաքս գետի ստորին հոսանքն ընկած ողջ տարածքը: XX դարի աղբիւրների շատ պատմաբանների գրածքները հէնց այդպէս են մատուցում Աղուանքի պատմութիւնն ու մշակոյթը: Ըստ նրանց վարկածի՝ այդ երկիրը միաձոյլ էթնո-քաղաքական միաւոր էր, որն ընկած էր Կուր գետի ինչպէս ձախափնեակում, այնպէս էլ աջափնեակում՝ ընդգրկելով հայոց Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան եւ Սիւնիք նահանգները (ներառեալ Նախաճաւան ու Գողթն գաւառները), իսկ նրա բնակչութիւնը, որն իբրեւ թէ միասնական էթնոս էր դարձել («աղուաններ» էթնոնիմ-ինքնանուամբ) դեռեւս մ. թ. ա. IV–III դարերում, իր էթնիկ դէմքը պահպանել էր մինչեւ ուշ միջնադար՝ եթէ ոչ մինչեւ 1836 թուականը, երբ Գան-

ծասարի («Աղուանից») կաթողիկոսութիւնը վերացուեց Ռուսական ցարի հրամանագրով, իսկ նրա թեմերն անմիջականօրէն ենթարկուեցին Էջմիածնի («Հայոց») կաթողիկոսութեան իրաւագօրութեանը:

Հայագիտական գրականութեան մէջ «բունիաթովշչինա» (“Буниятовщина”, «բունիաթովականութիւն») շատ դիպուկ անուանումը ստացած (Ադրբեջանական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Զիյա Բունիաթովի անունից) այդ արդիականակեղծող համագաղափարի³⁰ հիմնական դրոյթներից մէկը աղուանական միասնական էթնոսի մասին թեզն է, որը, իբրեւ կանոն, առաջ է տարւում ասեւ անցողակի, լոկ դրական երանգներով, առանց շեշտադրելու նրա խնդրառականութիւնը եւ լռութեան մատնելով այն վիճարկող գիտնականների փաստարկները, ում կարծիքով՝ «աղուանական» միասնական էթնոս չի ձեւաւորուել, իսկ «աղուաններ» եզրոյթը միմիայն մետաէթնիկ ընդհանրութիւն է նշանակել՝ մշտապէս մնալով պոլիտոնիմ, այսինքն՝ «Աղուանք» անունը կրող վարչական կամ քաղաքական միաւորի բնակչութեան հաւաքական անուանում³¹: Նման ձեւով Զիյա Բունիաթովն ու

³⁰ Նրա քննադատութիւնը տե՛ս **Կ. Ա. Мелик-Оганджян**, Историко-литературная концепция З. Буниятова, – “Вестник архивов Армении” [Եւսոյսյուն՝ ВАА], 1968, № 2, с. 169-190; **Նոյնի՝** Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, – ВАА, 1969, № 1, с. 183-198; **А. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Буниятова “Азербайджан в VII-IX вв.”, – “Историко-филилогический журнал” [Եւսոյսյուն՝ ИФЖ, ՊԲՀ], 1967, № 1, с. 177-190; **А. Ганалаян, Л. Хачикян, А. Тер-Гевондян**, Об очередных размышлениях З. М. Буниятова, – “Вестник общественных наук” [Եւսոյսյուն՝ ВОН], 1978, № 5, с. 95-104; **Б. А. Улубабян**, Еще одна произвольная интерпретация армянской “Истории страны Агван”, – ВАА, 1979, № 2, с. 219-232; **А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), – ИФЖ, 1987, № 3, с. 166-189; **Б. Арутюнян**, Когда отсутствует научная добросовестность, – ВОН, 1987, № 7, с. 33-56; **Նոյնի՝** Фальсификация на государственном уровне..., – “Вэм”, 2010, № 4, с. 24-57; **Ш. В. Смбатян**, Еще раз о южной границе Кавказской Албании, – ВОН, 1989, № 10, էջ 3-17; **Г. Свэзьян**, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, – “Вестник Ереванского университета”, 1989, № 2, с. 45-46; **П. М. Мурадян, Г. Х. Саркисян**, “Буниятовщина” не видно конца, – В кн.: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, с. 146-158; **Г. С. Асатрян, Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **А. Маргарян**, “Хроника страны Алуанк” Мхитара Гоша, – К освещению проблем истории и культуры Кавказкой Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ер., 1991, с. 214-224. Հմմ. նաեւ **Г. Степанян**, Против азербайджанских фальсификаций истории восточного Закавказья, – “Вэм”, 2009, № 1, с. 133-143; **Հ. Լ. Պետրոսեան**, Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգութեան բռնախրաջման մեխանիզմը), – Ադրբեջանի պետական տարբերակչութիւնը եւ էթնիկական գտնումների քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Շուշի, 2010, էջ 137-149; **Ա. Յ. Յակոբեան**, Բունիաթովականների «յայտնագործութիւնները» հայ միջնադարեան պատմութեան մէջ (Շաքիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան դրսեւորում, – Անդ («Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4), էջ 172-187; **S. G. Crombach**, Ziya Buniatov and the Invention of an Azerbaijani Past, Amsterdam, School for Regional, Transnational and European Studies, 2019.

³¹ **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., – Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, с. 327; **Т. Г. Папуашвили**, Вопросы истории Эрети..., Автореф. дисс. ... докт. ист.

իր գործընկերները³² կարողանում են շրջանցել խիստ կոնկրետ փաստերը եւ դրանց վրայ հիմնուած՝ իրենց ընդդիմախօսների առաւել կոնկրետ փաստարկումները:

Իսկ որո՞նք են դրանք:

1. Մինչեւ Կուրի ձախսափնեակում Աղուանքի թագաւորութեան կազմաւորումը (մ. թ. ա. I դ. ամենասկզբում) նրա բնակչութիւնը, ըստ Ստրաբոնի (մ. թ. I դար) «Աշխարհագրութիւն» երկի, բաղկացած էր 26 ցեղերից, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր արքայիկը եւ խօսում էր իր առանձին լեզուով³³:

2. Աղուանքի թագաւորութիւնն արեւելքում տարածւում էր մինչեւ Կասպից ծովը (Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի լեռնանցքը), եւ բազմաթիւ յունա-հռոմէական աղբիւրները նրա ծովափնեայ մարզի բնակչութեանը բառացի «աղուաններ» են կոչում: Սակայն մ. թ. III դ. սկզբում թագաւորութեան կազմից դուրս եկաւ նրա ամբողջ արեւելեան, ծովափնեայ մասը, եւ դրանից յետոյ տուեալ անջատուած տարածքի կոնկրետ ցեղերը թուարկելիս աղբիւրներն այլեւս նրանց չեն կոչում «աղուաններ»: Դրանից բխում է, որ մինչեւ III դարը «Աղուանք» թագաւորութեան սահմաններում դեռեւս տեղի չէր ունեցել բազմաթիւ ցեղերի համախմբումը որպէս միասնական էթնոս եւ իւրաքանչիւր ցեղ պահպանել էր իր առանձին էնդոէթնոնիւնը (ինքնանուանումը), որով էլ, բնականաբար, շարունակում էր հանդէս գալ աղբիւրներում³⁴:

3. V դ. վերջում արդէն ամրապնդուել էր Սասանեան տէրութեան «Առան»-«Աղուանք» մարզականութիւնը, որի կազմում, բացի բուն Աղուանքի թագաւորութիւնից (վերացուած՝ միայն 461/462 թուականին մօտ 2,5 տասնամեակով) եւ անտիկ շրջանի արեւելեան, ծովափնեայ մասի լեռնական ցեղերի փոքրիկ թագաւորութիւններից (վերացուած՝ այդ նոյն ժամանակ),

наук, Тбилиси, 1971, с. 6-7; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – “Кавказ и Византия”, вып. 1, Ер., 1979, с. 18; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984, с. 6, 176-177; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, с. 36-95; **Նոյնի՝** К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – “Albania Caucasica”, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 129-147; **А. А. Акопян, А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow-Zagreb, 1988, р. 1-10; **И. Г. Семенов**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с. 14.

³² **З. М. Бунятов**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965; **К. Алиев**, Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.), Баку, 1974; **И. Г. Алиев**, О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа, Баку, 2002; **Ф. Дж. Мамедова**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005.

³³ **Strab.** Geogr. XI, 4, 6.

³⁴ Մանրամասն տե՛ս **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 106-107; **Նոյնի՝** Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – “Вестник арменоведения”, 2015, № 2 (Ер.), с. 69-83.

428–451 թթ. ընթացքում մտցուել էին նաեւ 428-ին վերացուած Մեծ Հայքի թագաւորութեան երկու հիւսիս–արեւելեան նահանգները Կուրի աջ ափին՝ Արցախը եւ Ուտիքը: Ահա այդ ժամանակ է, որ «Աղուանք» երկրանունն ընդունուեց աջափնեակի հայ բնակչութեան կողմից իբրեւ «իրենց» երկրի անունում: Եւ արդէն դարավերջի հեղինակ Մովսէս Խորենացին այդ երկրի երկու անուններն էլ (հայկական «Աղուանք» եւ իրանական «Առան») մեկնաբանում է աջափնեայ հայկական լեզուա–մշակութային իրողութիւնների (ռէալիանների) հիման վրայ: Առաջին անունը նա կապում է հայկական Սիւնիք–Սիսական նահանգի բնակչութեան ու իշխանների աւանդական նախահայր (էպոնիմ) եւ հայերի աւանդական նախահայր (էպոնիմ) Հայկի թոռ Սիսակի «Աղու» մականունն հետ (հայերէն՝ «հեզաբարոյ», «մեղմ»), իսկ երկրորդ անունը՝ Սիսակից, այսինքն՝ նոյն Հայկից սերող, Հայոց թագաւորութեան հիւսիս–արեւելեան, Կուրի եւ Արաքսի միջագետքում գտնուող երկրամասի («ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ») առաջին աւանդական կուսակալ Առանի անունն հետ³⁵: Իսկ դա ցոյց է տալիս, որ V դ. վերջերին եւս Կուրի ձախափնեակում դեռեւս չկար միասնական էթնոս, իսկ «աղուաններ» եզրոյթը դեռ չէր դարձել էթնոնիմ–ինքնանունում՝ շարունակելով մնալ «Աղուանքի» բնակչութեան հաւաքական անունում՝ պոլիտոնիմ:

4. Եւ վերջապէս, բուն աղուանական ցեղերի ուղիղ յետնորդները՝ Դադատանի հարաւ–արեւելեան եւ Ադրբեջանի հանրապետութեան հիւսիսային շրջանների լեզգիալեզու ժողովուրդները (լեզգիներ, թաքասարանցիներ, ուղիներ, ծախուրներ, աղուլներ, ռույթուլներ, կրիզներ, բուդուլներ, հափուրլիներ, խինաւուղցիներ, ալիկցիներ, ջեկեր) դարեր շարունակ զարգացել են իրենց էթնոէթնանուններով, առանց «աղուաններ» հաւաքական անունման հետ որեւիցէ կապի:

Շրջանցելով այդ պատմական փաստերը՝ ադրբեջանցի պատմաբանները բանավիճում են «հայ հետազօտողների կոնցեպցիայի հետ», պնդելով, որ ինչպէս նշում է X դ. հեղինակ Մովսէս Դասխուրանցու (ում նրանք համառօրէն կոչում են միայն Կաղանկատուացի եւ համարում VII դ. հեղինակ) «Պատմութիւն Աղուանից»–ում (յետայսու՝ ՊԱ)³⁶, այդ երկը մի ուրոյն, մաս–

³⁵ **Մովսիսի Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ **Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան**, Տփղիս, 1913, էջ 113: Նշենք, որ Հայոց թագաւոր Վաղարշակի կողմից նշանակուած Առանը կոչուած է հէնց հայկական մարզի կուսակալ եւ հայոց նախահայր Հայկից սերող: Ի դէպ, Խորենացին Հայկից սերուած է համարում իր ժամանակի ամենեւին էլ ոչ բոլոր հայ իշխաններին՝ նման ծագումնաբանութիւնը (կարելի է ասել՝ հաստատապէս «հայկական») այս կամ այն աստիճանի հաւաստիութեամբ մերժելով այնպիսի հզօր տոհմերի համար, ինչպէս Բագրատունիներն էին, Արծրունիները, Մամիկոնեանները, Ամատունիները, Մուրացանները եւ այլն:

³⁶ Գիտական հրատարակութիւնն է. **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ **Վ. Առաքելեանի**, Եր., 1983: Հմմ. վերջին թարգմանու–

նաւորապէս՝ հայերից տարբեր «Աղուան ցեղի» պատմութիւնն է: Սակայն իրականում նման փաստարկումը ցոյց է տալիս, որ դրա հեղինակները ակնյայտօրէն չեն ցանկանում հաշուի նստել միջնադարի մարդկանց մտածողութեան մէջ էթնիկ պատկանելութեան արտացոլման առանձնայատկութիւնների հետ, էթնոսի արդի գիտական ընկալումը խեղափոխում են հնադարեայ պատկերացումներով ու եզրութաբանութեամբ: Այդ պատճառով ստիպուած ենք յիշեցնել, որ միջնադարեան աշխարհայեացքում վարչաքաղաքական եւ յատկապէս՝ դաւանական-թեմական պատկանելութեան ընկալումը, որպէս կանոն, գերակայում է բուն էթնիկ պատկանելութեան ընկալման նկատմամբ: Այդպիսի յարաբերակցութիւնը մի կողմից՝ ազդում է էթնիկ գործընթացների ուղղութեան եւ դաւանաբանական հակումների վրայ, միւս կողմից՝ պայմանաւորում է էթնիկական եզրութաբանութեան ոչ միանշանակ լինելը: Սեփական էթնիկ պատկանելութեան շեշտումը բաւականին հազուադէպ է հանդիպում³⁷, աւելի յաճախ այն արտայայտում է զանազան անուղղակի տուեալների մէջ, այդ պատճառով ժամանակակից գիտութիւնը միմիայն համալիր վերլուծութեան արդիւնքում է որոշում, թէ ինչ է թաքնուած այս կամ այն եզրոյթի տակ՝ էթնիկ, թէ՞ ընդամենը պոտենտար (հաւաքական) ընդհանրութիւն:

Իրօք, միջնադարեան հեղինակները, ասելով «աղուաններ», հասկանում էին առանձին ժողովուրդ, առնուազն՝ առանձին հանրոյթ: Իրօք, X դարի արցախցի հեղինակ Մովսէս Դափստուրանցին (ուշ ձեռագրերում եւ վաղ գրականութեան մէջ կոչուած նաեւ «Կաղանկատուացի») գրել է «Աղուանք» երկրի եւ «աղուանների» պատմութիւնը, որոնցից մէկն էր համարում անկասկած նաեւ իրեն: Սակայն ի՞նչ է թաքնուած այդ եզրոյթների տակ արդի գիտական հասկացողութեամբ:

428 թ. Իրանի Սասանեան արքայից արքայ Վռամ (Վարահրան, Բահրամ) V Գուրը վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Հայքի արեւելեան հատուածում (որը հազարամեայ անկախ պետականութիւն ունէր, բայց մ. թ. 385/387-ին բաժանուել էր Հռոմէական կայսրութեան ու Սասանեան տէրութեան միջեւ) եւ այդ նոյն հրամանագրով Այսրկովկասում ստեղծեց նոր երեք վարչական միաւորներ՝ մարզպանութիւններ՝ նախկին անուններով՝ «Հայք» («Արմն»), «Վիրք» («Վարջան») եւ «Աղուանք» («Առան»,

թիւները. The History of the Caucasian Albanians by **Movsēs Daxsurançi**, Translated by **C. J. F. Dowsett**, London, 1961; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984. Այս երկի մասին առաւել մանրամասն վերլուծութիւնները տե՛ս **Հ. Ն. Ակինեան**, Մովսէս Դափստուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 150-272.

³⁷ Այդպիսի մի հազուագիւտ օրինակ կարող են ծառայել Ուխտանէս պատմիչի (X դարի վերջ) խօսքերը, որը բնութագրում է VII դարի վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսին իրրեւ «աշխարհաւ եւ ազգաւ ի Վրաց» (**Ուխտանէս եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 3):

«Ռան», «Ալքանիա», «Ռանի»): Ընդ որում Հայոց մարզպանությունից նաեւ կտրուեց երկրի հիւսիս-արեւելեան Ուտիք նահանգը (Կուր եւ Արաքս գետերի միջագետքում), որը մտցուեց հարեւան Աղուանից մարզպանութեան մէջ³⁸: Երկու տասնամեակ անց, 449-451 թթ. իր հակաքրիստոնեական հալածանքների շրջանում յաջորդ արքայից արքայ Յազկերտ II-ը վերջինիս մէջ մտցրեց նաեւ Հայաստանի միւս հիւսիս-արեւելեան նահանգ Արցախը:

Այդպէս՝ Արաքսի ստորին հոսանքից եւ Հակարի վտակից մինչեւ Կասպից ծով ու Կովկասեան լեռնաշղթայ (դէպի ծով իջնող նրա Դերբենդի կամ Ջալգանի լեռնաբազուկով) ընկած ամբողջ տարածքը, որն ընդգրկում էր Արցախ-Ուտիք նահանգները, Կուրի ձախսափնեակի Աղուանից թագաւորութիւնը (ձեւաւորուած՝ մ. թ. ա. I դ. սկզբներին՝ Կապաղակ/Կաբալակա մայրաքաղաքով³⁹) եւ նրանից արեւելք ընկած լեռնական ցեղերի մանր թագաւորութիւնները, դարձաւ Սասանեան տէրութեան մէկ վարչամիաւոր՝ մարզպանութիւն, «շահր», «աշխարհ»: Արդէն այդ ամբողջի վրայ էր տարածուում նաեւ Աղուանից եկեղեցու իրաւագօրութիւնը, որը հիմնադրուել էր Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից իբրեւ եպիսկոպոսութիւն՝ մայրաքաղաք Կապաղակի նստոցով. 315 թ. գարնան աւարտին Գրիգորն Արածանի գետում 370 հազար հայերի հետ միասին մկրտել էր Տրդատ Մեծի հրաւերով ժամանած Աղուանից արքային (ըստ ամենայնի՝ Վաչագան Ա Արշակունուն) եւ նրա հետ Աղուանք ուղարկել երկրի առաջին եպիսկոպոս Թովմային, որը Փոքր Հայքի «Սատաղ փոքր քաղաքից» էր: Մօտաւորապէս 462 թ. այդ եպիսկոպոսութիւնը ձեռք բերեց արքեպիսկոպոսութեան-կաթողիկոսութեան կարգավիճակ, իսկ նրա կենտրոնը տեղափոխուեց այդ պահին վերացուած թագաւորութեան մայրաքաղաք Կապաղակից Աղուանից մարզպանութեան մայրաքաղաք՝ Չոր-Դերբենդ (նաեւ՝ Չող):

Նշուած վարչական համակարգի ամրապնդման արդիւնքում V դ. վերջերին ձեւաւորուեց Աղուանք, Հայք եւ Վիրք եզրոյթների նոր տարածքային ստուգաբանութիւնը. նրանք սկսեցին նշանակել համապատասխան մարզպանութիւնները:

VI դ. սկզբում Աղուանից մարզպանի նստոցը Չոր-Դերբենդից տեղափոխուեց նորակառոյց Պարտաւ քաղաքը, այսինքն՝ Կուրի ձախսափնեակից եկաւ հայաբնակ աջափնեակ: Այդ նոյն ժամանակ Չորից Պարտաւ տեղա-

³⁸ Այդ նոյն ժամանակ (յամենայն դէպս՝ ոչ դրանից ուշ) Վիրք-Գուրգան-Վարջան մարզպանութեան մէջ մտցուեց նախկին հայկական նահանգ (բղէշխութիւն) Գուգարքը:

³⁹ Այդ թագաւորութիւնը III դ. վերջերին հաստատուած իր նոր՝ Արշակունեաց արքայատոհմով գոյատեւեց նաեւ մարզպանութեան կազմում (մի ընդմիջումով՝ 461/462-485 թուականներին): Այն վերջնականապէս վերացուեց, ըստ ամենայնի՝ Կաւատ արքայից արքայի 523 թ. հրամանագրով, Վրաց թագաւորութեան հետ միասին:

փոխուեց նաեւ Աղուանից կաթողիկոսի նստոցը⁴⁰: VII դ. սկզբում (616 կամ 618 թ. տեղի ունեցած «Պարսից ժողովի» վճիռներով) հիմնադրուեցին Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «իշխանների» հաստատութիւնները, որոնցում մարմնաւորուում էր Սասանեանների ոչ քրիստոնէական տէրութեան մէջ (իսկ հետագայում՝ նաեւ Խալիփայութիւնում) համապատասխան մարզպանութիւնների քրիստոնէայ բնակչութեան համեմատաբար լայն ինքնավարութիւնը: Աղուանից իշխանի նստավայրը եւս գտնուում էր Կուրի աջափնյա-կում՝ Պարտաւում եւ Գարդմանում⁴¹:

Նշուած տեղափոխութիւնների արդիւնքում Աղուանից մարզպանութեան քաղաքական, հոգեւոր եւ մշակութային կենտրոնը յայտնուեց «Աղուանից աշխարհի» աջափնեակի հայ բնակչութեան միջավայրում, որն այդ պատճառով սկսեց զգալ իրեն տուեալ «աշխարհի» լիիրաւ տէրը: Այս ամենի հիմքի վրայ ձեւաւորուում է միջնադարի բնակչութեան էթնոգիսպերս (ցրուած, իրենց էթնոսի հիմնական մասից վարչա-քաղաքական սահմաններով անջատուած) խմբերին բնորոշ ինքնընկալման մի գիծ, որը մենք կոչում ենք Աղուանքի հայ բնակչութեան «աղուանական ինքնագիտակցութիւն»: Նրան բնութագրում են աջափնեայ Աղուանքի հայութեան հետեւեալ երեք մտայնութիւնները. ա) որոշակի քամահրական վերաբերմունք Աղուանից մարզպանութեան ձախափնեայ, բուն աղուանական բազմացեղ բնակչութեան նկատմամբ իբրեւ ինչ-որ «ոչ-աղուանների»; բ) պատկերացում, թէ «իրենց» երկիրը, այդ թւում Կուրի աջափնեակը «Աղուանք» է կոչուել մշտապէս (այլ ոչ թէ 428 թուականից յետոյ)⁴²; գ) իրենց իշխանների ու եկեղեցու

⁴⁰ Այդ վերջին իրադարձութիւնը Մովսէս Դասխուրանցին վերագրում է 552 թուականին:

⁴¹ Այդ բոլոր վարչական փոփոխութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս **Ա. Ա. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 96-142.

⁴² Այդ պատկերացումն արտացոլուած է Մովսէս Դասխուրանցի պատմիչի մօտ եւ նրա երկի աղբիւրներում: Վերջիններիս թւում են աջափնեայ Աղուանքում VI-VII դդ. անանուն հեղինակների կողմից գրուած 3 համեմատաբար ծաւալուն երկեր, որոնք բառացի արտագրուած են «Պատմութիւն Աղուանից»-ում (ՊԱ): Դրանք են՝ «Վաչագանի վէպ»-ը (ռուսերէն՝ “Повесть о Вацагане”, անգլերէն՝ “Tale of Vachagan”, ֆրանսերէն՝ “Conte de Vatchagan”, գերմաներէն՝ “Vatschagans-Erzählung”) I, 16-23 գլուխներում, որը շարադրուած է 500-502 թթ. միջակայքում; «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն»-ը՝ II, 9-14 եւ 16 գլուխներում, շարադրուած՝ 630-632 թթ. միջակայքում; «684 թուականի պատմութիւն»-ը՝ I, 27-30, II, 18-45 գլուխներում, շարադրուած՝ 684-ին: Այդ աղբիւրների մասին մանրամասն տե՛ս **Կ. Ա. Каграманян**, Источники “Истории страны Агванк”: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1973, с. 15-22; **Ա. Ա. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 177-211; **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Եր., 2020, էջ 66-67, 148-156: Նրանց՝ մեր հրատարակած առանձին գիտա-քննական բնագրերը տե՛ս **Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112; **Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեծ տագնապին, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, 2 դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 369-414; **Անանուն**, 684 թուականի պատմութիւն, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, 2 դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895:

(«որպէս աղուանականների») որոշակի հակադրում Հայք մարգպանութեան համապատասխան հաստատութիւններին («որպէս հայկականների»):

Աղուանքի հայ բնակչութեան այդ «աղուանական ինքնագիտակցութեան» վերջին կողմը հասարակական յարաբերութիւնների զարգացման որոշակի փուլի արդիւնք էր: Նախնական վիճակով այն ի յայտ է գալիս լոկ «684 թուականի պատմութեան» մէջ, իսկ իր բարձրակէտին հասնում է X դարում՝ քաղաքական մասնատուածութեան եւ աւատական կենտրոնախոյս խժոժութիւնների դարաշրջանում: IX դ. վերջերին Բագրատունիների կողմից վերականգնած հայոց թագաւորութեան խնդիրներից մէկը երկրի բոլոր բնիկ մարզերի վերամիաւորումն էր, ինչի պատճառով էլ վերականգնուել էր պետութեան հին (Արտաշեսեանների ու Արշակունիների ժամանակների) պաշտօնական անուանումը՝ «Մեծ Հայք»: Բագրատունիներին սկզբնական շրջանում յաջողուեց իրենց արեւելեան սահմանները հասցնել մինչեւ Պարտաւ քաղաք: Սակայն շուտով նրանց թագաւորութիւնը բաժանուեց առանձին աւատական տիրոյթների՝ ինչպէ՛ս Բագրատունիների, այնպէ՛ս էլ ուրիշ հայկական իշխանական տոհմերի գլխաւորութեամբ: Հայաստանի տարբեր շրջանների ազդեցիկ աւատատէրերի կենտրոնախոյս նկրտումների արձագանքը եղան այն ծրագրային պատմական երկերը, որոնք գովաբանում էին համապատասխան իշխանական ընտանիքներին եւ պնդում նրանց ինքնիշխան թագաւորելու իրաւունքի մասին⁴³: Բագրատունիներից եւ նրանց միաւորիչ քաղաքականութեանն աջակցող Հայոց կաթողիկոսութիւնից «ազատ լինելու» համար պայքարում աջափնեայ Աղուանքի հայ աշխարհիկ եւ հոգեւոր տիրակալները շատ հզօր օգնող հանգամանք ունէին. նրանց երկրամասերը «Աղուանք աշխարհի» մաս էին կազմում, եւ դա արձանագրուած էր հինգդարեայ աւանդոյթում: Մովսէս Դասխուրանցին հէնց այդ դարաշրջանում⁴⁴ փորձ կատարեց՝ ստեղծելու Աղուանքի, այսինքն՝ «Ալբանիա երկրի» եւ «աղուանների» ամբողջական պատմութիւնը՝ որպէս իր առանձին ժողովրդով մի առանձին երկրի պատմութիւն, որպէսզի դրանով հաստատի Կուրի հայկական աջափնեակի աշխարհիկ ու հոգեւոր աւատատէրերի իրաւունքը՝ իշխելու «իրենց» երկրում արքայական եւ հայրապետական վեհութեամբ, այնպէ՛ս, ինչպէս Բագրատունիներն ու Հայոց կաթողիկոսներն իշխում են «իրենց» երկիր Հայքում:

⁴³ Այդ միտման մասին առաւել մանրամասն տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հացունի, – «Անահիտ», 1938, № 13, էջ 86-87:

⁴⁴ Ներկայումս կարելի է խօսել ՊԱ-ի շարադրման համեմատաբար ճշգրիտ ժամանակի մասին՝ 976-982 կամ 982-988 թթ. վեցամեայ միջակայք (տե՛ս **Ա. Յակոբեան**, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, – «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Եր., 1986, էջ 142-143; **Նոյնի՝** Албания-Алуанк..., с. 215-216, 222-223; **Նոյնի՝** Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմեր..., էջ 249:

Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանի էթնիկ պատկերը բացայայտելու համար ՊԱ-ի ուսումնասիրությունը որոշիչ նշանակություն ունի: Ծնունդով Կուրի հայկական աջափնեակից Մովսէս Դասխուրանցի պատմիչը կարողացել է հաւաքել «Աղուանք»-ը եւ նրա աջափնեայ ու ձախափնեայ մասերը յիշատակող՝ իրեն հասու այլ հայ հեղինակների երկերից ինչ-ինչ հատուածներ, աւելացնել ձեռքի տակ եղած վաւերագրական նիւթերն ու զանազան առասպելներ⁴⁵ (որոնք կապուած էին բացառապէս աջափնեայ սրբատեղիների հետ), որոշ չափով ձեւափոխել դրանք⁴⁶, այդ բոլորը դասաւորել ժամանակագրական հերթականութեամբ եւ, անթաքոյց ընդօրինակելով Մովսէս Խորենացուն (ով գրել էր «Հայքի» եւ «հայերի» պատմութիւնը Աղամից մինչեւ V դարը)՝ շարադրել «Աղուանք»-ի պատմութիւնը առասպելական առաջին մարդուց մինչեւ իր ժամանակակից Աղուանքի արքայ (այն է՝ Կուրի աջափնեայ Փառիսոս երկրամասի թագաւոր) Յովհաննէս-Սենեքերիմը: Եւ այս բոլորը՝ առանց որեւէ ուղղակի կապի բուն Աղուանքի, նրա ցեղերի, լեզուների ու իրական պատմութեան հետ, չնայած որ պատմիչը Կուրի ձախափնեակը եւս «Աղուանք աշխարհի» մի մասն է համարում: Ընդ սմին, լինելով Աղուանքի հայ բնակչութեան՝ այսպէս կոչուած «աղուանական աշխարհայեացքի» ցայտուն կրողը՝ Մովսէս Դասխուրանցին, միեւնոյն ժամանակ, իր մշակութային-գաղափարական ողջ ժառանգականութեամբ, պատմագրական դպրոցի առանձնայատկութիւններով, աղբիւրագիտական հիմնաբազայով եւ, իհարկէ, լեզուով մնում է հայ միջնադարեան էթնոսի մշակոյթի եւ ինքնընկալման-ինքնագիտակցութեան համակարգի մէջ: Այդ նոյն հանգամանքներով էլ, միւս կողմից, որոշուում է X դարի «Աղուանքի» իրական էթնիկական դէմքը արդի գիտական ընկալմամբ:

ՊԱ-ի հեղինակն իր երկրի կենտրոն է համարում Կուրի աջափնեայ շրջանները, իսկ ձախափնեայ, բուն աղուանական բնակչութեան համար

⁴⁵ Պատմիչի համար ամենակարեւորը Եղիշայ առաքեալի մասին առասպելն էր, որն առաջացել էր VII դարում (առաջին անգամ Եղիշայի անուանը հանդիպում ենք «684 թուականի պատմութեան» մէջ): Այդ դարաշրջանում Աղուանից եկեղեցին սկսել էր ապացուցել իր իրաւահաւասարութիւնը Հայոց եկեղեցու հետ, որն արդէն իրեն հռչակել էր պատրիարքութիւն: Ինքնագլխութեան ձգտող բազմաթիւ ուրիշ եկեղեցիների պէս Աղուանից եկեղեցին եւս սկսել էր իր ծագումը կապել Երուսաղէմի ու յօրինուած առաքեալի հետ (նման միտում չենք գտնում ո՛չ VI դ. սկզբում գրուած «Վաչագանի վէպում», ո՛չ էլ 630-632 թթ. միջեւ գրուած «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան» մէջ): Այդ ձգտումը դատապարտուեց աղուանից կաթողիկոս Սիմէոնի եւ հայոց կաթողիկոս Եղիա Արմիշեցու օրօք Պարտաւի 704 թուականի եկեղեցական ժողովում, որը վերահաստատեց Հայոց կաթողիկոսութեան՝ «հաւասարների մէջ առաջինի» աւանդական կարգավիճակը: Սակայն X դարի վերջում Մովսէս Դասխուրանցին կրկին բոլոր միջոցներով պնդում է իր եկեղեցու առաքելական ծագման եւ Հայոց եկեղեցու հետ իրաւահաւասարութեան մասին:

⁴⁶ Երբեմն՝ խիստ անյաջող ձեւով, քանի որ յաճախ դա վերածուում է վաւերագրերի բացայայտ կեղծման, իհարկէ, եթէ դրան մօտենանք աղբիւրների նկատմամբ վերաբերմունքի արդի (այլ ոչ թէ միջնադարեան) չափանիշներով:

կիրառում է զանազան քամահրական (պեյորատիւ) մակդիրներ («հիւսիսա-
յինքն», «զվայրենի եկամուտ ազգս», «զվայրասուն ազգն Կաւկասու») եւ
կրկնում իր աղբիւրներում եղած նմանատիպ բնորոշումները (օր.՝ «բարբա-
րոսական ազգք», «այլազգի ազգսն», «խուժադուժ սարտոնեացն», «զԳար-
գառսն եւ զԿամբիճիկ Հեփթաղսն»), այդ թւում՝ այն բոլոր հինգ քամահրա-
կան մակդիրները, որոնցով Մովսէս Խորենացին բնութագրում էր բուն ա-
ղուանական լեզուն, որի համար գիր էր ստեղծել Մաշտոցը աղուան վար-
դապետ Բենիամինի օգնութեամբ («...զնշանագիրս կոկորդախաւս, աղխա-
զուր, խժական, խեցբեկագունի լեզուին Գարգարացոց»): Ընդ որում վեր-
ջին փաստն էլ Մովսէս Դասխուրանցին շարադրում է բաւականին իներտ
ձեւով, առանց որեւէ ոգեւորութեան այն բանից, որ ինչ-որ ժամանակ գրեր
էին ստեղծուել Բուն Աղուանքի «գարգարացիների» համար: Իր ժամանա-
կակիցներին՝ Առանշահիկ տոհմի իշխաններին (որոնք այդ պահին արդէն
թագաւորներ էին դարձել Փառիստսում եւ Խաչէնում), ըստ երեւոյթին,
նրանց անվիճարկելի համոզմունքների պատճառով Դասխուրանցին շա-
րունակում է սերուած համարել (Առանի ու Սիսակի միջոցով) հայերի առա-
պելական նախահայր Հայկից: Խօսելով «իր» երկրի մասին ու դրա համար
կիրառելով ստացական դերանուն կամ հայերէն -ս յօդը (=մենք, ես, մեր),
նա, ինչպէս եւ իր աղբիւրները, օգտագործում է բացառապէս «Արեւելք» եւ
«արեւելցիներ» եզրոյթները («արեւելեայքս», «մեզ՝ արեւելեայցս»), որոնք
նշանակում էին «Հայաստանի Արեւելքը» եւ «հայերից արեւելեանները», եւ
ոչ մի անգամ՝ «Աղուանք» («Ալբանիա») եզրոյթը⁴⁷: VII դարի հայ ժամանա-
կագիր Փիլոն Տիրակացու բնագրում, որը յանգում էր Հիպպոդիտէս Հոռ-
մէացու «Գենեալոգիային» ու թուարկում գիր ունեցող ժողովուրդներին,
ՊԱ-ի հեղինակն իր կողմից յաւելում է «աղուաններին» (գլ. I, 3, էջ 6) եւ
միաժամանակ, արտագրելով Մովսէս Խորենացու պատմածը աղուաններէ-
նի համար գրեր ստեղծելու մասին՝ նա պահում է իր աղբիւրում այդ լեզուն
բնութագրող բոլոր հինգ քամահրական մակդիրները (գլ. II, 3, էջ 117; III,
23/24, էջ 342), իսկ I, 27 գլխում (էջ 95-96) բառացի արտագրում է «684
թուականի պատմութեան» կիսաառասպելական դրուագը Մաշտոցի մասին,
ով ուսուցանում էր Ս. Գիրքը «Կովկասի վայրի ցեղերին ... իրենց լեզուով»:
Ուրեմն՝ պատմիչն իրեն ակնյայտօրէն սահմանազատում է բուն աղուանա-
կան գրաւոր լեզուից, թէպէտ չենք կարող բացառել, որ դրանով ստեղծու-
ած յուշարձանների գոյութեան մասին նա, հնարաւոր է եւ, գիտէր:

⁴⁷ Այս փաստն արտակարգ ուշագրաւ է, քանզի աւանդական եզրութաբանութեան այդ աստիճանի արմատաւորութեան ու նրա նկատմամբ Մովսէս Դասխուրանցու հաւատարմութեան պարա-
զայում այն յիմքին կարող էր եւ չլինել:

Այսպիսով՝ ՊԱ-ի «աղուաններին» բուն աղուանների հետ կապող որևէ տուեալ մեր յուշարձանը չի պարունակում: Գրելով «աղուանների» մասին եւ իր դարաշրջանում ընկալուած ու թույլատրուած չափանիշներով նրանց հակադրելով «հայերին»՝ Մովսէս Դասխուրանցին տուեալ եզրոյթի տակ հասկանում է «Աղուանք աշխարհի» (Արաքս գետից մինչեւ Դերքենդ) հիմնական՝ քրիստոնեական բնակչութիւնը, Աղուանից հակաքաղկեդոնական (միաֆիզիտ) եկեղեցու ամբողջ հօտը, այսինքն՝ Կուրի աջափնեակի հայերին եւ ձախափնեակի բուն աղուան քրիստոնեաներին, որոնք լոկ չնչին չափով էին հայացած (առաւելագոյնը՝ գրաւոր մշակոյթի մասով): Այդպէս, վերլուծուած պատճառների ուժով՝ պատմիչի մօտ ցայտուն ձեւով արտայայտուած է ինքնագիտակցութեան տիպիկ միջնադարեան առանձնայատկութիւնը, երբ եզրութաբանութեան մէջ որոշիչ է դառնում ոչ թէ էթնիկ պատկանելութիւնը, այլ եկեղեցական իրաւագօրութիւնը, եւ դաւանական, եկեղեցա-թեմական տեսանկիւնը գերիշխում է միւս բոլորի նկատմամբ:

Մովսէս Դասխուրանցու դարաշրջանում աջափնեայ Աղուանքի բնակչութիւնը հայկական համարել ստիպող ե՛ւ կոնկրետ, ե՛ւ անուղղակի տուեալներ են պարունակում ինչպէս միւս հայկական, այնպէս էլ օտար համաժամանակեայ աղբիւրները: Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին (898-924/929), պատմելով իր ուղեւորութեան մասին «արեւելեան Աղուանք աշխարհը, Սահակ մեծ իշխանի» (իմա՝ Կուրի աջ ափին Գարդմանի եւ Փառիսոսի տիրակալ Սահակ Սեւադայի) եւ «Ատրներսեհ արքայի» մօտ (իմա՝ հայկական ու բիզանդական աղբիւրներում՝ «Աղուանք-Ալբանիա», վրացական աղբիւրներում՝ «Հերէթ» եւ արաբական աղբիւրներում՝ «Շաքքին» կոչուած Կուրի ձախափնեակի թագաւորութեան տիրակալի), նշում է. «զի եւ նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ եւ խաշն արաւտի մերոյ էին»⁴⁸: Հասկանալի է, որ ասելով «ի ժողովրդենէն մերմէ»՝ պատմիչը, ամենայն հաւանականութեամբ, նկատի ունէր աջափնեայ Գարդման-Փառիսոսի տիրակալին էթնիկ իմաստով, իսկ ասելով «խաշն արաւտի մերոյ»՝ նա բնութագրում էր ձախափնեայ «Աղուանք-Հերէթ-Շաքինի» թագաւորին (Համամ Բարեպաշտ Բագրատունու որդուն)՝ առաւելապէս եկեղեցա-դաւանական պատկանելութեան իմաստով:

Օտարերկրեայ հեղինակների վկայութիւններն այս հարցում յատկապէս ուշագրաւ են, քանի որ նրանք հիմնականում գերծ են եղել հայկական աւանդական եզրութաբանութեան ազդեցութիւնից եւ իրերի վիճակը փաստագրել են մեր երկրի հետ անմիջական ծանօթութեան հիման վրայ: VI դա-

⁴⁸ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ**՝ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիպիս, 2010, գլ. ԽԴ, էջ 492:

րի ասորի հեղինակ Կարծեցեալ-Ջաքարիա Հռետորը պատմում էր, որ Հիսիսային Կովկասում՝ հոների երկրում, քարոզել են «հայ եպիսկոպոսներ» Մակարը եւ ուրիշներ, ովքեր ժամանել էին «Առանից», այսինքն՝ Աղուանքից⁴⁹։ Ըստ X դարի բիզանդական կայսր եւ մատենագիր Կոստանդին Ծիրանածնի՝ բիզանդացիների պաշտօնական նամակները, որ ուղղուած էին Կուրի աջափնեայ Խաչէնի եւ Սեւորդիքի իշխաններին, հասցեագրուում էին՝ ճիշտ ինչպէս միւս հայ իշխաններին՝ «Հայաստան»⁵⁰։ Նոյն դարաշրջանի արաբ հեղինակները Առանի (Աղուանքի) հայ իշխաններին անուանում են հէնց «հայ բատրիկներ»⁵¹։ Միեւնոյն ժամանակ, խօսելով այսրկովկասեան հինգ երկրների մասին՝ Կարծեցեալ-Ջաքարիա Հռետորը յայտնում է, որ «Առանում» բնակւում էր իր լեզուն ունեցող հաւատացեալ ժողովուրդ⁵², իհարկէ, նկատի ունենալով Կուրի ձախափնեակի բուն աղուանական բնակչութեանը։ X դարի արաբ աշխարհագէտները հաղորդում են, որ Առանում օգտագործում են «առաներէնը», անկասկած, նկատի ունենալով ձախափնեայ բուն աղուանական բնակչութեան լեզուն⁵³։

⁴⁹ Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori** vulgo atscripta, II. Edidit **E. W. Brooks** ("Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", 84, Syr. 39), Louvain, 1921, p. 215-217; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, с. 166-167; **Լ. Յ. Տէր-Պետրոսեան**, Մաշտոցեան աւանդները եւ Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում, – ՊԲՀ, 1981, № 1, էջ 107-119:

⁵⁰ **Constantini Porphyrogeniti imperatoris** De Ceremoniis aulae Byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 687-688; **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բիզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին. Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները՝ **Հ. Բարթիկեանի** (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բիզանդական աղբիւրներ, Բ), Եր., 1970, էջ 152:

⁵¹ Տէ'ս **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 214; **З. М. Бунятов**, Азербайджан в VII-IX вв., с. 311, 324, 325, 329.

⁵² Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori**..., p. 214; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, с. 165.

⁵³ Ուշադրութեան առնենք նաեւ մէկ ուրիշ կարեւոր փաստ։ Իր երկը 930 թ. շարադրած ալ-Իսթահրին վկայում է, որ Աղարբեջանում, Հայաստանում եւ Առանում օգտագործուող պարսկերէն եւ արաբերէն լեզուներից բացի, «Դաբիլի [Դուինի] երկրում» խօսում էին հայերէն լեզուով, իսկ «Բարդա'այի [Պարտաի] երկրում» առաներէնով (տե'ս СМОМПК, вып. XXIX, ч. I, Тифлис, 1908, с. 29)։ Այդ սկզբնաղբիւրին են յանգում Իբն Հաուկալի եւ ալ-Մուկադդասիի հաղորդումները, ովքեր գրել են 977-978 եւ 985 թուականներին, սակայն նրանցից առաջինի մօտ համապատասխան տեղում վերաշարադրուած է՝ «Դաբիլի ... [եւ] ... Բարդա'այի բնակիչները», իսկ երկրորդի մօտ՝ «Հայաստանում ... [եւ] ... Առանում» (СМОМПК, вып. XXXVIII, ч. I, Тифлис, 1901, с. 12, 100)։ Չխորանալով ալ-Իսթահրի բնագրի բովանդակութեան մէջ՝ որոշ գիտնականներ համարում էին, թէ X դարում առաներէն են խօսել առաւելապէս Պարտաւ քաղաքի ու նրա շրջակայքի բնակիչները (**J. Marquart**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenac'i*. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin, 1901, S. 117; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., с. 305; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, с. 310; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда..., с. 29)։ Սակայն իրականում պարզ է, որ «Բարդա'այի երկրում» ասելով՝ ալ-Իսթահրին նկատի ունի ոչ թէ Պարտաւի շրջանը, ինչպէս սխալմամբ հասկացել էր Իբն Հաուկալը, այլ ամբողջ Առան

XX դարի երկրորդ կեսի ազգագրական գիտության տեսական դրոյթների վրայ⁵⁴ յենուելով՝ հնարաւոր է թուում աւելի կոնկրետ պատկերացնել Արեւելեան Այսրկովկասում ընթացած էթնիկ գործընթացները անտիկ շրջանից մինչեւ XI–XIII դարերը, այսինքն՝ մինչեւ տարածաշրջանում թիրքաւեզու ցեղերի էթնիկ զանգուածի լայն մասշտաբներով յայտնուելու դարաշրջանը: Վերելում արդէն նշուեց, որ Աղուանական թագաւորութիւնում, որն առաջացել էր մ. թ. ա. I դարի սկզբում (Կուրից մինչեւ Կովկասեան լեռներու Դերբենդի անցքը բնակուող 26 ցեղերի միաւորման արդիւնքում), չէր կայացել բազմացեղ բնակչութեան համախմբումը որպէս միասնական էթնոս, իսկ «աղուաններ» պոլիտոնիմը մնացել էր այդ զանգուածի հաւաքական անուանումը (ինչպէս արդի պոլիտոնիմները՝ «հնդիկներ», «դադատանցիներ» եւ այլն): Ճիշտ է, հարկաւոր է նաեւ գիտակցել, որ թագաւորութեան դարաւոր գործառուումը Կուրի ձախսափնեակում (մինչեւ V–VI դարերը) պիտի նպաստէր ինչ-որ աստիճանի համախմբման–միաձուլախառնմանը (էթնոմիքսացիային) նրանում բնակուող ցեղերի մէջ (որոնք, ի դէպ, հիմնականում սերում էին վաղնջալեզգիախօս էթնո–լեզուաբանական հիմքից) եւ որոշակի ընդհանրութիւնների հաստատմանը դրանց քաղաքական ինքնագիտակցութեան մէջ ու հոգեւոր մշակոյթում: Այսինքն՝ լիովին հաւանական է, որ ձախսափնեակում ձեւաւորուած լինէր մի քաղաքական, մետաէթնիկ հանրութիւն⁵⁵, իբրեւ միասնական էթնոս համախմբուելու որոշակի հեռանկարով: Այս ամենը թոյլ է տալիս մեզ՝ խօսելու «բուն/ աղուանների» կամ «բուն/ աղուանական քաղաքակրթութեան» մասին եւ դիտարկելու հէնց վերոնշեալ մետաէթնիկ հանրութիւնը անտիկ եւ վաղ հայկական աղբիւրների «աղուաններ» եզրոյթի տակ:

երկիրը (որը միջնադարեան տարածուած աւանդոյթի համաձայն՝ այդպէս էր կոչուել իր վարչաքաղաքական կենտրոնի անունից), ինչպէս որ ճիշտ հասկացել էր իր աղբիւրը պ-Մուկադդասին: Իսկ ամբողջ Առանն էր արդեօք խօսում առաներէն (պարսկերէնի ու արաբերէնի հետ միասին), թե՛ նրա ինչ-որ կոնկրետ շրջանների բնակչութիւնը, այս հարցի պատասխանը կարելի է գտնել միայն առկայ բոլոր աղբիւրագիտական փաստերի վերլուծութեան ճանապարհով: Ահա եւ այդպիսի վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ առաներէն–այբաներէն լեզուի գործառութեան տարածք է եղել (թերեւս՝ արդէն լոկ բանաւոր) միմիայն Կուրի բուն աղուանական ձախսափնեակը:

⁵⁴ Տե՛ս, օր.՝ **С. А. Токарев**, Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии), – “Вопросы философии”, 1964, № 11, с. 43-53; **В. И. Козлов**, О понятии этнической общности, – “Советская этнография”, 1967, № 2, с. 100-111; **С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров**, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, – “Расы и народы”, вып. 2, Москва, 1972, с. 8-30; **М. В. Крюков**, Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза, – “Расы и народы”, Вып. 6, Москва, 1976, с. 42-63; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983; **Ա. Նալչաջեան**, Էթնիկական հոգեբանութիւն, Եր., 2001, էջ 8-67:

⁵⁵ Այս եզրոյթի մասին տե՛ս **С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров**, Метаэтнические общности, – “Расы и народы”, вып. 6, Москва, 1976, с. 15-41; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, с. 81-83.

Սասանեան տէրութեան նորաստեղծ Աղուանք (Ալբանիա, Առան) մարզ-պանութեան վարչական ամրապնդումը նպաստեց Արաքսից մինչեւ Դերբենդ տարածուող այդ «Աղուանից աշխարհում» քիչ թէ շատ միասնական քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային կեանքի ձեւաւորմանը, ինչպէս նաեւ նրա հիմնական՝ բուն աղուանական ու հայկական բնակչութեան որոշակի միջէթնիկ ինտեգրացիային եւ ունիֆիկացիային: Միաժամանակ, բնական նախադրեալներ առաջացան ձախափնեակի բազմացել բուն աղուանական ու աջափնեակի ամբողջովին միատարր հայկական մշակոյթների երկընտրական (ալտերնատիւ) հակադրման համար, ընդ որում բարենպաստ ապագայ պիտի ունենար աջափնեակը: Աղուանքի քաղաքական ու եկեղեցական կենտրոնների տեղափոխումը ձախափնեակից աջափնեակ, հայերէնի աստիճանաբար վերածումը Աղուանից կաթողիկոսութեան միակ պաշտօնական գրաւոր լեզուի⁵⁶ եւ աղուանական ցեղերի էթնո-մշակութային ու լեզուական բաժան-բաժան վիճակը յանգեցրին գրաւոր աղուաներէնի գործառութեան ոլորտների կրճատմանը եւ բուն աղուանական մետաէթնիկ հանրութեան համախմբման՝ առանց այն էլ պասիւ գործընթացի փաստացի դադարեցմանը (կոնսերւացիային)՝ զուգընթաց ձախափնեակի քրիստոնէայ բնակչութեան կողմից աջափնեակի հայկական գրաւոր մշակոյթի լայնածաւալ ընկալմանը⁵⁷: Իսկ Արաքսական խալիփայութեան տիրապետութեան

⁵⁶ Եպիսկոպոսութեան-կաթողիկոսութեան կապաղակեան եւ չողեան շրջանում Աղուանից եկեղեցու պաշտօնական գրաւոր լեզուներն էին աղուաներէնը եւ հայերէնը: Այդ դերում առաջինի գործառումը փաստում է ինչպէս պատմողական աղբիւրների վկայութիւններով (VIII դարում Դեռնդ պատմիչը յայտնում էր Աւետարանների աղուաներէն թարգմանութեան գոյութեան մասին, իսկ «Գիրք թղթոցի» մի վաւերագրում նշում է, որ Դուինի 506 թ. եկեղեցական ժողովի ընդունած որոշումն ունեցել էր նաեւ աղուաներէն բնագիր), այնպէս էլ ընդհանուր տրամաբանութեամբ (աղուանական գիրը կարող էր ստեղծուել առաջին հերթին երկրի եկեղեցական կարիքները հոգալու համար): Այդ նոյն դերում երկրորդ լեզուն (հայերէնի) գործառումը փաստում են ինչպէս կոնկրետ նիւթերը (օր.՝ Երուսաղէմում Աղուանքի թագաւոր Եսփաղէնի հայերէն վիմագիրը), այնպէս էլ ընդհանուր փաստերը, օր.՝ Աղուանքի վրայ Հայաստանի մշակութային աւանդական ազդեցութեան հանգամանքը կամ Աղուանից եկեղեցու նկատմամբ (նոյն կերպ՝ Վրաց եկեղեցու նկատմամբ) Հայոց եկեղեցու ունեցած՝ «հաւասարների մէջ առաջինի» կարգավիճակը (որի արդիւնքն էր Հայոց հայրապետների կողմից Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսներին ձեռնադրելու աւանդոյթը կամ Մաշտոցի դարաշրջանի գրաստեղծման մշակութային շարժումը): Իսկ որպէս Պարտաւի կաթողիկոսութեան պաշտօնական գրաւոր լեզու աղուաներէնի գործառութեան աստիճանական դադարեցումը նկատում է, երբ քննում ենք VI դ. սկզբի Աղուանից եկեղեցու ծրագրային փաստաթղթերը՝ «Վաչագանի վէպը» եւ «Աղուէնի կանոնները», որոնք ամեն կերպ բարձրացնում են «Աղուանից աշխարհի» աջափնեայ հոգեւոր կենտրոնների վարկը, ընդ որում, փաստօրէն, գրեթէ լրիւ անտեսելով նախորդ՝ կապաղակեան եւ չողեան շրջանների հոգւոր աւանդները:

⁵⁷ VI դարից յետոյ դեռ մի քանի դար գրաւոր աղուաներէնը շարունակում էր գործառուել բուն աղուանական քրիստոնէայ համայնքներում որպէս եկեղեցական արարողութիւնների տեղական լեզու: Կուրի ձախափնեակում պահպանուել է այդ լեզուով մէկ տասնեակի չափ արձանագրութիւն (աղուանից վիմագրերի ամբողջական դիւանը տե՛ս **S. N. Mouraviev**, *Trois études sur l'écriture aluanienne*, – REArm., t. 27, 1998-2000 /Paris/, p. 1-74): Իսկ 1990-ական թուականներին Սինայի թերակղզու Ս. Եկատերինէի վանքում յայտնաբերուեց աղուաներէն-վրացերէն կրկնագիր-ձեռագիր, որի շնորհիւ մասնագետները ներկայումս կարողում են հին աղուանական ճաշոցի մի քանի բաւականին

շրջանում սկսուած՝ բուն աղուանական ցեղերի մի մասի մահմեդականացումը (հիմնականում երկրի արեւելեան ու կենտրոնական հատուածներում) պատճառ դարձաւ, որպէսզի այդ ցեղերի համախմբման թոյլ գործընթացը վերջնականապէս վերափոխուի լոկ քրիստոնեայ մնացած զանգուածի (հիմնականում երկրի արեւմտեան հատուածներում՝ Շաքի-Հերէթ) բաւականին ինտենսիւ էթնոհամախմբման գործընթացի (էթնոկոնսոլիդացիա), որը յանգեցրեց IX-X դարերում ուղի-ուղին էթնոսի ձեւաորմանը: Այդուհետեւ մնացեալ բուն աղուանական ցեղերը զարգանում էին մահմեդական էթնո-մշակութային հիմքի վրայ, իրենց սեփական ցեղային էթնոսիմ-ինքնանուններով՝ ենթարկուելով արաբական եւ պարսկական մահմեդական մշակոյթների ազդեցութեանը (իսկ XI դարից յետոյ աւելի փոքր չափով՝ նաեւ թիւրքական): Այդ պահից սկսած՝ կարելի է խօսել ոչ թէ աղուանական քաղաքակրթութեան, այլ արդէն նրա ժառանգորդների մշակոյթների մասին:

Արաբական խալիփայութեան թուլացման դարաշրջանում ուղիների էթնոհամախմբման գործընթացի մասին կարելի է դատել X դարասկզբի հեղինակ եւ հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Դրասխանակերտցու եզակի տեղեկանու (ինֆորմացիայի) հիման վրայ: Իր «Հայոց պատմութեան» մի դրուագում (երկը գրուել է նրա կեանքի վերջին տարիներին՝ 920-ական թթ.) նա թուարկում է Բագրատունեաց Հայաստանի հարեւան ազգութիւններին Կովկասեան լեռների «ստորոտում» եւ եգերներից (Լազիկա-Աբխազիա) ու գուգարներից (Ծանարիա-Կախէթ) յետոյ նշում է «ուտէացիներին»⁵⁸, այսինքն՝ Շաքի-Հերէթի կամ այսպէս կոչուած «Երկրորդ Աղուանական թագաւորութեան» բնակչութեանը, որն այսպիսով հանդէս է գալիս մինչեւ մեր ժամանակները հասած իր էթնանունով: Պէտք է նկատի ունենալ, որ պատմիչը պիտի լաւ ծանօթ լինէր տուեալ տարածաշրջանի իրողութիւններին, քանզի նախորդ դրուագներից մէկում նա գրում է, որ իր թափառումների ժամանակ ինքը եղել էր նաեւ Աղուանքի (իմա՝ Շաքի-Հերէթի) թագաւոր Ատրներսեհի

մեծ հատուածներ: Տե՛ս The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II, Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, Brepols Publishers, 2008; Ch. Renoux, Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique, Turnhout, 2012.

⁵⁸ Հատուածի բնագիրն է. «... քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ զմեաւք են՝ Յունականք եւ Եգերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք՝ հիւսիսական ազգք՝ բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու, ի մտի եղեալ, եթէ զուցէ յինքեանս հետի աղագս գտանել մարթասցին՝ ոստիկան չար թէ երբէք չէն զոցէ զքաղաքս եւ զաւանս եւ զգեաւոյս, վասն այնորիկ ի խել եւ ի բրել, կորուսանել եւ յատակել ջանացան առ ստորոտով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց»: Տե՛ս **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ**՝ Պատմութիւն Հայոց, էջ 256 («Ուտէացիք»-ի մասին նոյնանման տեղեկանի տե՛ս նաեւ էջ 140, 161, 178); **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԾԲ, էջ 516: Հմմ. **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступит. статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ер., 1986, гл. LII, с. 182; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par P. Boisson-Chenorhokian, Lovanii, 2004, chap. LII, p. 295.

(Համան Բարեպաշտի որդու) տիրոջներում՝ «ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու», որտեղ հասել էր Կուրի աջափնեայ Փառիսոսի իշխանութիւնից եւ որտեղից հետագայում անցել էր Կախէթ⁵⁹: Այդ պատճառով, թէկուզ եւ Դրասխանակերտցու տեղեկանին առայժմ եզակի է⁶⁰ (ուղիների մասին յաջորդ յիշատակութիւնը մեզ է հասել 1724 թ. Մարտի 20-ին Պետր I ցարին հասցեագրուած նրանց հայերէն խնդրագրում. «Մեր աղուվանք ենք եւ ազգաւ ուտիք»⁶¹), նրա հաւաստիութիւնը կասկածի ենթակայ չէ: Իսկ այն, որ ուտէացի-ուղիներ էթնանունը չի հանդիպում միջնադարեան ուրիշ հայ հեղինակների մօտ, կարելի է հեշտութեամբ բացատրել նրանով, որ կոնկրետ ենթատեքստերի բացակայութեան պատճառով (որոնք կային Յովհաննէս Դրասխանակերտցու եւ ռուսաց ցարին ուղղուած նամակի հեղինակների մօտ) նրանց շարունակում էր բաւարարել ուղիներին աւանդական «աղուաններ» («Աղուանք») էթնոպոտեստար եզրոյթով նշելու հնարաւորութիւնը:

Միեւնոյն ժամանակ, դատելով ՊԱ-ի տուեալներից, կենտրոնախոյս ձգտումների ուժեղացման դարաշրջանը նպաստել էր Ուտիքի ու Արցախի տիրապետող դասերի գոնէ որոշ խմբերի մէջ այսպէս կոչուած «աղուանական աշխարհայեացքի» ամրապնդմանը եւ նրա վերափոխմանը Աղուանքի հայ բնակչութեան «ինքնագիտակցութեան»: Վերջինս բնորոշում է «Աղուանք» եւ «Հայք» հասկացութիւնների բացարձակացմամբ՝ ընդհուպ մինչեւ «մենք – նրանք» հակաթեզի սաղմնաւորումը, ինչպէս նաեւ իւրատեսակ «ա-

⁵⁹ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝ Պատմութիւն Հայոց**, էջ 217 («եւ եւ ըստ Տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ ի քաղաք ի քաղաք ի կողմանն արեւելեայ՝ Աղուանից, առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ, եւ առ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեհ, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու»); **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, գլ. ԽԴ, էջ 492: Հմմ. **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Гл. XLIV, с. 161; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, chap. XLIV, p. 264.

⁶⁰ Թեպէտ ուշագրաւ է, որ արար պատմիչ պ-Մաս'ուդին, ով նոյնպէս եղել էր Առան-Աղուանքում 943 թուականին, Շաքինի թագաւորութեան ժողովրդին առանձին ցեղ է կոչում (թեպէտ եւ օգտագործելով միայն «շաքեցի» էթնոպոտեստար եզրոյթը). «Սամարների թագաւորութեան կողքին էին շաքեցիները՝ քրիստոնէայ հաւատով մի ցեղ... Շաքեցիների թագաւորը, մինչ մենք գրում էինք այս գիրքը, Հումամի որդի Աղգար-Նարսան էր, ինչպէս որ կոչում էին նրան» (տե՛ս **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей, – СМОМПК, вып. XXXVIII, с. 57; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 211). Ի դէպ, նոյն ձեւով կարելի է մեկնաբանել նաեւ XIII դարի հեղինակ Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյց»-ի մի նշումը. «Գարգարացիք [var. Գուգարացիք, Գաւգարացիք, Գոգարացիք, Գումարացիք] Շաքի է» (Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, Քննական հրատ. **Հ. Պերպերեանի**..., Բարիք, 1960, էջ 10, հմմ. **Г. Гумба**, Кавказская Албания по “Ашхарацуйцу” Вардана Вардапета /XIII в./, – ВОН, 1986, № 9, с. 64-73). Այստեղ «Գարգարացիք» եզրոյթի տակ անհրաժեշտ է հասկանալ ոչ թէ որեւէ ցեղի անուանում (ինչպէս որ երբեմն շտապողաբար անում են բուն աղուանական էթնոնիմիկայի մակերեսային ընկալման արդիւնքում), այլ Շաքիի երկրամասի (նախկին Երկրորդ Աղուանից թագաւորութեան)՝ արդէն ուղիական էթնոհամախմբման գործընթացն անցած բնակչութեան ուշ այլանուանումը (էրզոէթնանունը)՝ առաջացած գրական հոդի վրայ, այսինքն՝ Մովսէս Խորենացու կողմից աղուաներէնի կրողներին տրուած եւ հանրայայտ դարձած «գարգարացի» բամահրական մակդիրի հիման վրայ:

⁶¹ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVIII в., Сборник документов, т. II, ч. II, Ер., 1967, с. 90.

րելելցիներ» ու պակաս չափով՝ «աղուաններ» ինքնանուանումների կիրառմամբ⁶²։ Միաժամանակ պետք է հաշուի առնել, որ այդ գործընթացը զուգահեռ էր ընթանում աջափնեակի հայ եւ ձախափնեակի քրիստոնեայ բուն աղուանական բնակչութեան որոշակի միջէթնիկ ինտեգրացիայի հետ։ Ինքը՝ Մովսէս Դասխուրանցին հակուած է այդ ինտեգրացիայի արդիւնքը ներկայացնել իբրեւ միասնական հանրոյթ։ Ելնելով ասուածից՝ գուցէ կարելի է լիովին հաւանական համարել «աղուաններ» կամ «արելելցիներ» քաղաքական-դաւանական մետաէթնիկ ընդհանրութեան ձեւաորման (հայկական էթնո-լեզուա-մշակութային հիմքի վրայ) եւ էթնոմասնատման-էթնոսեպարացիայի եղանակով նրանից՝ նոր, հայկականից անջատուած դուստր էթնոսի առաջացման հեռանկարը⁶³։ Սակայն առկայ փաստերը թոյլ են տալիս վստահօրէն ասել, որ այդ պոտենցիալ հեռանկարին վիճակուած չէր՝ իրականանալու։ Բացի մշակութային-հումանիտար գործօններից՝ Բագրատունեաց կենտրոնական թագաւորութեան թուլացումը, մասնատումը եւ վերացումը, իսկ շուտով նաեւ թիւրք-սելջուկների նուաճումներն ու հայ աշխար-

⁶² Այդ առումով բնորոշ է, որ Մովսէս Դասխուրանցին, արտագրելով Փիլոն Տիրակացու բնագիրը Նոյի տարբեր ժառանգորդներից ժողովուրդների սերելու մասին, որտեղ հայերը բխեցում են Յաբեթի թոռ Թորգոմից (Հիպոդիտէ Հռոմեացու մօտ՝ Թոգարմա), ցանկի մէջ աւելացնում է «աղուաններին», ընդ որում այնտեղ, որտեղ ասում է Յաբեթի մէկ այլ թոռան՝ Կիտիի մասին (ՊԱ-ում՝ Զիտուր, գլ. I, 2, էջ 4-5)։ «Նախնու» այդպիսի թեկնածուքները, մեղմ ասած, այնքան էլ յաջող չի ստացուել, քանի որ աղբիւրում Կիտին նախնին է կիպրացիների ու ինչ-որ կղզեբնակների։ Եւ այդ փաստը նոյնպէս շատ կարեւոր է, քանզի այն ցուցադրում է, թէ որքանով էր լուրջ մտածուած (իսկ արդի, գիտական ընկալմամբ՝ հիմնաւոր) Դասխուրանցու միտումը՝ ներկայացնելու «աղուաններին» որպէս առանձին ժողովուրդ։ Ի դէպ, հասկանալի է, որ վերջին եզրոյթը բուն էթնիկական իմաստ ձեռք չբերեց (էթնանուն չդարձաւ) նաեւ Կուրի ձախափնեակի քրիստոնեայ բուն աղուանների «ուղիական» էթնոհամախմբման գործընթացի պատճառով։ Նոյնպիսի կարեւոր դեր էր խաղում նաեւ այն, որ Կուրի աջափնեակի հայ բնակչութեան, այսպէս կոչուած, «աղուանական աշխարհայեացքի» առաջին յատկանիշը շարունակում էր մնալ որոշակի քամահրական վերաբերմունքը ձախափնեակի բուն աղուանական բնակչութեան՝ իբրեւ, ասեմ, ինչ-որ «ոչ աղուանների» նկատմամբ։

⁶³ Ճիշտ է, այդ հեռանկարը եւս չպետք է բացարձակացնել, թէկուզ այն պատճառով, որ միջնադարեան Այսրկովկասում որպէս կարեւոր էթնոտարբերակիչ (էթնոդիֆերենցող) յատկանիշ գիտակցում էր նաեւ լեզուի ընդհանրութիւնը։ Օրինակ՝ X դ. վրացի հեղինակ Գեորգի Մերքուլոս իր հայրենիքը նոյնացնում է այն տարածքի հետ, որտեղ «եկեղեցական արարողութիւնը կատարում եւ աղօթքները կարդում են վրացերէն լեզուով» (տե՛ս **Георгий Мерчул**, Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание, перевод **Н. Марра**, СПб., 1911, с. 123)։ Դրանից բացի՝ պետք է նաեւ հաշուի առնել, որ անգամ իր բարձրակէտի պահին վերոնշեալ էթնոմասնատիչ միտումը չէր ընդգրկում իշխող ընտրախաւի բոլոր շերտերը։ Յիշենք, օրինակ՝ Կոստանդին Ծիրանածնի այն հաղորդումը, որ նոյն X դարում Բիւզանդական կայսրութեան դիւանագիտական ուղերձները՝ յղուած Խաչէն եւ Սեւորդիք, պաշտօնական ձեւակերպում էին պարունակում՝ «ի Հայաստան»։ Կամ էլ նկատենք, որ Մովսէս Դասխուրանցին «Աղուանից թագաւորութիւն» է կոչում 894 թուականին Կուրի ձախափնեակում Համամ-Յովհաննէս Բարեպաշտի (ով սերում էր VIII դարում Տարօնից գաղթած հայ Բագրատունիներից) վերականգնած պետութիւնը եւ, միաժամանակ, այդպիսի անուն չի տալիս 973-977 թթ. միջակայքում աջափնեայ Փառիսոսում հռչակուած թագաւորութեանը, եւ դա այն դէպքում, որ այնտեղ Յովհաննէս-Մենեքերիմ Առանշահիկի շքեղ թագաւորման մասին պատմութիւնը նրա ծրագրային երկի, անկասկած, եզրափակիչ ակորդն է (հմմ. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմներն ու իշխանատոհմներ..., էջ 238-239)։

հիկ ազնուականության քաղաքական իշխանության թուլացումը ինչպես Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում, այնպես էլ ծայրագավառներում յանգեցրին ֆեոդալական հակամարտությունների եւ դրանցից բխող բաժանիչ, էթնոմասնատիչ միտումների դադարեցմանը: Եւ արդէն XI-XII դդ. աղբիւրները վկայում են, որ «Հայք» – «Աղուանք» աւանդական եզրոյթների շրջանառմամբ հանդերձ, որոնք նշանակում էին երկու կաթողիկոսական թեմերը, բնակչութեան էթնո-քաղաքական միասնութիւնը գիտակցում էր ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Աղուանքում: Այսպէս՝ հայերի տարածման արեւմտեան շրջաններում ծնուած Մատթէոս Ուռհայեցին (XII դ.), ով օգտագործել էր XI դ. հեղինակ Յակոբ Սանահինեցու երկը (մեզ չհասած), Աղուանքը կոչում է «Խորին աշխարհ Հայոց» ուշագրաւ եզրոյթով («...յաշխարհն Աղուանից, որ ասի՝ Խորին աշխարհ Հայոց»)⁶⁴: Իսկ աջափնեայ Գանձակ քաղաքի հայ ընտանիքում ծնուած Մխիթար Գօշը (XII-XIII դդ.) Արցախի հայ իշխանների տիրոյթները դասում է «էլամացիների» (իմա՝ մահմեդական տիրակալների) վերացրած «թագաւորութիւնն Հայոց»-ի մէջ⁶⁵: Այս բոլոր պատճառներով «աղուաններ» էքզոէթնանունը շարունակում էր մնալ լոկ որպէս նախկին «Աղուանական» մարզպանութեան ողջ քրիստոնէայ բնակչութեան (ե՛ւ էթնիկ հայկական, ե՛ւ էթնիկ բուն աղուանական-ուդիական), այսինքն՝ «Աղուանական» կաթողիկոսութեան ամբողջ հօտի ընդհանրացնող անուանումը:

Վերլուծելով Աղուանքի էթնիկական գործընթացները՝ անհրաժեշտ է յատուկ անդրադառնալ աջափնեայ Ուտիք եւ Արցախ նահանգների էթնիկ կազմի խնդրին: Որոշ գիտնականների կարծիքով՝ այդ նահանգների բնակչութիւնը սկզբնապէս ազգակից է եղել Կուրի ձախափնեակի բուն աղուանական ցեղերին եւ իբրեւ թէ հայացել է Մեծ Հայքի թագաւորութեան կազմում երկար մնալու արդիւնքում⁶⁶: Սակայն վերջին տասնամեակներին աւելի ու աւելի համոզիչ հիմնաւորում է այն տեսակէտը, ըստ որի՝ Կուրի աջափնեակի բնակչութիւնը հայկական է եղել արդէն հայ էթնոսի կազմաւոր-

⁶⁴ **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, [Կազմեցին՝ Մ. վրդ. Մէլիք-Աղամեան, Ն. սրկ. Տէր Միքայէլեան], Վաղարշապատ, 1898, էջ 230 (տե՛ս նաեւ էջ 3-5, 17, 81, 220-221): Հմմ. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., էջ 290-291:

⁶⁵ Տե՛ս Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23: Նմանատիպ բնութագրումներ տե՛ս նաեւ **Մխիթար Գօշ**, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրութեամբ՝ **Խ. Թորոսեանի**, Եր., 1975, էջ 1, 25, 283:

⁶⁶ Տե՛ս, օր.՝ **Н. Я. Марр**, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, – “Известия” Императорской АН, СПб., 1916, № 15, с. 1379-1408; **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908, с. 230; **И. А. Орбели**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, с. 214; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., с. 304; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 46-47; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, с. 11, 18.

ման դարաշրջանից, հետեւաբար նրա հայացման մասին խօսելն այնքան էլ կոռեկտ չէ⁶⁷: Այդ վարկածը յենւում է V դարի հայկական աւանդոյթի, մասնաւորապէս՝ Մովսէս Խորենացու եւ Ագաթանգեղոսի տեղեկութիւնների վրայ, ովքեր Ուտիքի եւ Արցախի իշխաններին ու ժողովրդին սերուած են համարում հայերի առասպելական նախահայր Հայկից: Նշւում է նաեւ Ստրաբոնի տեղեկութիւնն այն մասին, որ մ. թ. ա. II դարում թագաւորած Արտաշէս եւ Զարեհ արքաների օրօք Հայաստանի բնակչութիւնը միալեզու էր: Փաստարկւում է նաեւ, որ Ուտիքի եւ Արցախի տարածքները Հայոց թագաւորութեան կազմում են եղել դեռեւս Երուանդունիների արքայատոհմի տիրակալութեան դարաշրջանում (մ. թ. ա. VI-II դդ.)՝ իբրեւ ժառանգութիւն, որ նրանք ստացել էին Բիաինական-Ուրարտական տէրութիւնից⁶⁸:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ XX դարի առաջին կէսի աւանդական տեսակէտը հիմնուած է աւելի շատ ակադեմիական աւանդոյթի, քան թէ ինչ-ինչ կոնկրետ փաստերի վրայ, որ բացայայտուել էին ինքնաբերաբար, այլ ոչ թէ շրջանառու տեսակէտի ազդեցութեան տակ եւ այն պաշտպանելու նկատառումով: Իսկ վերջինս ձեւաւորուել էր հէնց նոր յայտնաբերուած «Պատմութիւն Աղուանից»-ի (1860 թ. առաջին հրատարակութիւններով՝ Փարիզում եւ Մոսկուայում) նախնական մեկնաբանութեան հիման վրայ՝ իբրեւ այն նոյն աղուան (իրականում՝ բուն աղուանական) ժողովրդի պատմութիւն, որը լաւ ծանօթ էր XVII-XIX դարերի գիտութեանը անտիկ եւ վաղ հայկական աղբիւրներից որպէս լոկ Կուրի ձախսափնեակում բնակուած ժողովուրդ⁶⁹: Այդ նոր մեկնաբանութեան հիման վրայ ակադ. Ն. Մառի Յաբեթական տեսութեան մէջ ձեւաւորուել էր այն մտայնութիւնը, թէ սկզբնապէս Հայկական լեռնաշխարհի ողջ հիւսիսային կէսը բնակեցուած է եղել իբեթա-կովկասեան ցեղերով, որոնք ժամանակի հետ տեղափոխուել են աւելի հիւսիս: Արդի գիտութեան մէջ տեսութիւնն ինքնին մերժուած է, սակայն Ուտիքի եւ Արցախի իբրեւ թէ սկզբնական բնակչութեանը վերաբերող մտայնութիւնը մնացել է՝ Կուրի աջափնեակում աղուանական երկու ցեղերի՝ գարգարացիների եւ ուտիների կասկածելի աւանդական տեղորոշման պատճառով (առաջինին՝ Կարկառ գետի ափերին, երկրորդին՝ Ուտիք նահանգում կամ գոնէ Ուտի-Առանձնակ գաւառում):

⁶⁷ Տե՛ս **Ա. Յ. Մնացական**, О литературе Кавказской Албании, Ер., 1969, с. 15-64; **Յ. Ս. Անասեան**, Նոր հայեացք աղւանագիտութեան բնագաւառում, – “Armeniacs”: Mélanges d’études arméniennes, Venice, 1969, p. 289-315; **Բ. Ա. Ուլուբաբեան**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.), Եր., 1981, էջ 63-80; **Ա. Ա. Ակոբյան**, Албания-Алуанк..., с. 9-84.

⁶⁸ Մանրամասն տե՛ս **Յ. Կարազեղոզեան**, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում): Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, հտ. I, 1, Եր., 1998:

⁶⁹ Տե՛ս, օր.՝ **Ա. Яновский**, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 97-136, 161-203; **Абаскули-Ага Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3, 8-9, 26.

Անտիկ եւ միջնադարեան աղբիւրների համադիր քննութեան հիման վրայ արդէն ապացուցուել է, որ իրականում գարգարացիների աղուանական ցեղ գոյութիւն չի ունեցել, իսկ «գարգարացի» եզրոյթը, որը, ըստ անտիկ առասպելների, եղել է՝ իբրեւ թէ ամազոնուհիների կանացի ցեղի կողքին ապրած տղամարդկանց ցեղի անունը, հայկական աղբիւրներում (Մովսէս Խորենացի, «684 թուականի պատմութիւն») օգտագործուել է զուտ իբրեւ քամահրական մակդիր՝ նշելու համար բուն Աղուանքի ողջ բնակչութեանը, այսինքն՝ «աղուաններ» մետաէթնոսին⁷⁰: Իսկ ինչ վերաբերում է Ուտիքին, ապա այդ տեղանունն ազգակցութիւնը ուղի ժողովրդի էթնանունն հետ, գուցէ եւ, կարելի է հնարաւոր համարել: Սակայն կարելոր է նկատի ունենալ նաեւ մնացեալ կոնկրետ աղբիւրագիտական փաստերը: Այսպէս, անտիկ աղբիւրները յիշատակում են մի քանի ցեղանուն, որոնց մէջ կայ «ուտի-ուդի» բաղադրիչը, բայց նրանք բոլորը վերաբերում են Կովկասեան լեռներից արեւելք ընկած տարածքին. դրանք են՝ Ստրաբոնի ու նրա հետետորդների «ուիտիները», Կլաւդիոս Պտղոմէոսի «ուդերը» եւ Պլինիոս Աւագի «ուդիները», որոնք ապրում էին Կասպից ծովի ափին, Դերբենդից հիւսիս, ինչպէս նաեւ նոյն Պլինիոսի «ուտիդորսները»՝ վերջիններից արեւմուտք (այդ ցեղերն իրենց տեղորոշման եւ հնագիտական նիւթի հիման վրայ կարող են դասուել բուն աղուանականների՝ լեզգիախօսների շրջանակին)⁷¹: Ընդ որում Աղուանքի արեւմուտքում, ուր ապրում են արդի ուդիները, անտիկ հեղինակները չեն յիշատակում ուտի / ուդի անունով ցեղ, թէպէտ նման ցեղ կարելի է յետադարձաբար (ռետրոսպեկտիւ) վերականգնել՝ ելնելով ուշ միջնադարեան իրավիճակից ու այն փաստից, որ քննարկուող էթնանունը, թերեւս, տարածուած է եղել լեզգիախօս ցեղերի մէջ: Ընդ սմին, նոյն անտիկ աղբիւրները յիշատակում են Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգը, միայն թէ՝ բաւականին տարբեր «Օտենա» / *Ὀττηνῆ* ձեւով⁷²: Ի դէպ, վաղ հայկական աղբիւրների հնագոյն շատ ձեռագրերում նահանգի անունը հանդիպում է նաեւ «Աւտէացիք» (=Օտէացիք) ձեւով: «Ուտի-» եւ «օտէ-» բաղադրիչների տարբերութիւնը բաւականին ակնյայտ է, եւ դա ցոյց է տալիս, որ թէեւ նահանգը կարող էր իր անունը ստացած լինել ինչ-որ մի լեզգիախօս «ուտի» ցեղից, որն ապրել էր նրա կենտրոնական Ուտի-Առանձ-

⁷⁰ Տե՛ս **Ա. Յ. Յակոբեան**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբիւրների, – *ՊԲՀ*, 1982, № 4, էջ 116-130; **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 56-74.

⁷¹ Տե՛ս **Strab.** XI, 8, 8; **Plin.** Nat. Hist. VI, 38-39; **Ptol.** Geogr. V, 8, 23.

⁷² **Plin.** Nat. Hist. VI, 42; XII, 28; **Ptol.** Geogr. V, 12, 9; **Steph. Byz.** s. v. *Ὀττηνῆ*, *Ὀβαρηνῆ*.

նակ (այսինքն՝ «Բուն Ուտի») գաւառում⁷³, սակայն արդէն անտիկ ժամանակաշրջանում դա չէր գիտակցում:

Նոյնն է ցոյց տալիս նաեւ հայկական աւանդոյթի քննութիւնը: Օգտագործելով «Ուտիք» եզրոյթը (որը հաւասարապէս նշանակում է ե՛ւ «Ուտի երկրամաս», ե՛ւ «ուտիներ») կամ նրա տարբերակները («Ուտի», «Ուտէացիք», «Ուտիական»)՝ վաղ հեղինակները նշում են, որ այն վերաբերում է միայն Կուրի աջափնեակին, իսկ մեր ժամանակի ուղիները աղբիւրներում (նոյնպէս՝ հայկական) յիշատակում են սկսած X դարից եւ լոկ այդ գետի ձախափնեակում: V դարում Մովսէս Խորենացին «Ուտէացիներին»՝ նահանգի իշխաններին ու բնակչութեանը, սերուած է համարում հայերի առասպելական նախահայր Հայկից՝ Յաբեթի թոռանից (ի դէպ, այդ տեղեկանքին X դարում կրկնում է Մովսէս Դաւթուրանցին, տե՛ս ՊԱ, գլ. I, 4):

Այսպիսով, անտիկ ժամանակաշրջանից ի վեր նահանգի բնակչութեան եւ բուն աղուանական ցեղերի միջեւ որեւէ կապ (եթէ անգամ այդպիսին ենթադրենք) չէր ընկալւում: Ուտի եթէ մտածենք, թէ Կուրի հարաւային ափին ինչ-որ ժամանակ բուն աղուաններին ազգակից՝ «ուտի-ուղի» անունով մի ցեղ է ապրել (ուրեմն՝ տարածաշրջանում այդ անունով երրորդ կամ չորրորդ լեզգիախօս ցեղը), ապա պիտի արձանագրենք, որ այդ ցեղը մասնակցել է հայ էթնոսի (ժողովրդի) կազմաւորման գործընթացին (էթնոմիքսացիայի-էթնոմիաձուլախառնման եղանակով, որի աւարտը վերագրում է մ. թ. ա. VII դարի առաջին կեսին⁷⁴) եւ լոկ իր էթնանունն է թողել իր բնակութեան շրջանի, այսինքն՝ Ուտի-Առանձնակ գաւառի վրայ:

Բայց նոյնիսկ նման վարկածին պիտի վերաբերուել մեծ զգուշութեամբ՝ հաշուի առնելով յայտնի հնագիտական նիւթը: Բանն այն է, որ Կուրի ստո-

⁷³ VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը «Առանձնակ» եզրոյթը կիրառում է մի քանի անգամ («Ասիա Առանձնակ», «Առանձնակ Եգերայ» եւ այլն), եւ բոլոր դէպքերում դա վերաբերում է որեւէ վարչաքաղաքական մեծ միաւորի այն փոքրիկ մասին, որի անունից իր անունն է ստացել այդ մեծ միաւորը (տե՛ս **Առանուն /Է դար/**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբեանի**, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա, 2013, սն. 83, 96, 117, 132, հմմ. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 285): Նշենք նաեւ, որ Բաբկէն Յարութիւնեանը, Յովի. Կարազեղզեանը, Ռուբէն Թարումեանը եւ ուրիշներ փորձում են բացայայտել «Ուտիք / Օտենա» տեղանունն իմաստաբանութիւնը հնդեւրոպական-հայկական լեզուական հիմքով: Տե՛ս **Յ. Կարազեղզեան**, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), էջ 185 (որպէս «ստորոտ»); **Ռ. Թարումեան**, Աղուանքին առնչուող որոշ անուանումների ստուգաբանութիւնը, – Միջազգային գիտաժողով «Ալբանիա-Աղուանք-Առան. էթնո-քաղաքական պատմութեան եւ քրիստոնէական մշակոյթի հիմնախնդիրներ» Երեւան, 2012 թ., – https://www.academia.edu/9089232/Աղվանքին_առնչվող_որոշ_անվանումների_ստուգաբանության_փորձ (որպէս *ուտ՝ «ոյս», «արեւելք»→ «արեւելցի»; հմմ. «աւստրիացի»-Österreicher).

⁷⁴ Թուագրման մասին տե՛ս **Ա. Յակոբեան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, – «Վեմ» համահայկական հանդէս, Եր., 2013, № 1, էջ 34-69; **Նոյնի**՝ Հայկական լեռնաշխարհում բիացիների եւ խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրութեան փորձ, – «Հայկազունիներ», Եր., 2013, էջ 181-205:

րին ձախափնեակում արձանագրուած է մի իւրօրինակ հնագիտական մշակոյթ, որը գիտնականները կոչել են «Եալոյլութփէի», վերագրել աղուանական ցեղերին եւ թուագրել մ. թ. ա. V դարից մինչեւ մ. թ. առաջին դարերը⁷⁵, իսկ գետի աջափնեակում (Արցախ եւ Ուտիք նահանգներում, այդ թում՝ նաեւ Ուտի-Առանձնակ գաւառի տարածքում), մասնագէտները դիտարկում են հնագիտական մէկ այլ՝ այսպէս կոչուած «Կարասային թաղումների մշակոյթի» տարածուած լինելը (մ. թ. ա. VI-V դդ. – մ. թ. IV դար թուագրումով), որի գործառնարզը (արեալը) իրականում ընդգրկում է Մեծ Հայքի թագաւորութեան ամբողջ տարածքը⁷⁶, այսինքն՝ այն պարզապէս բնորոշում է անտիկ դարաշրջանի հայ էթնոսը: Յիշենք նաեւ այն փաստը, որ նիւթական մշակոյթի բնորոշ յատկանիշների՝ հնագիտական վերլուծութեամբ բացայայտուող համալիրները ձեւաւորում են բաւական երկար ժամանակի, որպէս կանոն՝ մի քանի դարի ընթացքում, հետեւաբար, Կուրի երկայնքով էթնիկական սահմանի առաջացումը, որը յանգեցրել էր հնագիտական մշակոյթների այդ աստիճանի ակնյայտ տարբերութիւնների, կարելի է վերագրել շատ աւելի վաղ ժամանակի, քան մ. թ. ա. VII-VI դարերն են:

Իհարկէ, «բունիաթովշինայի» համախոհ ադրբեջանցի պատմաբաններն անտեսում են վերոնշեալ ամբողջ աղուանագիտական խոր քննութիւնը լիովին հասկանալի քաղաքական նկատառումներով, առաջին հերթին՝ հայկական (եւ՝ ոչ միայն) պատմութեան ու մշակոյթի նկատմամբ՝ երբեմն վատ քողարկուած յաւակնութիւնների պատճառով: Փոխարէնը՝ նրանց պարզունակ մեթոդն է՝ ադրբիւրների տուեալների բացայայտ աղճատումը, դրանց հրատարակումը այն դրուագների անայլեւայլ բացթողումով, ուր ներկայացուած է «անցանկալի» պատկերը (մասնաւորապէս՝ «Հայաստան» եւ «հայեր» եզրոյթների առկայութեամբ), բնագրերի անտեղի «վերականգնումները», եզրոյթների ծիծաղելի նենգափոխումը, անհիմն պնդումների

⁷⁵ Տե՛ս **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Нидж и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, с. 439; **О. Ш. Исмизаде**, Ялойлутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 62-66.

⁷⁶ Տե՛ս **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 62-63; **Г. А. Тирация**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, էջ 62-63; **И. А. Бабаев**, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982, с. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, с. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – “Вестник” Института истории археологии и этнографии, 2010, № 4 (Баку), с. 90-97; Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963, с. 205 (այս վերջինը տարածաշրջանի հնագիտական քարտէզ է, որտեղ երկու մշակոյթները նշուած են առանձին գոյներով, եւ նրանց միջեւ սահմանը յստակ տարուած է Կուր գետով):

տարափները⁷⁷: Սակայն հաշուի առնելով բուն նիւթի օրինակի բարդութիւնն ու խնդրառականութիւնը (հին աղբիւրների եզրութաբանութեան՝ վերելում նկարագրուած ոչ միանշանակութեան պատճառով)՝ «բունիաթով շէնայի» հակազիտական յաւակնութիւնների յաղթահարումն արդիւնաւէտ է լոկ անխոնջ, յիրաւի գիտական քննադատութեան ճանապարհով: Այս առումով արդարեւ անգնահատելի են բազմաթիւ խոր քննադատական անդրադարձները տուեալ խնդրին XX դարի դասական հայագիտութեան գագաթների՝ կորիֆէյների կողմից, ովքեր հանդէս եկան իբրեւ մեր պատմական հայրենիքի յիրաւի «աննկուն սահմանապահներ»՝ կանխելով «բունիաթով-շէնայի» գաղափարների թափանցումը միջազգային պատմագիտութիւն (որի վրայ որոշակի չափով հիմնւում է նաեւ մեծ քաղաքականութիւնը):

Դասական հայագիտութեան այդ փայլուն աստղաբոյլին է պատկանում նաեւ ակադեմիկոս Կարապետ Մէլիք-Օհանջանեանը: Այդ պատճառով ներկայ գրքում նրա՝ «Զ. Բունիաթովի գրական-պատմական հայեցակարգը» ընդարձակ քննադատական յօդուածի վերահրատարակումը թւում է արտակարգ կարելորդ, չափազանց արդիական եւ ճիշտ ժամանակին:

Ա. Յ.

⁷⁷ Տե՛ս, օր.՝ պրոֆեսոր Պարոյր Մուրադեանի՝ «Ինչպե՞ս են հրատարակուել «Ուղեգրութիւնները»» յօդուածում (“Как публиковались «Путешествия»”, с. 120-127) եւ **Ս. Մ. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха (Ер., 1990) ժողովածոյի մնացեալ նիւթերում:

КАРАПЕТ МЕЛИК-ОГАНДЖАНЯН

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ
З. БУНИЯТОВА

Автор проекта и составитель *Ваган Мелик-Оганджаниян*
Редактор *Алексан Акопян*

Издательство “Эдит Принт”
ЕРЕВАН 2025

ОТ АВТОРА ПРОЕКТА

В этой книге на армянском, русском и трех других европейских языках переиздается статья академика АН Армянской ССР Карапета Агабековича Мелик-Оганджяна (1893-1970) “Историко-литературная концепция З. М. Буниятова”, опубликованная в 1968 году, в которой автор подробно представляет многие факты искажений истории и культуры Армении и Кавказской Албании, последовательно допущенных азербайджанским историком-востоковедом в монографии “Азербайджан в VII-IX вв.”, вышедшей в Баку в 1965 году.

Биография К. Мелика-Оганджяна, представленная в качестве предисловия (“Неутомимый служитель арменоведения”), была подготовлена директором Института литературы имени Манука Абегамяна НАН РА, доктором филологических наук Варданом Деврикияном (1964-2023), к сожалению, не увидевшего нашу книгу в типографии. А редакционная статья “Актуальные проблемы изучения Албании-Алуанка и «Буниятовщина»” написана редактором книги, заведующим Отделом Христианского Востока Института востоковедения НАН РА, доктором исторических наук Алексаном Акопяном. Эти тексты также переведены на четыре языка.

В книгу включены также фотографии, связанные с предками К. Мелик-Оганджяна меликского происхождения и эпизодами его собственной жизни, а также иллюстрации средневековых армянских рукописей, миниатюр, арцахских церквей, монастырей, хачкаров, карты и документы, предоставленные Институтом археологии и этнографии НАН РА, Матенадараном имени Маштоца, Музеем-институтом Геноцида армян и специалистом по памятникам Зограбом Эркояном. Карты древней Армении предоставлены картографом, почетным доктором НАН РА Рубеном Галчяном.

При составлении книги важные документы о К. Мелик-Оганджяне и другие материалы предоставили заместитель директора Матенадарана имени Маштоца по научной части, кандидат исторических наук Ваге Торосян, заведующий архивом и отделом архивоведения, кандидат исторических наук Армен Малхасян, старший научный сотрудник того же отдела Мери Кешишян, директор издательства Матенадарана, кандидат филологических наук Айк Амбарцумян, доктор искусствоведения, профессор Гравард Акопян, Национальный архив Армении и Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца. Изданию книги способствовали внучка Баграта Мелик-Оганджяна, брата К. Мелик-Оганджяна, доктор медицины Нана Погосова, внуки Микаэла Мелик-Оганджяна, брата К. Мелик-Оганджяна, Микаэл и Ара Мартиросяны, наши друзья-помощники Степан Давтян и Айк Геворгян.

Переводы текстов выполнили: Анаит Арутюнян, Аида Чархчян, Арусяк Исраелян, и Эльза Геворгян. А за компьютерный дизайн и оформление книги мы благодарны Армену Иваняну, Арпине Срапян, Саркису Шагиняну, Аиде Тоноян, Варсеник Эркоян, Тиграну Чарфалакяну, специалистам компании “Cardimpex” Лилит Купалян, Артуру Давтяну и ведущему специалисту издательства «Эдит Принт» Нарине Геворгян.

Армянский текст скорректировали кандидат филологических наук Анаит Арутюнян и заведующий научным отделом Военно-исторического музея “Родина-мать” МО РА Армен Хачатрян. Корректоры русского текста – профессор Российского Государственного Гуманитарного Университета в Москве, доктор исторических наук Дмитрий Антонов – правнук Гургена Мелик-Оганджяна, близкого родственника академика Карапета Мелик-Оганджяна и научный сотрудник Матенадарана Лусик Степанян, корректор английского текста – преподаватель английского языка Академии Государственного управления РА Лусине Григорян, французского – экскурсовод, переводчик Матенадарана Амалия Шаумян и заведующий научным отделом Военно-исторического музея “Родина-мать” МО РА Армен Хачатрян, немецкого – доктор юридических наук Отто Лухтерхандт при любезном содействии доктора медицинских наук, прозаика Аннемари Браун и исследователя творчества Армина Т. Вегнера – Манушак Маркосян.

В. М.-О.

НЕУТОМИМЫЙ СЛУЖИТЕЛЬ АРМЕНОВЕДЕНИЯ

“Кто хоть раз общался с ним, никогда не забудет тот свет, который исходит от этого человека, сияние, которое исходит от него и свойственно Художнику, а не холодному и безучастному Ученому.

К. Мелик-Оганджян не только ученый-художник, арменовед и востоковед, лингвист и переводчик, автор ценных филологических трудов, но и Мастер, Мастер всех Мастеров. Его многочисленные и очень непохожие друг на друга ученики знают, что просто учиться у него невозможно. Чтобы учиться у него, нужно иметь сыновнюю верность и безграничную преданность. Бесполезно быть просто его учеником, нужно стать его сыном”.

Паруйр Севак

Карапет Мелик-Оганджян был одним из самых ярких и блистательных представителей поколения, последовавшего за Мануком Абеяном, Рачья Ачаряном, Акопом Манандяном, Торосом Торамяном, Лео, Николаем Адонцем и другими корифеями классической арменистики. Как и многие его старшие коллеги, он получил классическое образование в Германии, что позволило ему овладеть несколькими языками и рассматривать различные научные проблемы в наиболее широком контексте междисциплинарных взаимосвязей. Также как и его старшие сверстники, он передавал свои знания младшим коллегам и ученикам, внося весомый вклад в дело формирования ученых, начинающих свою научную деятельность в различных областях арменистики. Все они впоследствии с большой благодарностью вспоминали своего учителя.

Карапет Мелик-Оганджян родился 20 февраля 1893 года (4 марта по новому стилю) в Мегринском селе Калер, в многодетной дворянской семье Агабека и Нубар Мелик-Оганджянов. В 1901 году дядя Карапета Парсадан Мелик-Оганджян, который был прокурором Елизаветполя (Гандзак), берёт его под свое попечение и забирает в Гандзак, где он посещает одну из местных частных школ, а затем городскую мужскую гимназию (до этого Парсадан взял к себе и Баграта, старшего брата Каро, будущего заслуженного врача-инфекциониста Армении).

Благодаря последовательным усилиям дяди, в 1903 г. Карапет поступает в Лазаревскую семинарию (Лазаревский институт восточных языков) в Москве, отделение начальных классов которой заканчивает в 1911 г. В 1912-1914 гг. он учится в специальном востоковедческом лицее семинарии, где армянский язык и литературу преподавал Карапет Кусикян. По совету последнего, он решает посвятить себя арменистике. В Лазаревском институте К. Мелик-Оганджяну преподавали известный арменист Карапет Костанян, знаменитые востоковеды Агафангел Крымский, Фёдор Корш, Александр Веселовский, Владимир Гордлевский и др.

В 1913 году на организованном в Лазаревском институте торжественном собрании по случаю 1500-летия изобретения армянского письма и 400-летия армянского книгопечатания двадцатилетний Карапет выступает с докладом об армянском книгопечатании. По совету Карапета Костаняна, в ноябре 1913 г. он пишет исследование “Нахарарский род Мамиконидов по представлению Фавстоса Византийского, историка V века”, которое в 1915 году публикуется в “Трудах” Московского восточного отделения Императорского археологического общества¹. За прочитанный на ту же тему доклад он избирается членом-корреспондентом этого общества (председатель – графиня Прасковья Уварова).

В качестве премии за этот доклад, в начале июня 1914 г. профессорско-преподавательский состав Лазаревского института командировывает К. Мелик-Оганджяна на четыре месяца в Германию (в Марбургский университет), чтобы он углубился в немецком языке и у востоковеда П. Йенсена учился санскриту. Из-за начавшейся Первой мировой, Германия не разрешает ему, как призывнику вражеской страны, вернуться назад, и он вынужденно остается там до конца войны.

В Берлине Карапет проживал в квартире Аветика Исаакяна (*Berlin, Wilmersdorf, Nassauische Strasse 32^{II}*), поскольку писатель в этот период уехал в Женеву, оставив квартиру ему и еще одному студенту-армянину. В эти годы молодой ученый переписывает рукопись романа Исаакяна “Уста Каро” (“Мастер Каро”), чтобы в случае какого-нибудь несчастного случая один из двух экземпляров сохранился. При посредничестве всемирно известного армениста Йозефа Маркварта в 1915-1917 гг. Карапет в качестве вольного слушателя посещал курсы Востоковедческого и Философского факультетов Берлинского университета, оттачивал знания в древнеиранских языках, литературе и искусстве Древней Греции, истории Рима и сирийской литературе.

Ав. Исаакян из Женевы переписывался с К. Мелик-Оганджяном и писал о нём Парсадану Мелик-Оганджяну. До нас дошли три письма Исаакяна, первое из которых датировано 25 января 1915 г. Писатель сообщает, что Карапет чувствует себя хорошо, но “вынужден оставаться в Германии до конца войны”².

В годы, проведенные в Германии, К. Мелик-Оганджян глубоко переживает геноцид армян в Османской Турции. Он принимает участие в развернутой Йозефом Марквартом, Йоганесом Лепсиусом и Армином Вегнером арменофильской деятельности. О дошедших до Германии отзвуках геноцида армян – Великого Егерна – Карапет пишет в своем “Ушаматяне” – Книге мемуаров, из которой были напечатаны отдельные фрагменты, как, например, “Листки из моего Ушаматяна”³.

В конце 1919 г. вместе с 1555 военнопленными-армянами К. Мелик-Оганджян возвращается на родину. Он прибывает в Армению в феврале 1920 г. и поступает на службу в Министерство искусства и просвещения РА, а также преподает в Ереванской

¹ Рукопись этой статьи хранится в Музее литературы и искусства им. Егише Чаренца, в архивном фонде Карапета Костаняна.

² А. Исаакян, Полное собрание сочинений. Письма (1889-1923), Ер., 2020 (на арм.), с. 260-261.

³ См. “Эчмиадзин”, 1965, № II-IV, с. 36-39.

мужской гимназии. В Берлине в 1915 г. К. Мелик-Оганджян познакомился с будущим революционером Овсепом Лазяном и после советизации Армении при посредничестве Лазяна и Ашота Оганесяна начал работать в Политпросветуправлении Красной Армии в качестве начальника Отдела культуры и образования и редактора газеты “Кармир банак”. Кроме того, в Народном университете Армении ученый читал лекции по предметам армянской литературы и немецкого языка.

В 1930-х годах начинается его бурная научно-педагогическая деятельность. Как пишет Арам Ганалаян, “в 1930-1937 гг. К. Мелик-Оганджян был научным секретарем Института наук Армении, Института истории материальной культуры, Института истории и литературы, руководителем Отдела древней литературы и народного фольклора этих же институтов”⁴.

Эти годы научной деятельности совпали с юбилейными торжествами по случаю 1000-летий со дня рождения Фирдоуси и создания эпоса “Сасна црер” (“Сасунские безумцы”). Приобретенные в Германии знания в области иранистики и фольклористики позволяют ему принять активное участие в этих торжествах, а также в проведенных по этому случаю научных программах.

По случаю 1000-летия со дня рождения великого иранского поэта он выступает с двумя фундаментальными статьями: “Фирдоуси и эпические мотивы Ирана в “Шахнаме” и армянской литературе” и “Рустам Зал”⁵. Эти две работы и сегодня в текстологическом и источниковедческом аспектах, а также рядом теоретических положений не утратили свою роль ориентира в деле изучения армяно-иранских литературных связей. Об ирановедческих статьях К. Мелик-Оганджяна доктор филологических наук Армануш Козмоян пишет: “Еще в 1930-ые гг. К. Мелик-Оганджян сформулировал ставший сегодня актуальным и принципиальным тезис о том, что “влияние” есть не пассивное заимствование, а некое новое качество, проведенное через творческое восприятие, систему ценностей и эстетических критериев данного народа, адаптированное к его этно-культурному своеобразию”⁶.

Егише Чаренц, будучи заведующим художественным отделом Госиздата, обращается в 1932 г. к Мануку Абегяну с предложением осуществить полное научное издание вариантов эпоса “Сасна црер”. Согласившись, Абегян прибегает к помощи К. Мелик-Оганджяна. Они соответствующим образом группируют и собирают воедино известные к тому времени напечатанные, устные и только что записанные варианты и разрабатывают принципы их научной публикации. До 1930-х гг. не было записано ни одного варианта, сказитель которого родился бы в Сасуне, а вариант был бы рассказан на сасунском диалекте. В 1932 г. К. Мелик-Оганджян записал первые

⁴ Карапет Агабекович Мелик-Оганджян. Биография-библиография, Составитель **Р. А. Бабаджанян**, Предисловие **А. Т. Ганалаяна**, Ер., 1978, с. 10-11 (на арм.).

⁵ Фирдоуси. Сборник, посвященный тысячелетию со дня рождения поэта, Ер., 1934, с. 1-116, 159-230 (на арм.).

⁶ **А. Козмоян**, Классификация армяно-иранских литературных отношений в научном наследии К. Мелик-Оганджяна, – “Страны и народы Ближнего и Среднего Востока” [ՄԱՍԻՍ], т. XXXII, ч. I, Ер., 2019, с. 335-336 (на арм.).

два таких варианта в Талине. Он записал еще шесть вариантов, в том числе и рассказанный алашкертцем Мануком Торояном, который считается одним из лучших и пространных записанных вариантов текста “Сасна црер”. Из этих восьми вариантов, записанных К. Мелик-Оганджяном, четыре были напечатаны в первом томе “Сасна црер”, вышедшем в 1936 г., а остальные четыре – в первой книге второго тома, вышедшей в 1944 г.

На пике своей научной деятельности, ученый также становится одним из репрессированных 1937 г. Он был сослан в Урал, в Челябинск, откуда возвращается в 1942 г. Но ему запрещается проживание в Ереване. Сначала он живет в Кировакане (ныне Ванадзор), а затем в Канакере. С ходатайством за К. Мелик-Оганджяна выступает Иосиф Орбели, и в 1946 г., с разрешения Анастаса Микояна, он приходит на работу в Институт литературы им. М. Абегяна, а также преподаёт в Ереванском русском педагогическом институте.

В 1944г., в тяжелое для всей страны время, становится возможным осуществить научное издание первой книги второго тома “Сасна црер”. Уже впоследствии, в 1951 г., под его редакцией и по принципам, выработанным вместе с М. Абегяном (скончался в 1944), выходит в свет вторая книга второго тома, благодаря которой завершается полное научное издание всех записанных ранее вариантов. Для этого тома К. Мелик-Оганджян составил “генеалогию всех вариантов, индекс личных имен и полный предметный указатель, подготовил географическую карту распространения эпоса”⁷.

В результате сопоставительного анализа армянской историографии и древних иранских верований, взаимосвязи последних с армянским фольклором, в частности, с мифологическими представлениями, К. Мелик-Оганджян в 1945-1947 гг. издает три статьи, в которых делает ряд историко-филологических уточнений. Взаимосвязям мифологии, мифов и верований с армянским народным эпосом посвящена обширная фундаментальная статья “Спутники и представители Митры-Михра”⁸.

Ряд статей и предисловий К. Мелик-Оганджяна к различным книгам важны не только с точки зрения рассмотренных в них вопросов, но и в аспекте представления определенных методологических принципов. Ученый выдвигает определенные принципы анализа, которые применимы также и в решении других идентичных задач. Так, в статье “Два фрагмента Истории Армении Мовсеса Хоренаци (филологические нюансы)”, перед тем как представить два текстовых уточнения, связанных с сочинением Хоренаци, он подчеркивает мысль о том, что тексты различных средневековых армянских сочинений уточняются не только по их самым древним рукописям, но также и средством разночтений, фрагментов сохранившихся в различных рукописных сборниках (“Лекционарии” / “Изборники”, “Требники” / “Типики”, “Синаксари” / “Четьи-Миней” и т. д.). Далее он ссылается на отрывок “Грамота армянского

⁷ Карапет Агабекович Мелик-Оганджян, Биография-библиография, с. 31 (на арм.).

⁸ См. “Литературно-филологические изыскания” (Институт литературы АН Арм. ССР им. М. Абегяна), кн. 1-я, Ер., 1946, с. 269-327 (на арм.).

патриарха Саака к благочестивому цезарю Феодосию” в “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци, сопоставляя его с рукописью № 8382 Матенадарана имени Маштоца, которая является “Торжественником” (“Тонакан”), переписаным в 1456 г.⁹. Следует отметить, что принцип внесения уточнений в критические тексты Библии и другие литературные сочинения при помощи ранних рукописных списков церковнообрядных сборников стал широко распространен в следующие десятилетия при составлении критических текстов различных сочинений.

Имея отправной точкой тезис М. Абеяна о том, что значительная часть “Истории Армении” Фавстоса Бузанда основана на армянском народном эпосе, а также учитывая несоответствия между сообщениями греко-римских и персидских источников о царе Тиране и сведения о нём в главах 20-21 раздела III сочинения Бузанда, К. Мелик-Оганджян приходит к заключению, что эти две главы имеют явно эпическое происхождение¹⁰.

Не только в смысле издания текстов различных образцов малых жанров армянской средневековой прозы, но и с точки зрения исследования распространенности этих жанров в армянской средневековой литературе особое значение обретает предисловие К. Мелик-Оганджяна к сборнику “Страницы из средневековой армянской художественной прозы”. Здесь выдвигается тезис о том, что различные произведения средневековой переводной прозы были адаптированы в армянской среде и, развиваясь самостоятельно, становились частью армянской литературы и одним из проявлений художественной прозы в рамках агиографической литературы. Впоследствии эти положения творчески развила Майис Авдалбекян в работе “Возникновение армянской художественной прозы”. Исследовательница пишет здесь о вышеупомянутом предисловии К. Мелик-Оганджяна, что благодаря ему, “некоторые “чисто церковные” литературные жанры, как видения, параканоны, мистерии, фантастические легенды и т. д., не говоря уже о житиях и мартирологах, которые давно уже, считаясь жанрами также и церковными, воспринимались в качестве исторических сочинений, начали благодаря своим определенным особенностям рассматриваться как жанры художественной литературы и были (хотя и весьма кратко) классифицированы четко и в своих пределах почти исчерпывающе”¹¹.

К. Мелик-Оганджян по разным поводам отмечал, что планировал в качестве полноценного исследования написать “Эпос Григория Просветителя”, что было одобрено и академиком Н. Марром¹². Положения этого исследования Мелик-Оганджян включил

⁹ “Известия” (АН Арм. ССР), Общественные науки, Ер., 1945, № 5, с. 65-72 (на арм.).

¹⁰ К. Мелик-Оганджян, Эпос Тирана-Трдата согласно Фавстосу Бузанду, – “Известия общественных наук”, Ер., 1947, № 6, с. 59-74, № 7, с. 59-77 (на арм.).

¹¹ М. Авдалбекян, Возникновение армянской художественной прозы (5-ый век), Ер., 1971, с. 24-28 (на арм.).

¹² См. об этом заметку А. Ганалаяна в Предисловии Био-библиографии К. Мелик-Оганджяна, с. 35-36.

в статью “К вопросу о фольклорных источниках Агафангела”¹³. Исследователь развивает мысль о том, что “История Армении” Агафангела является ценнейшим сборником народных эпических мотивов, подвергнутых основательной художественно-идеологической обработке, таким же, как, согласно автору, являются “История Армении” Фавстоса Бузанда или сочинение Йоана Мамиконяна “История Тарона”.

В 1961 г. выходит в свет подготовленный К. Мелик-Оганджяном критический текст “Истории Армении” Киракоса Гандзакеци, составленный на основании сличения 30 рукописей Матенадарана имени Маштоца и имевшихся ранее трех изданий¹⁴. В случае издания Гандзакеци также важно, параллельно подготовке критического текста, обширное предисловие К. Мелик-Оганджяна, где он отмечает и на различных примерах показывает, что составление текста и текстологические уточнения следует делать не только с учетом разночтений рукописей, но и исходя из содержания и внутренней логики оригинала. В этом предисловии дополняют друг друга текстолог, искусный филолог и историк, а текстологические уточнения выявляют структурные и художественные особенности, подтверждая историческую достоверность изложения.

Чувствуя неким внутренним наитием, что азербайджанские фальсификации, связанные с попытками “албанизации” литературы Восточных краев Армении («*Zünyü Urhikêjêg ünqûlûir*») и ряда армянских историков, будут получать всё более широкое распространение, К. Мелик-Оганджян рассматривает произведения Киракоса Гандзакеци, также как и Вардана Аревелци, в контексте общих закономерностей и развития армянской литературы. Впоследствии эти положения получили свое всеобъемлющее отражение в работе, представленной в настоящей книге.

К. Мелик-Оганджян вместе с Шаваршем Смбатьяном осуществляет перевод на русский язык сочинения Корюна “Житие Маштоца”, которое выходит в свет в 1962 г.¹⁵. Искусный филолог и историк, он пишет также пространное предисловие, которое кроме научного анализа имело целью познакомить русскоязычного читателя с подвигом Маштоца и литературно-культурным движением V века. Благодаря этому читатель получает исчерпывающее представление о духовных и политических целях и результатах изобретения армянского письма.

К сочинению Корюна ученый обратился также в статье “Жанр и историографическое значение “Жития Маштоца”¹⁶. Здесь отмечается, что “Житие Маштоца” по жанровым характеристикам не является полностью историческим или же агиографическим произведением, а представляет собой панегирик, цель которого – “воспеть и прославить великого Вардапета и его беспримерный духовный подвиг”. Для подт-

¹³ См. “Историко-филологический журнал”, Ер., 1964, № 4, с. 53-82. Ср. также статью К. Мелик-Оганджяна “История Агафангела и ее народные устные первоисточники”, – В сб.: “Марр и вопросы арменоведения”, Ер., 1968, с. 95-118 (на арм.).

¹⁴ Киракос Гандзакеци, История Армении, Подг. К. А. Мелик-Оганджяна, Ер., 1961.

¹⁵ Корюн, Житие Маштоца, Перевод К. А. Мелик-Оганджяна и Ш. В. Смбатьяна, Предисловие К. А. Мелик-Оганджяна, Ер., 1962.

¹⁶ См. “Вестник Матенадарана”, 7, Ер., 1964, с. 49-59 (на арм.).

верждения этой мысли он приводит определения о панегирике из “Книги Хрий”, показывая, как Корюн следовал указанным там пунктам литературного канона, и одновременно подчеркивая, что панегирический характер “Жития Маштоца” не влияет на историческую подлинность последнего и достоверность предоставленной в нём информации.

В 1966 г. выходят в свет подготовленные К. Мелик-Оганджяном критические тексты двух произведений под общим названием “Повесть о Париже и Вене и Повесть о городе Венеции” (на армянском языке). В предисловии ученый дает общие сведения об этих произведениях, которые были довольно популярны в Европе, отмечая, что их армянские переводы, сохраняя общую композицию и изложение, в большей степени являются переложениями, адаптированными в армянской среде.

К. Мелик-Оганджян скончался действительно в период расцвета творческих сил, 22 февраля 1970 г., в Ереване¹⁷.

Мелик-Оганджян был достойным последователем своего великого учителя М. Абегяна, выдвинутые им теоретические положения не устарели и сегодня, продолжая играть направляющую роль в различных арменоведческих дисциплинах. Выражением этого являются также издание его рукописных работ и переиздание различных исследований, которые осуществляются усилиями внучатого племянника ученого, Вагана Мелик-Оганджяна. Особого упоминания заслуживают переводы К. Мелик-Оганджяном на русский девяти вариантов текстов “Сасна црер”, с предисловием и толковым словарем различных терминов и понятий¹⁸. Эту работу планировалось опубликовать в 1960-х годах в Москве, в серии “Литературные памятники”, чего, однако, не произошло по ряду причин и в результате наступившей смерти ученого. Оставалось неизданным и исследование, в котором обобщались адресованные русскоязычному читателю его теоретические положения об эпосе “Сасна црер”, средневековой армянской прозе и эпической поэзии¹⁹.

Авторитет К. Мелик-Оганджяна как знатока эпоса “Сасна црер” был настолько велик, что составитель и переводчик английского издания Левон Завен Сурмелян, переводчик французского – Федерик Фейди, польского – Игорь Сикирицкий и эстонского – Борис Кобур приехали в Ереван для консультации с ним.

Научные исследования Карапета Мелик-Оганджяна имеют такой огромный междисциплинарный охват, что сегодня они продолжают творчески развиваться в Институте литературы имени М. Абегяна НАН РА, а также в Институтах истории,

¹⁷ Карапет Мелик-Оганджян похоронен в центральном пантеоне Еревана. Более подробные биографические сведения о нём в последний раз см. **М. Кешишян**, Архив Карапета Мелик-Оганджяна (в память 50-летия со дня смерти), – “Вестник Матенадарана”, 30, Ер., 2020, с. 230-256 (на арм.).

¹⁸ Армянский народный эпос Сасунские удалыцы. Избранные варианты, Ер., 2004, Хотя этот сборник “Сасна црер” и озаглавлен “Сасунские удалыцы”, однако в переводах К. Мелик-Оганджяна именуется эпос “Сасунские безумцы”.

¹⁹ **К. Мелик-Оганджян**, Армянская народная эпическая поэзия. Краткий исторический очерк, Ер., 2006 (на арм.).

востоковедения, археологии и этнографии НАН, в Ереванском государственном университете и Матенадаране имени Маштоца.

В завершение вспомним трогательное наблюдение Саркиса Арутюняна: “Даже в последние дни жизни, тяжело больной, он продолжал прилагать усилия к освещению некоторых аспектов героического эпоса “Сасунские безумцы”, остававшихся неясными для научного мира. За два года до смерти он получил из Парижа через Фонд Гюльбенкян путевые заметки поездки на Восток и в Армению португальских путешественников XVI в. Антонио Тенреро и Мэтра Альфонсо, в которых сохранились ценные свидетельства живых воспоминаний о бытовании “Сасунских безумцев” в XVI в. в Сасуне и Тароне. Ученый готовился выступить с отдельным исследованием, которое не только вскрыло бы давние исторические воспоминания о существовании нашего народного эпоса, но и пролило бы свет на ряд смежных вопросов, представляющих важный естествоведческий и этнографический интерес”²⁰.

В. Д.

²⁰ С. Арутюнян, Карапет Мелик-Оганджян, – Газ. “Айреники дзайн” [“Голос Родины”], 28.03.1973 (на арм.).

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ З. БУНИЯТОВА

К. А. МЕЛИК-ОГАНДЖАНИ

Академик АН Армянской ССР

Руководящая историческая концепция Зия Бунятова красной нитью проходит через его труд “Азербайджан в VII-IX вв.”, изданный Институтом истории Академии наук Азерб. ССР под редакцией З. И. Ямпольского (Баку, 1965 г.). Для данного исследования характерна тенденциозность, исключаящую какую-либо положительную роль армянского народа, его культуры в исторических судьбах братских народов Закавказья, в частности Агванка, и подвергающую сомнению историческое существование армянского народа на определенной территории. По мнению автора, всё это – мистификация исторической науки, ибо страна, позднее населенная армянами, искони принадлежала агванам, частично арменизированным с принятием армяно-григорианского вероисповедания – монофизитства, а в массе своей исламизированным, в дальнейшем тюркизированным. Христианизация (арменизация) и исламизация (тюркизация) агван велись диаметрально противоположными методами. Арменизация велась насильственно, при этом армянское духовенство применяло суровые меры и “руками арабских властей уничтожило все литературные памятники албанов”¹, а исламизация – добровольно, как спасение от армянских поработителей-ассимиляторов².

Такова историографическая концепция З. Бунятова и редактора его книги З. Ямпольского в вопросе интерпретации армяно-агванских взаимоотношений.

¹ При этом З. Бунятов ссылается на книгу М. Орманияна “Армянская церковь” (Москва, 1913), с. 45 и 118, хотя на указанных страницах книги нет даже намека на это. Эти слова принадлежат самому З. Бунятову (с. 97) и вторично на с. 99-100, когда он приходит к выводу, что причину исчезновения агванской письменности “надо искать к антиалбанской политике григорианского католикоса, узурпировавшего в итоге все права албанской церкви”. Иного мнения о причине исчезновения агванской письменности придерживается цитируемый З. Бунятовым академик А. Шанидзе, говоря: “Письменность эта продолжала... существовать и после покорения страны арабами в VII веке, в период постепенного перехода албанцев в мусульманство и их денационализации, усилившейся с X века и принявшей угрожающие размеры в монгольскую эпоху”. См. цитируемую З. Бунятовым (на с. 99) работу А. Шанидзе “Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки”, с. 3. Вот вам четкий ответ А. Шанидзе на вопрос о причине исчезновения агванской письменности.

² Вот сущность II главы “Исламизация и григорианизация населения Азербайджана” (стр. 86-102), в которой приведены всевозможные цитаты из трудов других ученых, подкрепляющие утверждения автора книги. Среди этих цитат имеются и высказывания А. С. Вартапетова, труды которого не опубликованы. По утверждению А. Вартапетова, армянская церковь водворяла мир при помощи иноземных захватчиков и стирала “со знаменем креста на своем пути народы исторической Агвани, частью которой является Карабах (Арцах)”. Армянская церковь “умело приспособлялась к новым для нее условиям, оказывая, в зависимости от политической конъюнктуры, услугу Сефевидам, а потом русскому царю, также как в свое время она преклонялась перед халифатом, монголами и др.” (с. 101-102).

О методах исследования и об историографической концепции автора книги и редактора еще выскажутся советские историки³. Нам хотелось бы здесь вкратце коснуться их историко-лингвистической (лишь в разрезе этногенеза населения Агванка) и историко-литературной концепции.

Этногенезом населения Албании много занимался З. И. Ямпольский, редактор и консультант З. Бунятова, написавший даже специальный труд, посвященный данной проблеме (“Из истории древней Кавказской Албании – к этногенезу населения Албании”).

Какую же мысль развивает З. Ямпольский в вопросе этногенеза населения Албании? Он рассматривает данную проблему с позиций яфетологии. “В этой связи, – говорит он, – возникает мысль о яфетическом облике “мар-ов” и их этнических связях не с мифическими “арийскими” волнами, отражающими лишь капиталистическую экспансию XIX-XX веков (?! – К. М.-О.), а с яфетическими племенами древней Кавказской Албании, Армении, Иберии и нынешнего Дагестана” (с. 35). Для рационального обоснования своей мысли о яфетическом облике “мар-ов” он долгие годы “собирает топонимический материал, не забывая, что значительная часть его может быть современного происхождения – связана с новым осмыслением. При этом бесспорно новые имена (“Маралгел”... “Мариенфельд” и др.) я опускал”, – говорит он.

Рассмотрим здесь лишь группу “мар”, насчитывающую, несмотря на предостережения тов. Арутюняна, около 100 наименований, при этом он (З. Ямпольский) самовольно искажает, расчленяет по неосведомленности данное название, чтобы любой ценой выделить корень **“мар”**. Так например, Мар-алу, Мар-алых (вм. Марал-у, Марал (л)ых), Мар-алза-ми (вм. Марал-зами), Мар-алиан (вм. Марал-и-ан), Мар-джан, Мар-джани, Мар-джанлы, Мар-джанлу, Мар-джанлинское (?) (вм. Марджан, Марджан-и, Марджан-ли, Марджан-лу, Марджан-линское), Мар-дакерт (вм. Мард-а-керт – чисто армянское образование!), или Мар-зигид, Мар-згид (вм. Марз-и-гид, Марз-гид). А самым конфузным для З. Ямпольского, как ученого, является пример из подгруппы топонимических названий, связанный с псевдонимом крупного партийного и государственного деятеля Союза ССР А. Ф. Мясникяна, он же Мартуни. Этот псевдоним З. Ямпольский расчленил на Мар-туни, Мар-тунашен..., чтобы выявить “мар”-ов в этом псевдониме. Этой манипуляцией не трудно повсюду обрести “мар”-ов. К примеру, Марат, Мардин, Мармара, Мармарис (Турция), Марсель, Марбург, маркиз..., а всё вместе взятое – дилетантство, mar-taval, что по-русски означает **чепуха, нелепость**.

³ Кстати, в “Справке” они недовольны тем обстоятельством, что рецензенты книги не специалисты-историки, один из них всего лишь поэт (П. Севак), а другой – филолог. К сведению автора “Справки”: Паруйр Севак защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора филологии, а А. Мнацаканян доктор исторических наук. Если рецензент обязан быть дипломированным специалистом по рецензируемой книге, то непонятно почему историки берутся за исследование армянских литературных и историко-литературных памятников, написанных на древнеармянском языке – грабаре, не владея ни древним, ни новым армянским языком. Самокритика вещь великая, как в житейских делах, так и тем более в науке!

Если это наука, то как выглядит лженаука?

Перейдем теперь к суждениям З. Буниятова и его редактора по историко-литературным вопросам, затронутым в их книге.

Что является подлинным основанием, незыблемым принципом для легитимации того или иного писателя-прозаика или поэта, историка или ученого, скажем, математика или медика, в той или иной национальной духовной культуре? Автор и редактор книги маневрируют, как им выгодно. При необходимости для доказательства своих притязаний они могут отвергнуть язык, являющийся характерным признаком произведения и автора его, игнорировать идеологию автора, развиваемую им в произведении, изображение реальной жизни, в которой сталкиваются диаметрально противоположные классовые и сословные интересы, и взамен всего этого выдвинуть как пример в определении национальной принадлежности лишь родину – место рождения писателя. Каждое из этих “оснований” соответственно исключает другое. Так, если за основание принять локальный признак – родину писателя, то без труда отбрасывается его язык, идеология произведения и т. д. Если даже он создал не одно произведение на языке, скажем, армянском, а не агванском, то всё равно автора их относят к той стране, где он родился. И здесь возникает целая “теория” о насильственной ассимиляции, арменизации как народа данного писателя, так и его самого и его трудов.

С помощью этой “теории” историк З. Буниятов выдвигает и усердно защищает не менее нелепый тезис, а именно: вся духовная культура, созданная населением на претендуемой им территории, армяноязычная, но не армянская по национальной принадлежности. Этот своеобразный, сногшибательный тезис тенденциозно выдвинут и развит в первой главе “Обзор источников и литературы” (с. 6 и сл.) упомянутой книги.

Так, перечисляя источники истории Агванка-Арана, З. Буниятов пишет, что кроме арабских источников, “источниками для истории Азербайджана служат сочинения грузинских, византийских и **армяно-язычных** авторов”. Подчеркнутый нами термин указывает на явную тенденциозность историков З. Буниятова и З. Ямпольского. Этот термин – нововведение в арменистике, и авторами его являются доктор Зия Буниятов и редактор его книги З. Ямпольский, которые не ведают, что в армянской письменности до XIII в. (период, интересующий их) почти не было инородцев, писавших на армянском языке, в то время как армяне писали труды и на других языках (напр., на греческом, персидском, арабском, грузинском, кипчакском и др.). Будь З. Буниятов более последовательным, он написал бы “арабо-язычные” (ибо по-арабски писали и персы, и армяне, и сирийцы и др.), не византийские, а “греко-язычные” (ибо нет византийского языка, а по-гречески писали и армяне, и грузины, и сирийцы, и арабы и др.), и “**армянские**” источники. Термин “армяно-язычные источники” многократно повторяется до конца его книги.

Помимо такого ненаучного определения армянских письменных источников – “армяно-язычные”, – З. Буниятов вскользь касается армянских историков, считая их

побочными и маловажными⁴, между тем как труды армянских историков являются основными источниками и по истории Грузии и Агванка до VIII-IX вв. включительно. По З. Буниятову, основными источниками истории Азербайджана VII-IX вв. являются арабские источники, древнейшие из коих, напр., Балазури, Табари и другие относятся к IX-X вв. Следовательно, ни один из них не был свидетелем, очевидцем событий, развернувшихся в Армении, Грузии и Агванке до IX века.

Такое предвзятое отношение к оценке так называемых **армяно-язычных** историков этого периода и этих районов никак нельзя признать показателем научной объективности историка З. Буниятова. По его мнению, если среди “армяно-язычных” историков имеются те или иные историки, достойные некоторого внимания, то они принадлежат не армянскому народу, а агванскому, следовательно, азербайджанскому, иными словами – тюркскому народу. Ведь по теории и терминологии быстрого на обобщения историка З. Буниятова и его редактора З. Ямпольского, тюрки являются единственными наследниками агванской духовной культуры и письменности. “Этническая общность, – говорит он в предисловии рецензируемой книги, – которая стала носителем одного имени – азербайджанцы, названа в работе общим условным термином “тюрки” (с. 4).

О какой же письменности, о каких исторических трудах идет здесь речь? Ведь по сей день наука не обнаружила на агванском языке ни одного исторического или иного содержания литературного памятника. А может быть, это тайна, которую с такой осторожностью и бдительностью охраняют наш автор и его ментор-редактор? Нет у них, увы, ничего значительного, чем могли бы они порадовать мировую науку. А как были бы мы все, рядовые научные работники, рады такому открытию, какой вклад внесли бы они в сокровищницу мировой науки, опубликовав такие памятники или хотя бы подлинник “Истории Агванка” Мовсеса Каганкатуаци или Мовсеса Дасхуранци на агванском языке!

Впрочем, это не волнует и мало интересует нашего историка, коллекционера чужих мыслей. Достаточно и того, что он собрал с посторонней помощью столь разнообразный материал.

Исследователю З. Буниятову и его редактору З. И. Ямпольскому на руку вскользь высказанные замечания или гипотетические суждения некоторых солидных ученых, считающих, напр., Мовсеса Каганкатуаци (Мовсеса Дасхуранци) “историком агван или Агванка”. Этого им достаточно, чтобы считать вопрос окончательно решенным. Однако автор и редактор книги не удосужились вникнуть в сущность таких суждений. Что значит в понимании этих ученых “историк агван” или “историк Агванка”? Кто из них в состоянии аргументировать правдоподобность своего предположения о национальном происхождении упомянутых историков или историка? Если ученые-арменоведы называют Мовсеса Каганкатуаци “историком агван или Агванка”, то под этим

⁴ Это утверждение З. Буниятова не выдерживает никакой критики. Если армяноязычные историки “маловажные и побочные”, то почему же научные работники братской Грузии и Азербайджана переводят их на родной язык?

определением они разумеют автора, написавшего историю Агванка или агван, но отнюдь не агвана по происхождению, ибо этого никак не докажешь⁵.

Кому не известно, что в армянской литературе **не мало** авторов, писавших историю того или другого народа или завоевателя, совершившего нашествие на Армению и сопредельные страны, как, напр.; 1. “История племени лучников” Григора вардапета Аканаци, известного до последнего времени под именем Инока Малахии, 2. “История Ленг-Темура и преемников его” Товма вардапета Мецопеци, 3. “История Надиршаха” католикоса Абраама Кретацци и мн. др. По теории З. Буниятова и с молчаливого согласия его редактора, З. Ямпольского, и эти “армяно-язычные” авторы не должны считаться авторами армянского происхождения. Руководствуясь теоретическим “открытием” историков З. Буниятова и З. Ямпольского, историка Григора вардапета (армяно-григорианский ученый монах-”доктор”) следует считать монголом, Товма вардапета Мецопеци – монголом или татаринном, а католикоса Абраама, *horribile dictu* персом или афшаром, да к тому же уроженцем острова Крита!

Да простят меня читатели за эти несуразности!

Поразительна логика ученого З. Буниятова и его редактора. Таким методом можно перекроить всю мировую историографию, в особенности художественную литературу, начиная с древних времен вплоть до второй половины XX века.

У доктора З. Буниятова, написавшего историю “Азербайджана в VII-IX вв.”, весьма странные методы определения национального происхождения автора и принадлежности его, и трудов его к той или иной национальной письменности. При этом язык, как средство передачи мыслей, чувств, переживаний, чаяний индивидуумов и целого народа, идеология, развиваемая через посредство языка, повторяем, не играют никакой роли в определении культуры письма и литературы данного народа.

Глубоко ошибается доктор Зия Буниятов! Ему, видимо, невдомек, что в природе нет безъязычных народов.

У З. Буниятова вместе с З. Ямпольским иная концепция. Агваны не вымерли, а продолжают свое бытие в лоне нынешнего населения Азербайджана, иными словами, в лоне народа, который назван в работе общим условным термином “тюрки”.

Жутко становится от такого восприятия. Неужели агваны – неофиты, нашедшие свой покой в лоне ислама и адептов его, никогда не вспоминали в порядке хотя бы реминисценции “дела давно минувших дней” Агванка и не запечатлели их примерно на арабском (в VII-IX вв. еще не было азербайджанского литературного языка) – а после, хотя бы с XIII века, на родном азербайджанском языке? С другой стороны,

⁵ Кстати, у Киракоса Гандзакеци написано – «Մովսես Կալանկատյանի պատմագիր Աղանիկ», что Т. Тер-Григорян перевел – “албанский историк Моисей Каланкатуйский”, а автор и редактор “Азербайджана в VII-IX вв.” ухватились за этот нюанс перевода – “албанский историк” вместо “историк Агванка”; прозвище историка они сохранили в армянском звучании – “Каганкатуаци”. При внимательном исследовании “Истории Агванка” мы приходим к выводу, что это труд не единоличного автора. В нём, помимо документальных материалов, достаточно ясно виден историко-повествовательный сказ и стиль разных авторов, иными словами, дошедшая до нас “История” – сборник повествований.

неужели азербайджанцы – “тюрки”, ассимилировавшие агванские племена, ничего не сохранили из “богатой” агванской письменности, хотя бы в переводах на арабский, персидский и тюркские языки, как это сделали “ассимиляторы” – представители армянского духовенства, сохранившие кое-какие агванские произведения в переводах на армянский язык? Нет, армянское духовенство в союзе с арабами-захватчиками уничтожило, утверждают они, агванскую литературу и всю духовную культуру.

Но вот появились новые глашатаи исторической правды, которые возгласили во всеуслышание, что агваны продолжают жить под видом армян, населяющих нынешние территории Арм. ССР и Нагорного Карабаха с центром Степанакерт, и что духовная культура агван также сохранена в переводе на грабар – древнеармянский язык (ныне ритуальный язык армянской церкви) в виде “армяно-язычных источников”, а в действительности они – агванские памятники литературы.

На основании этой концепции-галиматии можно сделать следующие выводы, вопреки презумпции ее авторов:

а) армяне – сердобольные соседи, с горечью оплакивая гибель своих добрых соседей, усердно принялись переводить и хранить для потомства культурные достояния и литературу агван, и

б) плохо поступили победоносные арабские завоеватели и их преемники, занявшись исламизацией агван, ибо поглотили их самих вместе с их духовной культурой.

Вернемся, однако, к научному положению З. Буниятова. Какими же писателями представлены эти “армяно-язычные” агванские писатели? По З. Буниятову, к ним относятся следующие авторы и их произведения: 1. **Мовсес Каганкатуаци** – “История Агванка”, 2. **Кертог Давтак** – “Плач на смерть великого князя Джеваншера”, 3. **Мхитар Гош** – “Судебник”, 4. **Киракос Гандзакеси** – “История” и многие другие исторические, под которыми З. Буниятов разумеет “историков и мыслителей того же периода... Мхитара Гоша, автора знаменитого армянского судебного, историка Вардана, историка и ученого той же эпохи Иоаннеса Саркавага (см. Киракос, “История”, русский перевод, с. 4)”. Видимо доктор З. Буниятов невнимательно прочитал это свидетельство своего источника, потому что, во-первых, вычеркнул бы слово “армянский” из “Армянского судебного”, ведь он именно против этого возражает, считая “Судебник” агванским памятником, а не армянским; во-вторых, из города Гандзака происходил лишь Мхитар Гош, а Иоаннес Саркаваг, историки Киракос и Вардан происходили не “из города Гандзака”, а из “страны Гандзака”, и в-третьих, все эти “ученые и историки той же эпохи” или “историки и мыслители того же периода”. Какой эпохи, какого периода?

Да будет известно Зия Буниятову и З. Ямпольскому, что Иоаннес Саркаваг умер в 1129 г., Мхитар Гош – в 1213 г., а Киракос и Вардан в 1271/72 гг. Хороши люди одной и той же эпохи – уж больно длинна эта эпоха, этот период!

Но что за “край” или “ашхар Гандзака”? Что разумели армянские писатели-историки и географы, ученые и сановники церкви под этим географическим и административно-политическим термином? Об этом речь будет ниже.

По концепции З. Буниятова, и писатели-уроженцы этой “Восточной страны”, “Восточной Армении”, где бы ни проживали они, чем бы ни занимались и какой бы сан ни носили, всех их **“в значительной мере следует считать памятниками албанской литературы, написанными на грабаре”** (подчеркнуто нами – К. М.-О.).

З. Буниятов скромно умалчивает о своих выводах, тем самым вводя в заблуждение несведущего читателя, ибо он уклоняется от прямого признания, что грабар – официальный язык древнеармянской письменности, государственности и церкви интересующего нас и его периода. И после такой патетической негации, отрицания исторической реальности, доктор исторических наук З. Буниятов пытается как-нибудь аргументировать свое “научное” положение следующим мало убедительным доводом, мол, видите ли, “только отсутствие в Азербайджане исследователей христианского периода истории Арана дало возможность считать эту литературу армянской, **хотя для этого никаких оснований, кроме языка, нет**”, (с. 99) (подчеркнуто нами – К. М.-О.).

После вот таких вынужденных признаний и открытий доктора З. Буниятова приходится с горечью пожалеть всех досоветских и советских, а также крупнейших европейских арменистов-ориенталистов, этих подлинных тружеников науки, добросовестно изучавших весь Ближний Восток, включая Агванк и Азербайджан, Армению и Грузию, Турцию и Иран, Аравию и Византию, за то, что они не наукой занимались, а бесцельно трудились и в результате заблудились в трех соснах. Оказывается, они из любопытства кружились вокруг “букашек”, а слона-то и не заметили, то есть не заметили целый ряд агванских авторов, писавших исторические, философские, юридические, богословские и поэтические произведения под “армяно-язычным” покровом, между тем как эта литература не армянская, а агванская. Агванская и азербайджанская литература и культура для Зия Буниятова адекватные, тождественные понятия, ибо законными наследниками-патомками “вымерших” агван являются **лишь азербайджанцы**.

З. Буниятов пытается объективными аргументами объяснить причины такого “заблуждения” как европейских ориенталистов, так и азербайджанских ученых. Этот пробел в науке объясняется “отсутствием в Азербайджане исследователей христианского периода в истории Арана-Агванка” (с. 99).

Перед вами открыты Матенадаран и все научно-исследовательские учреждения, в которых хранятся памятники двухтысячелетней давности, а также исторические, христологические, догматические труды и художественная литература, написанные на армянском языке-грабаре и лишь частично переведенные на европейские языки, и мы рады будем помочь всем любознательным и честным исследователям. Подлинная наука – светоч, озаряющий умы, источник истины, сеющей семена любви, дружбы и мира среди народов.

Целевая задача доктора З. Буниятова иная. Он как опытный полемист открыто не наступает. У него своя тактика ведения “боя”: бесшумно продвигаться к своей конечной цели, и, пожалуй, он преуспевает. Он лично не исследует, не углубляется особенно в армяно-агванские взаимоотношения, а пользуется лишь выводами и беглыми выска-

зываниями других ученых, при этом всё нахватанное он интерпретирует по своему разумению. Вот хотя бы тот же злополучный вопрос о Мовсесе Каганкатуаци. Если кто-нибудь из исследователей вскользь назвал этого автора историком агван или Агванка, то это, как упомянули мы выше, он и его редактор З. Ямпольский понимают в буквальном смысле, как безапелляционное решение, и возмущаются, когда другой исследователь в данном вопросе придерживается иного мнения, т. е. традиционного мнения об армянском происхождении и принадлежности этого автора и трудов к древнеармянской литературе. “В. С. Налбандян считает “каким-то печальным недоразумением” **непреложный факт** (подчеркнуто нами – **К. М.-О.**), что Моисей Каганкатуаци действительно “древний албанский историк”, как об этом говорится “даже в такой авторитетной работе, как **“История Грузии”**, – возмущается он. Кстати, ссылаясь на **“Историю Грузии”**, З. Бунятов указывает 142 страницу I тома, где сказано: “Древний албанский историк (имя не упомянуто! – **К. М.-О.**) рассказывает...”. Спрашивается, стоило ли беспокоить “такую авторитетную работу”, если помыслы автора действительно научные? Да будет известно З. Бунятову, что книга о Тбилиси В. С. Налбандяна была опубликована в Тбилиси в грузинском переводе без изменений и без примечаний.

Ссылками на высказывания некоторых ученых об агванском происхождении Мовсеса Каганкатуаци и лично подтвердив принадлежность его к агванской литературе, З. Бунятов исключает его из списка армянских памятников, называя его “армяно-язычным”. Заактировав таким образом этого автора, он идет дальше.

Вот, у Мовсеса Каганкатуаци упоминается “кертог” Давтак, выступивший со стихотворным “Плачем” на похоронах славного армяно-агванского князя Джеваншера. С. Еремян считает Давтака “первым памятником светской поэзии феодальной Армении” (повторяя мысли акад. М. Абегамяна – **К. М.-О.**), а не Албании, – возмущается З. Бунятов. Да, историк З. Бунятов, во-первых, потому, что упомянутое стихотворение составлено в форме акростиха, в котором начальные буквы первой строки каждой строфы последовательно составляют весь армянский алфавит в количестве 36 букв без прибавленных к ним в XII-XIII вв. букв *Օ* и *Ֆ* (ф), между тем как **агванский алфавит намного больше – 52 буквы**; во-вторых, при переводе акростиха с агванского на армянский и наоборот – с армянского на агванский – едва ли создавалась бы возможность сохранить как алфавитный порядок того или другого языка, так и последовательное смысловое развитие акростиха. Ведь при сохранении алфавитного порядка пришлось бы в агванском тексте развить, расширить смысловую последовательность армянского акростиха, а в армянском тексте, если это перевод с агванского языка, наоборот, сильно сжать смысловое содержание агванского произведения, т. е. в конечном счете оно предстало бы перед читателями как новое произведение и по содержанию и по форме⁶. Наконец, в-третьих, стихотворный размер акростиха – “тот же размер, что и в поэме Комитаса (“О Рипсимэ и девах”, – **К. М.-О.**) с той только разницей, что у Давтака последние строфы состоят не из четырех строк и ритм их более учащенный. Помимо стихотворного размера, “Плач” по внутрен-

⁶ Ср. Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, Եր., 1944, էջ 21 եւ յետոյ (Р. Ачарян, Словарь собственных имен, т. II, с. 21 и сл.).

ним своим качествам носит ту же (творческую – **К. М.-О.**) печать, что и поэма Комитаса. И что существенно, Комитас воспеваает “суетность преходящего величия”, что делает и Давтак в “Плаче”⁷.

В этой связи возникает вполне естественный вопрос: какого же происхождения сам поэт Давтак?

По Мовсесу Каганкатуаци, Давтак – красноречивый кертот (ритор, поэт), который прибыл в Партав и был в гостях во дворце достославного князя Джеваншера (637-670 [последнюю цифру следует исправить на 680 – *ред.*]). Отсюда можно заключить, что Давтак не был жителем или уроженцем города Партава, а приехал издалека, извне и был в добрых отношениях с князем.

Давтак, несомненно, получил по тому времени блестящее образование особенно в области ораторского и поэтического искусства. Это видно по его “Плачу”.

Помимо вышесказанного, у нас имеется еще один неопровержимый факт, свидетельствующий об его армянском происхождении. Это собственное имя поэта – Давтак. Как образовалась эта форма имени – Давтак? Давтак образован от имени Давит + ласкательный суффикс “ак”, в котором с переменной ударения (в армянском языке ударение на последнем слоге) выпала слабая гласная “и”; -ак, -ик, -ук – уменьшительные-ласкательные суффиксы – весьма употребительны по сей день в армянском языке, например: Хайк-ак, Езн-ак, Вагарш-ак, Пайл-ак, Цол-ак, Астх-ик, Гарн-ик, Езн-ик, Тир-ик; или Ман-ук, ардж-ук, гарн-ук, манч-ук и др. Интересно знать, доктор З. Буниятов, а как образуются агванские ласкательно-уменьшительные имена?

Перейдем теперь к другим кардинальным проблемам, которые занимают историков З. Буниятова и З. Ямпольского. К таким проблемам относятся **денационализация исконных армянских литераторов и ученых** (в т. ч. и **богословов**), а также **общественно-политических деятелей**, которые десятки лет воспитывали армянское общество в духе патриотизма, любви к родной стране, народу, его культуре, монофизитскому армяно-григорианскому вероисповеданию, и **присвоение им нового этнического гражданства**, включая их через агван в сферу азербайджанской, по терминологии историка З. Буниятова, *mutatis mutandis* тюркской, культуры.

Легитимировав историка Мовсеса Каганкатуаци, кертота (поэта) Давтака, как агванских (т. е. азербайджанских), писателей, доктор З. Буниятов с редактором З. Ямпольским продолжают: “Судьба “Истории Агванка” М. Каганкатуаци постигла и “Судебник” Мхитара Гоша”, который, по их мнению, фальсифицирован, ибо к названию “Судебник” “добавили отсутствующее в рукописи слово “хайоц” (“армянский”), образовали новое, никогда не написанное самим Гошем название “Датастанагирк хайоц”, т. е. “Армянский судебник”⁸, – утверждают они. Поразительно, какая осведомленность у людей, столь мало соприкасающихся с армянской письменностью! Они не удосужились осведомиться, насколько справедливо такое “заявление” – обви-

⁷ Манук Абемян, История древнеармянской литературы, том I, Перевод К. Мелик-Оганджяна, Ер., 1948 г., с. 314.

⁸ З. Буниятов, цит. соч., с. 98-99.

нение в фальсификации. Если это касается лишь титульного листа печатного издания – “Датастанагирк хайоц”, то “хайоц” добавлен Вааном Бастамяном, первым ученым-юристом, изучившим рукописные списки и подготовившим к изданию этот замечательный памятник юриспруденции. Однако, нам кажется, что эти радетели науки хоть раз должны были перелистать “Судебник”, чтобы убедиться в том, что В. Бастамян как в своем пространном монографическом “Предисловии” (180 стр.), так и в тексте всюду пишет лишь “Датастанагирк” – “Судебник” Мхитара Гоша (см. с. 1, 5, 77, 81, 295, 299 *passim*) вплоть до “Оглавление Датастанагирка”!

Точно так же поступил и переводчик “Судебника Мхитара Гоша” А. Паповян, сохранивший лишь на титульном листе название армянского издания – “Армянский судебник Мхитара Гоша”, а всюду как в предисловии, так и в тексте – **исключительно “Судебник”**.

Имеет ли смысл мутить воду? В каких целях?

“То, что в “Судебник” без всякой системы и руководящей нити вошли, – читаем дальше, – наряду с законами Восточной Римской империи, албанские законы, “Законы Моисея” и армянские народные обычаи, вовсе не подтверждает принадлежность его к документам армянского права”⁹.

Эта цитата с приведенными в кавычках словами “законы Моисея” отсылает читателя к переводу “Истории” Киракоса Гандзакеци (см. примеч. 590, Т. И. Тер-Григоряна, с. 260).

Чтобы ясно представить себе научно-исследовательские методы З. Бунятова и неряшливое отношение к редакторской работе З. Ямпольского, нам хотелось бы воочию познакомиться с той нелепостью, куда отсылают они читателя, выяснить, достаточно ли научны основания, за которые они так энергично цепляются.

Т. Тер-Григорян, научный сотрудник Института истории АН Аз. ССР, на которого опираются З. Бунятов и З. Ямпольский, пишет: “В состав “Судебника”, без всякой системы и руководящей нити, вошли, **кроме** законов Восточной Римской империи, **албанские и армянские народные обычаи, церковные каноны**, “законы Моисея” (курсив наш – **К. М.-О.**).

Внимательный читатель без труда заметит, как произвольно обращаются автор и редактор его с источниками, как они жонглируют для обоснования своей лженаучной концепции.

Что же им удалось “научно” обосновать? Они лишь переставили одни обороты, другие – разъединили, словечка два заменили или поместили в кавычках. В результате получился новый текст-конгломерат с тенденцией отрицания армянского происхождения “Судебника”. Так, **“албанские и армянские народные обычаи, церковные каноны и законы Моисея”** они отредактировали, выкроили – **“албанские церковные законы”** (у Т. Тер-Григоряна грамотнее – каноны!), **“законы Моисея” и “армянские обычаи”**. Получается, что армяне малокультурный народ, у них нет никакой письменности и “законов”, а потому у них можно было заимствовать лишь

⁹ З. Бунятов, цит. соч., с. 99.

обычаи. В данном контексте неправ и их “источник” Тер-Григорян, тем паче и историки З. Бунятов и З. Ямпольский, ибо при составлении законов пользуются не обычаями, а обычным правом.

Тенденция автора книги и ее редактора больно прозрачна. Она сводится к отрицанию принадлежности “Судебника” “к документам армянского права”. Они даже не удосужились прочесть еще несколько строк из примечания Т. Тер-Григоряна, которые гласят: “Силу обязательного закона “Судебник” получил в XIII в. в Киликийской Армении. В XVI в. он был принят польским королем Сигизмундом I для армянских колоний в Львове, Каменце и др. городах. В XVIII в. этот “Судебник” был внесен в Вахтангов сборник законов, в составе которого действовал и после присоединения Грузии к России”, а также, прибавим мы со своей стороны, в обиходе армяно-григорианской церкви вплоть до XX века”.

Не соглашаясь с некоторыми утверждениями Тер-Григоряна, всё же находим, что эти слова могли бы урезонить автора книги и его редактора, помочь уяснить себе факт бытования “Судебника” Гоша в течение 7 веков в армянской среде и полное отсутствие его у агван.

А теперь по существу вопроса. Можно ли говорить о том, что Мхитар Гош пользовался агванскими и армянскими канонами, т. е. канонами отцов церкви и церковных соборов?

Исследователями установлено, что Гош при составлении “Судебника” **не руководствовался законами Восточной Римской империи (или кодексами Феодосия и Юстиниана)**, как утверждает Т. Тер-Григорян, вслед за ним и З. Бунятов¹⁰, а пользовался: а) Библейскими законами**, б) церковными канонами, принятыми первыми тремя Вселенскими соборами, а также канонами армянских соборов, отцов церкви, в их числе и армянских, а также “Изборником канонов”, составленным Иоанном Одзнецом в VIII веке. К числу канонов армянских соборов, использованных им, относятся следующие: шахапиванские (443 г.), двинские (554, 645, 719 гг.), маназкертские (726 г.) и каноны армяно-албанского церковного собора в Партаве (768 г.), руководимого армянским католикосом Сионом с участием армянских и агванских церковных сановников и мирян¹¹.

Как видим, и это заявление З. Бунятова о том, что в “Судебник” вошли “албанские церковные законы... и армянские народные обычаи”, деликатно выражаясь, не

¹⁰ Киракос Гандзакечи, русский перевод Т. Тер-Григоряна, с. 260, примечание 590.

** Из Библии заимствованы 55 статей, а именно: из Исхода – 22 ст., Левит. – 7, II Закон – 25, Чисел – 1. Кроме того, Гош иногда опирался на ту или другую статью при составлении новых статей “Судебника”.

¹¹ Из “Изборника армянских канонов”, куда входили каноны первых трех Вселенских соборов (Никейский, Константинопольский и Ефесский), а также канонические установления отцов церкви и армянских церковных соборов, Гош заимствовал 90 статей из следующих канонов: Апостольские – 3, Климентия – 12, Отцов церкви – 6, Никейск. – 5, Анкюрск. – 4, Неокесар. – 9, Гангр. – 4, Антиох. – 4, Втор. Никейск. – 2, Лаодик. – 1, Афанасия – 9, Василия – 12, Григора Лусаворича – 1, Фаддея – 2, Шаапиванск. – 4, Втор. Двин. – 3, позднее из Партавск. – 3 и Двинск. пятый – 6 статей (эти данные с благодарностью получены нами от кандидата филол. наук Э. Пивазяна).

совсем соответствуют своему источнику и исторической реальности. Тенденциозность и здесь бьет фонтаном! Ну что ж, если тенденциозность и претенциозность ласкают их “бескорыстные” иллюзии, пусть забавляются, но некорректно так выступать **от имени советской науки**.

Псевдоисторическая концепция З. Буниятова при рассмотрении отдельных объектов и реальных социально-политических, а также идеологических явлений дала ему возможность, как мы видели выше, оспаривать принадлежность Мхитара Гоша с его “Судебником” к армянской литературе, **“хотя для этого никаких оснований, кроме языка, нет”** (с. 99, курсив наш – **К. М.-О.**). Подумаешь, какая важность, язык! Смело нужно устранить эти малозначительные и рыхлые барьеры, как язык, будь он армянский, арабский или персидский (фарси), в целях быстрее отчуждения того или иного автора из рамок родной литературы и легитимации его в другой национальной литературе. Таких манипуляций, к сожалению, за последнее время наблюдается довольно много! Вот один **выходец** (! – **К. М.-О.**) из григорианской фамилии, по специальности языковед, В. Гукасян вскрыл албанизмы у Каганкатуаци, как напр., “ашнути”, “эниба”, “чилах”, “хнчики”, и даже тюркизмы. Отлично! О, если бы он вскрыл несколько десятков албанских слов или ярких албанизмов у Каганкатуаци, это было бы открытием мирового значения, востоковедческие дисциплины вплотную приступили бы к изучению их, подобно тому, как по **монгольскому словнику** историка Киракоса монголисты изучают древнюю стадию монгольского языка, или по **армяно-шрифтным** записям тюркологи ныне усердно изучают кипчакский язык. Мы, армяне, больше всех рады этому обстоятельству: наши предки сохранили для потомства вымерший кипчакский язык. На основании материалов Киракоса (до 100 слов) и многочисленных кипчакских записей (армянским шрифтом) написаны сотни книг и статей. А у нас в албанистике пока что гадания на кофейной гуще!

Что же доказывает открытие В. Гукасяна в вопросе уточнения национального происхождения Мовсеса Каганкатуаци? Даже у не вызывающих сомнения в национальной принадлежности армянских писателей средневековья, как Мовсес Хоренаци, Егише, Лазар Парпеци, Григор Нарекаци, а также у поэтов позднего средневековья встречаются многочисленные заимствования иностранных слов – греческие, персидские – пехлеви и фарси – арабские, тюрко-монгольские, грузинские, сирийские, курдские и т. д. Неужели это обстоятельство может оказать влияние на определение их национальной принадлежности? Ни в коем случае! Это лишь показывает, в какой среде вращался данный писатель, или является показателем их общения с соседними народами, степенью их образования, широтой кругозора и т. д.

Продолжим анализ суждений З. Буниятова и редактора его З. Ямпольского, кстати горячо рекомендуемого проштудировать его статью¹², дабы вникнуть в суть спорного вопроса вплотную.

¹² **З. И. Ямпольский**, К изучению летописи Кавказской Албании, – “Известия” АН Азерб. ССР, 1957, № 9, с. 149-157. Статья поверхностная, аргументации не убедительны, с большими изъянами

Следуя за доктором З. Бунятовым и декларируя главным и неоспоримым доказательством принадлежности писателя к той или иной литературе лишь **локальный признак – место его рождения** – “родину”, армянская литература, с одной стороны, приобрела бы множество новых писателей, нередко мировой или общеевропейской величины, с другой – лишилась бы большинства бесспорно национальных армянских писателей. Так, по заверению академика И. Ю. Крачковского, некоторые арабские писатели, историки, географы родились в Армении (Ани, Двин, Востан, Ван, Хлат), т. е. их родиной была Армения. Несмотря на это, никто не считает их лишь “арабоязычными” деятелями армянской литературы и науки. Об этом следовало бы подумать и автору, и редактору рецензируемой книги...

И. Ю. Крачковский заверяет, что в арабской литературе имеется ряд писателей, ученых армянского происхождения, писавших свои труды на арабском языке (напр., шейх Салех эл-Армани, труд которого имеется в новом армянском переводе). Кому не известны армяне, писавшие на греческом и латинском языках в Византийской империи? Кому не известны в наше время американские, английские, французские, итальянские, польские и другие писатели – поэты и прозаики, армяне по национальности? Нет благоразумного армянина, считающего их представителями армянской литературы.

Они принадлежат той нации, на языке которой они писали свои произведения.

Основным признаком, определяющим национальную принадлежность того или иного писателя и его произведения, повторяем, является язык произведения, если, конечно, этот язык не легитимирован государством или какой-нибудь корпорацией (в т. ч. и религиозной), как национальный. К таким языкам в средние века относились латинский для католического мира и арабский – для мира ислама. И тот, и другой язык был обязательным, главным образом, в официальных применениях – в государственном аппарате и в религиозном обиходе.

Совокупность всех языковых средств армянского народа выражена в национальном армянском языке, высшей формой которого является армянский литературный язык, в применении к средневековью, язык государства и церкви – грабар. Литературный язык изменяет свое содержание, грамматику, лексику, значение слов, семантику вместе с историческим развитием общества и расширением социальных функций его. Так развивался древнеармянский литературный язык – грабар с изначальной письменной стадии его (V век) до формирования современного литературного языка. На этом литературном языке написаны армянские памятники, на нём выражена идеология сословий и классов армянского народа на разных стадиях его развития.

Кто же надоумил З. Бунятова выступить с громогласной декларацией о принадлежности Мхитара Гоша, Киракоса Гандзакеци и многих других средневековых авторов и их литературных произведений, написанных на армянском языке – грабаре, к памятникам албанской литературы?

историко-филологического характера. Мы вернемся к рассмотрению его аргументации в специальной работе, посвященной “Истории Агванка”.

Мы не впадем в ошибку, допустив, что в этом деле принял участие и упомянутый выше Тер-Григорян.

Гянджа, – пишет он, – родина “историков и мыслителей того же периода (XII–XIII вв., – **К. М.-О.**) – Мхитара Гоша, автора знаменитого армянского судебника, историков [Киракоса и] Вардана и ученого той же эпохи Ованнеса Саркавага”¹³. “Киракос Гандзакец был большим патриотом своего родного народа... перечисляя ряд замечательных людей, он не забывает добавить, что они были из Гянджи, “откуда также я”, – переводит историю Киракоса Т. Тер-Григорян¹⁴.

Подчеркнутые мною слова показывают, как неумело фальсифицирует он подлинник Киракоса и как З. Бунятов и З. Ямпольский по неосведомленности цепляются за фальшивку.

Действительно ли Киракос свидетельствует о том, что он сам и вместе с ним Иоаннес Саркаваг были родом из города Гандзака (Гянджи)? Нет. Текст Киракоса неправильно передан в русском переводе: “**Оба** они были **из страны** Гандзака, откуда также и я”, т. е. Киракос Гандзакец, “автор настоящего труда” (прим. 479 русск. перевода), между тем, в подлиннике мы читаем: “Все они **трое** были из страны Гандзака” (трое, т. е. Иоаннес Саркаваг, вардапет Давид, сын Алока (читай Алавика – **К. М.-О.**), и вардапет Григор, сын Токакера (см. прим. 480, с. 63 русск. перевода). Следовательно, все эти **вардапеты**, кроме Мхитара Гоша и священника Аркаютюна, считающиеся уроженцами гор. Гандзака, происходят не из города, а “из страны Гандзака”. Да и другие армянские первоисточники подтверждают эти свидетельства Киракоса¹⁵.

На непрочном фундаменте воздвигнете лишь воздушный замок, если фундамент рыхлый, здание, воздвигнутое на нём, развалится.

Ну что ж, – возразит историк З. Бунятов, – если они не “из города Гандзака”, так “из страны Гандзака”, находящейся в пределах Агванка. Какая разница?!

Однако и здесь основания его шаткие, аргументация слабая. “Страна Гандзака”, по армянским первоисточникам XI–XIV вв., тождественна “стране Парисоса”, а эта последняя входила в пределы области Арцах в качестве отдельного гавара, управляемого самостоятельной царской династией из рода Хайкидов. В 1003 г., после смерти последних венценосцев Сенекерима и Григора, согласно Асолику, их страну поделили между собой армянский царь Гагик I и эмир Гандзака Фадлун, при этом последнему досталась

¹³ **Т. Тер-Григорян**, цит. соч., с. 5-6. Взятые мною в прямые скобки [Киракоса и] случайно выпали из текста, ибо чуть ниже он говорит о Киракосе, как о большом патриоте родного города Гандзака.

¹⁴ Странно, что и С. J. F. Dowsett считает Давида Гандзакца – David of Ganjak, путая «ի քաղաքէն Գանձակայ» (“из города Гандзака”) с «յաշխարհէն Գանձակայ» (“из страны Гандзака”). [См. С. J. F. Dowsett, The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš, – BSOAS, XXI/3, 1958, p. 472-490 – Ред.].

¹⁵ **Մեծին Վարդանայ** Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, с. 159. Арвелци = Вардан Арвелци = **Вардан Великий**. “Всеобщая история” [Перевел **Н. Эмин**, Москва, 1861]; **Յովհաննէս Իմաստասէրի** մատենագրութիւնը, [Եր., 1956] (“Труды **Иоаннеса философа**”), Աշխատասիրութիւնը **Ա. Գ. Աբրահամյանի**:

восточная равнинная часть, а армянскому царю – все горные районы к северо-востоку от Вайоц-дзора, Хачен и Парисос в Восточной Армении¹⁶.

После падения царства Багратуни со столицей Ани и Сюникского царства, на далеком Западе, в Киликии, образовалось независимое армянское государство, просуществовавшее до последней четверти XIV в. С усилением Киликийского армянского государства, возглавляемого Рубенянами, и армянский патриарший престол был перенесен из Восточной Армении на Запад, в Киликию, где он пробыл до своего возвращения в Эчмиадзин (в 1441 г.).

Киликийский период истории армянского народа отмечен продолжительными переговорами католической и православной диофизитских церквей с армяно-григорианской церковью по вопросу об унии армянской церкви с западными ее сестрами. Позиция западной – киликийской армянской церкви вызвала бурю негодования на Востоке. Началась упорная и длительная борьба. В этой ожесточенной борьбе решительными противниками унии были представители “Восточной Армении” – “когманк Аревелиц” (“края Восточные”), “еркирн Аревелиц” (“страна Восточная”) или “Миджнашхар” (“Внутренняя страна”, т. е. Армения), или “ашхарн Гандзака”, “ашхарн Парисоса” (“область Гандзака”, “область Парисоса”) и т. д.

Так называли армянские общественно-политические деятели, писатели-историки и богословы в противовес “Западной стране”, “стране, называемой Сеав Леарн”, или Киликийскому армянскому государству, “Восточную Армению”, под которой разумели, в частности, страну, находившуюся под властью армянских князей из рода Закарянов, в которую входили Ани, Санаин, Ахпат и соседние районы, а также независимые от Закарянов области или страны Арцах и Сюник.

В этой Восточной Армении, включая в нее и юго-западную часть “области Гандзака”, т. е. “Парисос”, благодаря созданным армяно-грузинской дружбой относительно мирным условиям, начала развиваться богатая армянская культура. В старых и вновь воздвигнутых храмах, монастырях и обителях бурно развиваются монастырские школы, вардапетараны, университеты (“хамалсаран”) и академии (“чемаран”), в которых помимо подготовки церковных кадров расцветают наука и литература. Санаин и Ахпат, Норгетик и Хоранашат, Ахарцин и Кечарис, Хавуц-тар и Айри-ванк, “достолавный Ани” и многие другие города и монастыри, школы и храмы науки становятся крупными центрами армянской разрозненной и расчлененной культуры, в которых несмотря на весьма тяжелые условия сверкают искры созидательного духа армянского народа.

Со второй половины XI в. по конец XIII в. среди неутомимых деятелей армянской культуры как по количеству, так и по квалификации выделяются литературно-научные, церковно-общественные, педагогические деятели с прозвищами “Гандзакеци”, “Парисосци”, “Гетикци”. “Аревелци”, одним словом, уроженцы “из страны

¹⁶ Степанос Асолик, Всеобщая история, СПб., 1885, гл. III, 48, с. 286 (на арм.); Ստեփանոս Օրբելյան [Степаннос Орбелян], с. 300-301. Ср. Լէօ, Հայոց պատմություն, հտ. 2-րդ, Եր. [Лео, История Армении, т. II, Ер., 1967], с. 632, 633 и 637.

Гандзака”, “из краев Востока”, “из страны Парисоса” или “Сюника”, т. е. исконных областей Восточной Армении, в которых созидательным трудом творило материальные и духовные блага исконное население страны, армянский народ. Вспомним из них хотя бы Георга вардапета Урчади (или Урцаци), учеников его Иоаннеса Саркавага вардапета, вардапета Давида, сына Алавика, вардапета Григора, сына Токакера, ученика Иоаннеса Саркавага, Иоаннеса Тавушеци, ученика последнего Мхитара Гоша, учеников его – вардапетов Мартироса, Иоаннеса Арманеци, Ванакана, учеников этого последнего вардапетов Киракоса и Вардана, Григора и Погоса, Маркоса и Состенеса и мн. др.¹⁷. А сколько таких крупных научно-литературных, церковных и общественных деятелей было подготовлено университетами в Ани, Ахпате, Санаине, Татеве, Гладзоре и в других академических и культурных центрах “Восточной Армении”!

Непредубежденный читатель, перечитывая имена этих армянских писателей – уроженцев “Восточной Армении”, в частности, “страны Гандзака” и *pars pro toto* “страны Парисоса”, скажет, что они родом из страны или области, где преобладают армяне, сородичи этих писателей. И в самом деле, эти районы входили в пределы царства Аршакуни, Багратуни, Сюника, а позднее Захаридской Армении.

3. Буниятов и его редактор З. Ямпольский, однако, не принадлежат к категории непредубежденных людей. У них свой подход, свое отношение ко всему, что имеет касательство к армянам и армянской культуре даже тысячелетней давности. Достаточно посмотреть на составленную ими карту Закавказья VIII-IX вв. С лупой или фонарем нужно искать тот клочок земли, который населяли армяне. Обо всем этом скажут свое веское слово историки Армении, а мы ограничимся лишь вопросами филологического порядка и не по всем разделам.

Мы не будем касаться всех писателей “из стран Гандзака” или “города Гандзака”, или же “страны Парисоса”, “страны Восточной”, а лишь двух писателей – **Мхитара Гоша и Киракоса Гандзакеци**.

Мхитара Гоша, автора “Судебника”, мы слегка коснулись при уточнении и опровержении претенциозных аргументов З. Буниятова и З. Ямпольского в их попытках отрицать армянское происхождение Гоша и легитимировать его в лоне агванской культуры. Следует однако проверить, в самом ли деле это так, или все доводы упомянутых историков – плод досужей фантазии. А, может, Мхитар Гош не имеет никакой связи и с армянским народом, с его культурой, и мы напрасно приписывали ему армянское происхождение?

По армянским историографическим первоисточникам Мхитар Гош родом “из города Гандзака”, сын родителей-христиан. По окончании своего образования как в “Восточной Армении”, так и в Киликии, он дважды удостоился ученого звания “вардапет” (=доктор), прославился в стране и сделался **самым авторитетным вардапе-**

¹⁷ **Չիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Շ. Մէլիք-Օհանջանեանի**, արաշարանով, Եր., [1961], էջ ԺԲ – XII (**Киракос Гандзакеци**, История Армении. Текст подготовил и снабдил предисловием **К. Мелик-Оганджания**, Ер., 1961 г., с. XII).

том в “Восточной Армении”. Своими личными качествами, широким образованием и глубокими познаниями в области наук и армяно-григорианского вероучения он выдвинулся среди остальных вардапетов и стал **духовным отцом амирспасалара Закарэ** – армяно-григорианина. Ничего не могло совершаться внутри армянской церкви и общественной жизни армян без его ведома и согласия. Никакие предложения всеильного Закарэ не принимались армянским церковным собором (*nota bene*) без одобрения Мхитара. **“Не возможно для нас без великого вардапета совершить, это”**¹⁸, – заявляет церковный собор, созванный в столице Ани. С другой стороны, присутствие Мхитара имеет для Закарэ решающее значение в его начинаниях по линии духовной культуры. **“Раз ты приехал, – обращается Закарэ к Мхитару, – теперь они (т. е. церковный собор со всеми вардапетами, епископами и пр. – К. М.-О.) больше мне не нужны”**¹⁹.

Однако это еще не значит, что Мхитар по воле амирспасалара Закарэ может попрасть каноны, догматы и традиции армянской церкви. В этих вопросах **Мхитар рядовой ортодоксальный вардапет и придерживается консервативных взглядов. Воля верховного владыки армяно-григорианской церкви – католикоса всех армян и церковных соборов имеют для него решающее значение.**

Мхитар – великий патриот своей отчизны, своего “гайканского народа” – *«Հայրենիք»*. “За всё время своей жизни он и делом и словом ведет борьбу за освобождение родного народа из-под ига иноземных захватчиков, а потому всемерно поддерживает амирспасалара Закарэ, старается облегчить тяжелое бремя сородичей, одновременно поучает его и брата его Иванэ, принявшего православие – диофизитское вероисповедание.

Лучшими свидетелями кипучей патриотической деятельности Мхитара Гоша являются его ученики, целая плеяда вардапетов, писателей, богословов, продолжающих заветы своего учителя в деле просвещения сородичей, а также его научно-литературные творения, в первую очередь его знаменитый “Судебник”.

Как великий законовед, он составил весьма гуманистический для своей эпохи “Судебник”. Первую главу Введения к “Судебнику” он озаглавил, согласно некоторым рукописям: “Ответ тем, кто злословит, что нет суда в Армении”. Да будет это “памяткой”, “дабы, имея его постоянно на руках, сами помнили и показывали иноверцам, что мы творим суд по письменному уставу, дабы умолкли их уста и не могли укорять нас”²⁰ и **“дабы (верующие) под предлогом отсутствия у нас суда не обращались в суд иноверцев”**, и для того, чтобы искоренить такую практику, “как иные

¹⁸ Հիւրանո Չանձախէցի, [1961], с. 175-176 (Киракос Гандзакец, русск. перевод, с. 91-92).

¹⁹ Там же.

²⁰ Армянский Судебник Мхитара Гоша, Перевод с древнеармянского А. А. Паповяна, Редакция, вступ. статья и примечания Б. М. Арутюняна, Ер., 1954, с. 4. Под иноверцами Гош понимает, главным образом, магометан, критике религии которых посвящена гл. IX “Введения”, начиная со слов: “ибо магометане, хотя и признают ныне Бога Отца, но Сына они считают творением, оскорбляя тем самым и Отца” и т. д. до конца главы. См. Мхитар Гош, русск. перевод А. Паповяна, с. 25-27.

из епископов, монахов, священников, главных мирян и князей искривляют правосудие **по пристрастию, корыстолюбию и невежеству**”²¹.

Какой еще документ нужен, чтобы доказать, что он армянин?

Всё это говорит о тех заботах и тревожностях, которые так бурно захватывали всё существо великого патриота и сердобольного учителя – вардапета Мхитара Гоша при думах об облегчении участи родного армянского народа.

Мхитар Гош написал краткую хронику Агванка. Правильно. Но отсюда следует ли считать это произведение “в значительной мере... памятником албанской литературы, написанным на грабаре”. По этой логике все армянские литературные памятники (Иоаннес Саркаваг, Ванакан, Киракос, Григор Аканаци (т. н. Инок Малахия), Вардан Аревелци, Абраам Кретацци, Товма Мецопеци, Симеон Ереванци и многие другие), написанные на древнеармянском языке (надо писать ясно, четко, а не “на грабаре”, как это делает автор, зная, что не каждый читатель знает, что значит “грабар”!), в значительной мере должны считаться памятниками агванской, монгольской, персидской, татарской и др. литератур. Ведь Мхитар Гош написал весьма сжатую албанскую хронику, а упомянутые писатели – целые книги о монголах, персах, татарах и т. д.

Мораль басни – книги 3. Бунятова: историк должен писать лишь о своем народе, в противном случае он будет завербован в литературу другого народа, о котором он написал в своем историческом труде!

Перу Мхитара Гоша принадлежат также сотни две с половиной басен, в которых он в иносказательной форме развивает те же гуманистические идеи о добре, честности, справедливости, верности, борьбе против тунеядцев и т. д. Эти басни в некоторой степени дополняют и поясняют кое-какие детали, приемы и методы составления “Судебника”.

“Судебник”, басни и другие мелкие произведения или фрагментарно сохранившиеся творения Мхитара Гоша, повторяю, написаны на древнеармянском литературном языке – грабаре, официальном языке церкви и армянской общественности той эпохи.

После всего сказанного, что можно еще прибавить, чтобы “фомы неверующие” поверили, узрели?

Мхитар Гош и по имени (Мхитар – утешитель, **имя, бытующее лишь среди армян**) и по прозвищу (Гош – жидкобородый, с редкой бородой) армянин²², да и сам он себя считает по роду-племени армянином, писал на армянском языке своего времени, писал, по его признанию, для “наших гайканцев” – «*հայկազնեայց*», т. е. для армян. Сам он великий патриот, гуманист армянской земли, непревзойденный армянский вероучитель, законовед и законодатель армянского народа, авторитет не только в Во-

²¹ Там же, с. 4.

²² Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հղ. Գ [Եր., 1946] (Р. Ачарян, Словарь собственных имен, т. III, с. 336 и сл.).

сточной Армении, но и в Западной Армении – Киликийском армянском государстве... И вдруг всё это так смело оспаривает доктор З. Бунятов.

Участь Мхитара Гоша, как было нами показано выше, разделил и младший современник его, ученик вардапета Ванакана, ученика Мхитара Гоша, Киракос “Гандзакеци”. **Прозвище условное**, ибо в рукописях нигде не зафиксировано “Гандзакеци”, и его нет ни в одном древнем био-библиологическом списке. Это прозвище дано историку Киракосу по недоразумению первым издателем его “Истории” Восканом Тер-Ованисяном (Москва, 1858 г.). Это же самое заглавие книги традиционно, но, возможно, нерезонно мною было сохранено и в критическом издании 1961 г. в Ереване (см. Предисловие критического изд., с. XXX).

Здесь мы не будем касаться этой беспочвенной претензии З. Бунятова и его редактора, прямым источником которых является переводчик “Истории” Т. Тер-Григорян, исказивший один из самых ясных и достаточно хорошо сохранившихся текстов древнеармянской литературы. Искажений и непонятных фраз и предложений у этого злополучного переводчика множество, об одном из них мы говорили выше: Киракос родом **не** “из города Гандзака”, а “из страны Гандзака”, т. е. “из Парисоса”²³.

Т. Тер-Григорян, а вслед за ним и З. Бунятов и редактор его книги усердно кинулись на эту приманку и объявили Киракоса “большим патриотом своего родного города”... Киракос называет его: “великий замечательный город Гандзак” (перевод неточный)²⁴. Это так. Однако, как он отзывался об этом городе, “большим патриотом” которого они (Т. Тер-Григорян и З. Бунятов) считают христианского вардапета Киракоса: **“Он (т. е. город Гандзак) был большим врагом Христа и последователей его, порицал и поносил крест и церковь, и предавал поруганию иереев и священнослужителей. Поэтому, когда исполнилась мера грехов его, дошел до Господа вопль о его злодеяниях, появились знамения, предвещающие разорение”**²⁵. ...И город оставался безлюдным четыре года! Вот какой “большой патриот своего родного города Гандзака” вардапет Киракос Гандзакеци! Кстати, откуда у З. Бунятова сведения о том, что Киракос жил в Гандже? Таких сведений нет в его “Истории”.

Киракос “Гандзакеци” себя считает по роду-племени армянином. Это он неоднократно заявляет в самом начале труда и так до конца его: “наш армянский народ (племя)”, “наша страна Армения”, “о племени стрелков и о разорении нашей армянской страны” («*Վասն ազգին ներողաց եւ անբռնի աշխարհի Հայրք*»)²⁶ и т. д.

В своей книге он, напротив, никогда не пишет “наш агванский народ” или “наша агванская страна” и т. д. В “Истории” Киракоса имеется маленький раздел, озаглавленный “Краткая история областей Албании /=Агванка/, нижеизложенная”. В этом разделе нет и намека на то, что он имеет какое-то кровное родство с агванами, напро-

²³ Հիւրապետ Վանճալեցի [1961], с. 116; Киракос Гандзакеци, русск. перевод, с. 63. Ср. Предисловие, с. 6.

²⁴ Киракос Гандзакеци, с. 6.

²⁵ Там же, с. 119.

²⁶ Հիւրապետ Վանճալեցի [1961], с. 9; Киракос Гандзакеци, с. 15.

тив, если он касается исторического прошлого и настоящего соседей армянского народа, то это лишь потому, что “цари были подчинены армянским царям, находились под их властью, а епископы рукополагались святым Григорием и наследующим его престол”²⁷, народ же их с нами вместе остался в православной вере (т. е. в армяно-григорианском или монофизитском исповедании – **К. М.-О.**), а потому подобает, чтобы было упомянуто об обоих народах вместе”²⁸.

Об агванах повествование Киракоса ведется в третьем лице.

Вот какой представляется в своей “Истории” литературно-научная и церковно-проповедническая деятельность Киракоса вардапета, условно именуемого в древних рукописях Гетикци, Аревелци, и с легкой руки В. Тер-Ованисяна – Гандзакеци.

Что же скажете вы, граждане-историки З. Бунятов и З. Ямпольский? Откуда у вас такая иллюзорная мечта об агванизации Киракоса, этого крупного общественно-политического и церковного деятеля, учителя и видного вардапета армянской церкви? Какие реальные источники питают и подкрепляют вас в борьбе за агванизацию вардапетов армянской церкви и научно-литературных деятелей армянского народа?

В настоящей статье мы коснулись упомянутой книги доктора ист. наук З. Бунятова в аспекте армянских первоисточников, названных им “армяно-язычными”, и подсобной литературы, которая нередко была использована им без предварительной проверки данных первоисточников. Но это лишь формальная сторона методов исследования автора. Сам научный труд не выдержан ни в научно-методологическом, ни в социально-политическом разрезах. Мало того, З. Бунятов резко уклоняется от марксистско-ленинской методологии в вопросах исследования общественных устоев и истории братских республик Советского Союза.

Советская историография должна исследовать зачатки и дальнейшее развитие дружбы и культурных взаимоотношений всех народов Советского Союза, в частности закавказских народов – агван, азербайджанцев, армян и грузин, тысячелетиями живущих бок о бок соседями в родном Закавказье. В научно-исследовательской работе здесь необходима как координация научно-исследовательских планов, так и совместно организованное изучение проблем, касающихся всего Закавказья. Такое планирование научно-исследовательской работы и претворение её в жизнь является насущной потребностью советского общества, кардинальной задачей советской науки.

Приходится с горечью сожалеть, что исследование З. Бунятова “Азербайджан в VII-IX вв.” ни в малейшей степени не может способствовать развитию этого великого дела.

* * *

Настоящая статья была в верстке, когда мы получили первый том “Избранных трудов И. А. Орбели” (Москва, 1968 г.).

²⁷ Плохой перевод. Лучше: “преемниками на престоле”.

²⁸ **Киракос Гандзакеци**, с. 99 русского перевода.

В первом разделе тома впервые опубликовано капитальное исследование двух архитектурных памятников Ахтамара, а во втором – исследование, посвященное армянским баснописцам средних веков.

В сжатых строках о Мхитаре Гоше имеются суждения, исходящие из неточного перевода армянского текста, вследствие чего вкрались неправильные толкования высказываний Гоша. Этих спорных суждений мы коснемся в очередном номере журнала “Вестник архивов Армении”^[29].

К. М.-О.

²⁹ [См. **К. А. Мелик-Оганджян**, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, – ВАА, 1969, № 1, с. 179-194 – Ред.].

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ АЛБАНИИ-АЛУАНКА И “БУНИЯТОВЩИНА”

Известная проблематичность изучения цивилизации Кавказской Албании обусловлена тем обстоятельством, что сведения исторических источников о населении страны с этим названием носят на первый взгляд противоречивый характер. Греко-римские источники античности и армянские авторы раннего средневековья под терминами “Албания” и “албанцы” обозначают страну и ее население к северу от нижнего течения реки Кура, а её южный берег политически и этнически включают в понятие “Армения”. Но после 428 года армянские источники употребляют один и тот же термин для обозначения как собственно албанских областей левобережья Куры, так и двух северо-восточных провинций исторической Армении на её правобережье – Арцаха и Утика, которые после упразднения Сасанидами в том году царской власти в Великой Армении и преобразования её в марзпанство (наместничество), были включены в соседнее марзпанство, названное “Аран” – “Ран” – “Албания” – “Алуанк”.

Дифференцированный подход к семантике терминов “Албания” и “албанцы”, определение их реального содержания для различных эпох в категориях современной науки имеет решающее значение. Но представления отдельных историков о Кавказской Албании, к сожалению, всегда были далеки от адекватного отражения древней действительности. Часто возникают умозрительные концепции, которые модернизируют и политизируют древнюю и средневековую историю Закавказья, представляя Албанию как монолитную цивилизацию на всей территории от Кавказских гор до нижнего течения реки Аракс. Работы многих азербайджанских историков XX века именно так освещают историю и культуру Албании. Она, по их версии, была монолитной этно-политической единицей, расположенной как на левобережье, так и на правобережье Куры, охватывая древнеармянские провинции Утик, Арцах, Пайтакаран и Сюник (включая гавары Нахчаван и Гохтн), а ее население, якобы сложившееся в отдельный этнос под этнонимом “албанцы” еще в IV-III вв. до н. э., сохраняло свой этнический облик до позднего средневековья, если не до 1836 года, когда Гандзасарский (“Албанский”) католикосат был упразднен указом Российского царя, а его епархии были непосредственно подчинены юрисдикции Эчмиадзинского (“Армянского”) католикосата.

Одним из основных положений этой модернизаторской концепции, которая в арменоведческой литературе получила весьма меткое название “бунятовщина”¹ (от

¹ Её критику см.: **К. А. Мелик-Оганджян**, Историко-литературная концепция З. Бунятова, – “Вестник архивов Армении” [БАА], 1968, № 2, с. 169-190; **он же**: Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, – БАА, 1969, № 1, с. 183-198; **А. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Бунятова “Азербайджан в VII-IX вв.”, – “Историко-филилогический журнал” [ИФЖ, ՊԲՀ], 1967, № 1, с. 177-190; **А. Ганалаян, Л. Хачикян, А. Тер-Гевондян**, Об очередных размышлениях З. М. Бунятова, – “Вестник общественных наук” [ВОН], 1978, № 5, с. 95-104; **Б. А. Улубабян**, Еще одна произвольная интерпретация армянской “Истории страны Агван”, – БАА, 1979, № 2, с. 219-232; **А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (По

имени академика АН Азерб. ССР Зии Буниятова), является тезис о существовании единого албанского этноса, проводимый, как правило, вскольз, не акцентируя его проблематичность и замалчивая аргументы полемизирующих с ним ученых, согласно которым термин “албанцы” обозначал не единый “албанский” этнос, а лишь метаэтническую общность, оставаясь политонимом, т. е. собирательным наименованием населения политико-административных единиц с названием “Албания”². Так З. М. Буниятов и его коллеги³ обходят конкретные факты и основанные на них наиболее конкретные доводы своих научных оппонентов.

А именно:

1. До образования Албанского царства на левобережье Куры (в самом начале I в. до н. э.) его население, согласно “Географии” Страбона (I в. н. э.), состояло из 26 племен, каждое из которых имело своего царька и говорило на своем языке⁴.

поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), – ИФЖ, 1987, № 3, с. 166-189; **Б. Арутюнян**, Когда отсутствует научная добросовестность, – ВОН, 1987, № 7, с. 33-56; **он же**: Фальсификация на государственном уровне..., – “Вэм”, 2010, № 4, с. 24-57; **Ш. В. Смбалян**, Еще раз о южной границе Кавказской Албании, – ВОН, 1989, № 10, с. 3-17; **Г. Свазян**, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, – “Вестник Ереванского университета”, 1989, № 2, с. 45-46; **П. М. Мурадян**, **Г. Х. Саркисян**, “Буниятовщина” не видно конца, – В кн.: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, с. 146-158; **Г. С. Асатрян**, **Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **А. Маргарян**, “Хроника страны Алуанк” Мхитара Гоша, – В кн.: К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ер., 1991, с. 214-224. Ср. также: **Г. Степанян**, Против азербайджанских фальсификаций истории восточного Закавказья, – “Вэм”, 2009, № 1, с. 133-143; **Հ. Լ. Պետրոսեան**, Աշակոթային էթնոցիդին Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնափրկման մեխանիզմներ), – Ադրբեջանի պետական ախարեկությունը եւ էթնիկական գոտւմների քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Շուշի, 2010, с. 137-149; **Ա. Յ. Յակոբեան**, Բունիաթականների «այստնա-գործությունները» հայ միջնադարեան պատմության մէջ (Շարքի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության դրսևորում, – Там же («Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4): с. 172-187; **S. G. Crombach**, Ziia Buniatov and the Invention of an Azerbaijani Past, Amsterdam, School for Regional, Transnational and European Studies, 2019.

² См.: **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., – В кн.: Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, с. 327; **Т. Г. Папуашвили**, Вопросы истории Эрети..., Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Тбилиси, 1971, с. 6-7; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – “Кавказ и Византия”, вып. 1, Ер., 1979, с. 18; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбаляна**, Ер., 1984, с. 6, 176-177; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 36-95; **Он же**, К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – “Albania Caucasica”, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов**, **М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 129-147; **А. Акорян**, **А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow-Zagreb, 1988, p. 1-10; **И. Г. Семенов**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с. 14.

³ **З. М. Буниятов**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965; **К. Алиев**, Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.), Баку, 1974; **И. Г. Алиев**, О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа, Баку, 2002; **Ф. Дж. Мамедова**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005.

⁴ **Strab.** XI, 4, 6.

2. На востоке античное Албанское царство простиралось до Каспийского моря (от устья Куры до Дербентского прохода), и многочисленные греко-римские источники дословно именуют население его прибрежной области “албанцами”. Но в начале III в. н. э. из состава царства вышла вся восточная, приморская сторона, и после этого, упоминая конкретные племена отделившейся территории, источники уже не называют их “албанцами”. Из этого следует, что до III века в пределах царства “Албания” не произошло консолидации многочисленных племен в единый этнос, и каждое племя сохраняло свое отдельное самоназвание (эндоэтноним), под которым и выступает в источниках⁵.

3. К концу V века, с административным укреплением сасанидского марзпанства “Албания” / “Аран”, в состав которого в 428-451 годах были включены, кроме самого Албанского царства (упраздненного на 2,5 десятилетия лишь в 461/462 г.) и небольших царств горских племен на восточной половине античной Албании (упраздненных тогда же), также и две северо-восточные провинции бывшего царства Великой Армении на правом берегу Куры (Арцах и Утик), хороним “Албания” был принят армянским населением правобережья в качестве названия своей страны. И уже автор конца века Мовсес Хоренаци трактует оба названия страны (арм. “Алуанк” и иранск. “Аран”) на основании правобережных армянских культурно-языковых реалий. Первое он связывает с прозвищем Сисака – легендарного прародителя (эпонима) населения и князей армянской провинции Сюник-Сисакан, внука легендарного прародителя (эпонима) армян hАйка – “Алу” (по армянски – “кроткий”, “мягкий”), а второе – с именем первого, также легендарного наместника северо-восточного наместничества Армянского царства в междуречье Куры и Аракса (“от реки Ерасх до крепости, которая называется hУнаракерт”) Арана, также потомка hАйка⁶. А это показывает, что и к концу V в. на левобережье Куры не было единого этноса, из-за чего термин “албанцы” всё еще не стал этнонимом, оставаясь собирательным названием-политонимом населения “Албании”.

4. И, наконец, прямые потомки собственно албанских племен, современные лезгиноязычные народности юго-восточных районов Дагестана и северных районов Азербайджана (лезгины, удины, табасаранцы, цахуры, агулы, рутульцы, крызы, будуги, хиналугцы и др.) в течении веков развивались именно под своими эндоэтнонимами, т. е. вне связи с собирательным названием “албанцы”.

⁵ Подробно см.: А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 106-107; он же: Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – “Вестник арменоведения”, 2015, № 2 (Ер.), с. 69-83.

⁶ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, с. 113. Подчеркнем, что назначенный армянским царем Валаршаком Аран называется первым наместником именно армянской области и возводится к прародителю именно армян hАйку. Кстати, Хоренаци возводит к прародителю армян далеко не всех армянских князей своего времени, отказывая в подобной (можно сказать, уверенно “армянской”) генеалогии таким могущественным родам, как Багратуни, Арцруни, Мамиконян, Аматуни, Мурацан и т. д.

Обойдя эти факты, азербайджанские историки полемизируют с “концепцией армянских исследователей”, утверждая, что “История Албании” (далее – ИА) автора X в. Мовсэса Дасхуранци⁷ (которого они упорно называют только *Каланкатуаци* / *Каланкатуйским* и считают автором VII века) рассказывает об отдельном “албанском народе”, отличном, в частности, от армянского народа. Но такая аргументация обнаруживает лишь нежелание авторов считаться с особенностями отражения этнической принадлежности в сознании средневековых людей и подменяет научное понимание этноса древними представлениями и терминологией. Приходится напомнить, что в средневековом мировоззрении сознание политико-административной и особенно конфессионально-епархиальной принадлежности доминирует над сознанием собственно этнической принадлежности. Акцентирование последней встречается редко⁸, чаще всего выражаясь в различных косвенных данных, поэтому современная наука только на основании комплексного анализа определяет, что скрывается под тем или иным термином – этническая, или всего лишь потестарная общность.

Действительно, средневековые авторы понимали под “албанцами” отдельный народ, во всяком случае, определенную общность. Действительно, арцахский автор конца X в. Мовсэс Дасхуранци (в поздних рукописях и ранней литературе названный также *Каланкатуаци*) написал историю “страны Албании” и “албанцев”, к которым несомненно причислял и себя. Но что же скрывается под этими терминами в современном научном понимании?

Хорошо известно, что в 428 г. шаханшах Ирана Варахран (Бахрам, Врам) V Гур упразднил царскую власть Аршакидов в персидской части Великой Армении (которая имела тысячелетнюю историю независимой государственности, но в 385/387 г. н. э. была разделена между Римской империей и державой Сасанидов) и тем же самым указом создал в Закавказье новые три административные единицы – марзпанства – под прежними названиями “Армения” (Армн), “Иверия” (Варджан) и “Албания” (“Аран”, “Ран”, “Алуанк”, “Рани”). Кроме того от Армянского марзпанства была по унификационным соображениям оторвана северо-восточная провинция страны Утик (в нижнем междуречье Куры и Аракса) и включена в состав соседнего Албанского марзпанства⁹. Через два десятилетия шаханшах Йездигерд II во время своих антихристианских гонений 449-451 гг. включил в состав последнего и другую северо-восточ-

⁷ Критическое издание: *Մովսես Կալանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Զննական քննադիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելյանի*, Ер., 1983. Ср. последние переводы: *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984. О сочинении наиболее подробно см.: **Հ. Ն. Ակիմեան**, *Մովսես Կալանկատուացի (կոչումը Կալանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա*, 1970; **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 150-272.

⁸ Таким редким примером могут служить слова историка Ухтанэса (конец X в.), который характеризует грузинского католика VII века Кириона как “иверийца по стране и по племени” («աշխարհաւ եւ ազգաւ ի Վրաց»). См. **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, *Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ*, 1871, с. 3.

⁹ Тогда же (во всяком случае, не позже) в состав Иверского марзпанства была включена бывшая армянская провинция (бдешхство) Гугарк.

ную провинцию Армении – Арцах. Так, вся территория от нижнего течения Аракса и его притока Акари (с бывшими провинциями Армении Утик и Арцах) до Каспийского моря и Кавказского хребта (со спускающимся к морю его Дербентским или Джалганским горным ответвлением, южнее которого располагались маленькие царства горских древнеалбанских племен) стала одной административной единицей Сасанидской державы – марзпанством – “шахром” – “страной”, первоначально, с центром в столице Собственно Албанского царства, в городе Капалак – Кабалака¹⁰.

Уже на всю эту территорию распространялась и юрисдикция Албанской церкви, которая была основана Просветителем Армении Григорием (Григор Лусаворич) как епископство с центром в столице Капалак: в конце весны 315 г. Григорий крестил в реке Арацани, у царской летней резиденции Багаван, вместе с 370 тыс. армян также и прибывшего в Армению по приглашению царя Трдата албанского царя (по всей видимости, Вачагана I Аршакида) и вместе с ним отправил в Албанию первого епископа страны Фому (из Малой Армении, “из маленького города Саталы”). Примерно в 462 г. это епископство обрело статус архиепископства-католикосата, а его центр переместился из столицы упраздненного на четверть века царства в столицу Албанского марзпанства, в город Чор-Дербент (также – Чол').

К концу V в. в результате укрепления указанной административной системы в армянских источниках сложилась новая территориальная семантика терминов *Алуанк'*, *Айк'* и *Вирк'*; они стали обозначать соответствующие марзпанства.

В начале VI в. резиденция албанского марзпана была перемещена из Чора во вновь построенную столицу, в город Партав, т. е. с левобережья Куры на армянское правобережье. Примерно тогда же из Чора в Партав была перемещена и резиденция албанского католикоса¹¹. В начале VII в. сформировались институты “князей” *Армении*, *Иверии* и *Албании*, воплотившие в себе относительно широкую автономию христианского населения марзпанств в нехристианской державе Сасанидов (впоследствии – и в Арабском халифате). Резиденция “князя Албании” также находилась на правобережье Куры – в Партаве и Гардмане¹².

В результате отмеченных перемещений политический, духовный и культурный центры марзпанства оказались в среде правобережного, армянского населения “страны Албании”, которое по этой причине почувствовало себя полновластным хозяином этой “страны”. На базе всего этого складывается весьма характерная для этнодисперсных групп населения средневековья (отделенных от основной части этноса политико-административными границами) черта самосознания, которую мы называем “албанским мировоззрением” армянского населения Албании. Его характеризуют сле-

¹⁰ Это царство образовалось в самом начале I в. до н. э. и во главе с появившейся в нём в конце III в. царской династией Аршакидов просуществовало также в составе Албанского марзпанства (с перерывом в 461/462–485 годах). Оно было окончательно упразднено, по всей видимости, указом шахан-шаха Кавада в 523 году, вместе с царством Иверии-Картли.

¹¹ Это последнее событие Мовсэс Дасхуранци ошибочно приурочивает к 552 г.

¹² О всех административных изменениях подробно см. А. А. Акопян, *Албания-Алуанк...*, с. 96–142.

дующие воззрения армян правобережного Алуанка: а) определенное пейоративное отношение к левобережному, собственно албанскому населению марзпанства как неким “не-албанцам”; б) представление, что их страна, в том числе правобережье Ку-Куры, называлась “Албанией” всегда (а не с 428 г.); в) определенное противопоставление своих князей и церкви (как “албанских”) соответствующим институтам Армянского марзпанства (как “армянским”) ¹³.

Последняя сторона “албанского мировоззрения” армянского населения Албании является результатом определенной стадии развития общественных отношений. В первоначальном виде она появилась только в “Истории 684 года”, а своего апогея достигла в X вв., в эпоху политической раздробленности и феодальных распрей. Одной из целей восстановленного Багратидами в конце IX в. армянского царства было воссоединение всех собственно армянских областей, почему и было реставрировано старое (арташесидских и аршакидских времен) название государства – “Великая Армения”. Первоначально Багратидам удалось довести свои восточные границы до города Партава. Однако вскоре их царство распалось на отдельные феодальные владения во главе с Багратидами и другими армянскими княжескими родами. Откликом на центробежные стремления влиятельных феодалов различных областей Армении являлись программные исторические сочинения, восхвалявшие соответствующие княжеские роды и настаивавшие на их праве суверенного царствования ¹⁴. В своей борьбе за “свободу” от Багратидов и поддерживавшего их объединительную политику армянского католикосата светские и духовные владыки правобережной Албании имели весьма мощное подспорье: их области входили в состав “страны Алуанк”, и это было зафиксировано в пятивековой традиции. Мовсэс Дасхуранци именно в эту эпоху ¹⁵ предпри-

¹³ Эти воззрения нашли отражение у Мовсэса Дасхуранци и в его источниках. В числе последних есть три относительно пространные сочинения анонимных авторов VI-VII веков, написанных в правобережной Албании и дословно переписанных в ИА. Это – “Повесть о Вачагане” (по-армянски – «Վաչագանի վէպ», по-английски – “Tale of Vachagan”, по-французски – “Conte de Vachagan”, по-немецки – “Vatschagans-Erzählung”), в главах I, 16-23 ИА, сочинена между 500-502 гг.; “История католикоса Вироя”, в главах II, 9-14 и 16, сочинена между 630-632 годами; “История 684 года”, в главах I, 27-30, II, 18-45, сочинена в 684 г. О них подробно см.: **К. А. Каграманян**, Источники “Истории страны Агванк”: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1973, с. 15-22; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 177-211; **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուճ Ադունիքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Եր., 2020, с. 66-67, 148-156. Изданные нами отдельные научно-критические тексты этих источников см.: **Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, – «Մատենագիրք Հայոց», հւ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, с. 51-112; **Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեժ տազնապիւն, – «Մատենագիրք Հայոց», հւ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, с. 369-414; **Անանուն**, 684 թուականի պատմութիւն, – «Մատենագիրք Հայոց», հւ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, с. 795-895.

¹⁴ Подробнее всего об этой тенденции см. у Н. Адонца (**Ն. Ադոնց**, Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հագունի, – «Անահիտ», 1938, № 13, с. 86-87).

¹⁵ В настоящее время можно говорить об относительно точной датировке написания ИА между 976-982 или 982-988 годами. См. **Ա. Յակոբեան**, Մովսէս Կաղանկատուացու «Ադունից պատմութեան» ձեռագրերը, – «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Եր., 1986, с. 142-143; **Idem**: Албания-Алуанк..., с. 215-216, 222-223; **Idem**: Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., с. 249.

нял попытку создать всеобъемлющую историю “Алуанк’а”, т. е. “Албании” и “албанцев”, представив ее как историю отдельной страны со своим народом, чтобы подтвердить этим право светских и духовных феодалов армянского правобережья Куры властвовать в “своей” стране в царском и патриаршем величии – так, как Багратиды и армянские католикосы властвуют в “своей” стране – Армении.

Для выявления этнической картины интересующего нас региона изучение ИА имеет первостепенное значение. Выходцу из армянского правобережья Куры Мовсэсу Дасхуранци удалось собрать доступные ему отрывки из сочинений других армянских авторов, упоминающих “Алуанк” и его правобережные и левобережные области, добавить имевшиеся под рукой документальные материалы и различные легенды¹⁶, связанные исключительно с правобережными святынями, немного видоизменить их¹⁷, расположить всё это в хронологическом порядке и, явно подражая Мовсэсу Хоренаци (написавшему историю “hАйк’а”, т. е. “Армении” и “армян”, от Адама до V в.), изложить историю “Алуанк’а”, начиная от легендарного первого человека до своего современника, царя “Албании” (в данном случае – области Парисоса, на правобережье Куры) Йовханнэса-Сенекерима. И всё это вне какой-либо прямой связи с собственно Албанией, ее племенами, языками и подлинной историей, хотя историк считает левобережье Куры неотъемлемой частью “страны Албании”. Являясь ярким носителем так называемого “албанского мировоззрения” армянского населения Албании, Мовсэс Дасхуранци в то же самое время всей своей культурно-идеологической преемственностью, особенностями историографической школы, источниковой базой и, конечно, языком остается в культуре и системе самовосприятия-самосознания армянского средневекового этноса. Этими же моментами, с другой стороны, определяется истинное этническое лицо Албании X в. в современном научном понимании.

Автор ИА представляет центром своей страны правобережные области и для обозначения левобережного, собственно албанского населения употребляет различные пейоративные эпитеты (“северные” – «*հիւսիսիւրիւն*», “дикие пришлые народы” – «*զվարեւի եկամուն զգու*», “дикий народ Кавказа” – «*զվարաւուն զգու Կալիսուն*») и повторяет таковые, имевшиеся в источниках (напр. «*բարրաւունիւն զգու*», «*ալիսզգու զգու*», «*իւնժադուն զարունեաց*», «*զԳարաւուն եւ զԿալիսի-*

¹⁶ Самой важной для историка была легенда об апостоле Елишае, возникшая в VII веке (впервые имя Елишае встречается в “Истории 684 года”). В ту эпоху Албанская церковь начала доказывать своё равноправие с Армянской, уже объявившей себя патриаршеством. Подобно многим церквам, стремившимся к автокефалии, Албанская стала возводить себя к Иерусалиму и вымышленному апостолу (такой тенденции мы не обнаруживаем ни в “Повести о Вачагане”, написанной в самом начале VI в., и ни в “Истории католикоса Вироя”, написанном между 630-632 годами). Это стремление было осуждено при албанском католикосе Симэоне и армянском католикосе Елии Арчишеци Партавским церковным собором 704 года, который подтвердил за армянским католикосатом традиционный статус “первого среди равных”. Но в X в. Мовсэс Дасхуранци снова всеми средствами настаивает на апостольском происхождении своей церкви и ее равноправии с Армянской.

¹⁷ Не всегда удачно, так как нередко это становится явной фальсификацией документов, конечно, если относиться к этому с современными (а не средневековыми) критериями подхода к источникам.

ճիկ Հեփրաշիւն»), в том числе все пять пейоративных эпитетов, которыми Мовсэс Хоренаци характеризует албанский язык («буквы для гортанного, дикого, гудящего, ломающегося языка гаргареев» – «...գնշնիագիրս կոկորդիշիւն, փիւսգոր, իմալիւն, խեցրեկագունի լեզուին Գարգարացւոց»), для которого Маштоц с помощью албанца Бениамина создал письмена. При этом и последний факт Мовсэс Дасхуранци излагает весьма инертно, без всякого воодушевления оттого, что когда-то были созданы письмена для языка “гаргареев”, собственно Албании.

Своих современников, князей из рода Араншашиков (ставших тогда уже царями в Парисосе и Хачене), видимо, в силу их неприкосновенных убеждений, Дасхуранци продолжает возводить (через Арана и Сисака) к легендарному прародителю армян hАйку. Говоря о “своем” народе, применяя при этом притяжательное местоимение или армянский артикль -и (мы, я, сей), он, как и его источники, употребляет только термины “Восток” и “восточные” (“мы – восточные”, “нам – восточным” и т. д.), означающие “Восток Армении” и “восточные из армян”, и никогда – термин “алуанк”¹⁸. В текст армянского хронографа VII века Филона Тиракаци, восходящий к “Генеалогии” Ипполита Римского, в котором перечисляются народы, имевшие письменность, автор ИА добавляет от себя “албанцев” (гл. I, 3, с. 6) и, вместе с тем, переписывая рассказ Хоренаци о создании письмен для албанского языка, он сохраняет характеризующие его все пять пейоративных эпитетов своего источника (гл. II, 3, с. 117; III, 23/24, с. 342), а в главе I, 27 (с. 95-96) дословно переписывает полулегендарный рассказ “Истории 684 года” о Маштоце, который обучал Св. Писанию “дикие племена Кавказа... на их языке”. Таким образом, историк явно отмежевывается от собственно албанского письменного языка, хотя нельзя отрицать, что о существовании памятников на нём он, возможно и, знал.

Таким образом, никаких данных, связывающих “албанцев” ИА с собственно албанцами, наш памятник не содержит. Под “албанцами”, которых Мовсэс Дасхуранци в *сознаваемых* и *дозволяемых* в свою эпоху критериях противопоставляет “армянам”, он подразумевает основное – христианское – население “страны Албании” (от реки Аракс до Дербента), всю паству антихалкидонитской (миафизитской) Албанской церкви, т. е. армян правобережья и собственно албанцев-христиан левобережья Куры, в весьма небольшой степени арменизированных (всего лишь в части письменной культуры). Так, у историка в силу анализированных причин ярко проявляется типично средневековая особенность самосознания, когда в терминологии определяющим становится не собственно этническая принадлежность, а церковно-юрисдикционная, и конфессионально-епархиальный аспект доминирует над всеми остальными.

И конкретные, и косвенные данные, заставляющие считать население правобережной Албании в эпоху Мовсэса Дасхуранци армянским, содержат как другие армянские, так и иноземные синхронные источники. Йовһаннэс Драсханакертци, католикос Армении в 898-924/929 годах, рассказывая о своей поездке “в страну восточ-

¹⁸ Этот факт чрезвычайно примечателен, ведь при закоренелости традиционной терминологии и при-
верженности самого Мовсэса Дасхуранци к ней его вполне могло и не быть.

ную Алуанк, к великому князю Саһаку [Севаде]” (владыке Гардмана и Парисоса на правом берегу Куры) и “к царю Атрнерсеһу” (царю “Алуанка-Албании” армянских и византийских, “Эрети” грузинских и “Шаккин” арабских авторов на левобережье), отмечает, что “они были *из народа нашего и паства пастбища нашего*” («*qh եւ նքիս ի ժողովրդենէն մերմէ եւ խաշն արաւտի մերոյ էին*»)¹⁹. Понятно, что говоря “из народа нашего”, он, вероятно, имел ввиду владыку Гардмана-Парисоса на правом берегу Куры по этническому признаку, а говоря “паства пастбища нашего”, – царя “Алуанка-Эрети-Шакина” на левобережье (сына hАмама Багратуни Благочестивого), в большей степени, по признаку вероисповедальному.

Свидетельства иноземных авторов по этому вопросу особенно примечательны, так как они были в общем свободны от влияния традиционной армянской терминологии и констатировали положение вещей на основании непосредственного знакомства с нашей страной. Сирийский автор VI века Псевдо-Захария Ритор рассказывал, что в стране гуннов на Северном Кавказе проповедовали “армянские епископы” Макарий и другие, прибывшие “из Арана”, т. е. Албании²⁰. Согласно императору и историку X в. Константину Багрянородному, официальные письма византийцев к князьям Хачена и Севордика на правом берегу Куры, так же как и другим армянским князьям, адресовывались “в Армению”²¹. Арабские авторы этой же эпохи называют армянских князей Аррана (Албании) именно “армянскими батриками”²². В то же самое время Псевдо-Захария, рассказывая о пяти закавказских странах, сообщает, что “Аран” населяет верующий народ со своим языком²³, имея ввиду, конечно, собственно албанское население левобережья Куры. Арабские географы X в. сообщают, что в Арране употребляли “арранский язык”, имея ввиду, несомненно, язык левобережного собственно албанского населения²⁴.

¹⁹ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝ Պատմութիւն Հայոց**, Թիֆլիս, 1912, с. 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, – «Սատենագիրք Հայոց», հս. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, գլ. XLIV, с. 492.

²⁰ Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori** vulgo atscripta, II. Edidit **E. W. Brooks** (“Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium”, 84, Syr. 39), Louvain, 1921, p. 215-217; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, с. 166-167; **Л. Յ. Տէր-Պետրոսեան**, Մաշտոցեան աւանդները եւ Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում, – ՊԲՀ, 1981, № 1, с. 107-119.

²¹ **Constantini Porphyrogeniti imperatoris** De Ceremoniis aulae Byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 687-688; **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բիւզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին. Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջարկը եւ ծանօթագրութիւնները՝ **Հ. Բարթիկեանի** (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ), Եր., 1970, с. 152.

²² См. **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 214; **З. М. Буняттов**, Азербайджан в VII-IX вв., с. 311, 324, 325, 329.

²³ Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori**..., p. 214; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, с. 165.

²⁴ Обратим внимание и на другой важный факт. Написавший свое сочинение в 930 г. ал-Истахри свидетельствует, что кроме персидского и арабского языков, употребляемых в Адарбейджане, Армении и Арране, “в стране Дабиля” (Двина) говорили на армянском языке, а “в стране Барда’а” (Партава) –

Основываясь на теоретических положениях этнографической науки второй половины XX в.²⁵, представляется возможным конкретнее проследить за этническими процессами, протекавшими в Восточном Закавказье от античного периода до XI-XIII вв., т. е. до эпохи появления в регионе в широких масштабах этнического массива тюркоязычных племен. Выше уже было отмечено, что в Албанском царстве, возникшем в нач. I в. до н. э. в результате объединения 26 племен на территории от Куры до Кавказских гор и Дербентского прохода, не произошло консолидации разнородного населения в единый этнос, а политоним “албанцы” оставался собирательным названием этого массива (как современные политонимы “индийцы”, “дагестанцы” и др.). Правда, следует также сознавать, что многовековое функционирование царства до V-VI веков на левобережье Куры должно было способствовать какой-то консолидации-этномиксации населявших его племен (кстати, главным образом восходящих к пра-лезгиноязычной этно-лингвистической основе) и установлению определенных общностей в политическом самосознании, в духовной культуре. Т. е. весьма вероятно существование на левобережье Куры некоей *метаэтнической* политической общности²⁶, обладавшей определенной перспективой консолидироваться в *единый этнос*. Всё это позволяет нам говорить о “/собственно/ албанцах”, “/собственно/ албанской цивилизации” и подразумевать отмеченную метаэтническую общность под термином “албанцы” в античных и раннесредневековых источниках.

на арранском (см. СМОМПК, вып. XXIX, ч. I, Тифлис, 1908, с. 29). К этому первоисточнику восходят сообщения Ибн Хаукаля и ал-Мукаддаси, писавших в 977-978 и 985 годах, однако у первого в соответствующем месте перефразировано “жители Дабиля ... [и] ... Барда’а”, а у второго – “в Армении ... [и] ... в Арране” (СМОМПК, вып. XXXVIII, ч. I, Тифлис, 1901, с. 12, 100). Не вникая в суть текста ал-Истахри, некоторые ученые полагали, что по-аррански в X веке говорили преимущественно жители города Партава и его окрестностей (**J. Marquart**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenac’i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, 1901, S. 117; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., с. 305; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, с. 310; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда..., с. 29). Однако в действительности ясно, что под “страной Барда’а” ал-Истахри имел ввиду не район Партава, как неверно понял его фразу Ибн Хаукаль, а всю страну Арран (по распространенной средневековой традиции названную так по своему административно-политическому центру), как правильно понял свой источник ал-Мукаддаси. Решить же вопрос всё ли население Аррана или только каких-то конкретных его районов говорило “по-аррански” (наряду с персидским и арабским), можно лишь путем анализа совокупности известных нам источниковедческих фактов. А такой анализ показывает, что ареалом функционирования арранского-албанского языка (видимо, уже только устного) было лишь собственно албанское левобережье Куры.

²⁵ См., к примеру: **С. А. Токарев**, Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии), – “Вопросы философии”, 1964, № 11, с. 43-53; **В. И. Козлов**, О понятии этнической общности, – “Советская этнография”, 1967, № 2, с. 100-111; **С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров**, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, – “Расы и народы”, вып. 2, Москва, 1972, с. 8-30; **М. В. Крюков**, Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза, – “Расы и народы”, Вып. 6, Москва, 1976, с. 42-63; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983; **Մ. Նալչազյան**, Էթնիկական հոգեբանություն, Եր., 2001, с. 8-67.

²⁶ О термине см. **С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров**, Метаэтнические общности, – “Расы и народы”, вып. 6, Москва, 1976, с. 15-41; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, с. 81-83.

Административное укрепление новосозданного марзпанства Албания (Аран, Алуанк) Сасанидской державы способствовало сложению более или менее единой политической, экономической и культурной жизни в этой “стране Албании” от Арак-Аракса до Дербента, а также некоторой межэтнической интеграции-унификации ее основного – собственно-албанского и армянского – населения. И в то же время выявились естественные предпосылки к альтернативному противопоставлению культуры собственно албанских племен левобережья и весьма однородной культуры армянского правобережья Куры, при этом будущее оказалось за правобережьем. Смещение политического и церковного центров Албании с левобережья на правобережье, постепенное признание армянского единственным официальным языком албанского католикосата²⁷, этнокультурная и языковая разобщенность албанских племен привели к сокращению сфер функционирования письменного албанского языка и параллельно с фактической консервацией и без того пассивного процесса консолидации собственно албанской этнической общности к широкому восприятию левобережным христианским населением армянской письменной культуры правобережья²⁸. Начавшаяся же в период арабского владычества мусульманизации части собственно албанских племен (в основном, в восточных и центральных районах страны) окончательно трансформировала процесс их консолидации в довольно интенсивную этноконсолидацию лишь оставшегося христианского массива, протекавшую в западных районах страны (Шаки, Эрети) и приведшую к сложению этноса *удин* в IX-X веках.

²⁷ Официальными письменными языками Албанской церкви в капалакский и чорский периоды епископства-католикосата были албанский и армянский. Функционирование первого в этой роли доказывается как сведениями нарративных источников (историк Левонд в VIII веке сообщает о существовании албанского перевода Евангелий, а в “Книге посланий” имеется сведение о наличии резолюции Двинского церковного собора 506 г. также и на албанском языке), так и общими положениями (албанское письмо могло быть создано в первую очередь для удовлетворения церковных нужд страны Албании). Функционирование в этой же роли второго доказывается как конкретным материалом (наличие в Иерусалиме надписи албанского царя Есвалэна на армянском языке), так и фактом культурного влияния Армении на Албанию и статусом “первого среди равных” Армянской церкви по отношению к Албанской (как следствие этого – рукоположение армянскими патриархами католикосов Албании, культурное движение эпохи Маштоца и т. д.). Прекращение функционирования албанского в качестве официального письменного языка Партавского католикосата видно из анализа программных документов Албанской церкви начала VI в. – “Повести о Вачагане” и “Алуэнских канонов”, в которых всемерно возвышается правобережный духовный центр “страны Албании”, а капалакский и чорский периоды церкви фактически вовсе замалчиваются.

²⁸ В ближайшие века после VI в. письменный албанский язык продолжал еще функционировать в собственно албанских христианских общинах в качестве языка местной церковной службы. На левобережье Куры сохранились около десятка надписей на этом языке (корпус албанских надписей см. **S. N. Mouraviev**, *Trois études sur l'écriture aluanienne*, – *RÉArm.*, t. 27, 1998-2000 /Paris/, p. 1-74.). А в 1990-х гг. в монастыре св. Екатерины на Синае был обнаружен и албанско-грузинский палимпсест, благодаря которому специалисты могут читать довольно большие отрывки древнеалбанского синаксаря. См.: *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Vol. I-II, Edited by **J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé**, Turnhout, Brepols Publishers, 2008; **Ch. Renoux**, *Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique*, Turnhout, 2012.

Впредь остальные собственно албанские племена развивались на мусульманской этно-культурной основе под своими племенными этнонимами-самоназваниями (эндо-этнонимами), подвергаясь влиянию мусульманских арабской и персидской культур (а после XI в. в меньшей мере и тюркской). С этих пор можно говорить не об албанской цивилизации, а уже о культурах ее наследников.

Об этноконсолидации удин в эпоху ослабления Арабского халифата можно судить на основании уникальной информации армянского автора начала X века, католикоса Йовханнэса Драсханакертци. В одном из пассажей своей “Истории Армении”, написанной к концу жизни (в 920-х гг.), он перечисляет соседние с Багратидской Арменией со стороны Кавказских гор народы и после *егеров* (Лазика-Абхазия) и *гугаров* (Санария-Кахети) называет *утийцев* (“Утэзик”)²⁹, т. е. население страны Шаки-Эрети (так называемого “Второго Албанского царства”), которое, таким образом, выступает под этнонимом, дошедшим до нашего времени. Следует учитывать, что историк должен был хорошо знать реалии данного региона, так как в одном из предыдущих разделов он пишет о своем пребывании во время своих скитаний во владениях царя Албании (Шаки-Эрети) Атрнерсеа (сына hАмама Благочестивого), “на северо-востоке Кавказа”, куда он перебрался с правобережного княжества П'арисос и откуда впоследствии перешел в Кахетию³⁰. Поэтому, хотя информация автора пока и единична³¹ (следующее упоминание удинов содержится уже в известной “Челобитной

²⁹ Текст пассажа: “...соседи наши – народы, что живут окрест нас: греки и егеры, и гугары и утийцы – северные племена, проживающие у подножья Кавказа, полагая, что сумеют лишить злого остикана повода [вторгнуться] к ним, если он не найдёт ни одного благоустроенного города, посёлка и деревни, каждый у пределов своей страны, постарались всё захватить и разрушить, разорить и сровнять с землёй”. См. **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց**, с. 256 (похожую информацию о тех же “утийцах” – «Աւտէպիք», см. также с. 140, 161, 178); **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, гл. LII, с. 516. Ср. **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступит. статья и комментарий **М. О. Дарбинян-Меликян**, Ер., 1986, гл. LII, с. 182; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par **P. Boisson-Chenorhokian**, Lovanii, 2004, chap. LII, p. 295.

³⁰ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց**, с. 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, гл. XLIV, с. 492; **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Гл. XLIV, с. 161 (“поэтому я, повелением Господа скитаясь из города в город, прибыл в край Восточный – Алуанк' к великому князю Сааку и к царю их Атрнерсеу, что на северо-востоке Кавказа...”); **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, chap. XLIV, p. 264.

³¹ Хотя интересно, что арабский историк ал-Мас'уди, который также бывал в Албании, в 943 г. называет христианское население царства Шакин отдельным племенем (хотя употребляет только этно-потестарный термин шакийцы): “У царства санаров находятся шакийцы, племя христианской веры... Царем шакийцев, когда мы писали эту книгу, был сын Хамама Адарнасе [Адзар-Нарса ибн Хумам], как именovali его” (**Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей, – СМОМПК, вып. XXXVIII, с. 57; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 211). Кстати, в том же смысле можно понимать и заметку “Географии” автора XIII в. Вардана Аревелци: “Гаргарацик' [var. Гугарацик', Гавгарацик', Гогарацик', Гумарацик'] есть Шаки” (см.: **Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատ.** Հ. **Պերպերեանի**..., Բաղի, 1960, с. 10; ср. **Г. Гумба**, Кавказская Албания по “Ашхарацуцу” Вардана Вардапета /XIII в./, – ВОН, 1986, № 9, с. 64-73). Здесь под термином “Гаргарацик” следует понимать не племенное название (как это иногда поспешно делают на основании поверхностного восприятия собственно-албанской племенной этнонимии), а

удийцев к Петру I” от 20-го марта 1724 г. на армянском языке: “мы, алуванцы, и по нации утии... [букв. «*սղնւշիր ... ազգի մւիհր*»]”), ее аутентичность вне сомнения. А то, что этноним утийцы-удины не встречается у других средневековых армянских авторов, легко объяснить тем обстоятельством, что в силу отсутствия конкретных контекстов (каковые были у Йовханнэса Драсханакертци и авторов письма российскому царю) их продолжала удовлетворять возможность обозначения удинов под традиционным этнопотестарным термином “албанцы”.

В то же самое время, судя по данным ИА, эпоха усиления центробежных стремлений способствовала укреплению, во всяком случае в некоторых группах правящих классов Утика и Арцах, так называемого “албанского мировоззрения”, превращению его в “самосознание” армянского населения Албании. Последнее характеризуют абсолютизация понятий “Албания” и “Армения” вплоть до антитезы “мы – они” и склонность к употреблению своеобразных самоназваний “восточные” и, в меньшей степени, “албанцы”³². Одновременно следует учесть, что этот процесс происходил параллельно с межэтнической интеграцией правобережного армянского и левобережного собственно албанского христианского населения. Сам Дасхуранци уже склонен представить продукт этой интеграции в качестве единой общности. Исходя из сказанного, перспективу образования политико-конфессиональной метаэтнической общности “албанцы” или “восточные” (на армянской этнокультурной основе) и ее превращения путем этнической сепарации в новый, производный от армянского дочерный этнос, возможно, следует считать реальной³³. Но имеющиеся факты позволяют уве-

позднее иноназвание (экзоэтноним) уже прошедшего через процесс удинской этноконсолидации населения области Шаки (=бывшего т. н. Второго Албанского царства), возникшее на литературной основе (т. е. на основании ставшего общеизвестным пейоративного эпитета “гаргарейский”, данного носителям албанского языка Мовсэсом Хоренаци).

³² В этом аспекте весьма характерно, что Мовсэс Дасхуранци, переписывая текст Филона Тиракаци о восхождении народов к тем или иным потомкам Ноя, где армяне возводятся к внуку Иафета Торгому (Тогарме у Ипполита Римского), добавляет в список и “албанцев”, причем там, где говорится о другом внуке Иафета Китий (в ИА – Китур, гл. I, 2, с. 4-5). Выбор этой кандидатуры “предка” оказывается не совсем удачным, ибо в источнике Китий был предком киприотов и каких-то островитян. И этот факт тоже весьма важен, так как он показывает, насколько была серьезно обдуманной (а в современном научном понимании – обоснованной) тенденция Дасхуранци представить своих “албанцев” в качестве отдельного народа. Понятно, кстати, что последний термин не приобрел собственно этнической семантики (не стал этнонимом) также и по причине процесса “удинской” этноконсолидации собственно албанцев-христиан на левобережье Куры. Такую же важную роль играло и то, что первой чертой т. н. “албанского мировоззрения” армянского населения правобережья Куры продолжало оставаться определенное пейоративное отношение к левобережному собственно албанскому населению, как к неким “неалбанцам”.

³³ Правда, и эту возможность не следует абсолютизировать, хотя бы потому, что в средневековом Закавказье в качестве важного этнодифференцирующего признака осознавалась и общность языка. К примеру, грузинский автор X в. Георгий Мерчул отождествляет свою родину с той территорией, где “церковную службу совершают и молитвы творят на грузинском языке” (Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание, перевод Н. Марра, СПб., 1911, с. 123). Следует учесть еще, что в период своего апогея указанная тенденция не охватывала даже все слои правящей элиты. Вспомним, к примеру, сведение Константина Багрянородного о том, что дипломатические послания Империи в Хачен и Севордик в X же веке содержали официальную формулу

ренно говорить, что такой потенциальной перспективе не суждено было осуществиться. Кроме культурно-гуманитарных причин, ослабление, распад и упразднение центрального царства армянских Багратидов, а вскоре и завоевания тюркок-сельджуков и ослабление политической власти армянской светской знати как в центральных провинциях Армении, так и на периферии привели к утиханию феодальных распрей и зиждившихся на них разделительных, этносепарационных тенденций. И уже источники XI-XII вв. свидетельствуют о том, что при бытовании традиционных терминов “Армения” и “Албания”, соответствующих епархиям двух католикосов, этнополитическая общность населения полностью осознавалась как в Армении, так и в Албании. Так, выходец из западных районов расселения армян Маттэос Урхайеци (XII в.), использовавший утерянное сочинение автора XI в. Йакоба Санахини, называет Албанию примечательным термином “Глубинная страна Армении” (*«շշխարհն Աղուանից, որ արի՛ խորին աշխարհ Հայոց»*)³⁴. Выходец же из армянской семьи из Гандзака на правобережье Куры Мхитар Гош причисляет владения армянских арцахских князей к низложенному “эламитянами” (мусульманскими правителями) “Армянскому царству” (*«թաշաւորութիւնն Հայոց»*)³⁵. В силу всего этого экзотным “албанцы” всё также продолжал оставаться лишь обобщающим названием всего христианского населения (и этнически армянского, и собственно албано-удинского) бывшего “Албанского” марзпанства – паствы “Албанского” католикосата.

Анализируя этнические процессы в Албании, следует специально обратиться к проблеме этнического состава правобережных провинций Утик и Арцах. По мнению некоторых ученых, население этих областей первоначально было родственно собственно албанским племенам левобережья Куры и якобы арменизировалось благодаря долговому нахождению в составе царства Великой Армении³⁶. Но в исследованиях последних десятилетий всё более убедительно доказывается точка зрения, согласно которой население правобережья Куры было армянским уже с эпохи образования ар-

“в Армению”, или то, что Мовсес Дасхуранци называет “царством Албании” восстановленное в 894 г. левобережное царство hАмама Багратуни и не называет таковым правозглашенное в промежутке 973-977 гг. царство П’арисоса, и это при том, что рассказ о пышной коронации там Йовханнэса-Сенекерима Араншаика, несомненно, является финальным аккордом его программного труда (ср. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., с. 238-239).

³⁴ **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, [Կազմեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Կ. սրկ. Տէր-Միքայէլեան], Վաղարշապատ, 1898, с. 230. См. также с. 3-5, 17, 81, 220-221. Ср. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., с. 290-291.

³⁵ См. Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, с. 23. Ср. также **Մխիթար Գօշ**, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրութեամբ՝ **Խ. Թորոսեանի**, Եր., 1975, с. 1, 25, 283.

³⁶ См., к примеру: **Н. Я. Март**, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, – “Известия” Императорской АН, СПб., 1916, № 15, с. 1379-1408; **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908, с. 230; **И. А. Орбели**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, с. 214; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., с. 304; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 46-47; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, с. 11, 18.

мянского этноса, следовательно говорить о его арменизации не совсем корректно³⁷. Эта версия основывается на армянской традиции V века, в частности, на сведениях Мовсэса Хоренаци и Агафангела (Агатангелоса), которые возводят князей и население Утика и Арцаха к легендарному прародителю армян hАйку. Указывается и сообщение Страбона о том, что в царствование во II в. до н. э. Арташэса I и Зареha население Армении было одноязычным. Аргументируется также, что территория Утика и Арцаха входили в состав Армянского царства уже в эпоху династии Еруандидов (VI-II вв. до н. э.) как наследство, полученное от Биайнийской-Урартской державы³⁸.

Учтем, что и традиционная точка зрения первой пол. XX в. основывается скорее на академической традиции, чем на каких-либо конкретных фактах, выявленных автором, а не под воздействием и для поддержания бытовавшего воззрения. А оно сложилось на основе первоначальной трактовки еще только что обнаруженной ИА (с первыми изданиями 1860 года в Париже и Москве) как истории того албанского (собственно албанского) народа, о ком наука XVII-XIX вв. хорошо знала из античных и раннеармянских источников как о насельниках лишь левобережья Куры³⁹. На этой основе в яфетической теории акад. Н. Марра сложилось представление о том, что первоначально вся северная часть Армянского нагорья была населена иберийско-кавказскими племенами, которые со временем передвигались на север. В современной науке сама концепция отвергается, но представление о якобы первоначальном населении Утика и Арцаха осталось, благодаря традиционной сомнительной локализации на правобережье Куры албанских племен гаргареев и утиев, первых – на берегах реки Каркар, вторых – в провинции Утик или по крайней мере в кантоне (гаваре) Ути-Арандзнак (=Собственно Ути).

На основании сводного анализа античных и средневековых источников уже доказано, что албанского племени гаргареев в действительности не существовало, а термин “гаргарац”, восходящий к имени племени мужчин, согласно античным легендам, якобы соседствовавших с женским племенем амазонок, в армянских источниках (Мовсэс Хоренаци, “История 684 года”) употреблялся в качестве пейоративного эпитета для обозначения всего населения собственно Албании, т. е. метаэтноса “албанцев”⁴⁰. Что же касается Утика, то родство этого топонима с этнонимом народа удин можно считать возможным. Однако важно учесть и другие конкретные источниковедческие факты. Так, античные источники упоминают несколько названий племен с

³⁷ А. Ш. Мнацаканян, О литературе Кавказской Албании, Ер., 1969, с. 15-64; **Յ. Ս. Անաստան**, Նոր հայեացք արևմտագիտության բնագավառում, – “Armeniacs”: Mélanges d'études arméniennes, Venice, 1969, p. 289-315; **Բ. Ա. Ուլուբաբեան**, Դրուագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981, с. 63-80; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 9-84.

³⁸ Наиболее подробно см. **Յ. Կարազնոզեան**, Մեզագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում): Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր արձիրներում, հտ. I, 1, Եր., 1998.

³⁹ См., к примеру, **А. Яновский**, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 97-136, 161-203; **Абаскули-Ага Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3, 8-9, 26.

⁴⁰ См.: **Ա. Յ. Յակոբեան**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբիւրների, – ԴԲՀ, 1982, № 4, с. 116-130; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 56-74.

компонентом “ути”, но все они относятся к территории восточнее Кавказского хребта: это – “уитии” Страбона и его последователей, “удины” Плиния Старшего и “уды” Клавдия Птолемея на берегу Каспия к северу от Дербентского прохода, а также “утидорсы” Плиния к западу от них (На основании их локализации и археологического материала эти племена могут быть отнесены к кругу собственно албанских – лезгиноязычных)⁴¹. При этом, на западе Албании, в районе проживания современных удин, античные авторы не упоминают племя *ути* / *уди*, хотя его можно ретроспективно восстановить на основании позднесредневековой ситуации и факта вероятного распространения у лезгиноязычных племен анализируемого этнонима. При этом, те же самые античные источники упоминают провинцию Великой Армении Утик, но лишь в форме “*Отена*” / *Ὀτηνή*⁴². Кстати, во многих древнейших рукописях ранних армянских источников название провинции также фигурирует в форме “*Автэацик*” (= *Отэацик*). Различие компонентов “*ути-*” и “*оте-*” вполне очевидно, а это показывает, что хотя провинция, возможно, и получила свое название от какого-то лезгиноязычного племени “ути”, жившем в центральном гаваре провинции Ути-Арандзнак (т. е. “Собственно Ути”)⁴³, уже в античный период это не осознавалось.

То же самое показывает и анализ армянской традиции. Употребляя термин “Утик” (который означает в равной мере и *Утия*, и *утийцы*) или его варианты (“Ути”, “Утэацик”, “Утиакан”), ранние авторы указывают, что он относится именно и только к правобережью Куры, современные же удины упоминаются в источниках (тоже армянских) с X века и только к северу от реки. В V веке Мовсэс Хоренаци возводит “*Утийцев*” – князей и население провинции – к легендарному прародителю армян hАйку, внуку Иафета (кстати, в X веке это сведение повторяет Мовсэс Дасхурани, см. ИА, гл. I, 4).

Таким образом, начиная с античного периода связь населения провинции с собственно албанскими племенами (если ее и допустить) не осознавалась. Поэтому если думать, что на южном берегу Куры проживало какое-то родственное албанским племя с названием “ути/уди” (третье или четвертое лезгиноязычное племя с таким

⁴¹ См.: **Strab.** XI, 8, 8; **Plin.** Nat. Hist. VI, 38-39; **Ptol.** Geogr. V, 8, 23.

⁴² **Plin.** Nat. Hist. VI, 42; XII, 28; **Ptol.** Geogr. V, 12, 9; **Steph. Byz.** s. v. *Ὀτηνή*, *Ὀβαρηνή*.

⁴³ Автор “Ашхарнацойц”-а (Армянской географии VII века) применяет термин “Арандзнак” еще несколько раз (“Азия-Арандзнак”, “Арандзнак Егерк’а” и т. д.), и во всех случаях он означает ту маленькую часть какой-нибудь большой политико-административной единицы, от которой последняя получила свое название (см.: **Անանուհ** / **Է դար**/, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբյանի**, – «Հանդես ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա, 2013, стб. 83, 96, 117, 132, ср. նոր բնագիրը Հայկական լեզուի, հուն. Ա, Վենետիկ, 1836, с. 285). Заметим, что Бабкен Арутюнян, Ов. Карагёзян, Рубен Тарумян и др. пытаются выявить семантику топонима “Утик / Отена” на индоевропейской-армянской языковой основе. См. **Յ. Կարազեղզեան**, Մնացորդ տեղանուններ (Արարատում եւ յարակից նահանգներում), с. 185 (как «*սոն*» – “подножье”); **Р. Тарумян**, Этимология некоторых названий, имеющих отношение к Кавказской Албании, – Международная конференция “Албания-Алуанк-Арран: проблемы этно-политической истории и христианской культуры”, Ереван, 2012 г. – <https://www.academia.edu/9089263/> Попробуем этимологизацию некоторых географических названий имеющих отношение к Кавказской Албании (как **ut* – “свет”, “восток” → “восточные”; ср. “австрицы” – *Österreicher*).

названием), то необходимо констатировать, что оно участвовало в этногенезе (в этномиксации) армянского народа (конец которого приурочивается к первой половине VII в. до н. э.⁴⁴), лишь оставив свой этноним на названии области своего расселения – гавара Ути-Арандзнак.

Но даже к такой версии следует относиться с большой осторожностью, учитывая известный нам археологический материал. Дело в том, что на нижнем левобережье Куры зафиксирована весьма своеобразная археологическая культура, называемая учеными “Ялойлутепинской”, приписываемая албанским племенам и датируемая V в. до н. э. – первыми веками н. э.⁴⁵, а на правобережье, в Арцахе и Утике, в том числе и на территории кантона (гавара) Ути-Арандзнак, специалисты констатируют распространение так называемой “Культуры кувшинных погребений” (с датировкой VI-V вв. до н. э. – IV в. н. э.), ареал которой в действительности охватывает всю территорию государства Великой Армении⁴⁶, т. е. характеризует армянский этнос эпохи античности. Необходимо учесть и то, что комплексы характерных особенностей материальной культуры, выявляемых археологическим анализом, вырабатываются на протяжении весьма длительного времени, как правило, нескольких веков, следовательно образование этнической границы по Куре, приведшей к столь явным различиям археологических культур можно приурочить намного более раннему времени, чем VII-VI в. до н. э.

Несомненно, азербайджанские историки-приверженцы “бунятовщины” игнорируют весь представленный выше албановедческий анализ из вполне понятных политических соображений, в первую очередь, из-за иногда плохо замаскированных претензий на армянскую (и не только) историю и культуру. Их метод – откровенное искажение данных источников, публикация последних с бесцеремонным пропуском пассажей, в которых представлена противоположная картина (в частности, с терми-

⁴⁴ О датировке см.: **Ц. Залюртчан**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային փոփոխությունները, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Եր., 2013, № 1, с. 34-69; **он же**: Հայկական լեռնաշխարհում բիզանտների և խորենացիական Հայկանների տարածման ուղիների համադրության փորձ, – «Հայկագուհիներ», Եր., 2013, с. 181-205.

⁴⁵ См. **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Нидж и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, с. 439; **О. Ш. Исмизаде**, Ялойлутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 62-66.

⁴⁶ См. **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 62-63; **Г. А. Тиращян**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, с. 62-63; **И. А. Бабаев**, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982, с. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, с. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – “Вестник Института истории археологии и этнографии”, 2010, № 4 (Баку), с. 90-97; Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963, с. 205 (на этой археологической карте обе культуры отмечены разными цветами, и граница между ними четко проходит по течению реки Куры).

нами “Армения” и “армяне”), неуместные “восстановления” текстов, подмена терминов, потоки беспочвенных утверждений⁴⁷. Но учитывая объективную сложность и проблематичность самого материала (из-за описанной выше неоднозначности терминологии древних источников), преодоление антинаучных притязаний “бунятовщины” продуктивно путем неустанной, подлинно научной критики. В этом аспекте поистине неопенимы глубокие критические обращения к данной проблеме корифеев классической арменистики XX века, которые выступили в известном смысле как “стойкие пограничники” нашей исторической родины, предотвратив опасность проникновения идей “бунятовщины” в международную историографию (на которой в определенной мере основывается и большая политика).

К этой блестящей плеяде классических арменистов принадлежит и академик Карпет Мелик-Оганджян. Потому переиздание в настоящей книге его пространной критической статьи “Историко-литературная концепция З. Бунятова” представляется чрезвычайно полезным, исключительно актуальным и своевременным.

А. А

⁴⁷ См., к примеру, в статье профессора Паруйра Мурадяна “Как издавались «Путешествия»” (с. 120-127) и в других материалах сборника: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990.

KARAPET MELIK-OHANJANYAN

**THE HISTORICO- LITERARY CONCEPTION
OF Z. BUNYATOV**

Author of the project and compiler *Vahan Melik-Ohanjanyan*
Editor *Aleksan Hakobyan*

“Edit Print” Publishing House
YEREVAN 2025

BY THE AUTHOR OF THE PROJECT

This book is a reprint in five languages of the Armenian Academician Karapet Melik-Ohanjanyan's article *The Historico-Literary Conception of Z. Bunyatov*, written in 1968 in Russian, which expounds the numerous facts of persistent distortion of Armenia's and Caucasian Albania's history and culture by an Azerbaijani historian in his *Azerbaijan in the 7th-9th centuries* monograph, published in Baku in 1965.

The author of the biography of K. Melik-Ohanjanyan, *The Tireless devotee of Armenology*, was Vardan Devrikyan (1964-2023), Doctor of Philology, Director of the Manuk Abeghian Institute of Literature of the NAS RA, who, unfortunately, did not live to see our book in the print shop. And the preface *Actual issues of Albania-Aghvank studies, and the "Bunyatovshchina"* was written by the editor of the book Aleksan Hakobyan, Doctor of History, Head of the Department of the Christian Orient of the Institute of Oriental Studies of the NAS RA. These texts are also translated into four languages. In all translations, a mixed variant of transliteration is used for Armenian proper names and terms.

The book also contains portraits of ancestors of Melik-princely origin of K. Melik-Ohanjanyan and photographs related to his life, as well as illustrations of medieval Armenian manuscripts and miniatures, churches and khachkars of Artsakh, and maps and documents provided by the Institute of Archeology and Ethnography of the NAS RA, the Mashtots Matenadaran, Museum-Institute of the Armenian Genocide as well as monument expert Zohrab Erkoyan. The maps of ancient Armenia were provided by cartographer Ruben Galchyan, Honorary doctor of the National Academy of Sciences of the RA.

On the occasion of compiling the book, important information about K. Melik-Ohanjanyan was provided by Vahe Torosyan – Deputy Director of Scientific Department of Matenadaran after Mashtots, Candidate of Historical Sciences Armen Malkhasyan – Head of the Department of Archives and Archival Studies, Mary Keshishyan – Senior Researcher of the same department, Hayk Hambardzumyan – Director of Publishing House of Matenadaran, Candidate of Philological Sciences, Doctor of Art History, Professor Hravart Hakobyan, by National Archives of Armenia and by Yeghishe Charents Museum of Literature and Art. The publication of the book was facilitated by the granddaughter of Bagrat Melik-Ohanjanyan, brother of Karapet Melik-Ohanjanyan, Doctor of Medicine Nana Poghosova, Mikayel and Ara Martirosyans – grandchildren of Karapet Melik-Ohanjanyan's brother Mikayel-Ohanjanyan and our helper friends Stepan Davtyan and Hayk Gevorgyan.

The texts were translated by: Anahit Harutyunyan, Aida Charkhchyan, Arusyak Israelyan, and Elsa Gevorgyan. And we are grateful to Armen Ivanyan, Arpine Srabyan, Sargis Shahinyan, Aida Tonoyan, Varsenik Erkoyan, Tigran Charfalakyan, to specialists of "Cardimpex" company Lilit Kupalyan, Artur Davtyan and Narine Gevorgyan, leading specialist of the publishing house "Edit Print". for the computer design and layout of the book.

The Armenian text of the book was proofread by Anahit Harutyunyan – candidate of philological sciences and Armen Khachatryan – the head of the scientific department of the "Mother Armenia" Military History Museum of the RA Ministry of Defense; the Russian

text was edited by Dmitri Antonov – Professor of Russian State Humanitarian University of Moscow, grand-grandson of Doctor of History and Academician Karapet Melik-Ohanjanyan's relative Gurgen Melik-Ohanjanyan; the English text¹ was edited by Lusine Grigoryan – English lecturer of the Public Administration Academy of RA; the French text was edited by Amalya Shahumyan – guide and interpreter of the Matenadaran after Mashtots and Armen Khachatryan – the head of the scientific department of the "Mother Armenia" Military History Museum of the RA Ministry of Defense; and German - doctor of law, professor of the University of Hamburg, Otto Luchterhandt with the caring support of Doctor of Medical Sciences, novelist Annemarie Brown and Vegnerist Manushak Markosyan.

V. M.-O.

¹ Considering the fact that in the English letters written by Melik-Ohanjanyan and addressed to him, the -yan ending of Armenian surnames was written as -ian, as it was accepted in the given period, so when talking about that period in the English translation, we stayed familiar with the -ian spelling of Armenian surnames, while for the present times, when mentioning Armenian surnames in English we used the -yan form of writing.

THE TIRELESS DEVOTEE OF ARMENOLOGY

“Anyone who has communicated with him at least once will never forget the light that radiates from that person, the radiance that comes from him and is characteristic of an Artist, and not of a cold and impassive Scientist.

K. Melik-Ohandjanyan is not only an artistic scientist, an armenologist and orientalist, a linguist and translator, author of valuable philological works, but also a Master, a Master of all Masters. His numerous students, so different from each other, know that it is impossible to simply learn from him. To learn from him, one must have filial loyalty and boundless devotion. It is useless to simply be his student, one must become his son”.

Paruyr Sevak

Karapet Melik-Ohanjanyan was one of the most remarkable and brilliant representatives of the generation that followed Manuk Abeghyan, Hrachia Acharyan, Hakob Manandyan, Thoros Thoramanyan, Leo, Nicolas Adonts and the other luminaries of classic armenology. Like many of his senior colleagues, he received a classical education in Germany, which enabled him to master several languages and to examine various scientific problems in a larger context of interdisciplinary relations. Like his elders, he passed on his knowledge to his younger colleagues and to his students. Afterwards, all of them remembered their master with great gratitude.

Karapet Melik-Ohanjanyan was born on February 20, 1893 (March 4 according to the new style) in Kaler village of Meghri province in the large, noble family of Aghabek and Nubar Melik-Ohanjanyans. In 1910, Parsadan Melik-Ohanjanyan, Karapet's uncle, a prosecutor in Yelizavetpol (Gandzak), took him under his care to Gandzak where Karapet attended one of the local private schools, then the city's high school for boys (previously, Parsadan took under his care also Bagrat, Karapet's elder brother (who later became a distinguished infectious disease physician in Armenia).

In 1903, thanks to the continuous efforts of his uncle, Karapet was admitted to the Lazarian Seminary (Lazarian Institute of Oriental Languages) in Moscow, in the Primary Grades Department which he graduated from in 1911. In 1912-1914, he studied at the Special High School of Oriental studies of the Seminary where Armenian language and literature were taught by Karapet Kussikyan. On his advice, he decided to devote himself to Armenian studies. At the Lazarian Institute, K. Melik-Ohanjanyan's teachers were the famous Orientalists Agafangel Krymsky, Fyodor Korsh, Alexandr Vesselovsky, Vladimir Gordlevsky and others.

In 1913, during the festive event organized at the Lazarian Institute on the occasion of the 1500th anniversary of the Armenian alphabet creation and the 400th anniversary of Armenian printing, K. Melik-Ohanjanyan, then at the age of twenty, presented a report on the Armenian printing. Following Karapet Kostanyan's advice, he wrote in November 1913 a study entitled *The Princely genus of the Mamikonids according to Faustos of Byzantium, historian of the 5th century* (in Russian), which in 1915 was published in the 'Works' (*Trudi*)

of the Oriental Department of the Moscow Imperial Society of Archeology². For the presentation of a report on the same subject, he was elected as a corresponding member of the Society (Chairman – Countess Praskovya Uvarova).

As a prize for the aforementioned report, at the beginning of June 1914, the professors of the Lazarian Institute sent K. Melik-Ohanjanyan to Germany (at the University of Marburg) to deepen his knowledge of the German language for 4 months and take classes of Sanskrit with professor P. Jensen. Due to the outbreak of the World War I, Germany did not allow him, as a conscript of the adversary, to return to Moscow, and he was forced to stay until the end of the war.

In Berlin he lived in the flat of Avetik Isahakyan – Berlin, Wilmersdorf, Nassauische Strasse 32^{II} – who had left for Geneva and left his apartment to Karapet and another Armenian student. During these years the young scholar copied the manuscript of *Usta Karo* (*Master Karo*) by Isahakyan, so that in case of misfortune, at least one copy could be preserved.

With the help of Joseph Markwart, the world-famous Armenologist, in 1915-1917, K. Melik-Ohanjanyan attended courses of the Faculties of Oriental Studies and Philosophy at the University of Berlin as a free auditor and perfected there his knowledge of ancient Persian languages, ancient Greek art and literature, Roman history and Syriac literature.

Avetik Isahakian corresponded from Geneva with K. Melik-Ohanjanyan and also informed Parsadan Melik-Ohanjanyan. Three letters from Isahakyan have reached us, the first of which is dated February 25, 1915. The writer communicated that Karapet was fine, but “that he will be forced to stay in Germany until the end of the war”³.

During the years spent in Germany, K. Melik-Ohanjanyan was deeply affected by the Armenian Genocide in Ottoman Turkey. He participated in the armenophile activities started by Josef Markwart, Johannes Lepsius and Armin Wegner. He wrote in his *Book of Memories (Hushamatian)* the echoes that arrived in Germany from the Armenian Genocide, fragments of which were published under the title *Pages of my Hushamatian*⁴ in the periodical ‘Ejmiatsin’ in 1965.

At the end of 1919, with 1555 Armenian prisoners of war, he returned to his homeland. Arriving in Armenia on February 20, 1920, he began working at the RA Ministry of Arts and Education, while teaching at the Yerevan Men’s Gymnasium. In Berlin, K. Melik-Ohanjanyan had met in 1915 the future revolutionary Hovsep Lazian and, after the sovietization of Armenia, he started, with the help of Lazian and Ashot Hovhannisyan, to work in the Directorate of Political Instruction of the Red Army as Director of the Department of Culture and Education, as well as editor of the newspaper *Karmir Banak*. In addition, the scholar gave classes of Armenian literature and German language at the People’s University of Armenia.

² The manuscript of this article is kept in the Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, in the Karapet Kostanyan archival fund.

³ A. Isahakyan, Complete Works. Letters (1889-1923), Yerevan, 2020, p. 260-261 (in Arm.).

⁴ See: ‘Ejmiatsin’, 1965, № II-IV, p. 36-39 (in Arm.).

It was in the 1930s that the active scientific-educational career of K. Melik-Ohanjanyan began. As Aram Ghanalanyan writes: “In 1930-1937, K. Melik-Ohanjanyan was scientific secretary of the Institute of Sciences of Armenia, the Institute of the History of Material Culture, the Institute of History and Literature, head of the Departments of Ancient literature and Folklore of the same institutes”⁵.

These years of scientific activity coincided with the celebrations dedicated to the millennium of the birth of Ferdowsi and the creation of the epic *The Daredevils of Sasun* (*Sasna Tzrer*). The knowledge acquired in Germany in the field of Persian studies and folklore enabled him to participate actively in these commemoration events, as well as in the scientific programs organized on this occasion.

To mark the millennium of the great Persian poet’s birth, K. Melik-Ohanjanyan presented two seminal articles: *Ferdowsi and the Epic Motifs of Persia in the Shahnameh and Armenian literature* and *Rostam Zal*⁶. Even today, these two articles have not lost their role as a point of reference under the textological aspect and the study of sources, as well as of a certain number of theoretical aspects in the field of the study of Armenian-Persian literary relations.

Armanush Kozmoyan, Doctor of philology, writes about the article in Persian studies by K. Melik-Ohanjanyan: “Since the 1930s, K. Melik-Ohanjanyan has formulated the thesis, which has now become relevant and fundamental, relating to the fact that “influence” is not a passive borrowing, but a kind of new quality, introduced by a creative perception, a system of values and aesthetic criteria of a given people, adapted to its ethno-cultural originality”⁷.

Yeghishe Charents, being head of the Artistic Department of State Editions, approached Manuk Abeghyan in 1932 with the aim of producing the complete scientific edition of the versions of the epic *The Daredevils of Sasun*. Agreeing with the idea, Abeghyan asked for help from K. Melik-Ohanjanyan. They adequately grouped and compared the printed, oral and newly listed versions known at the time and developed the principles for their scientific publication. Until 1930, no version had been recorded whose narrator was born in Sasun, with that version narrated in the Sasun dialect. In 1932, K. Melik-Ohanjanyan registered the first two versions of this type in Talin. He wrote down six other versions, including one narrated by Alashkert native Manuk Thoroyan, known as one of the best and most verbose registered versions of *The Daredevils of Sasun*. Of these eight versions, registered by K. Melik-Ohanjanyan, four were published in the first volume of *The Daredevils of Sasun* in 1936, and the other four in the first book of the second volume, published in 1944.

⁵ Karapet A. Melik-Ohanjanian. Biography-Bibliography, Compiler **R. A. Babajanian**, Preface by **A. T. Ghanalanian**, Yer., 1978, p. 10-11 (in Arm.).

⁶ Ferdowsi. Collection dedicated to the millennium of the birth of the poet, Yer., 1934, p. 1-116, 159-230 (in Arm.).

⁷ **A. Kozmoyan**, The Classification of Armenian-Iranian Literary Relations in K. Melik-Ohanjanian’s Scientific Heritage, – In ‘The Countries and Peoples of the Near and Middle East’ (ՄԱՍԻՃ), Vol. XXXII/I, Yer., 2019, p. 335-336 (in Arm.).

K. Melik-Ohanjanyan, at the height of his scientific career, fell victim to the repressions of 1937. He was exiled to Ural, to Chelyabinsk, from where he returned in 1942. However, he was forbidden to live in Yerevan. He lived in Kirovakan (now Vanadzor), then in Kanaker.

Iosif Orbeli, petitioned in favor of K. Melik-Ohanjanyan, but it was only in 1946 and with the permission of Anastas Mikoyan that he started working at the Manuk Abeghyan Institute of Literature and to teach at the Russian Pedagogical Institute in Yerevan.

It was under these painful conditions that in 1944, the year of the M. Abeghyan's death, it became possible to produce the scientific edition of the volume II of *The Daredevils of Sasun*. It was only then, in 1951, and according to the principles developed together with M. Abeghyan that the second book of volume II was published, thanks to which the complete scientific edition of all the versions registered before was completed. For this volume, K. Melik-Ohanjanyan composed "the genealogy of all the versions, the index of proper names and the complete index of subjects, he prepared the geographical map of the propagation of the epic"⁸.

As a result of the comparative analysis of Armenian historiography and ancient Persian beliefs, of the reciprocal transmission of the latter with Armenian folklore, especially with mythological representations, K. Melik-Ohanjanyan published between 1945-1947 three articles, in which he made a certain number of historical-philological precisions. The extensive seminal article *The Satellites and Representatives of Mithra-Mihr* is devoted to the interrelationships of myths and beliefs with the Armenian national epic⁹.

Several articles and prefaces written for different books are important not only from the point of view of the issue discussed therein, but also from the aspect of the presentation of particular methodological principles. The scientist put forward certain principles of analysis which can also be applied to the solution of other identical problems. Thus, in the article *Two Fragments of the History of Armenia by Movses Khorenatsi (philological nuances)* before presenting two textological details in relation with the work of Khorenatsi, he underlined the idea that the texts of various medieval Armenian works are clarified not only with the ancient manuscripts themselves, but also with the help of the various readings contained in the fragments preserved in different manuscript collections (Lectionaries /«Ճաշնոց»/, Typicons /«Մաշնոց»/, Synaxaries /«Յայտնականություն»/, etc.). Further he quoted a fragment from *The Epistle of Patriarch Sahak to the Pious Caesar Theodosius*, preserved in the *History of Armenia* by Khorenatsi, comparing it with the manuscript № 8382 of the Mashtots Matenadaran which is a *Feasts Book (Tonakan)*, copied in 1456¹⁰. It should be noted that the introduction of precisions into critical texts of the Bible, using old manuscript copies of ritual ecclesiastic collections, was widely applied over the following decades when writing the critical texts of various works.

⁸ Karapet A. Melik-Ohanjanyan. Biography-Bibliography, p. 31.

⁹ See: Literary and Philological Researches (M. Abeghyan Institute of Literature of the AS of the Arm. SSR), Book I, Yer., 1946, p. 269-327 (in Arm.).

¹⁰ Teghegagir (from the AS of the Arm. SSR), "Social Sciences", № 5, p. 65-72 (in Arm.).

Having for point of departure the thesis of M. Abeghyan on the fact that a considerable part of the *History of Armenia* of Faustos Buzand is based on the Armenian national epic and considering the lack of correspondence of communications from Greek, Roman and Persian sources on King Tiran and the testimonies about him in chapters 20-21 of Part III of Faustos Buzand's work, K. Melik-Ohanjanyan came to the conclusion that these two chapters had an obvious epic origin¹¹.

The preface by K. Melik-Ohanjanyan, written for the collection *Pages of Medieval Armenian Artistic Prose*, is of particular importance not only from the aspect of the publication of texts of various minor genres of medieval Armenian prose, but also from the point of view of the spread of these genres in medieval Armenian literature. There he advances the thesis that different works of medieval translated prose were adapted to the Armenian milieu and developed independently, becoming part of Armenian literature and one of its manifestations within the framework of hagiographic literature. Subsequently, these statements were relatively developed by Mayis Avdalbekyan in her book "*The Emergence of Armenian Artistic Prose*". She speaks in her study of the aforementioned preface by K. Melik-Ohanjanyan and says that it is thanks to her that "certain purely ecclesiastical "literary genres" such as apocryphal visions or stories, mysteries, fantastic legends, etc., not to mention the lives of saints and martyrologies, considered as ecclesiastical for a long time, were also recognized as historical works, thanks to their determined peculiarities, considered as literary genres and classified correctly and, within their limits, almost exhaustively"¹².

On various occasions, K. Melik-Ohanjanyan noted that she intended to write *The Epic of Gregory the Illuminator* as a complete study, which was also approved by acad. Nik. Marr¹³. K. Melik-Ohanjanyan included the theses of this research in the article *The Issue of Agathangehos's Folk Sources*¹⁴. The researcher develops the idea that the *History of Armenia* of Agathangehos is a very precious collection of popular epic motifs, subjected to a fundamental artistic and ideological treatment as well as the "*History of Armenia*" by Faustos Buzand or the *History of Taron* by Hovhan Mamikonyan.

In 1961, the critical text of the *History of Armenia* by Kirakos Gandzaketsi, compiled by K. Melik-Ohanjanyan on the basis of thirty manuscripts of the Mashtots Matenadaran and three previous editions, was published¹⁵. In the case of Gandzaketsi's publication, alongside with the critical text, the extensive preface by K. Melik-Ohanjanyan is also important: he states, basing on various examples, that the composition of critical texts and

¹¹ **K. Melik-Ohanjanyan**, The Epic of Tiran-Tiridate according to Faustos Buzand, – Teghekgagir of Social Sciences, Yer., 1947, № 6, p. 59-74, № 7, p. 59-77 (in Arm.).

¹² **M. Avdalbekyan**, The Emergence of Armenian Artistic Prose (5th century), Yer., 1971, p. 24-28. (in Arm.).

¹³ See A. Ghanalanyan's note in the Preface to the Biography of K. Melik-Ohanjanyan, p. 35-36 (in Arm.).

¹⁴ See: Historical-Philological Review (ՊԻՀ), Yer., 1964, № 4, p. 53-82. Also compare the article by K. Melik-Ohanjanyan The History of Agathangehos and its Folk Oral Sources. – In: Marr and the issues of Armenian Studies, Yer., 1968, p. 95-118 (in Arm.).

¹⁵ **Kirakos Gandzaketsi**, History of Armenia, Prepared for publication by **K. Melik-Ohanjanyan**, Yer., 1961 (in Arm.).

textological details must be made not only by considering the different readings of the manuscripts, but the content and intrinsic logic of the original. In this preface, the textologist, the skilled philologist and historian complement each other, while the textological details reveal the structural and artistic peculiarities, confirming the historical credibility of the text.

Feeling by a kind of inner intuition that the Azerbaijani falsifications, related to attempts to “Albanisation” of literature of the Eastern regions of Armenia and several Armenian historians, will become more and more persistent, K. Melik-Ohanjanyan examined the works of Kirakos Gandzaketsi, as well as that of Vardan Areveltsi in the context of the general rules and development of Armenian literature. Subsequently, these theses found their global reflection in the work presented in this book.

With Shavarsh Smbatian, K. Melik-Ohanjanyan produced the Russian translation of the “*Life of Mashtots*”, published in 1962¹⁶. The skilled philologist and historian has also written an extensive preface which, in addition to scientific analysis, also aims to acquaint Russian-speaking readers with Mashtots’ feat and the literary and cultural movement of the fifth century. Through this, the reader receives comprehensive information about the spiritual and political goals, as well as the results of the creation of the Armenian alphabet.

The scholar also examined in the article the genre and historiographical value of the *Life of Mashtots*¹⁷, where it is noted that by its gender characteristics, the *Life of Mashtots* is not a completely historical or hagiographic work, but represents a eulogy, the aim of which is “to praise and glorify the great Archimandrite and his unprecedented spiritual achievement”. As a confirmation of this idea, he cites the definition of panegyric, given in the *Book of Chreia*, showing how Koriun followed point by point the literary canon indicated, emphasizing at the same time that the panegyric character of the *Life of Mashtots* has not influenced the authenticity of the work and the credibility of the information.

In 1966, the critical texts of two works, prepared by K. Melik-Ohanjanyan, were published. These are *The Romance of Paris and Vienna* and *The History of the City of Venice* (in Arm.). In his preface, the translator gives general information on these works, which were quite popular in Europe, noting that their Armenian translations, while retaining the general composition and the text of the originals, are rather adapted transpositions in the Armenian environment.

K. Melik-Ohanjanyan died in full blooming of his creative power, on February 22, 1970 in Yerevan¹⁸.

The theses he advanced, as well as those of his great teacher M. Abeghyan, are not obsolete even today and continue to play a leading role in various disciplines of armenology, which finds its expression in the publication of his manuscript works and the republication

¹⁶ **Koriun**, The Life of Mashtots Translation by **K. Melik-Ohanjanyan and Sh. Smbatyan**, Preface by **K. Melik-Ohanjanyan** (in Rus.).

¹⁷ See: Bulletin of Matenadaran, 7, Yer., 1964, p. 49-59 (in Arm.).

¹⁸ Karapet Melik-Ohanjanyan is buried in the central pantheon of Yerevan. For more detailed biographical information about him for the last time, see: **M. Keshishyan**, The Archive of Karapet Melik-Ohanjanyan. On the Occasion of the 50th Anniversary of His Death, – Bulletin of Matenadaran, 30, Yer., 2020, p. 230-256 (in Arm.).

of his various researches, carried out through the efforts of his grand-nephew Vahan Melik-Ohanjanyan.

Particular attention should be paid to the Russian translations of nine versions of *The Daredevils of Sasun* (“*Sasna Tzrer*”), made by Karapet Melik-Ohanjanyan with preface and glossary of different terms and notions¹⁹. It was planned to publish this work in the 1960s in Moscow in the series ‘*Literary Works*’, which however did not take place for several of reasons and the death of the scholar. The research is devoted to generalizing the theoretical theses, addressed to the Russian readers on *The Daredevils of Sasun*, as well as medieval Armenian prose and epic poetry.

The authority of K. Melik-Ohanjanyan was so great as a scholar and translator of epos, that Levon-Zaven Surmelyan, compiler and translator of the English edition of *Daredevils of Sasun*, French translator Frederick Fadey, Polish translator Igor Sikiritski, and Estonian translator Boris Cobur visited Armenia and consulted with him.

Karapet Melik-Ohandjanyan’s scientific studies are so rich and present such an interdisciplinary scope that they still continue to be creatively developed at the Manuk Abeghyan Institute of Literature of the NAS RA, as well as in the Institutes of History, of Oriental studies, of Archeology and Ethnography, as well as at the Yerevan State University and the Mashtots Matenadaran²⁰.

Finally, let us recall this exciting observation by Sarguis Harutyunyan: “Even in the last days of his life, seriously ill, he continued to make efforts to illuminate some aspects of the heroic epic *The Daredevils of Sasun*, which remained dark for the scientific world. Two years before his death, he received from Paris, through the Giulbenkian Foundation, travel notes from the journey to the East and Armenia of the 16th century Portuguese travelers Antonio Tenrero and Maitre Alfonso, which preserved valuable evidence of living memories of the existence of the *The Daredevils of Sasun* in the 16th century in Sasun and Taron. The scientist was preparing to make a separate study, which would not only reveal long-standing historical memories of the existence of our folk epic, but would also shed light on several related issues of important naturalistic and ethnographic interest”²¹.

V. D.

¹⁹ Armenian National Epic *The Daredevils of Sasun*, Selected versions, Yer., 2004 (in Rus.).

²⁰ **K. Melik-Ohanjanyan**, The Armenian Folk Epic Poetry. Brief historical essay, Yer., 2006 (in Rus.).

²¹ **S. Harutyunyan**, Karapet Melik-Ohanjanyan, – Hayreniqi dzayn (Voice of the Motherland), 28.03.1973 (in Arm.).

THE HISTORICO-LITERARY CONCEPTION OF ZIYA BUNYATOV

K.A. MELIK-OHANJANYAN

Member of the National Academy of Sciences of ASSR

The guiding historical conception of Ziya Bunyatov can be followed as a main line through his work *Azerbaijan in the 7th-9th centuries*, published by the History Institute of the Academy of Sciences of the Azerbaijanian SSR under the editorship of Z. I. Yampolsky (Baku, 1965). This research is characterized by its tendentious character, excluding any positive role of the Armenian people and their culture in the historical destiny of the fraternal peoples of Transcaucasia, in particular of the Aghvank (Caucasian Albania), and questioning the historical existence of the Armenian people in a specific territory. According to the author, all this is only a mystification of historical science, because the country subsequently populated by Armenians, belonged to the Caucasian Albanians, whose population, partially armenized, adopted the Gregorian Monophysite Armenian faith, but mostly Islamized, was later Turkized. Christianization (Armenization) and Islamization (Turkization) of the Caucasian Albanians were carried out by diametrically opposed methods. Armenization was carried out by force, the Armenian clergy took austere measures and they “destroyed by the hand of the Arab authorities all the literary works of the Albanians”¹, while Islamization was voluntary, as a means of salute from the enslaving and assimilating Armenians².

¹ In this regard, Z. Bunyatov refers to M. Ormanian’s book *The Armenian Church* (Moscow, 1913, p. 45 and 118), although on the pages indicated there is not even a hint of it. These words belong to Z. Bunyatov himself (p. 97) and a second time on pages 99-100, when he concludes that the reason for the disappearance of the alphabet of the Caucasian Albanians “must be sought in the anti-albanian policy of the Gregorian Catholics having finally usurped all the rights of the Church of Caucasian Albania”. The opinion of Academician A. Shanidze, quoted by Z. Bunyatov, as to the disappearance of the writing of the Albanians of the Caucasus is absolutely different: “This writing continued to exist... even after the conquest of the country by the Arabs in the 7th century, during the period of the gradual conversion of the Caucasian Albanians to Islam and their denationalization, reinforced in the 10th century and having taken threatening measures during the Mongol era”. See the work by A. Shanidze, cited by Z. Bunyatov (p. 99): *The Newly Discovered Alphabet of the Caucasian Albanians and its Importance to Science*, p. 3. Here is the clear answer of A. Shanidze to the question of the reason for the disappearance of the alphabet of the Caucasian Albanians.

² This is the essence of Chapter II, entitled *Islamization and Gregorianisation of the People of Azerbaijan* (p. 86-102), where there are many quotes from other scholars’ works confirming the claims of the book’s author. Among these quotes, we also find the sayings of A. Vartapetov, whose works are not published. According to the assertions of A. Vartapetov, the Armenian Church established peace with the help of the foreign invaders and made disappear “from its way, with the sign of the cross, the people of historical Albania, including Karabakh (Artsakh) which constitutes a part of them”. The Armenian Church “adeptly adapted to the conditions which were new to it, in accordance with political conjecture, rendering service to the Safavids, then to the Russian Tsar, just as in its time it bowed before the Caliphate, the Mongols and the others”(p. 101-102).

This is the historiographic postulation of Z. Bunyatov and Z. Yampolsky, editor of his book, in the issue of the interpretation of the relations between the Armenians and the Caucasian Albanians.

The author's and the editor's research methods and historiographic concepts were still to be commented on by Soviet historians³. Here we would like to touch briefly on their historico-linguistic conceptions (only in the context of the ethnogenesis of the population of Albania) and historico-literary conceptions.

The ethnogenesis of the population of Albania has been of great interest to Z. I. Yampolsky, editor and consultant to Z. Bunyatov; he even wrote a special book devoted to this problem (*From the History of Ancient Caucasian Albania to the Ethno-Genesis of its People* /in Rus./).

So what is the idea developed by Z. Yampolsky on the question of the ethnogenesis of the population of Albania? He examines this problem from the point of view of Japhethology. "In this regard", he says, "we can speak of the Japhethic image of the *Marrs* and their ethnic relations not with the mythical *Arian* waves, reflecting only the capitalist expansion of the 19th-20th centuries (! – **K. M.-O.**), but with the Japhethic tribes of ancient Caucasian Albania, Armenia, Caucasian Iberia and present-day Daghestan (p. 35). In order to rationally argue his idea on the Japhethic image of the "Marrs", he spent many years "collecting toponymic material, without forgetting that a considerable part of it may be of modern origin, in relation to a new interpretation. From then on, I omitted, undoubtedly, the new names (*Maralguiel ... Marienfeld*, etc.), I pass", he says.

Let us only examine the group *mar*, counting, in spite of T. Haroutyunyan's warning, more than 100 names, and again he (Z. Yampolsky) intentionally alters and ignorantly dismounts the name given in order to separate the root *mar*. So, for example: Mar-alou, Mar-alykh (instead of Maral-u and maral-(l)yxh), Mar-alza-mi (instead of Maral-zami), Mar-alian (instead of Maral-i-an), Mar-djan, Mar-djan-i, Mar-djan-li, Mar-djan-lu, Mar-djan-linskoye (?) (instead of Mardjan, Mardjan-i, Mardjan-li, Mardjan-lu, Mardjan-linskoye; Mar-dakert (instead of Mard-a-kert, a purely Armenian formation), or even Mar-ziguid, Mar-zguid (instead of Marz-i-guid, Marz-guid). And what is most disconcerting for Z. Yampolsky as a researcher is an example of the subgroup of toponyms in relation to the pseudonym *Martuni* of the eminent politician and statesman of the Soviet Union A. F. Misnikian. Z. Yampolsky dismembered this pseudonym in Mar-tuni, Mar-tunashen..., in order to discover *mar* in this pseudonym. With this manipulation, it is not difficult to find *mar* everywhere. Such as Marat, Mardin, Marmara, Marmaris (in Turkey), Marseilles, Marburg,

³ By the way, in their Reference, they have already expressed their dissatisfaction that the book's critics are not historian specialists; one of them (P. Sevak) is a poet, the other a philologist. For the information of the author of the "Reference", Paruyr Sevak's doctoral thesis was devoted to philological sciences and that of A. Mnatsakanian to historical sciences. If the critics must be qualified specialists in the field of the criticized book, it is incomprehensible why historians devote themselves to the study of Armenian literary and historical-literary works, written in the ancient Grabar language, without mastering either the ancient Armenian language, or the modern one. Self-criticism is an important thing, both in everyday life and especially in science!

marquis... and all of this as a whole is nothing but dilettantism, *mar-taval*, which in Russian means **nonsense and absurdity**.

If this is science, then what does false science represent?

Let us now turn to the judgments of Z. Bunyatov and his editor, relating to the historical-literary questions raised in their book.

What presents itself as the authentic basis and unshakeable principle for the legitimization of one or another writer or poet, historian or scholar, for example, mathematician or doctor, in one or another national sphere of spiritual culture? The author and editor of the book operate as they see fit. To prove their claims, they can, if necessary, refute the language, which is the characteristic index of the work and its author, ignore the ideology that the author develops in his work, the presentation of real life where diametrically opposed interests of classes and layers of society clash, and instead of all this highlighting, as an example to define national belonging, only the place of birth of the author. Each of these “reasons” excludes the other. Thus, if we take as a basis the local index, the author’s place of birth, then his language, the ideology of the work, etc. are easily discarded. Even if he has created more than one work, for example, in the Armenian language and not in Albanian, the author classifies it in the country where he was born anyway. And it is there that appears a whole “theory” of national assimilation, the armenization of the people of which this writer is a national, as well as of him and his works.

With the help of this “theory”, Z. Bunyatov advances and defends with the same zeal a thesis no less absurd, namely: all the spiritual culture created by the population on the territory to which he claims, is in the Armenian language, but non-Armenian by national affiliation. This original, absurd thesis is tendentiously advanced and developed in the first chapter entitled *Review of Sources and Literature* (p. 6 and following) of the above-mentioned book.

Thus, listing the sources of the History of Aghvank-Aran, Z. Bunyatov writes that except for the Arab sources, “the sources of the history of Azerbaijan are the works of Georgian and Byzantine authors, **written in the Armenian language**”. The term underlined by us indicates the openly tendentious character of the historians Z. Bunyatov and the editor of his book Z. Yampolsky, who ignore that in Armenian literature, until the 13th century (period that interests them), there were almost no foreigners writing in the Armenian language, while the Armenians wrote works in other languages as well (for example, in Greek, in Persian, in Arabic, in Georgian, in Kiptchak and other languages). If Z. Bunyatov had been more logical, he would have written “in the Arabic language” (for the Persians, Armenians, Syrians and others also wrote in Arabic), he would not have written “in Byzantine” but in Greek (because there is no Byzantine language, but Armenians, Georgians, Syrians, Arabs and others also wrote in Greek language) and he would have written “**Armenian**” sources. The term “sources in the Armenian language” is repeated over and over again until the end of his book.

In addition to this unscientific definition: “sources in the Armenian language” of Armenian written sources, Z. Bunyatov only fleetingly touches on Armenian sources, consid-

ering them as incidental and unimportant⁴, while the works of Armenian historians are the main sources of the history of Georgia and Albania up to the 8th-9th centuries inclusively. According to Z. Bunyatov, the main sources of Azerbaijani history in the 7th-9th centuries are the Arab sources, the oldest authors of which, such as Balazuri, Tabari and others date back to the 9th-10th centuries. Therefore, none of them could witness or observe the events in Armenia, Georgia and Albania (Aghvank) before the 9th century.

Such a preconceived attitude in the appreciation of the so-called sources in Armenian language of this period and these regions can in no way be taken as an indication of Z. Bunyatov's scientific objectivity. According to his opinion, if among the sources "in the Armenian language" there are historians worthy of a certain attention, they do not belong to the Armenian people, but to that of Albania, therefore Azerbaijani, in other words to the Turkish people. Since according to the theory and terminology of historian Z. Bunyatov, who is quick to generalize, and of his editor Z. Yampolsky, the Turks are the only heirs of the spiritual culture and the writing of the Albanians. "The ethnic community", he says in the preface to the analyzed book, "which has come to bear a single name – the Azerbaijanis – is named in this work by a single conventional term: "the Turks" (p. 4).

What writing, what historical works are we talking about here? To this day, science has not discovered any literary works of scientific or other content in the language of the Albanians. But perhaps it is a secret that our author and his mentor-editor keep so carefully and vigilantly? Alas, there is nothing significant that would allow them to cheer up world science. And how happy we, ordinary researchers, would have been with such a discovery, what contribution they would have made to the treasury of world science by publishing at least the original of the "*History of Albania*" by Movses Kaghankatuatsi or Movses Daskhurantsi in Albanian language!

By the way, this does not worry and is hardly of any interest to this historian, collector of foreign thoughts. It is enough for him to have collected, with the help of others, such a varied material.

The researcher Z. Bunyatov and his editor Z. I. Yampolsky are happy to take advantage of the passing remarks or hypothetical judgments of certain serious scholars, considering, for example, Movses Kaghankatuatsi (=Movses Daskhurantsi) "historian of the Albanians or of Albania". This is enough for them to hold the question as definitively resolved. However, the author and the editor of the book did not take the time to fully examine the essence of such judgments. What does "historian of the Albanians" or "historian of Albania" mean in the understanding of these scholars? Who among them is able to argue the plausibility of their assumption about the national origin of the historians or the aforementioned historian? If the armenologist researchers name Movses Kaghankatuatsi "historian of the Albanians" or "of Albania", they include under this name an author having written the history of Alba-

⁴ This statement by Z. Bunyatov does not withstand any criticism. If the Armenian-language sources are "collateral and unimportant", then why are scholars in Georgia and Azerbaijan translating them into their native languages?

nia or of the Albanians, but by no means stating the author's Albanian origin, as there is no way to prove it⁵.

Who does not know that in Armenian literature there are **many** authors who have written the history of one or another people or conqueror, such as, for example: 1. *History of the Tribe of Archers* by Archimandrite Grigor Akanatsi, recently still known as Monk Maghachia; 2. *History of Tamerlane and his Successors* by Thovma Metsopetsi; 3. *History of Nadir-Shah* by Catholicos Abraham Kretatsi and many others. According to the theory of Z. Bunyatov and with the silent complacency of his editor Z. Yampolsky, the historian Archimandrite Grigor (Armenian Gregorian scholar – “doctor”) must be considered as Mongol, Archimandrite Thovma Metzopetsi as Mongol or Tatar, and Catholicos Abraham, horrible dictu Persian or Afchar, and still native of the island of Crete!

Let readers forgive me for this nonsense.

The logic of the scientist Z. Bunyatov and his editor is surprising. By this method, we can reshuffle the entire world historiography and, in particular, the literature, starting with Antiquity and up to the second half of the 20th century.

The methods used by Dr. Z. Bunyatov, author of the book *Azerbaijan in the 7th-9th centuries*, to determine the national affiliation of an author and his works to one or another national literature, are extremely strange. Especially as language, as a means of transmitting ideas, feelings, emotions, expectations and hopes of individuals and of an entire people, of their ideology developed through, we repeat, language plays no role in determining the written culture and literature of this people.

Doctor Ziya Bunyatov is deeply mistaken. He probably ignores that in nature there are no peoples without a language.

The conception of Z. Bunyatov and Z. Yampolsky is different. The Albanians have not disappeared, but continue to exist among the present population of Azerbaijan, in other words, among a people, referred to in the book by the conventional term “the Turks”.

Such a perception is grim. Can we believe that the Albanians, neophytes having found peace within Islam and its followers, never remembered, even in the form of reminiscence, “things from a bygone past” of Albania, and never wrote them down, even in Arabic (in the 7th-9th centuries there was no literary Azerbaijani language yet) and then, at least from the 13th century, in their Azerbaijani language? On the other hand, why the Azerbaijanis, the “Turks”, having assimilated the tribes of the Albanians, kept nothing of their “rich, written literature, at least by translating it into Arabic, Persian and Turkish, as did the “assimilating” representatives of the Armenian clergy, having preserved certain works of the Albanians by translating them into Ar-

⁵ By the way, Kirakos Gandzaketsi writes: «Մովսէս Կաղանկատուացի պատմագիր Աղուանից», which was translated by T. Ter-Grigoryan: Movses Kaghankatuysky, **Albanian historian**. The author and editor of the book *Azerbaijan in the 7th-9th centuries* took advantage of this nuance of the translation: Albanian Historian, instead of Historian of Albania; however, they kept the nickname “Kaghankatuatsi” in its Armenian form. By carefully studying the History of Albania, we come to the conclusion that it is not the work of a single author. In addition to documentary material, we find very clearly there the historical account and the style of different authors; in other words, the “History” that has come down to us is a collection of different stories.

menian? No, they insist, the Armenian clergy, allied with the Arab invaders, have destroyed all the literature and spiritual culture of Albania.

But now, new heralds of historical truth have appeared, proclaiming loudly that the Albanians continue to live in the form of Armenians inhabiting the territory of present-day Soviet Armenia and Nagorno Karabakh, with Stepanakert as center, and that the spiritual culture of the Albanians is also preserved, translated into the ancient Armenian language Grabar (currently the ritual language of the Armenian Church), in the form of “sources in the Armenian language”, when in reality these are works of Albanian literature.

Based on this absurd postulation, one can come to the following conclusions, despite the presumption of its authors:

a) the Armenians, compassionate neighbors, mourning with sorrow the disappearance of their good neighbors, have set out diligently to translate and preserve for future generations the cultural values and literature of the Albanians, and

b) the victorious Arab conquerors and their descendants behaved badly in Islamizing the Albanians, because they engulfed them along with their spiritual culture.

Let us return, however, to the scientific concept of Z. Bunyatov. Who are these writers representing these sources “in the Armenian language” of the Albanians? According to Z. Bunyatov, among them are the following authors and their works: 1. **Movses Kaghankatutsi**, *History of Aghuank*; 2. **Kerthogh Dawtak**, *Tears over the Death of the Great Prince Jewansher*; 3. **Mkhitar Gosh**, *Code of Laws*; 4. **Kirakos Gandzaketsi**, *History*, and many other historians, whom Z. Bunyatov classifies as “historians and thinkers of the same period..., such as Mkhitar Gosh, author of the famous *Armenian Code of Laws*, the historian Vardan, Hovhannes Sarkawag, historian and scholar of the same period (see Kirakos, *History*, Russian translation, p. 4)”. Obviously, Z. Bunyatov did not read carefully this testimony of his source, because, first of all, he eliminated the word “Armenian” from the title of the *Armenian Code of Laws*, since it is against what he is opposed to, considering the *Code of Laws* a non-Armenian work, but coming from the Albania; secondly, only Mkhitar Gosh was from the city of Gandzak, while Hovhannes Sarkawag, historians Kirakos and Vardan were not from “the city of Gandzak” but from “the land of Gandzak” and, third, “all these scholars and historians are from the same epoch” or “they are historians and thinkers of the same period”. Which epoch, which period?

It is necessary that Ziya Bunyatov and Z. Yampolsky know that Hovhannes Sarkawag died in 1129, Mkhitar Gosh in 1213, and Kirakos and Vardan in 1271/72. Here are people from the same epoch, the same period, and how long are that period and that epoch!

But what is this “region” or “country of Gandzak”? What did writers, historians, geographers and members of the clergy understand under this geographic, administrative and political term? We shall discuss this further below.

According to the assumption of Z. Bunyatov, the writers born in this “Eastern Country”, in “Eastern Armenia”, wherever they have lived, whatever their occupation or their dignity was, **all must be considered to a large extent authors of works of literature of Albania, written in Grabar**” (emphasized by us – K. M-O.).

Z. Bunyatov modestly glosses over his conclusions, thus misleading the uninformed reader, since he avoids acknowledging that the Grabar was the official language of ancient Armenian literature, sovereignty and Church of the period which interests us and him. And after such a pathetic negation – the negation of historical reality – Z. Bunyatov, doctor of historical sciences, tries to argue in one way or another his “scientific” hypothesis by the unconvincing argument that, you see, “only the absence in Azerbaijan of scholars from the Christian period of the history of Aran gave the possibility of considering this literature as Armenian, **although there is no basis for it except the language**” (p. 99) (emphasized by us – K. M-O.).

After these discoveries and these forced confessions of Doctor Z. Bunyatov, it only remains to take bitter pity on all the pre-Soviet and Soviet armenologists and orientalis, as well as on the great European specialists, these true great scientists, who conscientiously study all the Middle East, including the Caucasian Albania, Azerbaijan, Georgia and Armenia, Turkey and Iran, Arabia and Byzantium, for they did not serve science, but worked aimlessly and, as a result, went astray. It seems that they wasted their time out of curiosity by circling around “tiny bugs”, without noticing the elephant, without noticing a whole series of authors from the Caucasian Albania, having written historical, philosophical, juridical, theological and poetic works, under the cover of “the Armenian language”, while this literature is not Armenian, but that of Albania. This literature and culture, as well as that of Azerbaijan, are for Ziya Bunyatov adequate and identical notions, because the descendants and the legitimate heirs of the “disappeared” Albanians **are only the Azerbaijanis**.

Z. Bunyatov tries to explain with objective arguments the causes of this “delusion” of both European orientalis and Azerbaijani scholars. This science gap is explained by “the absence in Azerbaijan of researchers specializing in the study of the Christian period of the history of Aran-Albania” (p. 99).

You have in front of you the open doors of the Matenadaran and all the scientific research institutes where works dating back to two thousand years are kept, as well as historical, christological and dogmatic works, Literary works written in the ancient Armenian language (Grabar), only part of which is translated into European languages, and we will be happy to help any curious and honest researchers. True science is a torch that lights up brains, a source of truth sowing seeds of love, friendship and peace among peoples.

The main goal of Dr. Z. Bunyatov is different. As an experienced polemicist, he does not attack openly. He has his own tactic of leading “the fight”: moving quietly towards his final goal and he must be said to be successful. He does not study himself, he does not particularly delve into the issue of the relations between the Armenians and the Albanians, but only uses the conclusions and superficial sayings of other researchers, interpreting in his own way all that he has gleaned. Here is just the unfortunate issue relating to Movses Kaghankatuatsi. If one of the scholars casually named this author historian of the Albanians or Albania, this, as we mentioned above, is understood to the letter by him and his editor Z. Yampolsky, as a peremptory decision and they are outraged when another researcher expresses another opinion on it, that is the traditional opinion on the Armenian origin and the affiliation of this author and his works to ancient Armenian literature. “V. S. Nalbanian con-

siders “a sad misunderstanding” **the indisputable fact** (emphasized by us – **K. M.-O.**) that Moses Kaghankatuatsi is truly considered an “ancient historian of Caucasian Albania”, as it is said “even in a work as prestigious as the *History of Georgia*”, he says indignantly. By the way, citing the *History of Georgia*, Z. Bunyatov points to page 142 of volume I, where it is said “the ancient historian of Caucasian Albania (no name is given! – **K. M.-O.**) tells...”. One wonders whether it would have been necessary to break in on “such a prestigious work” if the author’s intentions were really scientific? We would like to indicate to Z. Bunyatov that the book of V. S. Nalbandian was published in Tbilisi in Georgian translation without modification and without notes.

Citing some scholars on Movses Kaghankatuatsi’s Albanian origin and having personally confirmed his pertaining to Caucasian Albanian literature, Z. Bunyatov excludes his work from the lists of Armenian literature, calling it “in the Armenian language”. Having thus registered this author to his credit, he goes further.

Here, Movses Kaghankatuatsi mentions “kerthogh” [*Թերթող*] Dawtak, who performed with a poetic *Tears* at the funeral of the glorious Armenian-Albanian prince Jewansher. S. Yeremian considers Dawtak’s *Tears* as “the first secular poetic work of the poetry of feudal Armenia” (repeating the idea of Academician M. Abeghian – **K. M.-O.**), and not of Albania, says Z. Bunyatov indignantly. Yes, historian Z. Bunyatov, firstly because the poem in question is composed in the form of an acrostic where the initial letters of the first line of each stanza successively constitute the whole Armenian alphabet of 36 letters, without the letters *O* and *Ֆ* (f), added in the 12th-13th centuries, while **the alphabet of the Caucasian Albanians had much more letters, 52**; secondly, by translating the acrostic from Albanian into Armenian and, on the contrary, from Armenian into Albanian, there would have been no possibility of keeping the alphabetical order of the one or the other language, nor the semantic succession of the work in acrostic, because by preserving the alphabetical succession of the Armenian acrostic, it would have been necessary to develop, increase in the Albanian text the semantic succession of the Armenian acrostic, whereas in the Armenian text, if it were a translation from the Albanian, on the contrary, the semantic succession of the Albanian text should have been greatly shortened, that is to say that in the end the reader would only have received a work of different form and content⁶. Finally, thirdly, the poetic measure of the acrostic is the same as in Komitas’ poem (*About Hripsime and the Virgins*, – **K. M.-O.**) with the only difference that near Dawtak’s last stanzas are not composed of four lines and their rhythm is faster. Besides the poetic measure, the *Tears*, according to their artistic qualities, bear the same (artistic – **K. M.-O.**) seal as the poem by Komitas. And what is essential, Komitas sings “the vanity of passing glory”, which Dawtak also does in his *Tears*⁷.

Therefore, a very natural question arises: what is the origin of the poet Dawtak himself?

⁶ Compare Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հուն. Բ [Եր., 1944], էջ 21 և հետև (Hr. Atsharyan, Dictionary of Proper Names, t. II, p. 21 and on).

⁷ Manuk Abeghyan, History of Ancient Armenian Literature, Vol. I, Russian translation by K. Melik-Ohanjanyan, Yer., 1948, p. 314.

According to Movses Kaghankatuatsi, this eloquent kerthogh (rhetorician, poet) arrived in Partaw where he was received at the palace of the glorious Prince Jewansher (637-670 [the last number should be corrected to 680 – *Ed.*]). Hence, it can be concluded that Dawtak was neither an inhabitant nor a native of the city of Partaw, but he had arrived from afar and he was on good terms with the prince.

Without a doubt, Dawtak had received a brilliant education in his day, especially in the field of rhetoric and poetic art. It shows in his *Tears*.

In addition to what has been mentioned, we still have an undeniable fact testifying to his Armenian origin. This is the poet's proper name: Dawtak. Where does this form of the name come from: Dawtak? Dawtak is formed from the name Dawit and the caressing suffix "ak", where, with the change of the accent (in Armenian, the accent of the word is always on the last syllable) the weak vowel "i" has been lost; the suffixes -ak, -ik, -uk are caressing diminutive endings, very common even today in the Armenian language, for example, Hayk-ak, Yezn-ak, Vagharsh-ak, Payl-ak, Tsol-ak, Astgh-ik, Garn-ik, Yezn-ik, Tir-ik, or even Man-uk, arj-uk, garn-uk, manch-uk, etc. It is interesting to know, Doctor Z. Bunyatov, how were the diminutive caressing names in Albanian formed?

Let us now pass to the other cardinal problems which occupy the historians Z. Bunyatov and Z. Yampolsky. These problems include the **denationalization of purely Armenian writers and scholars (including theologians), as well as of social and political men**, who have elevated Armenian society for decades in the spirit of patriotism, love of the country, the Armenian people and its culture, of its Armenian-Gregorian Monophysite faith, and give it a new ethnic origin, including it through the Albanians in the sphere of Azerbaijani culture, according to historian Z. Bunyatov's terminology, Turkish culture *mutatis mutandis*.

Having legitimized the historian Movses Kaghankatuatsi, kerthogh (poet) Dawtak, as Albanian (i. e. Azerbaijani) writers, Dr. Z. Bunyatov and his editor Z. Yampolsky continue: "The destiny of the *History of Albania* of M. Kaghankatuatsi was repeated for the *Code of Laws* of Mkhitar Gosh "which, according to them, has been falsified, because in the title *Code of Laws*, the word "hayots" ("Armenian") was added which is missing in the manuscript, to form the title *Datastanagirk hayots (Armenian Code of Laws)*⁸ that Gosh never wrote, they claim. What astonishingly knowledgeable people – with very little skill in Armenian literature! They did not bother to find out whether or not this falsifying "statement" could be fair. If this is only about the title page of the Armenian *Code of Laws* print edition, the word "Armenian" was added by Vahan Bastamian, the first learnt jurist who studied the manuscript copies and prepared the publication of this remarkable book of jurisprudence. It seems to us, however, that these individuals zealous for science should have at least once leafed through the *Code of Laws*, in order to convince themselves that V. Bastamyan wrote in his long monographic Preface (180 p.), as well as throughout the text only *Code of Laws* of Gosh (see pp. 1, 5, 77, 81, 295, 299 and *passim*) and up to the Table of contents of the *Code of Laws*!

⁸ Z. Bunyatov, *op. cit.*, p. 98-99.

Exactly the same was done by A. Papovyan, translator of the *Code of Laws* of Mkhitar Gosh who kept only on the pull page of the Armenian edition the form “Armenian *Code of Laws* by Mkhitar Gosh” and used everywhere else – in the preface and in the text – **only** *Code of Laws*.

Should there be so much noise? And for what purpose?

“The fact that they have introduced into the *Code of Laws*, without any system and guiding rules”, we read later, “in addition to the laws of the Eastern Roman Empire, the laws of Albania, the *Laws of Moses* and Armenian folk customs in no way confirms its belonging to the documents of Armenian law”⁹.

This quote, with the words “*Laws of Moses*”, given in quotation marks, refers the reader to the translation of the *History* of Kirakos Gandzaketsi (see note 590 of T. I. Ter-Grigorian, p. 260).

To get a clear picture of Z. Bunyatov’s scientific research methods and Z. Yampolsky’s careless attitude towards his editing work, we wanted to get directly acquainted with the absurdity to which they refer the reader to understand if the foundations to which they cling so forcefully are sufficiently scientific.

T. Ter-Grigoryan, researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Azerbaijani SSR, cited in support by Z. Bunyatov and Z. Yampolsky writes: “They introduced into the *Code of Laws*, without any system and guiding rules, in addition to the laws of the Eastern Roman Empire, the laws of Caucasian Albania, the “laws of Moses” and **the popular customs of the Albanians and Armenians, the canons of the Church, the *Laws of Moses*** (emphasized by us – K. M-O.).

An attentive reader will easily notice how casually the author and his editor treat the sources and how they juggle to confirm their pseudo-scientific views.

And what have they managed to “scientifically” confirm? They only moved some phrases, separated others, replaced one or two words, or put them in quotation marks. As a result, they obtained a new conglomerate text with a tendency to negate the Armenian origin of the *Code of Laws*. Thus, **the popular customs of the Albanians and the Armenians, the canons of the Church, the *Laws of Moses*** were modified and cut to become “**the ecclesiastical laws of Caucasian Albania**” (T. Ter-Grigorian expresses it more scientifically: canons!), the *Laws of Moses* and “**the popular Armenian customs**”. It seems that the Armenians are a poorly cultivated people, they have no literature, no “laws” and that is why one can only borrow customs from them. In this context, not only their “source”, Ter-Grigoryan is not right, but all the more the historians Z. Bunyatov and Z. Yampolsky because for compiling a code of laws, one does not use customs, but customary law.

The tendency of the author of the book and its editor is more than transparent. It aims to refute the belonging of the *Code of Laws* to “documents of Armenian law”. They did not even bother to read a few more lines of the note by Ter-Grigoryan who says: “The *Code of Laws* became binding in the 13th century in Cilician Armenia. In the 16th century, it was adopted by King Sigizmund of Poland for the Armenian communities of Lvov and Kame-

⁹ Z. Bunyatov, op. cit., p. 99.

nets, and other cities. In the 18th century, this *Code of Laws* was included in Vakhtang's collection of laws and it acted within this collection after the reunification of Georgia with Russia and even, let us add on our part, in ordinary law of the Armenian-Gregorian Church until the 20th century".

While not agreeing with certain statements made by Ter-Grigoryan, we still find that these words could have brought to their senses the author of the book and its editor and helped them to clarify the fact of the existence of the Gosh's *Code of Laws* in the Armenian milieu for seven centuries and its complete absence among the Albanians.

And now, let's get to the gist of the matter. Can it be said that Mkhitar Gosh used the canons of Albania and Armenia, that is, the canons of the Fathers of the Church and of the councils of the Church?

The researchers established that in composing his *Code of Laws*, Gosh **did not let himself be guided by the laws of the Eastern Roman Empire (or the codices of Theodosius and Justinian)**, as asserted by T. Ter-Grigoryan and Z. Bunyatov following him¹⁰, but used: a) the canons of the Bible^{**}; b) the canons of the Church, adopted by the first three Ecumenical Councils, as well as by the Armenian Church councils, the canons of the Fathers of the Church, including the Armenian Fathers, as well as of the *Book of Canons* composed by Hovhan Odznetsi in the 8th century. Among the canons of the Armenian councils, used by him, the following should be mentioned: those of the council of Shahapivan (443), the councils of Dvin (554, 645, 719), Manazkert (726), as well as the canons of the council of Partaw (768) of Armenian-Albanian clergyman led by the Armenian Catholicos Sion with the participation of clergymen and laity from Armenia and Albania (Aghuank)¹¹.

As we see, this statement by Z. Bunyatov that the *Code of Laws* includes "ecclesiastical canons of Albania... and Armenian folk customs" does not correspond, to put it delicately, either to its source, or to historical reality. The tendentiousness, there too, is evident. Well, if this tendentiousness and pretensions are favorable to their "disinterested" illusions, they are just for fun, but it is not correct to put them into circulation **on the part of Soviet science**.

When examining various objects and real social, political and ideological phenomena, Z. Bunyatov's pseudo-historical conception gave him the opportunity to question, as we have seen above, the belonging of Mkhitar Gosh and **his Code of Laws to Armenian litera-**

¹⁰ **Kirakos Gandzaketsi**, Russian translation by **T. Ter-Grigoryan**, p. 260, note 590.

^{**} 55 articles were borrowed from the Bible, namely 22 – from Exodus, 7 – from Levit., 25 – from Law II, 1 – from Numbers. In addition, Gosh sometimes based himself on a particular article to compose new articles in his Code of Laws.

¹¹ From the Collection of Armenian Canons, which included the canons of the first three Ecumenical councils (of Nicaea, Constantinople and Ephesus), as well as the canonical statutes of the Church Fathers and of the Armenian Church councils. Gosh borrowed 90 articles from the following canons: Apostolics – 3, from Clement – 12, from the Fathers of the Church – 6, from Nicaea – 5, from Ancyra – 4, from Neo-caesarea – 9, from Gangr. – 4, from Antioch – 4, from Nicaea II – 2, from Laodice – 1, from Athanasius – 9, from Basil – 12, from Gregory the Illuminator 1, from Thaddeus – 2, from Shahapivan – 4, from Dvin II – 3, later from Partaw – 3 and from Dvin V – 6 articles (these data were kindly made available to us by E. Pivazyan, candidate of philological sciences, for which we thank him).

ture, “although there is no basis for it except language” (p. 99, emphasized by us – **K. M.-O.**). Is language so important? One should boldly break down small and porous barriers, such as the language, be it Armenian, Arabic or Persian, in order to rapidly alienate one or another author from the framework of his own national literature and legitimize him in another national literature. These manipulations have become quite frequent lately! Here is a **national** (! – **K. M.-O.**) of the Gregorian family, V. Ghukasyan, specialized in linguistics, who discovered Albanisms in the work of Kaghankatuatsi, like, for example, “ashnouti”, “eniba”, “chilakh”, “khnchik”, and even Turkisms. Perfect! Oh, if he had discovered a few dozen Albanian words or vivid Albanisms near Kaghankatuatsi, it would have been a discovery of global significance, and orientalist disciplines would have started to study them, just as Mongolian scholars study the ancient era of this language according to the **Mongolian vocabulary** of Kirakos or as the Turkologists study attentively the language Kiptchak according to the manuscripts in **Armenian alphabet**. This makes us, Armenians, much happier than the others of this circumstance: our ancestors preserved for generations the dead Kipchak language. Based on Kirakos vocabulary (around 100 words) and numerous Kipchak manuscripts (written in Armenian letters), hundreds of books and articles have been written. But here, in the Caucasian Albanian studies, it is all about fortune-telling on coffee grounds so far!

So what does V. Ghukasyan’s discovery demonstrate in the issue of the national origin of Movses Kaghankatuatsi? Even among medieval Armenian authors whose national affiliation is beyond doubt, such as Movses Khorenatsi, Yeghishe, Ghazar Parpetsi, Grigor Narekatsi, as well as among poets of the late Middle Ages, we find numerous borrowings of foreign words – Greek, Persian, both Pahlavi and Farsi, Arab, Turkish-Mongol, Georgian, Syriac, Kurd, etc. Can this circumstance influence the determination of national affiliation? Never! This only shows the entourage in which this author evolved, or is the result of his contacts with neighboring peoples, the level of his education, the breadth of his intellectual horizon, etc.

Let us continue the analysis of the judgments of Z. Bunyatov and his editor Z. Yampolsky, who warmly recommends studying his article¹², in order to better understand the essence of the issue under discussion.

Following Doctor Z. Bunyatov, declaring as important and indisputable proof of the belonging of an author to one or another literature, **only the local index – the place of his birth** – the “homeland”, the Armenian literature would have acquired, on the one hand, many new authors, often of global or European importance, and, on the other hand, would be deprived of most of the indisputably national Armenian authors. So, according to Academician I. Y. Krachkovsky, some Arab writers, historians, geographers, were born in Armenia (in Ani, Dvin, Vostan, Van, Khlat), that is, their homeland was Armenia. However, **no one considers them to be Armenian men of literature and sciences “having written in**

¹² **Z. I. Yampolsky**, On the Study of the History of Caucasian Albania, – “Izvestiya” of the Azerb. SSR AS, 1957, № 9, p. 149-157 (in Rus.). The article is superficial, the arguments unconvincing, with major historical and philological flaws. We will return to the analysis of his arguments in a special book devoted to the History of Albania.

Arabic language". This should have been taken into consideration by the author and editor of the book under review...

I. Y. Krachkovsky asserts that in Arabic literature there are several writers and scholars of Armenian origin, having written their works in Arabic (such as Sheikh Saleh el-Armeni, whose work is translated into modern Armenian). Who does not know the Armenians who wrote in Greek or Latin in the Byzantine Empire? Who does not know nowadays American, English, French, Italian, Polish and other writers and poets of Armenian nationality?

They belong to the nation in whose language they wrote their works.

The fundamental principle which determines the national affiliation of this or that author and his work, we repeat, is the language of the work, if, of course, this language is not legitimized in the status of a national language by a State or a corporation (including religious). In the Middle Ages, these languages were Latin for the Catholic world and Arabic for the Islamic world. Both languages were compulsory, particularly in the official sphere: the state apparatus and the religious customary usage.

The totality of all the linguistic means of the Armenian people is expressed by the Armenian national language, the superior form of which is the Armenian literary language, and in the case of the Middle Ages, the Grabar, language of the State and of the Church. Literary language changes its content, its grammar, its lexicon, the meaning of its words and its semantics with the development of society and the expansion of its functions. This is how the ancient Armenian language Grabar developed from its first written stage (5th century) until the formation of the modern literary language. It is in this literary language that Armenian works are written and the ideology of social strata and classes of the Armenian people at the height of their development is expressed.

Who was it that gave Z. Bunyatov the idea to declare aloud the belonging of Mkhitar Gosh, Kirakos Gandzaketsi and many other medieval authors, as well as their literary works, written in the Armenian language Grabar, to the works of Albanian literature?

We are not mistaken in assuming that this did not happen without the participation of the aforementioned Ter-Grigoryan.

"Gyanja, – he writes, – is the homeland "of historians and thinkers of the same period (12th-13th centuries – **K. M.-O.**) of Mkhitar Gosh, author of the famous Armenian *Code of Laws*, of the historians [Kirakos and] Vardan, as well as the scholar of the same period Hovhannes Sarkawag"¹³. "Kirakos Gandzaketsi was a great patriot of his people..., enumerating a certain number of famous people, he does not forget to add that they were natives of Gyanja, **"as well as myself"**, translated T. Ter-Grigorian the *History* of Kirakos"¹⁴.

¹³ **T. Ter-Grigoryan**, op. cit., p. 5-6. The words [Kirakos and], which I put in square brackets, are missing by chance in the text, because a little further down, he speaks of Kirakos, as a great patriot of his hometown Gandzak.

¹⁴ It is strange that C. J. F. Dowsett considers David Gandzaketsi (David of Ganjak) «ի քաղաքին Գանձակայ» ("of the Gandzak city"), confusing with «յաշխարհին Գանձակայ» ("of the Gandzak land"). [See: **C. J. F. Dowsett**, *The Albanian Chronicle of Mxitar Gosh*, – BSOAS, XXI/3, 1958, p. 472-490 – Ed.].

The words underlined by me show how he falsifies without any skill Kirakos's origin and how Z. Bunyatov and Z. Yampolsky cling to this falsification out of ignorance.

Does Kirakos really bears witness that he and Hovhannes Sarkawag were natives of the city of Gandzak (Gyanja)? No. The text of Kirakos is incorrectly rendered in the Russian translation: "They were **both from the country** of Gandzak, as I am", that is to say Kirakos Gandzaketsi, "author of this work" (note 479 of the Russian translation), while we read in the original: "They were all **three** from the land of Gandzak" (the three, that is to say Hovhannes Sarkawag, Archimandrite Dawit, son of Alok (read Alawik – **K. M.-O.**), and Archimandrite Grigor, son of Thokaker (see note 480, p. 63 of the Russian translation). Consequently, all these **archimandrites**, except Mkhitar Gosh and the priest Arkayutun, considered as originating in the city of Gandzak, are in reality originating in the country of Gandzak". Moreover, other Armenian primary sources confirm these testimonies from Kirakos¹⁵.

Only an air castle can be built on a loose foundation; if the foundation is not strong, the building erected on it will collapse.

But historian Z. Bunyatov would reply: suppose they are not from "the city of Gandzak", but from the "country of Gandzak", which also lies within the limits of Albania. What is the difference?!

But here too, his bases are wavering and the arguments are weak. According to Armenian sources from the 11th-14th centuries, the "land of Gandzak" is identical to the "land of Parisos" which entered the boundaries of the Artsakh region as a separate province, ruled by an independent dynasty of kings of the Haykid lineage. In 1003, after the death of the last kings Senekerim and Grigor, the Armenian king Gaguik I and the Emir Fadlun of Gandzak, according to Asoghik, divided the country between them. The part of the eastern plain was given to the latter, while the Armenian king received all the mountainous regions located northeast of Vayotsdзор, Khachen and Parisos in Eastern Armenia¹⁶.

After the fall of the kingdom of Bagratids, with its capital at Ani, and the kingdom of Syunik, far to the west, an independent Armenian state was founded in Cilicia, and it existed until the last quarter of the 14th century. With the strengthening of the Cilician state, ruled by the Rubenids, the Armenian Patriarchal seat was transferred from Eastern Armenia to the west, to Cilicia where it remained until its return to Ejmiatsin (in 1441).

The Cilician period in the history of the Armenian people was marked by lengthy talks between the Diophysite Catholic and Orthodox Churches with the Armenian-Gregorian Church on the union of the Armenian Church with its Western sister Churches. The position of the Western Armenian Cilician Church has caused a storm of indignation in the East. A

¹⁵ Մեծին Վարդանայ Պատմություն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, p. 159. Areweltsi = Vardan Areweltsi = **Vardan the Great**. Universal History [Translated by **N. Emin**, Moscow, 1861 (in Rus.)]; **Յովհաննէս Իմաստասէրի** մատենագրութիւնը, [Եր., 1956] (Works of **Hovhannes the Philosopher**), Աշխատասիրութեամբ **Ա. Գ. Աբրահամեանի** [Prepared by **A. G. Abrahamyan**, Yer., 1956].

¹⁶ **Stepanos Asoghik**, Universal History, SPb., 1885, Chap. III, 48, p. 286 (in Arm.); **Ստեփանոս Օրբելեան** [**Stepannos Orbelyan**], p. 300-301. See: **Լէօ**, Հայոց պատմություն, հտ. 2-րդ, Եր. [**Leo**, The History of Armenia, t. II, Yer., 1967 (in Arm.)], p. 632, 633, 637.

long and stubborn struggle has began. In this cruel struggle, the resolute opponents of the union were the representatives of “Eastern Armenia” – “koghmark Arevelits” (“Eastern lands”), “Yerkirn Arevelits” (“Eastern country”) or “Mijnashkharh” (“Inland country”, meaning Armenia), or of the “Ashkharhn Gandzakay”, “Ashkharhn Parisosay” (“land of Gandzak”, “land of Parisos”), etc.

This is how Armenian social and political actors, writers, historians and theologians called it “Eastern Armenia”, counter to the “western country”, the “country called Seav Learn” or the Armenian Kingdom of Cilicia, implying, in particular, the country under the power of the Armenian Zakarid princes, of which Ani, Sanahin, Haghpata and the neighboring regions were part, as well as the regions, independent of the Zakarids, of the Artsakh and Syunik.

It is in this Eastern Armenia, that due to the partially peaceful conditions created by the Armenian-Georgian friendship, also included the south-western part of the “Gandzak region”, that is to say “Parisos”, where a rich Armenian culture began to develop. In the old and newly built churches, monasteries and convents, monastic schools, universities, and academies multiplied rapidly; monks were educated there, and at the same time science and literature flourished. Sanahin and Haghpata, Nor-Guetik and Khoranashat, Haghartsin and Kecharis, Havutsar and Ayri-vank, the “glorious city of Ani” and many other towns and monasteries, schools and scientific centers became important centers of decentralized and dismembered Armenian culture, in which, despite often difficult conditions, we see the sparks of the creative spirit of the Armenian people shining.

From the second half of the 11th century and until the end of the 13th century, among the tireless representatives of Armenian culture, we see the appearance of a large number of men of science and literature, of the Church, as well of educationalists of high qualification with the nicknames “Gandzaketsi”, “Parisostsi”, “Guetiktsi”, “Areveltsi”, in a word native of the “country of Gandzak”, of the “Eastern regions”, of the “country of Parisos” or of “Syunik”, that is to say of the traditional regions of the Eastern Armenia, where the traditionally Armenian population, the Armenian people laboriously created material and spiritual goods. Let us recall among these at least the Archimandrite Georg Urtshatsi (or Urtsatsi), his disciples the Archimandrite Hovhannes Sarkawag, Archimandrite David, son of Alawik, Archimandrite Grigor, son of Tokaker, the disciple of Hovhannes Sarkawag, Hovhannes Tavushetsi, Mkhitar Gosh, the disciple of the latter, his disciples the Archimandrites Martiros, Hovhannes Armanetsi, Vanakan, the disciples of the latter the Archimandrites Kirakos and Vardan, Grigor and Poghos, Markos and Sostenes, and many others¹⁷. The number of men of science and literature, ecclesiastics and social men have been educated in the universities of Ani, Haghpata, Sanahin, Tatev, Gladzor and other academic and cultural centers of “Eastern Armenia” is really impressive!

¹⁷ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, առաջաբանով, Եր., [1961], p. ԺԲ – XII (**Kirakos Gandzaketsi**, History of Armenia, Text prepared and preface by **K. A. Melik-Ohanjanyan**, Yer., 1961, p. XII).

By reading the names of these Armenian authors, natives of “Eastern Armenia”, in particular in the “country of Gandzak” and pars pro toto of the “country of Parisos”, any impartial reader would say that they were natives of a country or a region where the Armenians, compatriots of these authors, were in the majority. Indeed, these regions were part of the kingdoms of the Arsacids, Bagratids, Syunik and, later, of Zakarid Armenia.

However, Z. Bunyatov and his editor Z. Yampolsky do not fall into the category of impartial persons. They have their approach, their attitude to everything related to Armenians and Armenian culture, even thousands of years old. All it takes is the map they drew up of Transcaucasia in the 8th-9th centuries. It is with a magnifying glass or a lantern that one should look for the piece of land occupied by the Armenians. Historians of Armenia will have a serious word to say in all of this; as for us, we will limit ourselves to questions of a philological order and not yet in all its parts.

We will not touch all the authors of “the land of Gandzak” or “the city of Gandzak”, or even of the “land of Parisos” and the “land of the East”, but only two authors: **Mkhitar Gosh and Kirakos Gandzaketsi**.

We talked a bit about Mkhitar Gosh, author of the “*Code of Laws*”, clarifying and countering the pretentious arguments of Z. Bunyatov and Z. Yampolsky and their attempts to refute the Armenian origin of Gosh and legitimize him within the culture of Albania. However, it must be verified whether this is true, or if all the arguments of the aforementioned historians are only the fruit of their exacerbated fantasy. Perhaps Mkhitar Gosh has no connection with the Armenian people and their culture and we are wrong to attribute to him an Armenian origin?

According to Armenian historiographic sources, Mkhitar Gosh is a native of “the city of Gandzak”, son of Christian parents. After completing his studies in “Eastern Armenia” as well as in Cilicia, he twice earned the scientific title of “archimandrite” (=vardapet, doctor), he became famous in the country and made himself the reputation of **most prestigious archimandrite of “Eastern Armenia”**. By his personal qualities, his superior education and his deep knowledge in the field of science and the Armenian-Gregorian faith, he rose among the other archimandrites to become the spiritual father of the **Amirspasalar Zakare**, Armenian of the Gregorian faith. Nothing could take place in the Armenian Church or in the social life of Armenians without his knowledge and consent. No proposals from the mighty Zakare were accepted by the Armenian Ecclesiastical Council (nota bene) without Mkhitar Gosh’s approval. “**It is impossible for us to accomplish this without the great archimandrite**”¹⁸, declared the ecclesiastical council meeting in the capital city of Ani. On the other hand, the presence of Mkhitar Gosh had for Zakare a decisive importance in his initiatives in the field of spiritual culture. “**Since you have come**, Zakare once addressed to Mkhitar, **now I no longer need them**” (that is to say the ecclesiastical council with all its archimandrites, its bishops, etc. – **K. M.-O.**)¹⁹.

¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, p. 175-176 (**Kirakos Gandzaketsi**, Russian translation, p. 91-92).

¹⁹ Ibidem.

However, this did not mean that Mkhitar could by the will of the Amirspasalar Zakare trample on the laws, dogmas, and traditions of the Armenian Church. In this area **Mkhitar was a simple orthodox Archimandrite and had conservative views. The will of the Supreme Patriarch of the Armenian-Gregorian Church, of the Catholicos of all Armenians, and of the ecclesiastical councils was of decisive importance to him.**

Mkhitar was a great patriot of his native land, of his “Haykian [=Armenian] people” – «Հայկազունայր». “During his life he fought by his deeds and his words for the liberation of his people from the yoke of foreign invaders, and that is why he supported by all possible means Amirspasalar Zakare, trying to alleviate the heavy domination to which his compatriots were subjected, at the same time lecturing Zakare and his brother Ivane who had converted to the Diophysite confession of the Orthodox Church.

The best testimony to the ardent activities of Mkhitar Gosh are his many disciples, a whole Pleiad of archimandrites, writers, theologians, having continued the work of their master in the field of the enlightenment of their compatriots, as well as the precepts of his scientific and literary works, in the first place his *Code of Laws*.

As a great legislator, he compiled a *Code of Laws* that was human enough for his time. Its first chapter of Introduction to the *Code of Laws* is titled, according to some manuscripts: “Response to those who slander that there is no court in Armenia”. Let this be a “reminder” to them, “so that they have it constantly at hand, that they themselves understand and show it to the heterodox that we judge by a written code, so that their mouths are silenced and cannot reproach us”²⁰ and “**so that (the faithful) do not apply to the courts of other religions, on the pretext that we have no court**”, and in order to uproot this practice that have certain bishops, monks, priests, laymen and princes to alter justice **by partiality, greed or ignorance**”²¹.

What other documents do you need to prove that he is Armenian?

All this testifies to the worries and anxieties which deeply agitated the whole being of the great patriot and the compassionate teacher, of Archimandrite Mkhitar Gosh in his intention to alleviate the destiny of his Armenian people.

Mkhitar Gosh wrote a short chronicle of Albania. It is true. But must we conclude from this that this work is to a large extent ... a work of the literature of Albania, “written in the Grabar language”. According to this logic, all Armenian literary works (those of Hovhannes Sarkawag, Vanakan, Kirakos, Grigor Akanatsi (known as Monk Maghachia), Vardan Areveltsi, Abraham Kretatsi, Thovma Metsopetsi, Simeon Yerewantsi, and many authors), written in the old Armenian language (one must write clearly, and not “in Grabar”, as the author does, knowing that not every reader knows what “Grabar” means!) must be consid-

²⁰ Code of Laws by **Mkhitar Gosh**, Translation from ancient Armenian by **A. A. Papovyan**, Drafting, introduction and notes by **B. M. Harutyunyan**, Yer., 1954, p. 4 (in Rus.). In speaking of other religions, Gosh implies above all the Muslims to criticism of the religion of whom chapter XI of the Introduction is devoted, starting with the words: “for Muslims, although they recognize God the Father, they consider the Son as an invention, thereby offending the Father” and so on until the end of the chapter. See: **Mkhitar Gosh**, Russian transl. by A. Papovian, p. 25-27.

²¹ Ibidem, p. 4.

ered to a large extent works of the literature of the Caucasian Albania, Mongols, Persians, Tatars, etc. Mkhitar wrote a very brief chronicle of the history of Albania, while the authors mentioned devoted entire books to the Mongols, Persians, Tatars, etc.

Moral of the fable of the book by Z. Bunyatov: a historian should write only about his people, otherwise he will be enrolled in the literature of another people about which he spoke in his historical work!

About two hundred and fifty fables also belong to the pen of Mkhitar Gosh, in which he develops in allegorical form the same humanitarian ideas on kindness, honesty, justice, fidelity, the fight against parasites, etc. These fables supplement and elucidate to some extent certain details, processes, and methods of the composition of the *Code of Laws*.

The *Code of Laws*, fables and other small works or fragmentarily preserved works of Mkhitar Gosh are written, I repeat, in the ancient Armenian literary language Grabar, the official language of the Armenian Church and society of the time.

After all that has been said, what more can we add for these “doubting Thomases” to believe and to see?

Mkhitar Gosh is Armenian, and by his first name (Mkhitar which means “comforter”, a **name used only by Armenians**) and by his nickname (Gosh which means “with rare beard”)²²; moreover, he considers himself of Armenian origin, he wrote in the Armenian language of his time, wrote of his own accord, for “our Haykians” – «*հայկազնեայց*», i. e. for Armenians. Mkhitar Gosh himself is a true patriot, devoted to the Armenian land, an unsurpassed master of the Armenian faith, lawyer and legislator of the Armenian people, an authority recognized not only in Eastern Armenia, but in Western Armenia and the Armenian Kingdom of Cilicia... And suddenly all of this is so boldly disputed by Z. Bunyatov.

This fate of Mkhitar Gosh, as we have shown above, was shared by Kirakos “Gandzaketsi”, his younger contemporary and the disciple of Archimandrite Vanakan, himself a disciple of Mkhitar Gosh”. **This nickname is conventional**, as it does not exist in any bibliologic handwritten copy. This nickname was given to the historian by mistake by the first publisher of his *History*, Voskan Ter-Hovhannisyan (Moscow, 1858). The same title of the book was traditionally, but, perhaps, unreasonably, preserved by me in the critical edition of 1961 in Yerevan (see Preface of the critical edition, p. XXX).

Here we are not going to touch this baseless claim of Z. Bunyatov and his editor, whose direct source is the translator of the *History*, T. Ter-Grigoryan, who has altered one of the clearest and best texts preserved in the ancient Armenian literature. Incomprehensible alterations, expressions and sentences abound in the work of this unfortunate translator; one we talked about above: Kirakos is not a native of “the city of Gandzak”, but of “the country of Gandzak”, that is to say “of Parisos”²³.

T. Ter-Grigoryan, and Z. Bunyatov and his editor after him jumped at the bait and proclaimed Kirakos “great patriot of his hometown”... Kirakos calls it “great and magnificent city

²² Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ [Եր., 1946], p. 336 and following (Hr. Atsharyan, Dictionary of Armenian Proper Names, t. III, p. 336 and following).

²³ Կիրակոս Գանձակեցի, p. 116; Russian translation, p. 63. Comp. Preface, p. 6.

of Gandzak” (imprecise translation)²⁴. It is so. However, here is how he talks about this city of which they (T. Ter-Grigoryan and Z. Bunyatov) consider the Christian doctor Kirakos as a great patriot: **“It (the city of Gandzak) was a great enemy of Christ and his disciples, it blamed and slandered the cross and the Church, and condemned all monks and worshipers to desecration. That is why, as soon as the measure of its sins was filled up and the Lord heard the cry of its crimes, signs appeared, predicting its ruin”**²⁵. ... And the city remained deserted for four years! This is what the “great patriot of his hometown” is doctor Kirakos Gandzaketsi! Besides, where does Z. Bunyatov get the information that Kirakos lived in Gandzak? There is no such information in his *History*.

Kirakos Gandzaketsi considers himself of Armenian origin. He declares it more than once at the very beginning of his work and until its end: “our Armenian nation (genus)”, “our country of Armenia”, “on the genus of archers and on the ruin of our Armenian country” (« Վասն ազգին նետողաց եւ աւերման աշխարհիս Հայոց»)²⁶, etc.

On the contrary, he never writes in his book “our people of Albania” or “our country of Albania”, etc. In the *History* of Kirakos there is a small part, titled *Brief History, told below, of the region of Albania (=Aghvank)*. In this part there is no hint that he has any consanguineous kinship with the Caucasian Albanians; on the contrary, he touches the historical past and the present of the neighbors of the Armenian people, and this only because the “governors were subject to the Armenian kings and were under their power, and the bishops were ordained by Saint Gregory and his successors”²⁷, as for their people, they remained like us in the orthodox faith (that is to say the Armenian-Gregorian or Monophysite confession – **K. M.-O.**), which is why it is necessary to mention both peoples together²⁸.

Kirakos conducts his narration about Albanians in the third person.

This is how the literary, scientific, ecclesiastical, and preaching activities of Archimandrite Kirakos, conventionally named in ancient manuscripts Getiktsi, Areveltsi and, by the grace of V. Ter-Hovhannisyán, Gandzaketsi, are presented in his “*History*”.

And what will you say, citizen-historians Z. Bunyatov and Z. Yampolsky? Where did you get this illusory dream of albanization of this great social, political, and ecclesiastical man, renowned master and archimandrite of the Armenian Church? What real sources feed you and confirm you in your struggle for the Albanization of the Archimandrites of the Armenian Church and the men of science and letters of the Armenian people?

In this article, we have analyzed the aforementioned book by Z. Bunyatov, Doctor of Historical Sciences, in the aspect of Armenian sources, which he calls “in the Armenian language”, and of the auxiliary literature which was often used by him without prior verification of data from primary sources. But this is only the formal aspect of the author’s research methods. The scientific work itself is not sustained either from the scientific-method-

²⁴ **Kirakos Gandzaketsi** [Russian translation], p. 6.

²⁵ Ibidem, p. 119.

²⁶ **Կիրակոս Գանձակեցի**, p. 9; **Kirakos Gandzaketsi** [Russian translation], p. 15.

²⁷ This translation is bad. It will be better “successors to the throne”.

²⁸ **Kirakos Gandzaketsi**, p. 99 of the Russian translation.

ological or socio-political aspect. In addition, Z. Bunyatov staunchly departs from Marxist-Leninist methodology in issues of the study of social foundations and the history of the fraternal republics of the Soviet Union.

Soviet historiography should study the rudiments and the subsequent development of friendship and cultural relations of all peoples of the Soviet Union, including the Transcaucasian peoples: Albanians, Azerbaijanis, Armenians and Georgians, that have lived side by side for millennia in their native Transcaucasia. In a work of scientific research, the coordination of scientific plans is as necessary as the organized study of all the problems concerning the whole of Transcaucasia. This planning and carrying out of scientific studies are an essential necessity of Soviet society and a cardinal goal of Soviet science.

It is bitterly regrettable that Z. Bunyatov's study *Azerbaijan in the 7th-9th centuries* could not contribute to the development of this great goal not in the least degree.

* * *

This article was laid out when we received the first volume of the *Selected Works of I. A. Orbeli* (Moscow, 1968).

In the first section of the volume, a fundamental study of two architectural monuments of Aghtamar was published for the first time, and in the second section, a study devoted to Armenian fabulists of the Middle Ages.

In the brief lines devoted to Mkhitar Gosh, there are judgments based on an inaccurate translation of the Armenian text, because of which incorrect interpretations of Gosh's statements have crept in. We will deal with these questionable judgments in the next issue of the journal *Bulletin of the Archives of Armenia*^[29].

K. M.-O.

²⁹ [See: К. А. Мелик-Оганджян, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", – ВАА, 1969, № 1, p. 179-194 – Ed.].

THE ACTUAL ISSUES OF STUDYING OF ALBANIA-AGHVANK AND THE “BUNYATOVSHCHINA”

The well-known problematic nature of the civilization of Caucasian Albania is due to the fact that the information from historical sources about the population of the country with this name is contradictory at first glance. Greco-Roman sources of Antiquity and Armenian authors of the early Middle Ages under the terms “Albania” and “Albanians” designate the country and its population north of the lower course of the Kura River, while its southern bank is politically and ethnically included in the concept of “Armenia”. But after 428, Armenian sources use the same term to designate both the proper-Albanian regions on the left bank of the Kura and the two northeastern provinces of historical Armenia on its right bank: Artsakh and Utik, which, after the abolition of the royal power in Greater Armenia by the Sasanids in that year and its transformation into a marzpanate (governorship), were included in the neighboring governorship, called “Aran” – “Albania” – “Aghvank”.

A differentiated approach to the semantics of the terms “Albania” and “Albanians”, the definition of their real content for different eras in the categories of modern science is of paramount importance. But the ideas of individual historians about Albania, unfortunately, are far from an adequate reflection of the ancient reality. Sometimes speculative concepts arise that modernize and politicize the ancient and medieval history of Transcaucasia, presenting Albania as a monolithic civilization throughout the entire territory from the Caucasus Mountains to the lower course of the Araks River. The works of many Azerbaijani historians of the 20th century cover the history and culture of Albania in this way. According to their version, it was a monolithic ethno-political unit, located both on the left and on the right banks of the Kura, covering the ancient Armenian provinces of Utik, Artsakh, Paytakaran and Syunik (including the Nakhijevan and Goghtn provinces), and its population, allegedly formed into a separate ethnic group under the ethnic name “Albanians” beginning from the 4th-3rd centuries BC, retained its ethnic appearance until the late Middle Ages, if not until 1836, when the Gandzasar (“Albanian”) Catholicosate was abolished by decree of the Russian Tsar, and its dioceses were directly subordinated to the jurisdiction of the Ejmiatsin (“Armenian”) Catholicosate.

One of the main theses of this modernizing concept, which in the armenological literature received the very apt name of “Bunyatovshchina”¹ (“Bunyatovism”, from the name of Ziya

¹ See its criticism in: **К. А. Мелик-Оганджян**, Историко-литературная концепция З. Буниятова, – “Вестник архивов Армении” [ВАА], 1968, № 2, p. 169-190; **Idem**: Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, – ВАА, 1969, № 1, p. 183-198; **А. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Буниятова “Азербайджан в VII-IX вв.”, – “Историко-филилогический журнал” [ИФЖ, ՊԲՀ], 1967, № 1, p. 177-190; **А. Ганалаян, Л. Хачикян, А. Тер-Гевондян**, Об очередных размышлениях З. М. Буниятова, – “Вестник общественных наук” [ВОН], 1978, № 5, p. 95-104; **Б. А. Улубабян**, Еще одна произвольная интерпретация армянской “Истории страны Агван”, – ВАА, 1979, № 2, p. 219-232; **А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), – ИФЖ, 1987, № 3, p. 166-189; **Б. Арутюнян**, Когда отсутствует научная добросовестность, – ВОН, 1987, № 7, p. 33-56; **Idem**: Фальсификация на государственном уровне..., – “Вэм”, 2010, № 4, p. 24-57; **Ш. В. Смбабян**, Еще раз о южной границе

Bunyatov, Academician of the Academy of Sciences of the Azerbaijanian SSR), is the thesis of the existence of a single Albanian ethnic group, usually brought about in passing, without emphasizing its problematic nature and hushing up the arguments of scientists arguing with him, according to which the term “Albanians” meant not a single “Albanian” ethnic group, but only a meta-ethnic community, remaining a polytonym, i. e., the collective name of the population of political and administrative units with the name “Albania”². This is how Z. M. Bunyatov and colleagues³ bypass concrete facts and the most concrete arguments of their scientific opponents based on such facts.

Namely:

1. Before the formation of the Albanian kingdom on the left bank of the Kura (at the very beginning of the 1st century BC), its population, according to Strabo’s *Geography* (1st century AD), consisted of 26 tribes, each of which had their king and spoke their own language⁴.

Кавказской Албании, – ВОН, 1989, № 10, р. 3-17; **Г. Связян**, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, – “Вестник Ереванского университета”, 1989, № 2, р. 45-46; **П. М. Мурадян, Г. Х. Саркисян**, “Бунятовщина” не видно конца, – In: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, р. 146-158; **Г. С. Асагрян, Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **А. Маргарян**, “Хроника страны Алуанк” Мхитара Гоша, – In: К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ер., 1991, р. 214-224. Also compare: **Г. Степанян**, “Против азербайджанских фальсификаций истории восточного Закавказья”, – “Вэм”, 2009, № 1, р. 133-143; **Հ. Լ. Պետրոսեան**, Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնափրացման մեխանիզմը), – In: Ադրբեջանի պետական ահաբեկությունը եւ էթնիկական ցույմների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի գեկուցումներ. «Կանա» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Շուշի, 2010, р. 137-149; **Ա. Յ. Յակոբեան**, Բունիաթովականների «յայտնագործությունները» հայ միջնադարեան պատմության մեջ (Շարքի տեղորոշման օրինակով) որպես Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության դրսևորում, – There («Կանա» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4), р. 172-187; **S. G. Crombach**, Ziaa Buniatov and the Invention of an Azerbaijani Past, Amsterdam, School for Regional, Transnational and European Studies, 2019.

² See: **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., – In: Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, р. 327; **Т. Г. Папуашвили**, Вопросы истории Эрети..., Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Тбилиси, 1971, р. 6-7; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – “Кавказ и Византия”, вып. 1, Ер., 1979, р. 18; **Мовсэс Каланкатуаци**, “История страны Алуанк”, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984, р. 6, 176-177; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., р. 36-95; **Idem**: К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – *Albania Caucasia*, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, р. 129-137; **А. Акорян, А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow-Zagreb, 1988, р. 1-10; **И. Г. Семенов**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, р. 14.

³ **З. М. Бунятов**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965; **К. Алиев**, “Кавказская Албания” (I в. до н. э. – I в. н. э.), Баку, 1974; **И. Г. Алиев**, О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа, Баку, 2002; **Ф. Дж. Мамедова**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005.

⁴ **Strab.** XI, 4, 6.

2. In the east, the ancient Albanian kingdom extended to the Caspian Sea (from the mouth of the Kura to the Derbent pass), and numerous Greco-Roman sources literally refer to the population of its coastal region as “Albanians”. But at the beginning of the 3rd century AD the entire eastern, coastal side left the kingdom, and after that, mentioning the specific tribes of the separated territory, the sources no longer call them “Albanians”. Hence, it follows that until the 3rd century within the kingdom of “Albania” there was no consolidation of numerous tribes into a single ethnic group, and each tribe retained its own separate endo-ethnonym (self-name), under which it appears in the sources⁵.

3. By the end of the 5th century, with the administrative strengthening of the Sasanian marzpanate “Albania” / “Aran”, which in 428-451 included, in addition to the Albanian kingdom itself (abolished for 2.5 decades only in 461/462) and small kingdoms of mountain tribes on the territory of the eastern half of ancient Albania (abolished at the same time), as well as two northeastern provinces of the former kingdom of Greater Armenia on the right bank of the Kura (Artsakh and Utik), the choronym “Albania” was adopted by the Armenian population of the right bank as the name of their country. And already Movses Khorenatsi, an author of the end of the century, interprets both names of the country (Armenian “Agh-“Aghvank” and Iranian “Aran”) on the basis of right-bank Armenian cultural and linguistic realities. He connects the first with the nickname of Sisak, the legendary progenitor (eponym) of the population and princes of the Armenian province of Syunik-Sisakan, the grandson of the legendary progenitor (eponym) of Armenians Hayk – “Aghu” (in Armenian – “meek”, “soft”), and the second – with the name of the first, also legendary governor of the northeastern marzpanate of the Armenian kingdom in the interflaves of the Kura and Araks (“from the Yeraskh river to the fortress called Hunarakert”) of Aran – also a descendant of Hayk⁶. And this shows that by the end of the 5th century there was no single ethnic group on the left bank of the Kura, while the term “Albanians” still did not become an ethnonym, remaining a collective name-politonym for the population of “Albania”.

4. And, finally, the direct descendants of the proper-Albanian tribes, the modern Lezgin-speaking peoples of the southeastern regions of Daghestan and the northern regions of Azerbaijan (Lezgins, Udins, Tabasarans, Tzakhurs, Aghuls, Ruthuls, Kryzes, Budughes, Haputlies, Khinalughes, Aliksies, Jeks, etc.) developed over the centuries under their own endo-ethnonyms, i. e., out of touch with the collective name “Albanians”.

Bypassing these facts, Azerbaijani historians argue with the “concept of Armenian researchers”, contending that the *History of Albania* (hereinafter – *HA*) of the author of the

⁵ See in detail: **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, p. 106-107; **Idem**: “Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье”, – “Вестник арменоведения”, 2015, № 2 (Yer.), p. 69-83.

⁶ See: **Մովսիս Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ **Մ. Աբեղեան** եւ **Ս. Յարութիւնեան**, Տիֆլիս, 1913, p. 113. We emphasize that Aran (appointed by the Armenian king Vagharshak) is called the first governor notice of the Armenian region and is upraised to the progenitor of the Armenians Hayk. By the way, Khorenatsi seldom upraised Armenian princes of his time to the progenitor of Armenians, refusing such (one might say, confidently “Armenian”) genealogy to such powerful families as Bagratunis, Artsrunis, Mamikonians, Amatunis, Muratsans, etc.

10th century Movses Daskhurantsi⁷ (whom they stubbornly call only *Kalankatuatsi* /=*Kaghankatuatsi*/ and consider an author of the 7th century) talks about a separate “Albanian people”, different, in particular, from the Armenian people. But such argumentation reveals only the unwillingness of the authors to consider the peculiarities of the reflection of ethnicity in the minds of medieval people and replaces the scientific understanding of the ethnos with ancient ideas and terminology. We must recall that in the medieval worldview, the consciousness of political-administrative and especially confessional-diocesan affiliation dominates over the consciousness of proper ethnicity. Emphasizing the latter is rare⁸, most often expressed in various indirect data; therefore, modern science only based on a comprehensive analysis determines what is hidden under this or that term: an ethnic, or just a potestary community.

Indeed, medieval authors understood by “Albanians” a separate people, in any case, a certain community.

In fact, the Artsakh author of the end of the 10th century Movses Daskhurantsi (in late manuscripts and early literature also called *Kaghankatuatsi*) wrote the history of the “country of Albania” and the “Albanians”, to whom he undoubtedly included himself. But what is hidden under these terms in the modern scientific understanding?

It is well known that in 428 the Shahanshah of Iran Varahran (Bahram, Vram) V Gur abolished the royal power of the Arsacids in the Persian part of Greater Armenia (which had a thousand-year history of independent statehood, but in 385/387 AD was divided between the Roman empire and state of the Sasanids) and by the same decree created three new administrative units in Transcaucasia – marzpanates-governorships – under the former names “Armenia”, (Armen), “Iberia” (Varjan) and “Albania” (“Aran”, “Ran”, “Aghvank”, “Rani”). In addition, for unification reasons, the northeastern province of the country Utik was cut off from the Armenian marzpanate (in the lower interflaves of the Kura and Araks) and included in the neighboring Albanian marzpanate⁹. Two decades later, Shahanshah Yazdegerd II, during his anti-Christian persecution of 449-451, included in the latter and another northeastern province of Armenia: Artsakh.

Thus, the entire territory from the lower courses of the Araks and its tributary, the Hakari (with the former provinces of Armenia Utik-Artsakh) to the Caspian Sea and the Caucasus Range (with its Derbent or Jalgan mountain branches descending to the sea, to the

⁷ Critical edition: Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ Վ. Առաքելեանի, Եր., 1983. Compare last translations: The History of the Caucasian Albanians by **Movsēs Daxurantsi**, Translated by **C. J. F. Dowsett**, London, 1961; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбагыана**, Ер., 1984. See more details about the work: **Հ. Ն. Ալիևեան**, Մովսէս Դաւիթուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 150-272.

⁸ Such a rare example is the words of the historian Ukhtanes (end of the 10th century), who characterizes the Georgian Catholicos of 7th century Kyryon as “an Iberian by country and by tribe” («աշխարհաւ եւ ազգաւ ի Վրաց»). See: **Ուխտանէս եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, p. 3.

⁹ At the same time (anyway, not later), the former Armenian province (pitiaxšate) of Gugark was included in the Iberian marzpanate.

south of which there were small kingdoms of the ancient Albanian mountain tribes) became one administrative unit of the Sasanian state, a marzpanate-governorship, a “shahr”, a “country”, originally, with its center in the capital of the proper-Albanian kingdom, in the city of Kapaghak – Kabalaka¹⁰. The jurisdiction of the Albanian Church, which was founded by the Illuminator of Armenia Gregory (Grigor Lusavorich) as an episcopate with its center in the capital Kapaghak, also extended to this entire territory, from the late spring of 315. Near the royal summer residence of Bagavan, along with 370 thousand Armenians, Grigor baptized in the Aratsani River the Albanian king (apparently, Vachagan I Arsacid), who also arrived in Armenia at the invitation of King Trdat III, and together with him sent the first bishop of the country, Thomas (from Lesser Armenia, “from the small town of Satala”). Approximately in 462, this episcopate acquired the status of an archbishopric-Catholicosate, and its center moved from the capital of the kingdom, abolished for a quarter of a century, to the capital of the Albanian marzpanate, to the city of Chor-Derbent (also Chogh).

By the end of the 5th century, as a result of the strengthening of the said administrative system, a new territorial semantics of the terms *Aghvuank'*, *Hayk'* and *Virk'* was formed in the Armenian sources, by which they began to designate the corresponding marzpanates.

At the beginning of the 6th century the residence of the Albanian governor was moved from Chor-Derbent to the newly built capital, to the city of Partaw, i. e. from the left bank of the Kura to the Armenian right bank. Approximately at the same time, the residence of the Albanian Catholicos was also moved from Chor to Partaw¹¹. At the beginning of the 7th century (by the resolutions of 616-618 Persian Assembly) the institutions of the “Princes” of Armenia, Iberia and Albania were formed, embodying the relatively broad autonomy of the Christian population of the governors in the non-Christian state of the Sasanids (later – in the Arab Caliphate). The residence of the “Prince of Albania” was also located on the right bank of the Kura, in Partaw and Gardman.

As a result of these displacements, the political, spiritual and cultural centers of the marzpanate found themselves in the environment of the right-bank, Armenian population of the “country of Albania”, which for this reason felt itself to be the sovereign master of this “country”. On the basis of all this, a feature of self-consciousness, which is very characteristic of the ethno-dispersed groups of the population of the Middle Ages (separated from the main part of the ethnic group by political and administrative borders), was formed, which we call the “Albanian worldview” of the Armenian population of Albania. It is characterized by the following views of the Armenians of the right-bank Albania: a) a certain pejorative attitude towards the left-bank, actually Albanian population of the marzpanate as some kind of “non-Albanians”; b) the idea that their country, including the right bank of the Kura, was always called “Albania” (and not from 428); c) a certain opposition of their princes and

¹⁰ This kingdom was formed at the very beginning of the 1st century BC and, headed by the royal dynasty of the Arsacids appeared in it at the end of the 3rd century, also existed as part of the Albanian marzpanate (with a break in 461/462-485). It was finally abolished, to all appearances, by the decree of Shahanshah Kavad in 523, together with the kingdom of Iberia-Kartli.

¹¹ Movses Daskhurantsi erroneously dates this last event to 552.

Church (as “Albanian”) to the corresponding institutions of the Armenian marzpanate (as “Armenian”)¹².

The last side of the “Albanian worldview” of the Armenian population of Albania is the result of a certain stage in the development of social relations. In its original form, it appeared only in the *History of 684*, and reached its apogee in the 10th century, in an era of political fragmentation and feudal strife. One of the goals of the restored Armenian kingdom by the Bagratids at the end of the 9th century was the reunification of all the proper-Armenian regions, which is why the old (Artaxiad and Arsacid dynasties times) name of the state “Greater Armenia” was restored. Initially, the Bagratids managed to bring their eastern borders to Partaw. However, their kingdom soon disintegrated into separate feudal estates headed by the Bagratids and other Armenian princely families. The response to the centrifugal aspirations of the influential feudal lords of various regions of Armenia was expressed through programmatic historical writings, praising the respective princely families and insisting on their right to sovereign reign¹³. In their struggle for “freedom” from the Bagratids and the Armenian Catholicosate, which supported their unifying policy, the secular and spiritual rulers of the right-bank Albania had a very powerful help: their areas were part of the “country of Albania”, and this was recorded in a five-century tradition. Movses Daskhurantsi made an attempt to create a comprehensive history of “Aghuank”, i. e. “Albania” and “Albanians” in this epoch¹⁴, presenting it as the history of a separate country with its own people, in order to confirm the right of the secular and spiritual feudal lords of the Armenian right bank of the Kura to rule in “their” country in royal and patriarchal grandeur, just as the Bagratids and Armenian Catholicoses rule in “Armenia (Hayk)”.

To reveal the ethnic picture of the region of interest to us, the study of *HA* is of paramount importance. Movses Daskhurantsi, a native of the Armenian right bank of the Kura,

¹² These views are reflected by Movses Daskhurantsi and his sources. Among the latter there are three relatively lengthy works by anonymous authors of the 6th-7th centuries, written in right-bank Albania and transcribed verbatim in *HA*. This is the Tale of Vachagan (in Armenian – Վաչագանի վեպ, in Russian – Повесть о Вачагане, in French – Conte de Vatchagan, in German Vatschagans-Erzählung), in chapters I, 16-23 of *HA*, composed between 500-502; the History of Catholicos Viroy, in chapters II, 9-14 and 16, composed between 630-632; the History of 684, in chapters I, 27-30, II, 18-45, composed in 684. For details see: **К. А. Каграманян**, Источники Истории страны Агванк: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1973, p. 15-22; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 177-211; **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Եր., 2020, p. 66-67, 148-156. Separate scientific-critical texts of these sources are published by us, see: **Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, p. 51-112; **Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պետպէս անցից տիեզերահեծ տազնապին, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, p. 369-414; **Անանուն**, 684 թուականի պատմութիւն, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, p. 795-895.

¹³ For more details about this trend, see: **Ն. Ադոնց**, Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հացունի, – «Անահիտ», 1938, № 13 (Paris), p. 86-87.

¹⁴ At present, one can speak of a relatively exact date for the writing of the *HA* between 976-982 or 982-988. See: **Ա. Յակոբեան**, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, – «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Եր., 1986, p. 142-143; **Idem**: Албания-Алуанк..., p. 215-216, 222-223; **Idem**: Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., p. 249.

managed to collect the excerpts available to him from the works of other Armenian authors mentioning “Aghvank” and its right-bank and left-bank regions, add documentary materials and various legends¹⁵ at hand, related exclusively to the right-bank shrines, slightly modify them¹⁶, arrange all this in chronological order and, clearly imitating Movses Khorenatsi (who wrote the history of “Hayk”, i. e. “Armenia” and “Armenians”, from Adam to the 5th century), outline the history of “Aghvank”, starting from the legendary first man to his contemporary, the king Hovhannes-Senekerim of “Albania” (Parisos, on the right bank of the Kura). And all this is without any connection with Albania itself, its tribes, languages and true history, although the historian considers the left bank of the Kura an integral part of the “country of Albania”. Being a bright bearer of the so-called “Albanian worldview” of the Armenian population of Albania, Movses Daskhurantsi, with all his cultural and ideological continuity, features of the historiography school, source base and, of course, language, remains in the culture and self-perception of the Armenian medieval ethnos. These same moments, on the other hand, determine the true ethnic face of Albania in the 10th century in modern scientific understanding.

The author of the *HA* represents the right-bank regions as the center of his country and uses various pejorative epithets to designate the left-bank proper-Albanian population («*հիւսիսայինքն*» – “northerns”, «*զվայրենի եկամուտ ազգա*» – “wild alien peoples”, «*զվայրասուն ազգն Կաւկասու*» – “wild people of Caucasus”), and repeats those that had been in sources (for example, «*բարբարոսական ազգք*» – “barbarian people”, «*այլազգի ազգուն*» – “alien people”, «*խուժադուժ սարոտնեացն*» – “savage mountain dwellers”, «*Գարգարացիքն եւ Կամբիշիքն*» – “Gargarians and Kambitshians”), including all five pejorative epithets with which Movses Khorenatsi characterizes the Albanian language, for which Mashtots, with the help of Albanian Benjamin, created (“letters for the guttural, savage, humming, breaking language of Gargarians” – «*...կոկորդախաւս, աղխազուր, խժական, խեցքեկազունի լեզուին Գարգարացւոցն*»). While Daskhurantsi expounds the last fact very inertly, without any enthusiasm for the fact that once letters were created for the language of the “Gargarians” of Albania Proper.

Apparently, due to their inviolable convictions, Daskhurantsi continues to upraise his contemporaries, the princes Aranshahiks (who had already become kings in Parisos and

¹⁵ The most important for the historian was the legend of the Apostle Elishay, which arose in the 7th century (for the first time we meet the name of Elishay in the History of 684. In that time, the Albanian Church began to prove its full equality with the Armenian, which had already declared itself a Patriarchate. Like many churches striving for autocephaly, the Albanian one began to build itself up to Jerusalem and a fictitious apostle (we do not find such a trend either in the Tale of Vachagan, written in the beginning of the 6th century, or in the History of Catholicos Virov, written between 630-632). This aspiration was condemned under the Albanian Catholicos Simeon and the Armenian Catholicos Elia Artshishetsi by the Partaw Church council of 704, which confirmed the traditional status of “First among equals” for the Armenian Catholicosate. But in the 10th century Movses Daskhurantsi again insists by all means on the apostolic origin of his church and its equality with the Armenian one.

¹⁶ Not always successful, since it often becomes a clear falsification of documents, of course, if we treat this with modern (and not medieval) criteria for approaching sources.

Khachen by that time), to the legendary Hayk, (through Aran and Sisak) progenitor of the Armenians. Speaking about “his” people, using the possessive pronoun or the Armenian article *-u* (we, I, this), he, like his sources, uses exclusively the terms “East” and “Eastern” (“we, the Eastern”, “to us, the Eastern”, etc.), meaning “East of Armenia” and “eastern Armenians”, and never the term “Aghvank”¹⁷. In the text of the Armenian chronograph of the 7th century Philon Tirakatsi, which goes back to the *Genealogy* of Hippolytus of Rome and which lists the peoples who had a written language, the author of the *HA* adds “Albanians” from himself (Chap. I, 3, p. 6) and, at the same time, rewriting the history of Movses Khorenatsi about the creation of letters for the Albanian language, he retains all five pejorative epithets of the source characterizing it (Chap. II, 3, p. 117; III, 23/24, p. 342), and in Chap. I, 27 (p. 95-96), rewrites the legendary *History of 684* about Mashtots, who taught the Holy Scripture to “wild tribes of the Caucasus ... in their language”. Thus, the historian clearly dissociates himself from the proper-Albanian writing, despite the fact that he may have known about the existence of works in this language.

So, the work does not contain any data linking the “Albanians” of the *HA* with the Albanians proper. Under the “Albanians”, whom Movses Daskhurantsi, in the criteria recognized and allowed in this era, opposes to the “Armenians”, he means the main (Christian) population of the “Country of Albania” from the Araks River to Derbent, the entire flock of the Monophysite Albanian Church, that is, the Armenians of the right bank and the Christian Albanians proper of the left bank of the Kura, armenianized to a very small extent (only in part of the written culture). Thus, due to the complex of analyzed reasons, the historian clearly manifests a typical medieval feature of self-consciousness, when in terminology it is not ethnicity itself that becomes decisive, but Church-jurisdictional affiliation and the confessional-diocesan aspect dominate over all the others.

Both other Armenian and foreign synchronous sources contain either concrete or indirect data, which make us consider the population of right-bank Albania in the era of Movses Daskhurantsi, to be Armenian. Hovhannes Draskhanakerttsi, Catholicos of Armenia in 898-924/929, talking about his trip “to the country of the eastern Aghvank, to the great prince Sahak [Sevada]” (lord of Gardman and Parisos on the right bank of the Kura) and “to King Atrnerseh (the kingdom “Aghvank-Albania” of Armenian and Byzantine sources, “Hereti” of Georgian and “Shakkin” of Arabic authors on the left bank), notes that “they were from our people and the flock of our pasture” («*զի եւ նոքա ի ժողովրդենէն մերսէ եւ խաշն արաւտի մերոյ էին*»)¹⁸. It is clear that when saying “from our people”, Draskhanakerttsi meant the lord of Gardman and Parisos on the right bank of the Kura (on an ethnic basis); and saying “the flock of our pasture” about the King of Aghuank-Hereti-Shakkin (son of Grigor Hamam Bagratide) on the left bank (according to religious confession).

¹⁷ This fact is extremely remarkable, given the inveterate nature of traditional terminology and the adherence of Movses Daskhurantsi himself to it; it could well not have existed.

¹⁸ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ**՝ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, p. 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանէանի, – «Մատենագիրք Հայոց», հւ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, Chap. XLIV, p. 492.

The testimonies of foreign authors on this issue are especially noteworthy, since they were generally free from the influence of traditional Armenian terminology and stated the situation based on direct acquaintance with the country. Pseudo-Zacharias Rhetor, a Syrian author of the 6th century, said that in the country of the Huns in the North Caucasus, the “Armenian bishop” Makar and others preached who arrived “from Aran”, i. e. from Albania¹⁹. According to Constantine Porphyrogenitus, emperor and historian of the 10th century, the official letters of the Byzantines to the princes of Khachen and Sevordik on the right bank of the Kura, as well as to other Armenian princes, were addressed “to Armenia”²⁰. Arab authors of the same epoch call the Armenian princes of Arran (Albania) precisely “Armenian batriks”²¹. At the same time, Pseudo-Zacharia, speaking about the five Transcaucasian countries, reports that “Aran” is inhabited by a believing people with their own language²², meaning, of course, the proper-Albanian population on the left bank²³.

¹⁹ Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori** vulgo atscripta, II. Edidit **E. W. Brooks** (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 84, Syr. 39), Louvain, 1921, p. 215-217; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, p. 166-167; **Л. Յ. Տէր-Պետրոսեան**, Մաշտոցեան աւանդները եւ Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում, – ՊԲՀ, 1981, № 1, p. 107-119.

²⁰ **Constantini Porphyrogeniti imperatoris** De Ceremoniis aulae Byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 687-688; **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բիզանդական արքունիքի արարողությունների մասին. Գիրք II, Թարգմ. քնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները **Հ. Բարթիկեանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բիզանդական աղբյուրներ, Բ), Եր., 1970, p. 152.

²¹ See: **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, p. 214; **З. М. Бунятов**, Азербайджан в VII-IX вв., p. 311, 324, 325, 329.

²² Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori**..., p. 214; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, p. 165.

²³ Let's pay attention to another important fact. **Al-Istakhri**, who wrote his work in 930, testifies that in addition to the Persian and Arabic languages used in Azerbaijan, Armenia and Arran, “in the country of Dabil” (=Dvin) they spoke Armenian, and “in the country of Barda’a” (=Partaw) – in Arran (see: СМОПЖ, вып. XXXVIII, ч. I, Тифлис, 1901, p. 12, 100). The reports of Ibn Hawqal and al-Muqaddasi, who wrote in 977-978 and 985, go back to this primary source, but the first one paraphrases “the inhabitants of Dabil ... [and] ... of Barda’a” in the appropriate place, and the second – “in Armenia ... [and] ... in Arran”. Without delving into the essence of al-Istakhri's text, some scholars believed that in the 10th century Arran was spoken mainly by the inhabitants of the city of Partaw and its environs (see: **J. Marquart**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, 1901, S. 117; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., p. 305; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, p. 310; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда..., p. 29). However, actually it is clear that al-Istakhri did not mean the region of Partaw by “the country of Barda’a”, as Ibn Haukal misunderstood his phrase, but the whole country of Arran, which, according to the medieval tradition, was named after its administrative and political center, as al-Muqaddasi correctly understood his source. To decide whether the entire population of Arran or only some of its specific areas spoke “Arran” (along with Persian and Arabic), is possible only by analyzing the totality of source facts known to us. And such an analysis shows that the area of functioning of the Aranian-Albanian language (apparently, already only oral) was only the proper-Albanian left bank of the Kura.

Based on the theoretical principles of ethnographic science in the second half of the 20th century²⁴, it seems possible to more specifically raise the question of the ethnic processes that took place in Eastern Transcaucasia from the ancient period to the 11th-13th centuries, i. e., before the era of the appearance in the region, on a large scale, of an ethnic group of Turkish-speaking tribes. It has already been noted above that in the Albanian kingdom, which arose in the beginning of the 1st century BC, as a result of the unification of 26 tribes on the territory from the Kura to the Caucasus Mountains and the Derbent Pass, there was no consolidation of the diverse population into a single ethnic group, and the polytonym “Albanians” remained the collective name of this group (like the modern polytonyms “Indians”, “Daghestanis”, etc.). Of course, one should also be aware that the centuries-old functioning of the kingdom until the 5th-6th centuries on the left bank of the Kura should have contributed to some kind of consolidation – ethno-mixation of the tribes inhabiting it (by the way, mainly dating back to the Proto-Lezgin ethno-linguistic basis) and the establishment of certain communities in political self-consciousness, in spiritual culture. That is, it is highly probable that on the left bank of the Kura there would have existed some kind of meta-ethnic political community²⁵ that had a certain prospect of consolidating into an ethnos. All this allows us to speak about “/properly/ Albanians”, “/properly/ Albanian civilization” and mean the noted meta-ethnic community under the term “Albanians” in ancient and early medieval sources.

The administrative strengthening of the Sasanian state’s Albanian government contributed to the formation of a more or less unified political, economic and cultural life in the “country of Albania” from the Araks to Derbent and some interethnic integration-unification of its own Albanian and Armenian population. And at the same time, the prerequisites for an alternative opposition of the culture of the proper-Albanian tribes on the left bank and the very homogeneous culture of the Armenian right bank of the Kura were revealed, while the future turned out to be for the right bank. The shift of the political and ecclesiastical centers of Albania to the right bank, the gradual recognition of Armenian as the only official language of the Albanian Catholicosate²⁶, the ethno-cultural and linguistic disunity of the Alba-

²⁴ See, for example: **С. А. Токарев**, Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии), – Вопросы философии, 1964, № 11, p. 43-53; **В. И. Козлов**, О понятии этнической общности, – “Советская этнография”, 1967, № 2, p. 100-111; **С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров**, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, – “Расы и народы”, вып. 2, Москва, 1972, p. 8-30; **М. В. Крюков**, Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза, – “Расы и народы”, Вып. 6, Москва, 1976, p. 42-63; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983; **Ա. Նալչազեան**, Էթնիկական հոգեբանություն, Եր., 2001, p. 8-67.

²⁵ About the term, see: **С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров**, Метаэтнические общности, – “Расы и народы”, вып. 6, Москва, 1976, p. 15-41; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, p. 81-83.

²⁶ The official written languages of the Albanian Church during the Kapalak and Chor periods of the Bishopric-Catholicosate were Albanian and Armenian. The functioning of the first in this role is proved both by the information of narrative sources (the historian Ghevond reports in the 8th century the existence of an Albanian translation of the Gospels, and in the “Book of Epistles” there is information about the presence of a resolution of the Dvin Church council of 506 also in Albanian language), and general conceptions (Albanian writing could have been created primarily to meet the Church needs of the country of Al-

nian tribes led to a reduction in the spheres of functioning of the written-literary Albanian language, to the preservation of the already passive process of consolidating the proper-Albanian ethnic community, and to a wide perception by the left-bank Christian population of the Armenian written culture of the right bank²⁷. The Muslimization of the part of the proper-Albanian tribes (mainly in the eastern and central regions of the country), which began during the period of Arab rule, finally transformed the process of their consolidation into a rather intensive ethnoconsolidation of only the remaining Christian group, taking place in the western regions of the country (Shaki, Hereti) and leading to the formation of the *Udin* ethnic group in the 9th-10th centuries. Henceforth, the rest of the proper-Albanian tribes developed on a Muslim ethno-cultural basis under their tribal ethnonyms-self-names (endo-ethnonyms), being influenced by Muslim Arab and Persian cultures (and after the 11th century, to a lesser extent, Turkish). From now on, one can speak not about the Albanian civilization, but already about the cultures of its heirs.

The ethno-consolidation of the Udins in the era of the weakening of the Arab Caliphate can be judged on the basis of the unique information of the Armenian author of the early 10th century, Catholicos Hovhannes Draskhanakertsi. In one of the passages of his *History of Armenia*, written towards the end of his life (in the 920s), he lists the peoples neighboring Bagratid Armenia from the Caucasus Mountains and after the Egers (Lazika-Abkhazia) and Gugars (Sanaria-Kakhetia) he names Utians (“Uteatsik”)²⁸, i. e., the population of the coun-

bania). The functioning of the second in the same role is proved both by specific material (the presence in Jerusalem of the inscription of the Albanian king Esvatēn in Armenian), and by the fact of the cultural influence of Armenia on Albania and the status of the “First among equals” of the Armenian Church in relation to the Albanian (as a consequence of this – the ordination by the Armenian Patriarchs of the Catholicoses of Albania, the cultural movement of the era of Mashtots, etc.). The termination of the functioning of Albanian as the official written language of the Partaw Catholicosate can be seen from the analysis of the programmatic documents of the Albanian Church at the beginning of the 6th century: The Tale of Vachagan and “Aḡuēn Canons”, in which the right-bank spiritual center of the “country of Albania” rises in every possible way, and the Kapalak and Chor periods of the Church are actually completely hushed up.

²⁷ After the 6th century, during the next centuries the written Albanian language still continued to function in the proper-Albanian Christian communities as the language of the local Church service. On the left bank of the Kura, about ten inscriptions in this language have been preserved (for the corpus of Albanian inscriptions, see: **S. N. Mouraviev**, *Trois études sur l'écriture albanienne*, – *REArm.*, t. 27, 1998-2000 /Paris/, p. 1-74). And the 1990s an Albanian-Georgian palimpsest was also discovered in the monastery of St. Catherine in Sinai, thanks to which specialists can read quite large fragments of the ancient Albanian Synaxary. See: *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Vol. I-II, Edited by **J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J. - P. Mahé**, Turnhout, Brepols Publishers, 2008; **Ch. Renoux**, *Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.)*. Essai d'interprétation liturgique, Turnhout, 2012.

²⁸ Text of the passage: “...our neighbors are the peoples that live around us: the Greeks and Egers, and the Gugars and Utians are the northern tribes living at the foot of the Caucasus, believing that they will be able to deprive the evil Ostikan of a reason to [invade] them if he will not find a single well-organized city, town and village, each at the borders of his country, they tried to seize and destroy everything, ruin and raze to the ground”. See: **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝ Պատմութիւն Հայոց**, p. 256 (see also pp. 140, 161, 178 for similar information about the same “Utians”); **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, Chap. LII, p. 516; **Иованнес Драсханакертци**, *История Армении*, Пер. с древнеармянского, вступит. статья и комментарий **М. О. Дарбинян-Меликян**, Ер.,

try of Shaki-Hereti (the so-called “Second Albanian Kingdom”), which, therefore, appears under an ethnonym that has come down to our time. It should be borne in mind that the historian had to know the realities of this region well, since in one of the previous sections he writes about his stay during his wanderings in the possessions of the king of Albania (Shaki-Hereti) Atrnerseh (son of Hamam the Pious), “in the north-east of the Caucasus”, where he moved from the right-bank principality of Parisos and from where he later moved to Kakhetia²⁹.

Therefore, although the information of the author is so far sporadic³⁰ (the next mention of the Udins is already in the well-known *Petition of the Udins to Peter I* dated March 20, 1724 in Armenian: “we, – the Aghuvans, and by the nation Utis... [literally – «աղուվանք ... ազգաւ նւախք»]”), its authenticity is beyond doubt. And the fact that the ethnonym Utis-Udins is not found in other medieval Armenian authors’ works can be easily explained by the fact that due to the lack of specific contexts (which were those of Hovhannes Draskhanakertsi and the authors of the letter to the Russian Tsar) they continued to be satisfied with the possibility of designating the Udins under the traditional ethno-potestative term “Albanians”.

At the same time, judging by the *HA* data, the era of increased centrifugal aspirations contributed to the strengthening, at least in some groups of the ruling classes of Utik and Artsakh, of the so-called “Albanian worldview”, turning it into the “self-consciousness” of the Armenian population of Albania. The latter is characterized by the absolutization of the concepts “Albania” and “Armenia” up to the antithesis “we – they” and the tendency to use

1986, p. 182; **Yovhannēs Draxanakertc’i**, Histoire d’Arménie, Introduction, traduction et notes par **P. Boisson-Chenorhokian**, Lovanii, 2004, chap. LII, p. 295.

²⁹ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** Պատմութիւն Հայոց, p. 217 (“therefore, by the command of the Lord, wandering from city to city, I arrived in the Eastern region – Ałuank, to the great prince Sahak and to their king Atrnerseh, which is in the north-east of the Caucasus...”); **Յովհաննու Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Chap. XLIV, p. 492; **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Chap. XLIV, p. 161; **Yovhannēs Draxanakertc’i**, Chap. XLIV, p. 264.

³⁰ Although it is interesting that the Arab historian al-Mas’udi, who also visited Albania, in 943 calls the Christian population of the Shakkīn kingdom a separate tribe (although he uses only the ethno-potestary term Shakkians): “The Shakkians, a tribe of the Christian faith, are located near the Sanaria kingdom: “The king of the Shakkians, when we wrote this book, was the son of Hamam Adarnase [Adzar-Narsa ibn Humam], as he was called” (see: **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей, – СМОМПК, вып. XXXVIII, p. 57; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, p. 211). By the way, in the same sense, one can interpret the note of “Geography” by the author of the 13th century Vardan Areweltsi: “Gargaratsik’ [var. Gugaratsiik’, Gavgaratsik’, Gogaratsik’, Gumaratsik’] are Shaki” (see: Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, Քննական հրատ. Հ. Պերպերեանի..., Բարիդ, 1960, p. 10; comp. **Г. Гумба**, Кавказская Албания по “Ашхарацуйцу” Вардана Вардапета /XIII в./, – ВОИ, 1986, № 9, p. 64-73). Here the term “Gargaratsik’” should be understood not as a tribal name (as is sometimes hastily done on the basis of a superficial perception of proper-Albanian tribal ethnonym), but a later foreign name (exo-ethnonym) of the population of the Shaki region (=the former so-called Second Albanian Kingdom) that had already passed through the process of Udi ethnoconsolidation, which arose on the literary basis (i. e. on the basis of the well-known pejorative epithet “Gargarian”, given to the speakers of the Albanian language by Movses Khorenatsi).

peculiar self-names “Eastern” and, to a lesser extent, “Albanians”³¹. At the same time, it should be considered that this process took place in parallel with the interethnic integration of the right-bank Armenian and the left-bank proper-Albanian Christian population. Movses Daskhurantsi himself is already inclined to present the product of this integration as a single community. Based on the foregoing, the prospect of the formation of a political-confessional meta-ethnic community of “Albanians” or “Eastern” (on the Armenian ethno-cultural basis) and its transformation through ethnic separation into a new, derived from the Armenian subsidiary ethnos, perhaps, should be considered real³².

But the available facts allow us to confidently say that such a potential prospect was not destined to materialize. In addition to cultural and humanitarian reasons, the weakening, disintegration and abolition of the central kingdom of the Armenian Bagratids, and soon the conquest of the Seljuk Turks and the weakening of the political power of the Armenian secular nobility both in the central provinces of Armenia and on the periphery, led to the subsidence of feudal strife and the ethnic separation tendencies based on them. Thus, already the sources of the 11th-12th centuries testify that during the existence of the traditional terms “Armenia” and “Albania”, corresponding to the dioceses of the two Catholicoses, the ethno-political community of the population was fully realized both in Armenia and in Albania. Thus, a native of the western regions of the Armenians’ settlement, Matteos Urhayetsi (12th century), who used the work of the author of the 11th century Hakob Sanahinetsi, calls Albania with the remarkable term “Deep Country of Armenia” (*«յաշխարհն Աղուանից, որ ասի*

³¹ In this aspect, it is quite characteristic that Movses Daskhurantsi, rewriting the text of Philon Tirakatsi about the ascent of peoples to one or another descendant of Noah, where the Armenians are ascended to the grandson of Japheth Torgom (Togarma by Hippolytus of Rome), adds “Albanians” to the list, and there, which speaks of another grandson of Japheth Kitius (in HA – Kitur, Chap. I, 2). The choice of this candidacy of the “ancestor” turns out to be not entirely successful, because in the source, Kitius was the ancestor of the Cypriots and some islanders. And this fact is also very important, since it shows how seriously considered (and in the modern scientific understanding – justified) was Daskhurantsi’s tendency to present his “Albanians” as a separate people. It is clear, by the way, that the last term did not acquire proper ethnic semantics (it did not become an ethnonym), also due to the process of the “Udi” ethno-consolidation of Christian Albanians proper on the left bank of the Kura. The same important role was played by the fact that the first feature of the so-called “Albanian worldview” of the Armenian population of the right bank of the Kura continued to be a certain pejorative attitude towards the left-bank proper Albanian population, as to some kind of “non-Albanians”.

³² It is true that this possibility should not be taken as absolute, if only because in medieval Transcaucasia, the commonality of language was also recognized as an important ethno-differentiating feature. For example, the Georgian author of the 10th century Giorgi Merchul identifies his homeland with the territory where “Church services and prayers are performed in the Georgian language” (see: **Георгий Мерчул**, *Житие св. Григория Хандэтийского*, Введение, издание, перевод **Н. Марра**, СПб., 1911, p. 123). It should also be taken into account that during its apogee, this trend did not even cover all sections of the ruling elite. Let us recall, for example, the information of Constantine Porphyrogenitus that the diplomatic messages of the Empire to Khachen and Sevordik in the 10th century contained the official formula “to Armenia”, or what Movses Daskhurantsi calls “Kingdom of Albania” the left-bank kingdom of Hamam the Pious Bagratuni, restored in 894, and does not call like that the kingdom of Parisos, which was proclaimed in the interval 973-977, and this despite the fact that the story of the magnificent coronation of Hovhannes-Senekerim Aranshahik there is undoubtedly the final chord of his programmatic work (comp. **Ա. Յակոբյան**, *Արքայաստոհներն ու իշխանաստոհները...*, p. 238-239).

Խորին աշխարհ Հայոց»³³. While Mkhitar Gosh, a native of an Armenian family from Gandzak on the right bank of the Kura, ranks the possessions of the Armenian princes of Artsakh to the “Armenian kingdom” («թագաւորութիւնն Հայոց»), deposed by the “Elamites” (=Muslim rulers)³⁴. Due to all this, the exo-ethnonym “Albanians” also continued to remain only a generalizing name for the entire Christian population (both ethnically Armenian and actually Albanian-Udin) of the former “Albanian” government – the flock of the “Albanian” Catholicosate.

Analyzing the ethnic processes in Albania, one should specifically take into consideration the problem of the ethnic composition of the right-bank provinces of Utik and Artsakh. According to some scholars, the population of these regions was originally related to the proper-Albanian tribes on the left bank of the Kura and allegedly became Armenianized due to their long stay in the composition of the kingdom of Greater Armenia³⁵. But in the studies of recent decades, the point of view is more and more convincingly proved, according to which the population of the right bank of the Kura was Armenian already from the era of the formation of the Armenian ethnos, therefore, it is not entirely correct to talk about its armenization³⁶. This version is based on the Armenian tradition of the 5th century, in particular, on the information of Movses Khorenatsi and Agathangeghos, who elevate the princes and the population of Utik and Artsakh to the legendary Hayk, progenitor of the Armenians. Strabo’s message is also indicated, which says that during the reign of Artashes I and Zareh in the 2nd century BC the population of Armenia was monolingual. It is also argued that the territory of Utik and Artsakh was part of the Armenian kingdom already in the era of the Yeruandid dynasty (6th-2nd centuries BC) as an inheritance received from the Biainili-Urartu state³⁷.

It should be noted that the traditional point of view of the first half of the 20th century is based more on academic tradition than on any specific facts revealed autogenously, and not

³³ See: **Մատթէոս Ուռեայեցի**, Ժամանակագրութիւն, [Կազմեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Ն. սրկ. Տէր-Միքայէլեան], Վաղարշապատ, 1898, p. 230. Also see p. 3-5, 17, 81, 220-221. Comp. **Ա. Զակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմեր..., p. 290-291.

³⁴ See: Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, p. 23. Also see: **Մխիթար Գօշ**, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրութեամբ՝ **Խ. Թորոսեանի**, Եր., 1975, p. 1, 25, 283.

³⁵ See for example: **Н. Я. Марр**, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, – “Известия” Императорской АН, СПб., 1916, № 15, p. 1379-1408; **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908, p. 230; **И. А. Орбели**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, с. 214; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., p. 304; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., p. 46-47; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, p. 11, 18.

³⁶ See: **А. Ш. Мнацаканян**, О литературе Кавказской Албании, Ер., 1969, p. 15-64; **Յ. Ս. Աճառեան**, Նոր հայեացք աղուանագիտութեան բնագաւառում, – “Armeniacas”: Mélanges d’études arméniennes, Venice, 1969, p. 289-315; **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981, p. 63-80; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 9-84.

³⁷ For more details, see: **Յ. Կարազեղեան**, Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում): Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, հտ. I, 1, Եր., 1998.

under the influence or to support the prevailing view. The latter was formed on the basis of the initial interpretation of the newly discovered *HA* (with the first editions of 1860 in Paris and in Moscow) as the history of that same Albanian (Albanian proper) people, about which the science of the 17th-19th centuries was well aware from ancient and early Armenian sources as inhabitants of only the left bank of the Kura³⁸. On this basis, the Japhethic concept of Academician N. Marr had the idea that initially the entire northern half of the Armenian Highlands was inhabited by Iberian-Caucasian tribes, which eventually moved north. In modern science, the concept itself is rejected, but the idea of the allegedly original population of Utik and Artsakh has remained, thanks to the traditional dubious localization on the right bank of the Kura of the Albanian tribes of Gargarians and Utians, the first on the banks of the Karkar River, the latter in the province of Utik or at least in the canton (gawar) Uti-Arandznak (=Uti Proper).

On the basis of a consolidated analysis of ancient and medieval sources, it has already been proved that the Albanian tribe of the Gargarians did not actually exist, and the term “Gargaratsi”, which goes back to the name of the tribe of men, according to ancient legends, allegedly neighboring the female tribe of the Amazons, in Armenian sources (see Movses Khorenatsi and in the *History of 684*) was used as a pejorative epithet to designate the entire population of Albania proper, i. e., the meta-ethnos of “Albanians”³⁹. As for Utik, the relationship of this toponym with the ethnonym of the Udi people can be considered possible. However, it is important to consider other specific source studies facts. Thus, ancient sources mention several names of tribes with the “uti” component, but they all refer to the territory east of the Caucasus Range; these are the “Utiis” of Strabo and his followers, the “Udins” of Pliny the Elder and the “Udis” of Claudius Ptolemy on the Caspian coast to the north from the Derbent Pass, as well as Pliny’s “Utidors” to the west of them (based on their localization and archaeological material, these tribes can be attributed to the circle of Albanian proper – Lezgin-speaking)⁴⁰. At the same time, in the west of Albania, in the area of residence of modern Udins, ancient authors do not mention any Uti/Udi tribe, although it could be retrospectively restored on the basis of the late medieval situation and the fact of the probable prevalence of the analyzed ethnonym among the Lezgin-speaking tribes. With all this, the same ancient sources mention the province Utik of Greater Armenia, but only in the form of “Otena”/Ὠτηνή⁴¹. By the way, in many ancient manuscripts of early Armenian sources, the name of the province also appears in the form “Awteatsik” (=Oteatsik’). The difference between the components *uti*- and *ote*- is quite obvious, and this shows that although the province may have received its name from some Lezgin-speaking tribe “Uti”, who lived in

³⁸ See, for example, **А. Яновский**, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 97-136, 161-203; **Абаскули-Ага Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3, 8-9, 26.

³⁹ See: **Ա. Յ. Յակոբեան**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբիւրների, – ՊԲՀ, 1982, № 4, p. 116-130; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 56-74.

⁴⁰ See: **Strab.** XI, 8, 8; **Plin.** Nat. Hist. VI, 38-39; **Ptol.** Geogr. V, 8, 23.

⁴¹ **Plin.** Nat. Hist. VI, 42; XII, 28; **Ptol.** Geogr. V, 12, 9; **Steph. Byz.** s. v. Ὠτηνή, Ὠβαρηνή.

the central region of the province of Uti-Arandznak (i. e. “Uti Proper”)⁴², already in the ancient period it was not realized.

The same is shown by the analysis of the Armenian tradition. Using the term “Utik” (which means both Utia and Utians) or its variants (“Uti”, “Uteatsik”, “Utiakan”), early authors indicate that it refers specifically and only to the right bank of the Kura, modern Udins are mentioned in sources (also Armenian) from the 10th century and only to the north of the river. In the 5th century, Movses Khorenatsi elevates the “Utians” – the princes and the population of the province – to the legendary progenitor of the Armenians Hayk, grandson of Japheth (by the way, in the 10th century, this information is repeated by Movses Daskhurantsi; see: *HA*, Chap. I, 4).

Thus, starting from the ancient period, the connection of the population of the province with the proper-Albanian tribes (even if it is allowed) was not realized. Therefore, if we think that some tribe related to the Albanians with the name “uti/udi” (the third or fourth Lezgin-speaking tribe with this name) lived on the southern bank of the Kura, then it must be stated that it participated in the ethno-genesis (in the ethno-mixation) of the Armenian people (end of which dates back to the first half of the 7th century BC⁴³), only leaving its ethnonym on the name of the area of its settlement – the canton of Uti-Arandznak.

But even this version should be treated with great caution, given the archaeological material known to us. The fact is that on the lower left bank of the Kura, a very peculiar archaeological culture was recorded, called by scientists “Yaloylutepic”, attributed to Albanian tribes and dating back from the 5th century BC to the first centuries AD⁴⁴, while on the right bank (in Artsakh and Utik, including the territory of the Uti-Arandznak canton), experts ascertain the spread of the so-called “Culture of jug burials” (dating from the 6th-5th

⁴² The author of Armenian Geography of the 7th century uses the term “Arandznak” several more times (“Asia-Arandznak”, “Arandznak Egeray” etc.), and in all cases it means that small part of the political and administrative unit from which the latter got its name (see: **Անանուն /Է դար/**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – «Հանդես ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա, 2013, Col. 83, 96, 117, 132; comp. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1836, p. 285). Let’s notice that Babken Harutyunyan, Hovh. Karagyozyan, Ruben Tarumyan and others are trying to identify the semantics of the toponym “Utik’ / Otena” on an Indo-European-Armenian language basis. See: **Յ. Կարազեղեան**, Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), p. 185 (as «ոտն» – “the foot of the mountain”); **Р. Тарумян**, Этимология некоторых названий, имеющих отношение к Кавказской Албании, – Международная конференция “Албания-Алуанк-Арран: проблемы этно-политической истории и христианской культуры”, Yerevan, 2012 – https://www.academia.edu/9089263/Попытка_этимологии_некоторых_географических_названий_имеющих_отношение_к_Кавказской_Албании (as *ut – “light”, “East” → “Easterns”; comp. “Austrians” – Österreich).

⁴³ About datation, see: **Ա. Յակոբեան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնապատկությունները, – «Վեմ» համահայկական հանդես, Եր., 2013, № 1, p. 34-69; **Idem**: Հայկական լեռնաշխարհում քիսգիների եւ խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրության փորձ. – In: «Հայկազունիներ», Եր., 2013, p. 181-205.

⁴⁴ See: **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Нидж и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, p. 439; **О. Ш. Исмизаде**, Ялойлутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., p. 62-66.

centuries BC to the 4th century AD), which area actually covers the entire territory of the state of Greater Armenia⁴⁵, i. e. characterizes the Armenian ethnos of the Antic era. It is also necessary to take into account the fact that the complexes of characteristic features of material culture, revealed by archaeological analysis, are developed over a very long time, as a rule, several centuries; therefore, the formation of the ethnic border along the Kura, which led to such obvious differences in archaeological cultures, can be dated to a much earlier time than the 7th-6th centuries BC.

Undoubtedly, Azerbaijani historians who are adherents of “Bunyatovshchina” (“Bunyatovism”) ignore all the above analysis of Albanian studies for quite understandable political reasons, primarily because of the sometimes poorly disguised claims to Armenian (and not only) history and culture. Their method is the outright distortion of these sources, their publication with unceremonious omission of passages that present the opposite picture (in particular, with the terms “Armenia” and “Armenians”), inappropriate “restorations” of texts, substitution of terms, streams of baseless assertions⁴⁶. But given the objective complexity and problematic nature of the material itself (due to the ambiguity of the terminology of ancient sources described above), overcoming the anti-scientific claims of “Bunyatovshchina” is productive through truly scientific, tireless criticism. In this aspect, the profound critical appeals to this problem by the luminaries of classical Armenian studies of the 20th century, who acted in a certain sense as the “border guards” of our historical homeland, are truly invaluable. They prevent the danger of penetration of the ideas of “Bunyatovshchina” into international historiography (on which, to a certain extent, big politics is also based).

Academician Karapet Melik-Ohanjanian also belongs to this brilliant pleiad of classical armenologists. Therefore, the reprinting in this book of his lengthy critical article *The Historico-Literary Conception of Z. Bunyatov* seems to be extremely useful, exclusively relevant and timely.

А. Н.

⁴⁵ See: **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., р. 62-63; **Г. А. Тирацян**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, р. 62-63; **И. А. Бабаев**, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982, р. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, р. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – “Вестник Института истории археологии и этнографии”, 2010, № 4 (Баку), р. 90-97; Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963, р. 205 (on this archaeological map, both cultures are marked with different colors, and the border between them clearly follows the course of the Kura River).

⁴⁶ See, for example, in the article of Prof. **Paruyr Muradyan**: Как издавались Путешествия (р. 120-127) and in other materials of the collection: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990.

KARAPET MÉLIK-OHANDJANIAN

**LA CONCEPTION HISTORICO-LITTÉRAIRE
DE Z. BOUNIYATOV**

Auteur du projet et compilateur *Vahan Mélik-Ohandjanian*
Éditeur *Alexan Hakobian*

« Edit Print » maison d'édition
ÉREVAN 2025

DE LA PART DE L'AUTEUR DU PROJET

Ce livre réimprime en cinq langues l'ouvrage de 1968 de l'académicien arménien Karapet Mélik-Ohandjanian (1893-1970), son article en russe: *La conception historico-littéraire de Z. Bouniyatov*, qui révèle en détail les faits de distorsion de l'histoire et de la culture de l'Arménie et de l'Albanie du Caucase dans la monographie *L'Azerbaïdjan aux VIIe-IXe siècles*, publiée à Bakou par cet historien-orientaliste azerbaïdjanais.

L'auteur de la biographie de K. Mélik-Ohandjanian *L'inlassable fervent de l'arménologie* était Vardan Dévrikian (1964-2023), l'ancien directeur de l'Institut de Littérature nommé d'après Manouk Abégghian, docteur en sciences philologiques, qui, malheureusement, n'a pas vu notre livre à l'imprimerie. Et la préface « *Problèmes réels de l'étude de l'Albanie-Aghvank et la « Bouniyatovchtchina »* » a été écrite par l'éditeur de ce livre Alexan Hakobian, docteur en histoire, chef du Département de l'Orient Chrétien de l'Institut d'Orientalisme. Ces textes ont aussi été traduits en quatre langues.

Le livre contient également des portraits d'ancêtres de K. Mélik-Ohandjanian d'origine mélik-princièr et des photographies liées à sa vie, ainsi que des illustrations de miniatures et de manuscrits arméniens médiévaux, d'églises et de khatchkars d'Artsakh, et des documents fournis par l'Institut d'Archéologie et d'ethnographie de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie, du Maténadaran nommé d'après M. Machtots, de l'Institut-musée du Génocide arménien et de l'expert monumentaliste Zohrab Erkoyan. Les cartes de l'Arménie ancienne ont été fournies par le cartographe Rouben Galtchian, docteur d'honneur de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie.

Pour la création du livre consacré à l'œuvre de K. Mélik-Ohandjanian des renseignements très précieux et d'autres matériels nous sont accordés par Vahé Thorossian, vice-directeur du Maténadaran, PhD en sciences historiques, Armen Malkhassian, chef du département des Archives du Maténadaran, PhD en sciences historiques, Mary Kéchichian, collaboratrice du même département et Haïk Hambardzoumian, chef de la maison d'édition du Maténadaran, PhD en sciences philologiques, docteur en science de l'art, professeur Hravard Hakobian, par les Archives nationales d'Arménie et par le Musée d'art et de littérature nommé d'après Yéghiché Tcharents. La publication du livre a été facilitée par la petite-fille de Bagrat Mélik-Ohandjanian, frère de Karapet Mélik-Ohandjanian, docteur en sciences médicales Nana Poghossova, Mikaël et Ara Martirossian, petits-fils de Mikaël Mélik-Ohandjanian, frère de Karapet Mélik-Ohandjanian et nos amis assistants Stépan Davtian et Haïk Guévorkian.

Les textes ont été traduits par: Anahite Haroutiounian, Aïda Tcharkhtchian, Arousyak Israëlian, et Elza Guévorkian. Et pour la conception sur l'ordinateur et la mise en page du livre, nous remercions Armen Ivanian, Arpiné Srapian, Sarguis Chahinian, Aïda Tonoyan, Varsenik Erkoyan, Tigran Tcharfalakian, les spécialistes de la société « Cardimpex » Lilite Koupalian, Arthur Davtian et Nariné Guevorguian, spécialiste de premier plan de la maison d'édition « Edit Print »..

La correction des textes arméniens a été faite par Anahite Haroutiounian, PhD en sciences philologiques, et par Armen Khatchatrian, chef du département scientifique du musée d'histoire militaire « Mère Arménie » du ministère de la Défense de la République d'Arménie, des textes russes – par Dmitri Antonov, l'arrière-petit fils de Gourguen Mélik-Ohandjanian, docteur en sciences historiques, académicien, professeur de l'Université des Sciences Sociales d'Etat de Moscou, le proche parent de Karapet Mélik-Ohandjanian, des textes anglais - par Loussiné Grigorian, professeur d'anglais de l'Académie d'administration étatique de la République d'Arménie, des textes français – par Amalya Chahoumian, guide-traducteur du Maténadaran, et par Armen Khatchatrian, chef du département scientifique du musée d'histoire militaire « Mère Arménie » du ministère de la Défense de la République d'Arménie, et des textes allemands - par Otto Yoh. Luchterhandt, docteur en droit, professeur à l'Université de Hambourg, avec le soutien bienveillant de la prosatrice Annemarie Brown, docteur en sciences médicales, et de la wegnerologue Manouchak Markossian.

V. M.-O.

L'INLASSABLE FERVENT DE L'ARMÉNOLOGIE

« Celui qui a communiqué avec lui au moins une fois, n'oubliera jamais la lumière qui irradie de cette personne, le rayonnement qui vient de lui et qui est caractéristique d'un Artiste, et non d'un Savant froid et indifférent.

K. Mélik-Ohandjanian n'est pas seulement un scientifique-artiste, un arménologue et orientaliste, un linguiste et traducteur, auteur d'ouvrages philologiques précieux, mais aussi un Maître, un Maître de tous les Maîtres. Ses élèves nombreux et très différents les uns des autres, savent qu'il est impossible de tout simplement apprendre de lui. Pour apprendre de lui, il faut avoir une loyauté filiale et un dévouement sans bornes. Il est inutile d'être simplement son étudiant, il faut devenir son fils ».

Parour Sévak

Karapet Mélik-Ohandjanian a été l'un des plus remarquables et brillants représentants de la génération qui a suivi Manouk Abégghian, Hratchia Atcharian, Hakob Manandian et Thoros Thoramanian, Léo, Nicolas Adonts et les autres coryphées de l'arménologie classique. De même que beaucoup de ses collègues aînés, il a reçu une instruction classique en Allemagne, ce qui lui a permis de maîtriser plusieurs langues et d'examiner divers problèmes scientifiques dans un contexte plus vaste de relations interdisciplinaires. De même que ses aînés, il transmettait ses connaissances à ses collègues plus jeunes et à ses élèves commençant leurs activités scientifiques dans divers domaines des études arméniennes. Par la suite, tous se souvenaient de leur maître avec grande reconnaissance.

Karapet Mélik-Ohandjanian est né le 20 février 1893 (4 mars d'après le nouveau style) au village Kaler de la province de Meghri dans la nombreuse famille noble d'Aghabek et de Noubar Mélik-Ohandjanian. En 1910, l'oncle de Karapet, Parsadan Mélik-Ohandjanian, qui était procureur à Elizavetpol (Gandzak) l'a pris sous ses soins et emmené à Gandzak, où Karapet a fréquenté l'une des écoles privées locales, puis le gymnase masculin de la ville (auparavant, Parsadan avait pris aussi chez lui Bagrat, le frère aîné de Karapet, qui est devenu ensuite médecin infectionniste émérite de l'Arménie).

Grâce aux efforts constants de son oncle, en 1903, Karapet a été admis au Séminaire Lazarian de Moscou (Institut Lazarian (Lazarev) de langues orientales), au Département des classes élémentaires, qu'il a terminé en 1911. Entre 1912-1914, il a étudié au Lycée spécial d'orientalisme du Séminaire où la langue et la littérature arméniennes étaient enseignées par Karapet Koussikian. Sur le conseil de ce dernier, il a décidé de se consacrer aux études arméniennes. A l'Institut Lazarian, les professeurs de Mélik-Ohandjanian étaient les célèbres orientalistes Agafanguel Krymsky, Fyodor Korch, Alexandre Vesselovsky, Vladimir Gordlevsky et d'autres.

En 1913, au cours de la soirée solennelle, organisée à l'Institut Lazarian à l'occasion du 1500e anniversaire de la création de l'alphabet arménien et du 400e anniversaire de l'imprimerie arménienne, Karapet, alors âgé de vingt ans, a présenté un rapport sur l'imprimerie arménienne. Sur le conseil de Karapet Kostanian, il a écrit en novembre 1913 l'étude *La famille princière des Mamikonians selon Faust de Byzance, historien du Ve siècle*

(en russe) qui a été publiée en 1915 dans les « *Ouvrages* » (« *Troudi* ») du Département orientale de Moscou de la Société Impériale d'archéologie¹. Pour la présentation d'un rapport sur ce même thème, il a été élu membre correspondant de la Société (présidente-comtesse Praskovya Uvarova).

Comme prix pour le rapport susmentionné, au début de juin 1914, les professeurs et les enseignants de l'Institut Lazarian ont envoyé K. Mélik-Ohandjanian en Allemagne (à l'Université de Marbourg) pour y approfondir ses connaissances en langue allemande et étudier le sanscrit chez le professeur P. Jensen. A cause du début de la Première Guerre mondiale, l'Allemagne ne lui a pas permis, en tant que recrue du pays ennemi, de retourner à Moscou et il a été contraint à rester jusqu'à la fin de la guerre.

À Berlin, il a vécu dans l'appartement d'Avetik Issahakian – *Berlin, Wilmersdorf, Nassauische Strasse 32^{II}*, — qui était parti pour Genève et avait laissé son appartement à Karapet et à un autre étudiant arménien. Au cours de ces années, le jeune savant a copié le manuscrit du roman d'Issahakian « *Ousta Karo* » (« *Maître Karo* »), afin qu'en cas de malheur, au moins un exemplaire soit conservé. Sur l'intermédiaire de Joseph Markwart, arméniste mondialement connu, entre 1915-1917, Karapet a fréquenté les cours des Facultés d'Orientalisme et de Philosophie de l'Université de Berlin comme auditeur libre et y a perfectionné ses connaissances en langue perse ancienne, en art et littérature de la Grèce antique, histoire de Rome et littérature syriaque.

A. Issahakian correspondait de Genève avec K. Mélik-Ohandjanian et informait aussi Parsadan Mélik-Ohandjanian. Trois lettres d'Issahakian nous sont parvenues, dont la première date du 25 février 1915. L'écrivain y communique que Karapet va bien, mais « qu'il sera contraint à rester en Allemagne jusqu'à la fin de la guerre »².

Durant les années passées en Allemagne, K. Mélik-Ohandjanian a profondément souffert du Génocide des Arméniens en Turquie Ottomane. Il a participé aux activités arméno-philas commencées par Josef Markwart, Johannes Lepsius et Armin Wegner. Il a inscrit dans son *Livre de mémoires (Houchamatian)* les échos arrivés en Allemagne du Génocide des Arméniens, dont des fragments ont été publiés sous le titre *Feuillets de mon Houchamatian*³.

À la fin de 1919, avec 1555 prisonniers de guerre arméniens, il a été renvoyé dans sa patrie. Arrivé en Arménie le 20 février 1920, il a commencé à travailler au Ministère des arts et de l'éducation de la RSSA, tout en enseignant au Gymnase masculin d'Erevan. À Berlin, K. Mélik-Ohandjanian avait fait en 1915 la connaissance du futur révolutionnaire Hovsep Lazian et, après la soviétisation de l'Arménie, il a commencé, avec l'aide de Lazian et d'Achot Hovhannissian, à travailler à la Direction d'instruction politique de l'Armée Rouge comme Directeur du Département de la culture et de l'instruction, ainsi que comme

¹ Le manuscrit de cet article est conservé au Musée d'art et de littérature nommé d'après Yéghiché Tcharents, dans le fond d'archivage de Karapet Kostanian.

² A. Issahakian, *Œuvres complètes. Lettres (1889-1923)*, Er., 2020, p. 260-261 (en arm.).

³ Voir «Edjmiazine», 1965, № II-IV, p. 36-39.

rédacteur du journal « *Karmir Banak* ». En outre, le savant donnait des cours de littérature arménienne et de langue allemande à l'Université populaire d'Arménie.

C'est dans les années 1930 qu'est commencée l'active carrière scientifico-pédagogique de K. Mélik-Ohandjanian. Comme l'écrit Aram Ghanalanian : « Entre 1930-1937, K. Mélik-Ohandjanian était secrétaire scientifique de l'Institut des sciences d'Arménie, de l'Institut d'Histoire de la culture matérielle, de l'Institut d'Histoire et de littérature, chef des Départements de Littérature ancienne et de Folklore des mêmes instituts »⁴.

Ces années d'activités scientifiques ont coïncidé avec les solennités consacrées au millénaire de la naissance de Ferdowsi et de la création de l'épopée *Les Fous de Sassoun*. Les connaissances acquises en Allemagne dans le domaine des études perses et du folklore lui ont permis de participer activement à ces solennités, ainsi qu'aux programmes scientifiques organisés à cette occasion.

À l'occasion du millénaire de la naissance du grand poète perse, K. Mélik-Ohandjanian a présenté deux articles fondamentaux : *Ferdowsi et les motifs épiques de la Perse dans le Chah-Namè et la littérature arménienne* et *Rostam Zal*⁵. Même aujourd'hui, ces deux articles n'ont pas perdu leur rôle de point de référence sous l'aspect textologique et d'étude de sources, ainsi que d'un certain nombre d'aspects théoriques dans le domaine de l'étude des relations littéraires arméno-perses. Armanouch Kozmoyan, docteur en philologie, écrit au sujet des articles en études perses de K. Mélik-Ohandjanian : « Depuis les années 1930, K. Mélik-Ohandjanian a formulé la thèse, devenue à présent actuelle et fondamentale, relative à ce que l'« influence » n'est pas un emprunt passif, mais une sorte de qualité nouvelle, introduite par une perception créative, un système de valeurs et de critères esthétiques d'un peuple donné, adapté à son originalité ethno-culturelle »⁶.

Yéghiché Tcharents, étant chef du Département artistique des Éditions d'État, s'était adressé en 1932 à Manouk Abéghian dans le but de réaliser l'édition scientifique complète des versions de l'épopée *Les Fous de Sassoun* (*Sasna tzerer*). Étant d'accord, Abéghian a demandé l'aide de K. Mélik-Ohandjanian. Ils ont regroupé de manière adéquate et réuni les versions imprimées, orales et récemment inscrites, connues à l'époque, et élaboré les principes de leur publication scientifique. Jusqu'en 1930, on n'avait inscrit aucune version dont le narrateur fût né au Sassoun et que la version fût narrée en dialecte du Sassoun. En 1932, K. Mélik-Ohandjanian a inscrit les deux premières versions de ce type à Thaline. Il a inscrit six autres versions, dont l'une narrée par Manouk Thoroyan, natif d'Alachkert, connue comme l'une des meilleures et des plus prolixes versions inscrites des *Fous de Sassoun*. De ces huit versions, inscrites par K. Mélik-Ohandjanian, quatre ont été publiées dans le pre-

⁴ Karapet Aghabeki Mélik-Ohandjanian. Biographie-Bibliographie, Compileur **R. A. Babadjanian**, Préface de **A. T. Ghanalanian**, Er., 1978, p. 10-11 (en arm.).

⁵ **Ferdowsi**. Recueil consacré au millénaire de la naissance du poète, Er., 1934, p. 1-116 et 159-230 (en arm.).

⁶ **A. Kozmoïan**, Classification des relations littéraires arméno-iraniennes dans l'héritage scientifique de K. Mélik-Ohandjanian, – « The Countries and Peoples of the Near and Middle East » (ՄԱՍԻՄ), vol. XXXII/I, Er., 2019, p. 335-336 (en arm.).

mier tome des *Fous de Sassoun* en 1936, et les quatre autres, dans le premier livre du deuxième tome, publié en 1944.

K. Mélik-Ohandjanian, se trouvant au pic de sa carrière scientifique, est devenu victime des répressions de 1937. Il a été exilé en Oural, à Tcheliabinsk, d'où il est revenu en 1942. Toutefois, il lui était interdit de vivre à Erevan. Il a vécu à Kirovakan (actuel Vanadzor), puis à Kanaker. Iossif Orbéli a adressé des pétitions en faveur de K. Mélik-Ohandjanian, mais ce n'est qu'en 1946 et avec la permission d'Anastase Mikoyan qu'il a commencé à travailler à l'Institut de Littérature nommé d'après M. Abégghian et à enseigner à l'Institut pédagogique russe d'Erevan.

C'est dans ces conditions pénibles qu'en 1944, année du décès de M. Abégghian, il est devenu possible de réaliser l'édition scientifique du premier livre du tome II des *Fous de Sassoun*. Ce n'est qu'ensuite, en 1951, et d'après les principes élaborés avec M. Abégghian qu'a été publié le deuxième livre du tome II, grâce auquel s'est achevée l'édition scientifique complète de toutes les versions inscrites auparavant. Pour ce tome, K. Mélik-Ohandjanian a composé « la généalogie de toutes les versions, l'index des noms propres et le complet indicateur des sujets, il a préparé la carte géographique de la propagation de l'épopée »⁷.

Comme résultat de l'analyse comparative de l'historiographie arménienne et des croyances perses anciennes, de la transmission réciproque de ces dernières avec le folklore arménien, en particulier avec les représentations mythologiques, K. Mélik-Ohandjanian a publié entre 1945-1947 trois articles, dans lesquels il a fait un certain nombre de précisions historico-philologiques. Le vaste article fondamental, intitulé *Les satellites et les représentants de Mithra-Mihr*, est consacré aux interrelations des mythes et des croyances avec l'épopée nationale arménienne⁸.

Un certain nombre d'articles et de préfaces écrites par K. Mélik-Ohandjanian pour différents livres sont importants non seulement du point de vue des questions qui y sont examinées, mais aussi sous l'aspect de la présentation de principes méthodologiques. Le savant a avancé des principes déterminés d'analyse qui peuvent être également appliqués dans la solution d'autres problèmes identiques. Ainsi, dans l'article *Deux fragments de l'Histoire d'Arménie de Movsès Khorénatsi (nuances philologiques)*, avant de présenter deux précisions textologiques en relation avec l'œuvre de Khorénatsi, il a souligné l'idée que les textes de divers ouvrages médiévaux arméniens sont précisés non seulement d'après les manuscrits anciens eux-mêmes, mais aussi à l'aide des diverses lectures contenues dans les fragments conservés dans différents recueils manuscrits (Lectionnaires («*Ճաշնոց*»), Typicons («*Մարտիրոսանոց*»), Synaxaires («*Յայտնականություն*»), etc.). Plus loin, il a cité un fragment de l'*Épître du Patriarche Sahak au pieux César Théodose*, conservé dans l'*Histoire d'Arménie* de Khorénatsi, le comparant avec le manuscrit № 8382 du Maténadaran Machtots qui est un *Recueil de chants de fêtes (Tonakan)*, copié en 1456⁹. Il est à noter que l'introduction de

⁷ Karapet Aghabeki Mélik-Ohandjanian. Biographie-Bibliographie, p. 31 (en arm.).

⁸ Voir « Recherches littéraires et philologiques » (Institut de Littérature de l'AS de la RSS d'Arménie nommé d'après M. Abégghian), livre I, Er., 1946, p. 269-327 (en arm.).

⁹ « Teghekgaguir » (de l'AS de la RSS d'Arménie), Sciences sociales, № 5, p. 65-72 (en arm.).

précisions dans les textes critiques de la Bible, à l'aide de copies manuscrites anciennes de recueils ecclésiastiques rituels, a été largement appliquée au cours des décades suivantes lors de la rédaction des textes critiques de divers ouvrages.

Ayant pour point de départ la thèse de M. Abéghian sur ce qu'une partie considérable de l'*Histoire d'Arménie* de Faust de Byzance est basée sur l'épopée nationale arménienne et tenant aussi compte du manque de correspondance des communications des sources gréco-romaines et perses sur le roi Tirane et les témoignages sur lui dans les chapitres 20-21 de la IIIe partie de l'œuvre de Faust, K. Mélik-Ohandjanian en est venu à la conclusion que ces deux chapitres présentaient une origine épique évidente¹⁰.

La préface de K. Mélik-Ohandjanian, écrite pour le recueil *Pages de la prose artistique médiévale arménienne* présente une importance particulière non seulement sous l'aspect de la publication des textes de divers genres mineurs de la prose médiévale arménienne, mais aussi du point de vue de la propagation de ces genres dans la littérature médiévale arménienne. Il y avance la thèse sur ce que différentes œuvres de la prose médiévale de traduction ont été adaptées au milieu arménien et se sont développées de manière indépendante, devenant une partie de la littérature arménienne et l'une de ses manifestations dans le cadre de la littérature hagiographique. Par la suite, ces déclarations ont été relativement développées par Mayis Avdalbékian dans son ouvrage *L'apparition de la prose artistique arménienne*. Elle parle dans son étude de la préface susmentionnée de K. Mélik-Ohandjanian et dit que c'est grâce à lui que « certains genres littéraires « purement ecclésiastiques », telles les visions ou les histoires apocryphes, les mystères, les légendes fantastiques, etc., sans parler des Vies des saints et des martyrologies, considérés comme ecclésiastiques depuis longtemps, étaient également reconnus comme des œuvres historiques, et grâce à leurs particularités déterminées, considérés comme des genres littéraires et classés correctement et, dans leurs limites, presque exhaustivement »¹¹.

À diverses occasions, K. Mélik-Ohandjanian a noté qu'il avait l'intention d'écrire comme étude complète *L'épopée de Grégoire l'Illuminateur*, ce qui avait été aussi approuvé par l'académicien N. Marr¹². K. Mélik-Ohandjanian a inclus les thèses de cette recherche dans l'article *La question des sources folkloriques d'Agathange*¹³. Le chercheur développe l'idée que l'*Histoire d'Arménie* d'Agathange est un très précieux recueil de motifs épiques populaires, soumis à un traitement artistique et idéologique fondamental de même que l'*Histoire d'Arménie* de Faust de Byzance ou l'*Histoire du Tarone* de Hovhan Mamikonian.

¹⁰ K. Mélik-Ohandjanian, L'épopée de Tirane-Tiridate d'après Faust de Byzance, – « Bulletin des sciences sociales », Er., 1957, № 7, p. 59-77 (en arm.).

¹¹ M. Avdalbékian, L'apparition de la prose artistique arménienne (Ve siècle), Er., 1971, p. 24-28 (en arm.).

¹² Voir la note de A. Ghanalanian dans la Préface de la Bio-Bibliographie de Mélik-Ohandjanian, p. 35-36 (en arm.).

¹³ Voir « Revue historico-philologique » (ՊԲՀ), Er., 1964, № 4, p. 53-82. Comparer aussi l'article K. Mélik-Ohandjanian L'Histoire d'Agathange et ses sources orales populaires: « Marr et les questions de l'arménologie », Er., 1968, p. 95-118 (en arm.).

En 1961, le texte critique de l'*Histoire d'Arménie* de Kirakos Gandzakétsi, composée par K. Mélik-Ohandjanian sur la base de trente manuscrits du Maténadaran Machtots et de trois éditions antérieures, a été publié¹⁴. Dans le cas de la publication de Kirakos Gandzakétsi, parallèlement au texte critique, la vaste préface de K. Mélik-Ohandjanian est également importante: il y note, à partir de divers exemples, que la composition des textes critiques et les précisions textologiques doivent être faites non seulement en tenant compte des différentes lectures des manuscrits, mais aussi du contenu et de la logique intrinsèque de l'original. Dans cette préface, le textologiste, l'habile philologue et historien se complètent mutuellement, tandis que les précisions textologiques révèlent les particularités structurales et artistiques, confirmant la crédibilité historique de l'exposé.

Sentant par une sorte d'intuition que les falsifications azerbaïdjanaises, en relation avec les tentatives d'« albanisation » de la littérature des régions orientales de l'Arménie (« Հայոց Սրբէկից կողմանք») et d'une série d'historiens arméniens, deviendraient de plus en plus amples, K. Mélik-Ohandjanian a examiné les œuvres de Kirakos Gandzakétsi, de même que celle de Vardan Aréveltsi dans le contexte des règles générales et du développement de la littérature arménienne. Par la suite, ces thèses ont trouvé leur réflexion globale dans l'œuvre présentée dans ce livre.

Avec Chavarch Smbatian, K. Mélik-Ohandjanian a réalisé la traduction en russe de la *Vie de Machtots*¹⁵, publiée en 1962. L'habile philologue et historien a aussi écrit une vaste préface qui, outre l'analyse scientifique, avait aussi pour but de faire connaître aux lecteurs russophones l'exploit de Machtots et le mouvement littéraire et culturel du Ve siècle. Grâce à cela, le lecteur reçoit une information exhaustive sur les buts spirituels et politiques, ainsi que les résultats de la création de l'alphabet arménien.

Le savant a aussi examiné dans l'article le genre et la valeur historiographique de la *Vie de Machtots*¹⁶. Il y est noté que par ses caractéristiques de genre, la *Vie de Machtots* n'est pas une œuvre complètement historique ou hagiographique, mais représente un panégyrique, dont le but est de « louer et de glorifier le grand Archimandrite et son exploit spirituel sans précédent ». Comme confirmation de cette idée, il cite la définition du panégyrique, donnée dans le *Livre des Chries*, montrant comment Korioun a suivi point par point le canon littéraire indiqué, en soulignant en même temps que le caractère de panégyrique de la *Vie de Machtots* n'a pas influencé l'authenticité de l'œuvre et la crédibilité de l'information.

En 1966, les textes critiques de deux œuvres, préparées par K. Mélik-Ohandjanian, ont été publiés. Ce sont *Le Roman de Paris et de Vienne* et *L'Histoire de la ville de Venise* (« Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի եւ Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին»). Dans sa préface, le traducteur donne une information générale sur ces œuvres, qui étaient assez populaires en Europe, en notant que leurs traductions arméniennes, tout en conservant la

¹⁴ Kirakos Gandzakétsi, *Histoire d'Arménie*, Préparé à la publication par K. Mélik-Ohandjanian, Er., 1961 (en arm.).

¹⁵ Korioun, *Vie de Mashtots*, Traduction de K. Mélik-Ohandjanian et S. Smbatian, Préface de K. Mélik-Ohandjanian (en rus.).

¹⁶ Voir « Bulletin du Maténadaran », 7, Er., 1964, p. 49-59 (en arm.).

composition générale et l'exposé des originaux, sont plutôt des transpositions adaptées au milieu arménien.

K. Mélik-Ohandjanian est décédé en plein épanouissement de ses forces créatives, le 22 février 1970 à Erevan¹⁷.

Les thèses qu'il avait avancées, de même que celles de son grand maître M. Abégghian, ne sont pas désuètes même aujourd'hui et continuent à jouer un rôle directeur dans diverses disciplines de l'arménologie, ce qui trouve son expression dans la publication de ses œuvres manuscrites et la republication de ses diverses recherches, réalisées par les efforts de son petit-neveu Vahan Mélik-Ohandjanian.

Une attention particulière doit être accordée aux traductions russes de neuf versions des *Fous de Sassoun*, faites par K. Mélik-Ohandjanian avec préface et glossaire de différents termes et notions¹⁸. Il était prévu de publier cette œuvre dans les années 1960 à Moscou dans la série *Euvres littéraires*, ce qui n'a toutefois pas eu lieu pour un certain nombre de raisons et le décès du savant. La recherche, adressée aux lecteurs russes, est consacrée à généraliser les thèses théoriques sur les *Fous de Sassoun*, ainsi que la prose et la poésie épique arméniennes médiévales¹⁹.

Le prestige de K. Mélik-Ohandjanian en tant qu'expert de l'épopée «Sasna tzerer» et son traducteur était aussi grand que Lévon Zaven Sourmélian, éditeur et traducteur de l'édition en anglais, Frédéric Feydi, traducteur de la version française, Igor Sikiritski, traducteur de la version polonaise et Boris Kobour, le traducteur de la version estonienne ont visité Erevan pour des consultations avec K. Mélik-Ohandjanian.

Les recherches scientifiques de Karapet Mélik-Ohandjanian sont tellement riches et présentent une telle étendue interdisciplinaire qu'elles continuent encore d'être développées à l'Institut de Littérature nommé d'après M. Abégghian de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie, ainsi que dans les Instituts d'Histoire, d'Orientalisme, d'Archéologie et d'Ethnographie, à l'Université d'État d'Erevan et au Maténadaran nommé d'après M. Machtots.

En conclusion, souvenons-nous de l'observation émouvante de Sarguis Haroutunian: « Même au cours des derniers jours de sa vie, gravement malade, il continuait ses recherches dans le but d'éclaircir certains aspects de l'épopée *Les Fous de Sassoun*, restés encore obscurs pour le monde scientifique. Deux ans avant son décès, il avait reçu de Paris, par l'intermédiaire de l'Institution Gulbenkian, les relations du voyage en Orient et en Arménie au XVIe siècle des Portugais Antonio Tenreiro et Maître Alfonso, dans lesquelles de précieux témoignages se sont conservés sur les souvenirs restés encore vivaces de l'existence à Sassoun et au Tarone de l'épopée *Les Fous de Sassoun*. Le savant se préparait à publier une

¹⁷ Karapet Mélik-Ohandjanian est enterré dans le panthéon central d'Erevan. Pour des informations biographiques plus détaillées sur lui, voir **M. Kéchichian**, L'Archive de Karapet Mélik-Ohandjanian. A l'occasion du 50e anniversaire de sa mort, - « Bulletin du Maténadaran », 30, Er., 2020, p. 230-256 (en arm.).

¹⁸ L'Épopée nationale arménienne *Les Fous de Sassoun*. Versions choisies, Er., 2004 (en arm.).

¹⁹ **K. Mélik-Ohandjanian**, La poésie épique populaire arménienne. Bref essai historique, Er., 2006 (en arm.).

recherche spéciale, dans laquelle il aurait montré non seulement les souvenirs éternels de l'existence de notre épopée nationale, mais aurait aussi éclairci un certain nombre de problèmes collatéraux qui présentaient un important intérêt dans le domaine des sciences naturelles et de l'ethnographie ».²⁰

V. D.

²⁰ **S. Haroutiounian**, Karapet Mélik-Ohandjanian, – « Hayrénikî dzayn » (« La Voix de la Patrie »), 28.03.1973 (en arm.).

LA CONCEPTION HISTORICO-LITTÉRAIRE DE Z. BOUNIYATOV

K. A. MÉLIK-OHANDJANIAN

Membre Le l'Académie Nationale des Sciences

La conception historique directrice de Ziya Bouniyatov peut être suivie comme ligne principale à travers son ouvrage *Azerbaïdjan aux VIIe-IXe siècles*, publié par l'Institut d'Histoire de l'Académie des sciences de la RSS d'Azerbaïdjan sous la rédaction de Z. I. Yampolsky (Bakou, 1965). Cette recherche est caractérisée par son caractère tendancieux, excluant tout rôle positif du peuple arménien et de sa culture dans la destinée historique des peuples fraternels de la Transcaucasie, en particulier de l'Albanie du Caucase, et mettant en doute l'existence historique du peuple arménien sur un territoire déterminé. D'après l'auteur, tout cela n'est qu'une mystification de la science historique, car le pays ultérieurement peuplé d'Arméniens, a appartenu aux Albanais du Caucase, dont la population, partiellement arménisée, a adopté la confession arméno-grégorienne monophysite, mais en majeure partie islamisée, a été par la suite turcisée. La christianisation (arménisation) et l'islamisation (turcisation) des Albanais ont été réalisées par des méthodes diamétralement opposées. L'arménisation a été faite de force, le clergé arménien a pris des mesures austères et il a « détruit pat la main des autorités arabes toutes les œuvres littéraires des Albanais »¹, alors que l'islamisation a été volontaire, comme moyen de salut de la main des Arméniens asservisseurs et assimilateurs².

¹ À cet égard, Z. Bouniyatov fait référence au livre de Malachia Ormanian *L'Église arménienne* (Moscou, 1913, p. 45 et 118), bien que sur les pages indiquées, il n'y a même pas une allusion à cela. Ces mots appartiennent à Z. Bouniyatov lui-même (p. 97) et une seconde fois aux pages 99-100, lorsqu'il en vient à la conclusion que la raison de la disparition de l'alphabet des Albanais « doit être cherchée dans la politique anti-albanaise du Catholicos grégorien ayant finalement usurpé tous les droits de l'Église de l'Albanie ». L'opinion de l'académicien A. Chanidzé, citée par Z. Bouniyatov, quant à la disparition de l'écriture des Albanais est absolument différente: « Cette écriture a continué d'exister... même après la conquête du pays par les Arabes au VIIe siècle, à la période de la conversion graduelle des Albanais à l'islam et de leur dénationalisation, renforcée au Xe siècle et ayant pris des mesures menaçantes à l'époque mongole ». Voir l'ouvrage de A. Chanidzé, cité par Z. Bouniyatov (p. 99) : *L'alphabet nouvellement découvert des Albanais du Caucase et son importance pour la science* (en rus.), p. 3. Voici la réponse nette de A. Chanidzé à la question de la raison de la disparition de l'alphabet des Albanais.

² Telle est l'essence du chapitre II, intitulé *Islamisation et grégorienisation de la population de l'Azerbaïdjan* (p. 86-102), où l'on trouve quantité de citations d'ouvrages d'autres chercheurs confirmant les affirmations de l'auteur du livre. Parmi ces citations, on trouve aussi les énonciations de A. Vartapétov, dont les ouvrages ne sont pas publiés. D'après les affirmations de A. Vartapétov, l'Église Arménienne instaurait la paix à l'aide des envahisseurs étrangers et faisait disparaître « de sa voie, avec le signe de la croix, les peuples de l'Albanie historique, dont le Karabagh (Artsakh) constitue une partie ». L'Église arménienne « s'adaptait habilement aux conditions qui lui étaient nouvelles, conformément à la conjecture politique, rendant service aux Séfévides, puis au tzar russe, de même qu'à son époque elle s'inclinait devant le Califat, les Mongols et les autres » (p. 101-102).

Telle est la conception historiographique de Z. Bouniyatov et de Z. Yampolsky, rédacteur de son livre, dans la question de l'interprétation des relations entre les Arméniens et les Albanais du Caucase.

Les méthodes de recherche et la conception historiographique feront encore l'objet de remarques de la part des historiens soviétiques³. Nous voudrions ici toucher brièvement leurs conceptions historico-linguistique (uniquement dans le contexte de l'ethnogenèse de la population de l'Albanie du Caucase) et historico-littéraire.

L'ethnogenèse de la population de l'Albanie du Caucase a beaucoup occupé Z. I. Yampolsky, rédacteur et consultant de Z. Bouniyatov; il a même écrit un ouvrage spécial consacré à ce problème (*De l'histoire de l'ancienne Albanie du Caucase à l'ethnogenèse de sa population* /en russe/).

Quelle est donc l'idée que développe Z. Yampolsky sur la question de l'ethnogenèse de la population de l'Albanie? Il examine ce problème du point de vue de la japhetologie. « À cet égard, dit-il, on peut parler de l'image japhétique des « Mares » et de leurs relations ethniques non avec les vagues « ariennes » mythiques, reflétant uniquement l'expansion capitaliste des XIXe-XXe siècles (?! – K. M.-O.), mais avec les tribus japhétiques de l'Albanie du Caucase ancienne, de l'Arménie, de l'Ibérie et du Daghestan actuel (p. 35). Afin d'argumenter rationnellement son idée sur l'image japhétique des « mars », il a consacré de longues années à « collecter un matériau toponymique, sans oublier qu'une partie considérable en peut être d'origine moderne, en relation avec une interprétation nouvelle. Dès lors, de nouveaux noms sont indiscutables (« Maralguiol »... « Marienfeld », etc.), j'en passe », dit-il.

Examinons seulement le groupe « mar », comptant, malgré l'avertissement de camarade Haroutunian, plus de 100 noms, et encore il (Z. Yampolsky) altère à dessein et démembré par ignorance le nom donné dans le but de séparer la racine « mar ». Ainsi, par exemple: Mar-alou, Mar-alykh (au lieu de Maral-ou et maral-(l)yxh), Mar-alza-mi (au lieu de Maral-zami), Mar-alian (au lieu de Maral-i-an), Mar-djan, Mar-djan-i, Mar-djan-li, Mar-djan-lou, Mar-djanlinskoyé (?) (au lieu de Mardjan, Mardjan-i, Mardjan-li, Mardjan-lou, Mardjan-linskoyé; Mar-dakert (au lieu de Mard-a-kert, formation purement arménienne), ou encore Mar-ziguid, Mar-zguid (au lieu de Marz-i-guid, Marz-guid). Et ce qui le plus déconcertant pour Z. Yampolsky en tant que chercheur, c'est un exemple du sous-groupe des toponymes en relation avec le pseudonyme Martouni de l'éminent homme politique et homme d'État de l'Union Soviétique A. F. Miasnikian. Z. Yampolsky a démembré ce pseudonyme en Mar-touni, Mar-tounachen..., afin de découvrir «mar» dans ce pseudonyme. Avec cette

³ À propos, dans leur Référence, ils ont déjà exprimé leur mécontentement que les critiques du livre ne soient pas des spécialistes historiens ; l'un d'eux (P. Sévak) est poète, l'autre philologue. Pour l'information de l'auteur de la Référence, la thèse de doctorat de Parouyr Sévak a été consacrée aux sciences philologiques, et celle de A. Mnatsakanian aux sciences historiques. Si les critiques doivent être des spécialistes diplômés dans le domaine du livre critiqué, il est incompréhensible pourquoi les historiens se consacrent à l'étude des œuvres littéraires et historico-littéraires arméniennes, écrites en langue ancienne grabar, sans maîtriser ni la langue arménienne ancienne, ni moderne. L'autocritique est une chose importante, et dans la vie courante et, d'autant plus dans la science !

manipulation, il n'est pas difficile de découvrir des «mar» partout. Tels Marat, Mardin, Marmara, Marmaris (en Turquie), Marseille, Marburg, marquis... et tout cela dans son ensemble n'est que du dilettantisme, mar-taval, ce qui signifie en français **galimatias, absur-dité**.

Si cela est de la science, alors que représente donc la fausse science?

Passons maintenant aux jugements de Z. Bouniyatov et de son rédacteur, relatifs aux questions historico-littéraires soulevées dans leur livre.

Qu'est-ce qui se présente comme base authentique et principe inébranlable pour la légitimation de tel ou tel écrivain ou poète, historien ou savant, par exemple mathématicien ou médecin, dans telle ou telle sphère nationale de la culture spirituelle? L'auteur et le rédacteur du livre manœuvrent comme bon leur semble. Pour prouver leurs prétentions, ils peuvent, si nécessaire, réfuter la langue, qui est l'indice caractéristique de l'œuvre et de son auteur, ignorer l'idéologie que l'auteur développe dans son œuvre, la présentation de la vie réelle où se heurtent des intérêts diamétralement opposés des classes et des couches de la société, et à la place de tout cela mettre en avant, en tant qu'exemple pour définir l'appartenance nationale, seulement le lieu de naissance de l'auteur. Chacune de ces «raisons» excluent l'autre. Ainsi, si l'on prend pour base l'indice local, le lieu de naissance de l'auteur, alors sa langue, l'idéologie de l'œuvre, etc. sont facilement rejetées, etc. Même s'il a créé plus d'une œuvre, par exemple, en langue arménienne et non en albanais, de toute façon l'auteur le classe dans le pays où il est né. Et c'est là que fait son apparition toute une «théorie» sur l'assimilation nationale, l'arménisation du peuple dont cet écrivain est le ressortissant, ainsi que de lui-même et de ses ouvrages.

À l'aide de cette «théorie», Z. Bouniyatov avance et défend avec le même zèle une thèse non moins absurde, à savoir: toute la culture spirituelle créée par la population sur le territoire auquel il prétend, est en langue arménienne, mais non arménienne par son appartenance nationale. Cette thèse originale, abracadabrante, est tendancieusement avancée et développée dans le premier chapitre intitulé *Revue des sources et de la littérature* (p. 6 et suivantes) du livre susmentionné.

Ainsi, énumérant les sources de l'histoire de l'Aghvank – Aran, Z. Bouniyatov écrit que sauf les sources arabes, «les sources de l'histoire de l'Azerbaïdjan sont les œuvres des auteurs géorgiens et byzantins, **écrites en langue arménienne**». Le terme souligné par nous indique le caractère ouvertement tendancieux des historiens Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky. Ce terme est une innovation dans les études arméniennes et ses auteurs sont le docteur Ziya Bouniyatov et Z. Yampolsky, le rédacteur de son livre, qui ignorent que dans la littérature arménienne, jusqu'au XIIIe siècle (période qui les intéresse), il n'y a presque pas eu d'étrangers écrivant en langue arménienne, alors que les Arméniens ont écrit des œuvres en d'autres langues aussi (par exemple, en grec, en persan, en arabe, en géorgien, en kiptchak, etc.). Si Z. Bouniyatov avait été plus logique, il aurait écrit «en langue arabe» (car les Perses, les Arméniens, les Syriens et d'autres écrivaient aussi en arabe), il n'aurait pas écrit «byzantins», mais en langue grecque (car il n'y a pas de langue byzantine, mais les Arméniens, les Géorgiens, les Syriens, les Arabes et d'autres aussi écrivaient en langue grecque)

et il aurait écrit les sources «arméniennes». Le terme «sources en langue arménienne» se répète maintes fois jusqu'à la fin de son livre.

Outre cette définition si peu scientifique: «sources en langue arménienne» – des sources écrites arméniennes, – Z. Bouniyatov ne touche les sources arméniennes qu'en passant, les considérant comme collatérales et peu importantes⁴, alors que les œuvres des historiens arméniens sont les principales sources de l'histoire de la Géorgie et de l'Albanie du Caucase jusqu'aux VIIIe-IXe siècles y compris. D'après Z. Bouniyatov, les principales sources de l'histoire de l'Azerbaïdjan des VIIe-IXe siècles sont les sources arabes, dont les auteurs les plus anciens, tels Balazouri, Tabari et d'autres remontent aux IXe-Xe siècles. Dès lors, aucun d'eux n'a été témoin, ni témoin oculaire des événements survenus en Arménie, en Géorgie et en Albanie avant le IXe siècle.

Une telle attitude préconçue dans l'appréciation des sources en langue arménienne, ainsi dites, de cette période et de ces régions ne peut nullement être reconnue comme indice de l'objectivité scientifique de Z. Bouniyatov. Selon son opinion, si parmi les sources «en langue arménienne», il y des historiens dignes d'une certaine attention, ils n'appartiennent pas au peuple arménien, mais à celui de l'Albanie, par conséquent azerbaïdjanais, autrement dit au peuple turc. Puisque d'après la théorie et la terminologie de l'historien Z. Bouniyatov, rapide à en venir à des généralisations, et de son rédacteur Z. Yampolsky, les Turcs sont les seuls héritiers de la culture spirituelle et de l'écriture de l'Albanie. «La communauté ethnique, dit-il dans la préface du livre analysé, qui est devenue porteuse d'un seul nom – les Azerbaïdjanais – est nommée dans cet ouvrage par un seul terme conventionnel: «les Turcs» (p. 4).

De quelle écriture, de quels ouvrages historiques s'agit-il ici? À ce jour, la science n'a découvert aucune œuvre littéraire de contenu scientifique ou autre en langue des Albanais. Mais peut-être est-ce un secret que notre auteur et son mentor-rédacteur gardent avec tant de prudence et de vigilance? Hélas, il n'existe rien d'important qui leur permettrait de réjouir la science mondiale. Et combien nous aurions été contents, nous les chercheurs ordinaires, d'une telle découverte, quelle contribution ils auraient apportée au trésor de la science mondiale en publiant au moins l'original de l'*Histoire de l'Albanie* de Movsès Kaghankatvatsi ou Movsès Daskhourantsi en langue de l'Albanie!

D'ailleurs, cela n'inquiète pas et n'intéresse que très peu notre historien, collectionneur de pensées étrangères. Il lui suffit d'avoir collecté, avec l'aide de l'extérieur, un matériau si varié.

⁴ À propos, dans leur Référence, ils ont déjà exprimé leur mécontentement que les critiques du livre ne soient pas des spécialistes historiens ; l'un d'eux (P. Sévak) est poète, l'autre philologue. Pour l'information de l'auteur de la Référence, la thèse de doctorat de Parouyr Sévak a été consacrée aux sciences philologiques, et celle de A. Mnatsakanian aux sciences historiques. Si les critiques doivent être des spécialistes diplômés dans le domaine du livre critiqué, il est incompréhensible pourquoi les historiens se consacrent à l'étude des œuvres littéraires et historico-littéraires arméniennes, écrites en langue ancienne grabar, sans maîtriser ni la langue arménienne ancienne, ni moderne. L'autocritique est une chose importante, et dans la vie courante et, d'autant plus dans la science !

Le chercheur Z. Bouniyatov et son rédacteur Z. I. Yampolsky sont contents de profiter des remarques faites en passant ou des jugements hypothétiques de certains savants sérieux, considérant par exemple, Movsès Kaghankatvatsi (=Movsès Daskhourantsi) «historien des Albanais ou de l'Albanie». Cela leur suffit pour tenir la question comme définitivement résolue. Cependant, l'auteur et le rédacteur du livre n'ont pas pris le temps d'examiner à fond l'essence de ce genre de jugements. Que signifie dans la compréhension de ces savants «his-
«historien des Albanais» ou «de l'Albanie»? Qui d'entre eux est capable d'argumenter la vraisemblance de sa supposition sur l'origine nationale des historiens ou de l'historien sus-mentionné? Si les chercheurs arménistes nomment Movsès Kaghankatvatsi «historien des Albanais» ou «de l'Albanie», ils comprennent sous ce nom un auteur ayant écrit l'histoire de l'Albanie ou des Albanais, mais nullement un Albanais par son origine, car cela ne peut être démontré d'aucune manière⁵.

Qui ne sait pas que dans la littérature arménienne, **nombreux** sont les auteurs qui ont écrit l'histoire de tel ou tel peuple ou conquérant, tels, par exemple: 1. *Histoire de la tribu des archers* de l'Archimandrite Grigor Akanatsi, récemment encore connu sous le nom de Moine Malachia, 2. *Histoire de Tamerlan et de ses successeurs* par Thovma Métzopétsi, 3. *Histoire de Nadir-Chah* par le Catholikos Abraham Krétatsi et bien d'autres. D'après la théorie de Z. Bouniyatov et avec la complaisance muette de son rédacteur Z. Yampolsky, l'historien Archimandrite Grigor (savant arménien grégorien – «docteur») doit être considéré comme Mongol, l'archimandrite Thovma Métzopétsi, comme Mongol ou Tatare, et le Catholikos Abraham, horrible «dictu» Persan ou Afchar, et encore natif de l'île de Crète !

Que les lecteurs me pardonnent pour ces absurdités.

La logique de Z. Bouniyatov et de son rédacteur est surprenante. Par cette méthode, on peut remanier toute l'historiographie mondiale et, en particulier, les belles lettres, à commencer par l'Antiquité et jusqu'à la deuxième moitié du 20e siècle.

Les méthodes dont se sert le docteur Z. Bouniyatov, auteur du livre *Azerbaïdjan aux VIIe-IXe siècles*, pour déterminer l'appartenance nationale d'un auteur et de ses œuvres à telle ou telle littérature nationale, sont extrêmement étranges. D'autant plus la langue, comme moyen de transmission des idées, des sentiments, des émotions, des attentes et des espoirs des individus et de tout un peuple, de leur idéologie développée par l'intermédiaire, nous le répétons, de la langue, ne joue aucun rôle pour la détermination de la culture écrite et de la littérature de ce peuple.

Le docteur Z. Bouniyatov se trompe profondément. Il ignore probablement que dans la nature, il n'y a pas de peuples sans langue.

⁵À propos, Kirakos Gandzaketsi écrit : «Մովսէս Կաղանկատւացի պատմագիր Աղուանից», ce qui été traduit par T. Ter-Grigorian: «Movsès Kaghankatvatsi, **historien albanais** ». L'auteur et le rédacteur du livre *L'Azerbaïdjan aux VIIe-IXe siècles* ont profité de cette nuance de la traduction : « historien albanais », au lieu de « historien de l'Albanie » ; ils ont toutefois conservé le surnom « Kaghankatvatsi » sous sa forme arménienne. En étudiant attentivement *l'Histoire de l'Albanie*, nous en venons à la conclusion que ce n'est pas l'ouvrage d'un seul auteur. On y trouve très nettement, outre le matériau documentaire, le récit historique et le style de différents auteurs, autrement dit, *l'Histoire* arrivée à nos jours est un recueil de différents récits.

La conception de Z. Bouniyatov et de Z. Yampolsky est différente. Les Albanais du Caucase n'ont pas disparu, mais continuent à exister au sein de la population actuelle de l'Azerbaïdjan, autrement dit, au sein d'un peuple, désigné dans l'ouvrage par le terme conventionnel «les Turcs».

Une telle perception est sinistre. Peut-on croire que les Albanais, néophytes ayant trouvé la paix au sein de l'islam et de ses adeptes, ne se sont jamais rappelés, ne fusse que sous forme de réminiscence, «des choses d'un passé révolu» de l'Albanie et ne les ont jamais inscrites, ne fusse qu'en arabe (aux VIIe-IXe siècles, il n'y avait pas encore de langue azerbaïdjanaise littéraire) et, ensuite, au moins à partir du XIIIe siècle, dans leur langue azerbaïdjanaise? D'autre part, pourquoi les Azerbaïdjanais, les «Turcs», ayant assimilé les tribus des Albanais, n'ont-ils rien conservé de leur «riche» littérature écrite, du moins en la traduisant en arabe, en persan et en turc, comme l'ont fait les représentants «assimilateurs» du clergé arménien, ayant conservé certaines œuvres des Albanais en les traduisant en arménien? Non, insistent-ils, le clergé arménien, allié aux envahisseurs arabes, a détruit toute la littérature et la culture spirituelle de l'Albanie.

Mais voici qu'ont fait leur apparition de nouveaux hérauts de la vérité historique, qui proclament bien haut que les Albanais continuent à vivre sous formes d'Arméniens peuplant le territoire de l'actuelle Arménie Soviétique et du Karabagh Montagneux, avec centre à Stépanakert, et que la culture spirituelle des Albanais, est également conservée, traduite en langue arménienne ancienne grabar (actuellement langue rituelle de l'Église arménienne), sous forme de «sources en langue arménienne», alors qu'en réalité, ce sont des œuvres de la littérature de l'Albanie.

Se basant sur cette conception en galimatias, on peut en venir aux conclusions suivantes, malgré la présomption de ses auteurs:

a) les Arméniens, les voisins compatissants, pleurant avec affliction la disparition de leurs bons voisins, se sont mis diligemment à traduire et à conserver pour les générations futures les valeurs culturelles et la littérature des Albanais, et

b) les conquérants arabes victorieux et leurs descendants se sont mal conduits en islamisant les Albanais, car ils les ont engloutis en même temps que leur culture spirituelle.

Retournons, toutefois, à la conception scientifique de Z. Bouniyatov. Quels sont donc ces écrivains représentant ces sources «en langue arménienne» des Albanais. Selon Z. Bouniyatov, on compte parmi eux les auteurs suivants et leurs ouvrages: 1. **Movsès Kaghankatvatsi**, *Histoire d'Albanie*; 2. **Kerthogh Davtak**, *Pleurs sur la mort du grand prince Javanshir*; 3. **Mkhitar Goch**, *Code de lois*; 4. **Kirakos Gandzakétsi**, *Histoire*, et bien d'autres historiens, que Z. Bouniyatov classe comme «historiens et penseurs de la même période...», tels Mkhitar Goch, auteur du célèbre Code de lois arménien, l'historien Vardan, Hovhannès Sarkavag (Diacre), historien et savant de la même époque (voir Kirakos, *Histoire* (traduction russe, p. 4). » Visiblement, Z. Bouniyatov n'a pas lu attentivement ce témoignage de sa source, du fait que, premièrement, il a éliminé le mot «arménien» du titre du «*Code de lois arménien*», puisque c'est contre cela qu'il s'élève, considérant le «*Code de lois*» un ouvrage non arménien, mais provenant de l'Albanie; deuxièmement, seul Mkhitar Goch était originaire de la ville de Gandzak, alors que Hovhannès Sarkavag, les historiens Kirakos et Vardan n'étaient

pas originaires «de la ville de Gandzak», mais du «pays de Gandzak» et, troisièmement, «tous ces savants et historiens sont d'une même époque» ou «ce sont des historiens et des penseurs de la même période». Quelle époque, quelle période?

Il faut que Ziya Bouniyatov et Z. Yampolsky sachent que Hovhannès Sarkavag est décédé en 1129, Mkhitar Goch, – en 1213, et Kirakos et Vardan, – en 1271/72. En voilà des personnes d'une même époque, d'une même période, et que cette période et cette époque sont longues!

Mais qu'est-ce que c'est que cette «région» ou ce «pays de Gandzak»? Que comprenaient les écrivains, les historiens, les savants et les membres de clergé sous ce terme géographique, administratif et politique? Nous en reparlerons plus bas.

Selon la conception de Z. Bouniyatov, les écrivains nés dans ce «Pays Oriental», en «Arménie Orientale», où qu'ils aient vécu, quelle qu'ait été leur occupation ou leur dignité, **«tous doivent être considérés pour une grande part des auteurs d'œuvres de la littérature de l'Albanie du Caucase, écrites en grabar»** (souligné par nous – K. M-O.).

Z. Bouniyatov passe modestement sous silence ses conclusions, induisant ainsi en erreur le lecteur mal informé, puisqu'il évite de reconnaître que le grabar a été la langue officielle de la littérature arménienne ancienne, de la souveraineté et de l'Église de la période qui nous intéresse, et lui et nous. Et après une telle négation pathétique, la négation de la réalité historique, Z. Bouniyatov, docteur des sciences historiques, essaie d'argumenter d'une manière ou d'une autre sa conception «scientifique» par l'argument peu convaincant suivant que, voyez-vous, «seule l'absence en Azerbaïdjan de chercheurs de la période chrétienne de l'histoire de l'Aran a donné la possibilité de considérer cette littérature comme arménienne, **bien qu'il n'y ait pour cela aucun fondement, sauf la langue**» (p. 99) (souligné par nous – K. M-O.).

Après ces découvertes et ces aveux forcés du docteur Z. Bouniyatov, il ne reste qu'à prendre amèrement pitié de tous les arménistes et orientalistes pré-soviétiques et soviétiques, ainsi que des grands spécialistes européens, ces véritables grands scientifiques, qui étudient consciencieusement tout le Proche-Orient, y compris l'Albanie, l'Azerbaïdjan, la Géorgie et l'Arménie, la Turquie et l'Iran, l'Arabie et Byzance, pour ce qu'ils n'ont pas servi la science, mais ont travaillé sans but précis et, comme résultat, se sont fourvoyés en droit chemin. Il paraît qu'ils ont perdu leur temps par curiosité en tournant autour de «petites bêtes», sans remarquer l'éléphant, sans remarquer toute une série d'auteurs de l'Albanie, ayant écrit des œuvres historiques, philosophiques, juridiques, théologiques et poétiques sous le couvert de «la langue arménienne», alors que cette littérature n'est pas arménienne, mais celle de l'Albanie du Caucase. Cette littérature et cette culture, ainsi que celles de l'Azerbaïdjan sont pour Ziya Bouniyatov des notions adéquates et identiques, car les descendants et les héritiers légitimes des Albanais «disparus» **ne sont que les Azerbaïdjanais.**

Z. Bouniyatov essaie d'expliquer par des arguments objectifs les causes de cet «égarement» tant des orientalistes européens que des savants azerbaïdjanais. Cette lacune de la science s'explique par «l'absence en Azerbaïdjan de chercheurs spécialisés dans l'étude de la période chrétienne de l'histoire de l'Aran-Albanie» (p. 99).

Vous avez devant vous les portes ouvertes du Maténadaran et de tous les instituts de recherches scientifiques où sont conservés des œuvres vieilles de deux mille ans, ainsi que des ouvrages historiques, christologiques et dogmatiques, des œuvres littéraires écrites en langue arménienne grabar, dont une partie seulement est traduite en langues européennes, et nous serons heureux d'aider tous les chercheurs curieux et honnêtes. La vraie science est un flambeau qui éclaire les cerveaux, une source de vérité semant des graines d'amour, d'amitié et de paix entre les peuples.

Le but principal du docteur Z. Bouniyatov est différent. Comme polémiste expérimenté, il n'attaque pas ouvertement. Il a sa propre tactique de mener «le combat»: avancer sans faire de bruit vers son but final et il faut dire qu'il réussit. Il n'étudie pas lui-même, il n'approfondit pas spécialement la question des relations entre les Arméniens et les Albanais, mais se sert uniquement des conclusions et des énonciations superficielles des autres chercheurs, en interprétant à sa manière tout ce qu'il a glané. Voici ne soit-ce que la question malencontreuse relative à Movsès Kaghankatvatsi. Si l'un des chercheurs a nommé en passant cet auteur historien des Albanais ou de l'Albanie, cela, comme nous l'avons mentionné ci-dessus, est compris à la lettre par lui et son rédacteur Z. Yampolsky, en tant que décision sans appel et ils sont indignés lorsqu'un autre chercheur exprime une autre opinion à ce sujet, c'est-à-dire l'opinion traditionnelle sur l'origine arménienne et l'appartenance de cet auteur et de ses œuvres à la littérature arménienne ancienne. «V. S. Nalbandian considère comme un triste malentendu **fait indiscutable** (souligné par nous – **K. M.-O.**) que Moïse Kaghankatvatsi soit vraiment considéré comme un «historien ancien de l'Albanie», comme il est dit «même dans une œuvre aussi prestigieuse que l'*Histoire de la Géorgie*, s'indigne-t-il. À propos, citant l'*Histoire de la Géorgie*, Z. Bouniyatov indique la page 142 du tome Ier, où il est dit «l'historien ancien de l'Albanie (aucun nom n'est indiqué! – **K. M.-O.**) raconte...». On se demande s'il aurait fallu inquiéter «une œuvre aussi prestigieuse» si les intentions de l'auteur avaient été réellement scientifiques ? Nous voudrions indiquer à Z. Bouniyatov que le livre de V. S. Nalbandian a été publié à Tbilissi en traduction géorgienne sans modification et sans notes.

Citant certains chercheurs sur l'origine albanaise de Movsès Kaghankatvatsi et ayant personnellement confirmé son appartenance à la littérature de l'Albanie, Z. Bouniyatov exclut son œuvre des listes de la littérature arménienne, l'appelant «en langue arménienne». Ayant ainsi inscrit à son actif cet auteur, il va plus loin.

Voilà, Movsès Kaghankatvatsi mentionne Davtak «kertog» [*Ժողովրդական*], ayant présenté ses *Pleurs* rimés lors des obsèques du glorieux prince Javanshir d'Arménie et d'Albanie. S. Erémian considère les *Pleurs* de Davtak comme «la première œuvre poétique profane de la poésie de l'Arménie féodale» (répétant l'idée de l'académicien M. Abéghian – **K. M.-O.**), et non de l'Albanie, s'indigne Z. Bouniyatov. Oui, l'historien Z. Bouniyatov, premièrement parce que la poésie en question est composée en forme d'acrostiche où les lettres initiales du premier vers de chaque strophe constituent successivement tout l'alphabet arménien de 36 lettres, sans les lettres *O* et *Յ* (f), ajoutées aux XIIe-XIIIe siècles, alors que **l'alphabet des Albanais comptait beaucoup plus de lettres, 52**; deuxièmement, en traduisant l'acrostiche de l'albanais en arménien et, au contraire, de l'arménien en albanais, il n'y aurait pas eu de

possibilité de conserver l'ordre alphabétique de l'une ou de l'autre langue, ni la succession sémantique de l'œuvre en acrostiche. Car en préservant la succession alphabétique de l'acrostiche arménien, il aurait fallu développer, augmenter dans le texte albanais la succession sémantique de l'acrostiche arménien, alors que dans le texte arménien, si c'est une traduction de l'albanais, il aurait fallu, au contraire, fortement abrégé la succession sémantique du texte albanais, c'est-à-dire qu'en fin de compte le lecteur n'aurait reçu qu'une œuvre de forme et de contenu différents⁶. Enfin, troisièmement, la mesure poétique de l'acrostiche est la même que dans le poème de Komitas (*Sur Hripsimé et les vierges*, – **K. M.-O.**) avec la seule différence que chez Davtak les dernières strophes ne sont pas composées de quatre vers et leur rythme est plus accéléré. Outre la mesure poétique, les *Pleurs*, d'après leurs qualités artistiques, portent le même sceau (artistique – **K. M.-O.**) que le poème de Komitas. Et ce qui est essentiel, Komitas chante « la vanité de la gloire passagère », ce que fait également Davtak dans ses *Pleurs*⁷.

Dès lors, une question forte naturelle se pose: quelle est l'origine du poète Davtak lui-même ?

D'après Movsès Kaghankatvatsi, cet éloquent kerthogh (rhéteur, poète), est arrivé à Partav où il a été accueilli au palais du glorieux prince Javanshir (637-670 [le dernier chiffre doit être corrigé en 680 – *Éd.*]). De là, on peut conclure que Davtak n'était ni habitant, ni natif de la ville de Partav, mais il était arrivé de loin et il était en bons termes avec le prince.

Sans aucun doute, Davtak avait reçu une brillante instruction à son époque, surtout dans le domaine de la rhétorique et de l'art poétique. Cela se voit à ses *Pleurs*.

Outre ce qui a été mentionné, nous possédons encore un fait indéniable témoignant de son origine arménienne. C'est le nom propre du poète: Davtak. D'où vient cette forme de son nom: Davtak? Davtak est formé du nom Davit et du suffixe caressant « ak », où, avec le changement de l'accent (en arménien, l'accent du mot est toujours sur la dernière syllabe) la faible voyelle « i » a été perdue; les suffixes -ak, -ik, -ouk sont des terminaisons diminutives caressantes, très fréquentes même aujourd'hui dans la langue arménienne, par exemple Haïk-ak, Ezn-ak, Vagharch-ak, Païl-ak, Tsol-ak, Astgh-ik, Garn-ik, Ezn-ik, Tir-ik, ou encore Man-ouk, ardj-ouk, garn-ouk, mantch-ouk, etc. Il est intéressant de savoir, docteur Z. Bouniyatov, comment sont formés les noms diminutifs caressants en albanais?

Passons maintenant aux autres problèmes cardinaux qui occupent les historiens Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky. Parmi ces problèmes, il faut citer **la dénationalisation des littérateurs et des savants purement arméniens (y compris les théologiens), ainsi que des hommes sociaux et politiques**, qui ont élevé pendant des dizaines d'années la société arménienne dans l'esprit du patriotisme, de l'amour de la patrie, du peuple arménien et de sa culture, de sa foi monophysite arméno-grégorienne, et **de lui donner une nouvelle origine ethnique**, l'incluant par l'intermédiaire des Albanais dans la sphère de la culture azer-

⁶ Comparer Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հուն. Բ [Եր., 1944], p. 21 etc. (**H. Atcharian**, Dictionnaire des noms personnels arméniens, t. II, p. 21 etc.).

⁷ **Manouk Abégghian**, Histoire de la littérature arménienne ancienne, tome I, traduction russe par **K. Mélik-Ohandjanian**, Er., 1948, p. 314.

baïdjanaise, d'après la terminologie de l'historien Z. Bouniyatov, la culture turque mutatis mutandis.

Ayant légitimé l'historien Movsès Kaghankatvatsi, kerthogh (poète) Davtak, en tant qu'écrivains albanais (c'est-à-dire azerbaïdjanais), le docteur Z. Bouniyatov et son rédacteur Z. Yampolsky continuent: « La destinée de l'*Histoire de l'Albanie* de M. Kaghankatvatsi s'est répétée pour le *Code de lois* de Mkhitar Goch », qui, selon eux, a été falsifié, car au titre *Code de lois*, on a ajouté le mot « haïots » («arménien») qui manque dans le manuscrit, pour former le titre « *Datastanaguirk haïots* » (*Code de lois arménien*)⁸, que Goch n'a jamais écrit, affirment-ils. Quelles étonnantes connaissances chez des gens n'ayant que très peu de compétence en matière de littérature arménienne ! Ils ne se sont pas donné la peine de savoir combien juste pouvait être cette « déclaration » de falsification. S'il s'agit seulement de la page de titre de l'édition imprimée *Code de lois arménien*, le mot « arménien » a été ajouté par Vahan Bastamian, premier savant juriste ayant étudié les copies manuscrites et préparé l'édition de ce remarquable ouvrage de jurisprudence. Il nous semble, toutefois, que ces zélés de la science auraient dû au moins une fois feuilleter le *Code de lois*, afin de se convaincre que V. Bastamian écrit dans sa longue *Préface* monographique (180 pp.), de même que partout dans le texte seulement *Code de lois* de Mkhitar Goch (voir pp. 1, 5, 77, 81, 295, 299 et passim et jusqu'à la *Table de matières du Code de lois*)!

C'est exactement de même que s'est comporté A. Papovian, traducteur du *Code de lois de Mkhitar Goch*, qui a conservé seulement sur la page de titre de l'édition arménienne la forme *Code de lois arménien de Mkhitar Goch* et utilisé partout ailleurs, dans la préface comme dans le texte, **uniquement** *Code de lois*.

Fallait-il faire tant de bruit ? Et dans quel but ?

«Le fait qu'on ait introduit dans le *Code de lois*, sans aucun système et comme ligne directrice, lisons-nous plus loin, avec les lois de l'Empire Romain d'Orient, les lois de l'Albanie, les *lois de Moïse* et les coutumes populaires arméniennes ne confirme d'aucune manière son appartenance aux documents du droit arménien»⁹.

Cette citation, avec les mots les *lois de Moïse* donnés entre guillemets, renvoie le lecteur à la traduction de l'*Histoire* de Kirakos Gandzakétsi (voir note 590 de T. I. Ter-Grigorian, p. 260).

Pour se représenter clairement les méthodes de recherches scientifiques de Z. Bouniyatov et l'attitude négligente de Z. Yampolsky à l'égard de son travail de rédaction, nous avons voulu prendre directement connaissance de l'absurdité à laquelle ils renvoient le lecteur pour comprendre si les fondements auxquels ils se raccrochent si énergiquement sont suffisamment scientifiques.

T. Ter-Grigorian, chercheur à l'Institut d'Histoire de l'Académie des sciences de la RSS d'Azerbaïdjan, que citent à l'appui Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky, écrit: «On a introduit dans le *Code de lois*, sans aucun système et comme ligne directrice, **autre** les lois de l'Empire Romain d'Orient, les lois de l'Albanie, les *lois de Moïse* et **les coutumes popu-**

⁸ Z. Bouniyatov, op. cit., p. 98-99.

⁹ Z. Bouniyatov, op. cit., p. 99.

lares des Albanais et des Arméniens, des canons de l'Église, les lois de Moïse » (souligné par nous – K. M.-O.).

Un lecteur attentif remarquera facilement avec quelle désinvolture l'auteur et son rédacteur traitent les sources et comment ils jonglent pour confirmer leurs conceptions pseudo-scientifiques.

Et qu'ont-ils réussi à confirmer « scientifiquement »? Ils n'ont déplacé que certaines tournures, séparé d'autres, remplacé un ou deux mots ou les ont placés entre guillemets. Comme résultat, ils ont obtenu un nouveau texte conglomérat avec tendance de négation de l'origine arménienne du *Code de lois*. Ainsi, **les coutumes populaires des Albanais du Caucase et des Arméniens, les canons de l'Église, les «lois de Moïse»** ont été modifiés et coupés pour devenir **«les lois ecclésiastiques de l'Albanie du Caucase** (chez T. Ter-Grigorian, c'est exprimé plus scientifiquement: canons !), **les « lois de Moïse » et «les coutumes populaires arméniennes»**. Il paraît que les Arméniens sont un peuple peu cultivé, ils n'ont aucune littérature, ni « lois » et c'est pourquoi on ne peut leur emprunter que des coutumes. Dans ce contexte, non seulement leur «source», Ter-Grigorian, n'a pas raison, mais d'autant plus les historiens Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky, car en composant un code de lois, on ne sert pas de coutumes, mais du droit ordinaire.

La tendance de l'auteur du livre et de son rédacteur est plus que transparente. Elle a pour but de réfuter l'appartenance du *Code de lois* aux « documents du droit arménien ». Ils n'ont même pas pris la peine de lire encore quelques lignes de la note de Ter-Grigorian qui dit: « Le *Code de lois* a reçu force de loi obligatoire au XIIIe siècle en Arménie Cilicienne. Au XVIe siècle, il a été adopté par le roi Sigismond de Pologne pour les communautés arméniennes de Lvov et de Kamenets, ainsi que des autres villes. Au XVIIIe siècle, ce *Code de lois* a été inclus dans le recueil de lois de Vakhtang et il a agi au sein de ce recueil après la réunion de la Géorgie à la Russie et même, ajoutons-le de notre part, dans le droit ordinaire de l'Église arméno-grégorienne jusqu'au XXe siècle».

Tout en n'étant pas d'accord avec certaines affirmations de Ter-Grigorian, nous trouvons quand même que ces paroles auraient pu ramener à la raison l'auteur du livre et son rédacteur et les aider à éclaircir le fait de l'existence du *Code de loi* de Goch dans le milieu arménien pendant sept siècles et son entière absence chez les Albanais.

Et maintenant, passons à l'essence de la question. Peut-on dire que Mkhitar Goch se soit servi des canons de l'Albanie du Caucase et de l'Arménie, c'est-à-dire des canons des Pères de l'Église et des conciles de l'Église ?

Les chercheurs ont établi qu'en composant son *Code de lois*, Goch **ne s'est pas laissé guider par les lois de l'Empire Romain d'Orient (ou des codex de Théodose et de Justinien)**, comme l'affirment T. Ter-Grigorian et Z. Bouniyatov à sa suite¹⁰, mais s'est servi: a) des canons de la Bible, b) des canons de l'Église, adoptés par les trois premiers Conciles

¹⁰ Kirakos Gandzakétsi, traduction russe par T. Ter-Grigorian, p. 260, note 590.

** 55 articles ont été empruntés à la Bible, à savoir 22 – de l'Exode, 7 – du Lévit., 25 – de la Loi II, 1 – des Nombres. En outre, Goch prend parfois à l'appui tel ou tel article en composant de nouveaux articles de son *Code de lois*.

Œcuméniques, ainsi que par les conciles arméniens, des Pères de l'Église, y compris les Pères arméniens, ainsi que de la *Collection [Izbornik] de canons*, composée par Hovhan Odznétsi au VIIIe siècle. Parmi les canons des conciles arméniens, utilisés par lui, il faut citer les suivants : ceux du concile de Chahapivan (443), des conciles de Dvine (554, 645, 719), de Manazkert (726), ainsi que les canons du concile ecclésiastique arméno-albanais de Partav (768), dirigé par le Catholicos arménien Sion avec la participation des ecclésiastiques et des laïcs de l'Arménie et de l'Albanie¹¹.

Comme nous le voyons, cette déclaration de Z. Bouniyatov quant à ce que dans le *Code de lois* sont inclus des « canons ecclésiastiques de l'Albanie... et des coutumes populaires arméniennes » ne correspond pas, pour nous exprimer délicatement, ni à sa source, ni à la réalité historique. Le caractère tendancieux, là aussi, est évident. Eh bien, si ce caractère tendancieux et les prétentions sont favorables à leurs illusions « désintéressées », ils n'ont qu'à s'amuser, mais il n'est pas correct de les mettre en circulation **de la part de la science soviétique**.

La conception pseudo-historique de Z. Bouniyatov lors de l'examen de divers objets et des phénomènes réels sociaux, politiques et idéologiques lui a donné la possibilité de mettre en doute, comme nous l'avons vu ci-dessus, l'appartenance de Mkhitar Goch et de son *Code de lois* à la littérature arménienne, « **bien qu'il n'y ait pour cela aucun fondement sauf la langue** » (p. 99, souligné par nous – **K. M.-O.**). Dites donc, quelle importance a la langue ! Il faut hardiment briser les barrières peu importantes et poreuses, telle la langue, qu'elle soit arménienne, arabe ou persane, dans le but d'aliéner rapidement tel ou tel auteur du cadre de sa propre littérature nationale et de le légitimer dans une autre littérature nationale. Ces manipulations sont devenues assez fréquentes ces derniers temps ! Voici un **ressortissant** (! – **K. M.-O.**) de la famille grégorienne, V. Ghoukassian, linguiste de sa spécialisation, qui a découvert des albanismes chez Kaghankatvatsi, comme, par exemple, « achnouti », « éniha », « tchilakh », « khəntchik », et même des turcismes. Parfait ! Oh, s'il avait découvert quelques dizaines de mots albanais ou des albanismes éclatants chez Kaghankatvatsi, cela aurait été une découverte d'importance mondiale et les disciplines orientalistes auraient commencé à les étudier, de même que les spécialistes du mongol étudient l'époque ancienne de cette langue d'après le **vocabulaire mongol** de Kirakos ou comme les turcologues étudient attentivement la langue kiptchak d'après les manuscrits **en alphabet arménien**. Nous, les Arméniens, nous sommes bien plus heureux que les autres de cette circonstance : nos ancêtres ont conservé pour les générations la langue kiptchak morte. Sur la base du vocabulaire de Kirakos (environ 100 mots) et les nombreux manuscrits en kiptchak (écrits en lettres

¹¹ De la *Collection [Izbornik] des canons arméniens*, qui comprenait les canons des trois premiers Conciles œcuméniques (de Nicée, de Constantinople et d'Éphèse), ainsi que les statuts canoniques des Pères de l'Église et des conciles de l'Église arménienne, Goch a emprunté 90 articles aux canons suivants : Apostoliques – 3, de Clément – 12, des Pères de l'Église – 6, de Nicée – 5, d'Ankure – 4, de Néo-Césarée – 9, de Gangra – 4, d'Antioche – 4, de Nicée II – 2, de Laodice – 1, d'Athanase – 9, de Basile – 12, de Grégoire l'Illuminateur – 1, de Thaddée – 2, de Chahapivan – 4, de Dvin II – 3, plus tard de Partav – 3 et de Dvine V – 6 articles (ces données ont été complaisamment mises à notre disposition par E. Pivazian, candidat des sciences philologiques, ce dont nous le remercions).

arméniennes), des centaines de livres et d'articles ont été écrits. Mais là, dans les études albanaises, on ne fait que dire la bonne aventure !

Que démontre donc la découverte de V. Ghoukassian dans la question de l'origine nationale de Movsès Kaghankatvatsi ? Même chez les auteurs arméniens médiévaux dont l'appartenance nationale ne fait aucune doute, tels Movsès Khorénatsi, Yéghiché, Lazar Parpétsi, Grigor Narékatsi, ainsi que chez les poètes du Moyen Âge avancé, on trouve de nombreux emprunts de mots étrangers – grecs, persans, tant pahlavi que farsi, arabes, turcomongols, géorgiens, syriaques, kurdes, etc. Est-ce que cette circonstance peut influencer la détermination de l'appartenance nationale ? En aucun cas ! Cela ne montre que l'entourage où a évolué cet auteur, ou se présente comme le résultat de ses contacts avec les peuples voisins, le niveau de son éducation, la largeur de son horizon intellectuel, etc.

Continuons l'analyse des jugements de Z. Bouniyatov et de son rédacteur Z. Yampolsky, qui recommande chaleureusement d'étudier cet article¹², afin de mieux pénétrer l'essence de la question discutée.

À la suite du docteur Z. Bouniyatov, déclarant comme preuve importante et indiscutable de l'appartenance d'un auteur à telle ou telle littérature, seul l'**indice local – le lieu de sa naissance** –, la « patrie », la littérature arménienne aurait acquis, d'une part, de nombreux nouveaux auteurs, souvent d'importance mondiale ou européenne, et, d'autre part, serait privée de la majeure partie des auteurs indiscutablement nationaux arméniens. Ainsi, d'après l'affirmation de l'académicien I. Y. Kratchkovski, certains écrivains, historiens, géographes arabes, sont nés en Arménie (à Ani, Dvine, Vostane, Van, Khlat), c'est-à-dire que leur patrie était l'Arménie. Néanmoins, **personne ne les considère comme des hommes de lettres et de sciences arméniens « ayant écrit en langue arabe »**. C'est ce qu'auraient dû prendre en considération et l'auteur et le rédacteur du livre critiqué...

I. Y. Kratchkovski affirme que dans la littérature arabe, il a un certain nombre d'écrivains et de savants d'origine arménienne, ayant écrit leurs ouvrages en langue arabe (tels cheikh Salh el-Arméni, dont l'œuvre est traduite en arménien moderne). Qui ne connaît les Arméniens ayant écrit en grec ou en latin dans l'Empire Byzantin ? Qui ne connaît de nos jours des écrivains et des poètes américains, anglais, français, italiens, polonais et autres de nationalité arménienne ? Il n'y a pas d'Arménien raisonnable qui les considère comme représentants de la littérature arménienne.

Ils appartiennent à la nation dans la langue de laquelle ils ont écrit leurs œuvres.

Le principe fondamental qui détermine l'appartenance nationale de tel ou tel auteur et de son œuvre, nous le répétons, est la langue de l'œuvre, si, bien sûr, cette langue n'est pas légitimée par un État ou une corporation (y compris religieuse) comme nationale. Au Moyen Âge, ces langues étaient le latin pour le monde catholique et l'arabe pour le monde isla-

¹² **Z. I. Yampolsky**, Sur l'étude de l'histoire de l'Albanie du Caucase, – « Izvestiya » de l'AS de la RSS d'Azerbaïdjan, 1957, № 9, p. 149-157 (en rus.). L'article est superficiel, les argumentations peu convaincantes, avec de grands défauts de caractère historique et philologique. Nous retournerons à l'analyse de ses arguments dans un ouvrage spécial consacré à l'Histoire de l'Albanie.

mique. Toutes les deux langues étaient obligatoires, en particulier, dans la sphère officielle : l'appareil étatique et l'ordinaire religieux.

La totalité de tous les moyens linguistiques du peuple arménien s'exprime par la langue nationale arménienne, dont la forme supérieure est la langue littéraire arménienne, et dans le cas du Moyen Âge, le grabar, langue de l'État et de l'Église. La langue littéraire modifie son contenu, sa grammaire, son lexique, la signification de ses mots et sa sémantique avec le développement de la société et l'élargissement de ses fonctions. C'est ainsi que s'est développé la langue arménienne ancienne grabar à partir de son premier stade écrit (Ve siècle) jusqu'à la formation de la langue littéraire moderne. C'est dans cette langue littéraire que sont écrites les œuvres arméniennes, qu'est exprimée l'idéologie des couches sociales et des classes du peuple arménien aux hautes époques de son développement.

Qui est-ce qui a donné à Z. Bouniyatov l'idée de déclarer à haute voix l'appartenance de Mkhitar Goch, de Kirakos Gandzakétsi et de nombreux autres auteurs médiévaux, ainsi que de leurs œuvres littéraires, écrites en langue arménienne grabar, aux œuvres de la littérature des Albanais ?

Nous ne nous trompons pas en supposant que cela ne s'est pas fait sans la participation du susmentionné Ter-Grigorian.

Gandja, écrit-il est la patrie « des historiens et des penseurs de la même période (XIIe-XIIIe siècles – **K. M. -O.**) : Mkhitar Goch, auteur du célèbre *Code de lois* arménien, des historiens [Kirakos et] Vardan, ainsi que du savant de la même époque Hovhannès Sarkavag »¹³. « Kirakos Gandzakétsi était grand patriote de son peuple..., énumérant un certain nombre de personnes connues, il n'oublie pas d'ajouter qu'ils étaient natifs de Gandja, de même « que moi-même », traduit T. Ter-Grigorian l'*Histoire* de Kirakos »¹⁴.

Les mots soulignés par moi montrent comment il falsifie sans aucune habileté l'original de Kirakos et comment Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky s'agrippent à cette falsification par ignorance.

Est-ce que Kirakos porte réellement témoignage que lui-même et avec lui Hovhannès Sarkavag étaient natifs de la ville de Gandzak (Gandja)? Non. Le texte de Kirakos est inexactement rendu dans la traduction russe: « Ils étaient tous **les deux** originaires **du pays** de Gandzak, comme je le suis moi-même », c'est-à-dire Kirakos Gandzakétsi, « auteur du présent ouvrage » (note 479 de la traduction russe), alors que nous lisons dans l'original : « Ils étaient tous les **trois** originaires du pays de Gandzak » (les trois, c'est-à-dire Hovhannès Sarkavag, l'archimandrite Davit, fils d'Alok (lire d'Alawik – **K. M.-O.**), et l'archimandrite Grigor, fils de Thokaker (voir note 480, p. 63 de la traduction russe). Par conséquent, tous ces **archimandrites**, sauf Mkhitar Goch et le prêtre Arkayoutiun, considérés comme origi-

¹³ **T. Tér-Grigorian**, op. cit., p. 5-6. Les mots [Kirakos et], que j'ai mis en entre crochets, manquent par hasard dans le texte, car un peu plus bas, il parle de Kirakos, comme grand patriote de sa ville natale Gandzak.

¹⁴ Il est étrange que C. J. F. Dowsett considère David Gandzakétsi (David de Gandzak) « ի քաղաքէն Գանձակայ » (« de la ville de Gandzak »), en confondant avec « քաղաքիէն Գանձակայ » (« du pays de Gandzak »). [Voir **C. J. F. Dowsett**, *The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš*, – BSOAS, XXI/3, 1958, p. 472-490 – Éd.].

naires de la ville de Gandzak, sont en réalité originaires « du pays de Gandzak ». De plus, d'autres sources primaires arméniennes confirment ces témoignages de Kirakos¹⁵.

Seul un château aérien peut être construit sur des fondations précaires, si les fondations ne sont pas solides, le bâtiment élevé sur elles se détruira.

Mais, – répliquera l'historien Z. Bouniyatov, – quelle différence s'ils ne sont pas de « la ville de Gandzak », mais du « pays de Gandzak », se trouvant aussi dans les limites de l'Albanie ?!

Mais là aussi, ses bases sont vacillantes et son argumentation faible. D'après les sources arméniennes des XIe-XIVe siècles, le « pays de Gandzak » est identique au « pays de Parisos » qui entrait dans les limites de la région de l'Artsakh en tant que province séparée, dirigée par une dynastie indépendante de rois de la lignée de Haïkides. En 1003, après la mort des derniers rois Sénékérime et Grigor, le roi arménien Gaguik Ier et l'émir Fadloun du Gandzak, d'après Assoghik, ont partagé le pays entre eux. La partie de la plaine orientale a été le partage de ce dernier, alors que le roi arménien a reçu toutes les régions montagneuses situées au nord-est du Vayots dzor, le Khatchen et le Parisos en Arménie Orientale¹⁶.

Après la chute du royaume de Bagratides, avec la capitale à Ani, et du royaume du Siunik, loin à l'ouest, un État arménien indépendant a été fondé en Cilicie et il a existé jusqu'au dernier quart du XIVe siècle. Avec la consolidation du Royaume arménien de Cilicie, gouverné par les Roubénides, le siège patriarcal arménien a été transféré d'Arménie Orientale à l'ouest, en Cilicie où il est resté jusqu'à son retour à Edjmiatzine (en 1441).

La période cilicienne de l'histoire du peuple arménien a été marquée par de longs pourparlers des Églises diophysites catholique et orthodoxe avec l'Église arméno-grégorienne sur l'union de l'Église arménienne avec ses Églises sœurs occidentales. La position de l'Église arménienne occidentale cilicienne a provoqué une tempête d'indignation en Orient. Une lutte longue et obstinée a commencé. Dans cette lutte cruelle, les représentants de l'« Arménie Orientale » – « *Koghmark Arevelits* » (« Régions orientales »), « *Yerkirn Arevelits* » (« Pays Oriental ») ou de « *Midjnachkharh* » (« Pays Intérieur », c'est-à-dire de l'Arménie) ou de l'« *achkharhn Gandzakay* », « *achkharhn Parisosay* » (« région du Gandzak », « région du Parisos »), etc. étaient les opposants de l'union.

C'est ainsi que l'appelaient les hommes sociaux et politiques arméniens, les écrivains, les historiens et les théologiens, en contrepoids du « Pays Occidental », du « pays nommé Séav Learn » ou le Royaume arménien de Cilicie, « l'Arménie Orientale », sous laquelle on sous-entendait, en particulier, le pays se trouvant sous le pouvoir des princes Zakarides ar-

¹⁵ **Մեծին Վարդանայ** Պատմություն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, p. 159. Aréveltsi = Vardan Aréveltsii = **Vardan le Grand**. Histoire Universelle [Traduction par **N. Émine**, Moscou, 1861 (en rus.)]; **Յովհաննէս Իմաստասէրի** մատենագրությունը, [Եր., 1956] (Œuvres de **Hovhannès le Philosophe**), Աշխատասիրութեամբ **Ա. Գ. Աբրահամեանի** [Préparé par **A. G. Abrahamian**, Er., 1956 (en arm.)].

¹⁶ **Stepanos Assoghik**, Histoire Universelle, SPb., 1885, chap. III, 48, p. 286 (en arm.); **Ստեփանոս Օրբէլեան** [**Stépanos Orbélian**], p. 300-301. Voir **Լէօ**, Հայոց պատմություն, հտ. 2-րդ, Եր. [**Léo**, Histoire d'Arménie, t. II, Er., 1967 (en arm.)], p. 632, 633, 637.

méniens, dont faisaient partie Ani, Sanahine, Haghat et les régions limitrophes, ainsi que les régions, indépendantes des Zakarides, de l'Artsakh et du Siunik.

C'est dans cette Arménie Orientale, qui comprenait aussi, grâce aux conditions partiellement pacifiques créées par l'amitié arméno-géorgienne, la partie sud-ouest de la « région du Gandzak », c'est-à-dire « Parisos », qu'a commencé à se développer une riche culture arménienne. Dans les églises, les monastères et les couvents anciens et nouvellement construits, les écoles monastiques, les universités et les académies se multipliaient rapidement; on y éduquait les serviteurs du culte et, parallèlement, la science et la littérature s'épanouissaient. Sanahine et Haghat, Nor-Guétik et Khoranachat, Haghartsine et Ketcharis, Havouts-tar et Aïrivank, la « glorieuse ville d'Ani » et beaucoup d'autres villes et monastères, d'écoles et de centres scientifiques devenaient d'importants centres de la culture arménienne décentralisée et démembrée, dans lesquels, malgré des conditions souvent pénibles, on voit briller les étincelles de l'esprit créateur du peuple arménien.

À partir de la deuxième moitié du XIe siècle et jusqu'à la fin du XIIIe siècle, parmi les représentants infatigables de la culture arménienne, on voit apparaître un grand nombre d'hommes d'Église, de sciences, de littérature et de pédagogues de haute qualification aux surnoms « Gandzakétsi », « Parisostsi », « Guétiktsi », « Aréveltzi », en un mot natifs du « pays de Gandzak », des « régions Orientales », du « pays de Parisos » ou du « Siunik », c'est-à-dire des régions traditionnelles de l'Arménie Orientale, où la population traditionnellement arménienne, le peuple arménien créait laborieusement des biens matériels et spirituels. Rappelons parmi ceux-ci au moins l'archimandrite Guéorg Ourtchatsi (ou Ourtsatsi), ses disciples l'archimandrite Hovhannès Sarkavag, l'archimandrite David, fils d'Alawik, l'archimandrite Grigor, fils de Tokaker, le disciple de Hovhannès Sarkavag, Hovhannès Tavouchétsi, Mkhitar Goch, le disciple de ce dernier, ses disciples les archimandrites Martiros, Hovhannès Armanetsi, Vanakan, les disciples de ce dernier les archimandrites Kirakos et Vardan, Grigor et Poghos, Markos et Sostenēs, et bien d'autres¹⁷. Et combien d'hommes de sciences et de littérature, d'ecclésiastiques et d'hommes sociaux ont été éduqués dans les universités d'Ani, de Haghat, de Sanahine, de Tathev, de Gladzor et des autres centres académiques et culturels de « l'Arménie Orientale » !

En lisant les noms de ces auteurs arméniens, natifs de l'« Arménie Orientale », en particulier du « pays de Gandzak » et pars pro toto du « pays de Parisos », tout lecteur impartial dirait qu'ils étaient natifs d'un pays ou d'une région où les Arméniens, compatriotes de ces auteurs, étaient majoritaires. Et, en réalité, ces régions faisaient partie des royaumes des Arsacides, des Bagratides, du Siunik et, plus tard, de l'Arménie Zakaride.

Toutefois, Z. Bouniyatov et son rédacteur Z. Yampolsky n'appartiennent pas à la catégorie des personnes impartiales. Ils ont leur approche, leur attitude à l'égard de tout ce qui concerne les Arméniens et la culture arménienne, même vieille de millénaires. Il suffit de la

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, առաջաբանով, Եր., [1961], էջԺԲ – XII (**Kirakos Gandzakétsi**, Histoire de l'Arménie, Texte préparé et préface par **K. A. Mélik-Ohandjanian**, Er., 1961, p. XII).

carte qu'ils ont dressée de la Transcaucasie des VIIIe-IXe siècles. C'est avec une loupe ou une lanterne qu'il faudrait y chercher le lopin de terre qu'ont occupé les Arméniens. Les historiens d'Arménie auront leur sérieux mot à dire concernant tout cela; quant à nous, nous nous limiterons aux questions d'ordre philologique et encore non dans toutes ses parties.

Nous ne toucherons pas tous les auteurs « du pays de Gandzak » ou de « la ville de Gandzak », ni même du « pays de Parisos » et du « pays d'Orient », mais seulement deux auteurs: **Mkhitar Goch et Kirakos Gandzakétsi.**

Nous avons un peu parlé de Mkhitar Goch, auteur du *Code de lois*, en précisant et réfutant les arguments prétentieux de Z. Bouniyatov et de Z. Yampolsky et leurs tentatives de réfuter l'origine arménienne de Goch et de le légitimer au sein de la culture de l'Albanie du Caucase. Il faut toutefois vérifier si cela est vraiment ainsi ou si tous les arguments des historiens susmentionnés ne sont que le fruit de leur fantaisie exacerbée. Peut-être Mkhitar Goch n'a-t-il aucun lien avec le peuple arménien et sa culture et nous avons tort de lui attribuer une origine arménienne?

D'après les sources historiographiques arméniennes, Mkhitar Goch est natif de « la ville de Gandzak », fils de chrétiens. Après avoir terminé ses études en « Arménie Orientale » de même qu'en Cilicie, il a deux fois mérité le titre scientifique d'« archimandrite » (=docteur), il est devenu célèbre dans le pays et s'est fait le renom du **plus prestigieux archimandrite de « l'Arménie Orientale »**. Par ses qualités personnelles, son éducation supérieure et ses profondes connaissances dans le domaine des sciences et de la confession arméno-grégorienne, il s'est élevé parmi les autres archimandrites pour devenir le père spirituel de l'**amirsépassalar Zakaré**, arménien de confession grégorienne. Rien ne pouvait avoir lieu au sein de l'Église Arménienne ou dans la vie sociale des Arméniens sans sa connaissance et son consentement. Aucune proposition du puissant Zakaré n'était acceptée par le concile ecclésiastique arménien (*nota bene*) sans l'approbation de Mkhitar. « **Il nous est impossible d'accomplir cela sans le grand archimandrite** »¹⁸, a déclaré le concile ecclésiastique réuni dans la capitale Ani. D'autre part, la présence de Mkhitar avait pour Zakaré une importance décisive dans ses initiatives dans le domaine de la culture spirituelle. « **Puisque tu es venu**, s'est adressé une fois Zakaré à Mkhitar, **à présent je n'ai plus besoin d'eux** » (c'est-à-dire du concile ecclésiastique avec tous ses archimandrites, ses évêques, etc. – **K. M-O.**)¹⁹.

Toutefois, cela ne signifiait pas que Mkhitar pouvait par la volonté de l'amirsépassalar Zakaré fouler aux pieds les lois, les dogmes et les traditions de l'Église Arménienne. Dans ce domaine **Mkhitar était un simple archimandrite orthodoxe et avaient des opinions conservatives. La volonté du patriarche suprême de l'Église Arméno-grégorienne, du Catholicos de tous les Arméniens, et des conciles ecclésiastiques avait pour lui une importance décisive.**

Mkhitar était grand patriote de sa terre natale, de son « peuple Haïkide [=arménien] » – « Հայկազնեայր ». Au cours de sa vie, il a lutté par ses faits et ses paroles pour la libération

¹⁸ **Կիրակոս Գանձակեցի**, [1961], p. 175-176, (**Kirakos Gandzakétsi**, traduction russe, p. 91-92).

¹⁹ Ibidem.

de son peuple du joug des envahisseurs étrangers, et c'est pourquoi il a soutenu par tous les moyens possibles l'amirsépassalar Zakaré, essayant d'alléger la lourde domination à laquelle étaient sujets ses compatriotes, faisant en même temps la leçon à Zakaré et à son frère Ivané qui s'étaient convertis à la confession diophysite de l'Église Orthodoxe.

Le meilleur témoignage des ardentés activités de Mkhitar Goch, ce sont ses nombreux disciples, toute une pléiade d'archimandrites, d'écrivains, des théologiens, ayant continué l'œuvre de leur maître dans le domaine de l'illumination de leurs compatriotes, ainsi que les préceptes de ses ouvrages scientifiques et littéraires, en premier lieu de son *Code de lois*.

En tant que grand législateur, il a composé un *Code de lois* assez humain pour son époque. Son premier chapitre d'Introduction au *Code de lois* est intitulé, d'après certains manuscrits: « Réponse à ceux qui médisent qu'il n'y a pas de tribunal en Arménie. Afin que ceci leur soit un « aide-mémoire », « afin qu'ils l'aient constamment sous la main, qu'ils comprennent eux-mêmes et le montrent aux hétérodoxes que nous jugeons d'après un code écrit, afin que leurs bouches se taisent et ne puissent rien nous reprocher »²⁰ et **« afin que (les fidèles) ne s'adressent pas au tribunaux des autres religions, sous prétexte que nous n'avons pas de tribunal »** et dans le but de déraciner « cette pratique qu'ont certains évêques, moines, prêtres, laïques et princes d'altérer la justice **par partialité, avidité ou ignorance** »²¹.

Quel document faut-il encore pour démontrer qu'il est Arménien ?

Tout cela témoigne des soucis et inquiétudes qui agitaient profondément tout l'être du grand patriote et du maître compatissant, de l'archimandrite Mkhitar Goch dans son intention d'alléger la destinée de son peuple arménien.

Mkhitar Goch a écrit une brève chronique de l'Albanie. C'est vrai. Mais faut-il conclure de là que cette œuvre est dans une grande mesure... une œuvre de la littérature de l'Albanie, « écrite en langue grabar ». D'après cette logique, toutes les œuvres littéraires arméniennes (celles de Hovhannès Sarkavag, Vanakan, Kirakos, Grigor Akanatsi (dit Moine Maghakhia), Vardan Aréveltzi, Abraham Krétatsi, Thovma Métzopétsi, Siméon Erevantsi, et beaucoup d'auteurs), écrites en langue arménienne ancienne (il faut écrire clairement, et non « en grabar », comme le fait l'auteur, sachant que chaque lecteur ne sait pas ce que signifie « grabar » !) doivent être considérées dans une grande mesure des œuvres de la littérature de l'Albanie, des Mongols, des Perses, des Tatares, etc. Mkhitar a écrit une chronique fort brève de l'histoire de l'Albanie, alors que les auteurs mentionnés ont consacré des livres entiers aux Mongols, aux Perses, aux Tatares, etc.

²⁰ Code de lois de **Mkhitar Goch**, Traduction de l'arménien ancien de **A. A. Papovian**, Rédaction, introduction et notes de **B. M. Haroutunian**, Er., 1954, p. 4 (en rus.). En parlant des autres religions, Goch sous-entend surtout les musulmans à la critique de la religion desquels est consacré le chapitre IXe de l'Introduction, à commencer par les mots: « car les musulmans, bien qu'ils reconnaissent Dieu le Père, ils considèrent le Fils comme invention, en offensant par là même le Père » et ainsi de suite jusqu'à la fin du chapitre. Voir **Mkhitar Goch**, traduction russe de A. Papovian, p. 25-27.

²¹ Ibidem, p. 4.

Morale de la fable du livre de Z. Bouniyatov : un historien ne doit écrire que sur son peuple, dans le cas contraire, il sera enrôlé dans la littérature d'un autre peuple dont il a parlé dans son ouvrage historique!

Environ deux cent cinquante fables appartiennent aussi à la plume de Mkhitar Goch, il y développe sous une forme allégorique les mêmes idées humanitaires sur la bonté, l'honnêteté, la justice, la fidélité, la lutte contre les parasites, etc. Ces fables complètent et éclairent dans une certaine mesure certains détails, procédés et méthodes de la composition du *Code de lois*.

Le *Code de lois*, les fables et d'autres petits ouvrages ou des œuvres conservées fragmentairement de Mkhitar Goch sont écrites, je le répète, en langue littéraire arménienne ancienne grabar, langue officielle de l'Église et de la société arméniennes de l'époque.

Après tout ce qui a été dit, que peut-on encore ajouter pour que ces « Thomas incroyables » croient et voient?

Mkhitar Goch est Arménien, et par son prénom (Mkhitar qui signifie « consolateur » et **c'est un prénom utilisé uniquement par les Arméniens**) et par son surnom (Goch qui signifie « à barbe rare »)²² ; d'ailleurs, il se considère lui-même d'origine arménienne, il écrit en langue arménienne de son époque, écrit de son propre aveu, « pour nos Haïkides » – « *հայկազնէայց* », c'est-à-dire pour les Arméniens. Lui-même, il est un véritable patriote, dévoué à la terre arménienne, un maître insurpassé de la confession arménienne, légiste et législateur du peuple arménien, autorité reconnue non seulement en Arménie Orientale, mais en Arménie Occidentale et au Royaume Arménien de Cilicie... Et soudain, tout cela est si audacieusement discuté par Z. Bouniyatov.

Cette destinée de Mkhitar Goch, comme nous l'avons montré ci-dessus, a été partagée par Kirakos « Gandzakétsi », son contemporain plus jeune et le disciple de l'archimandrite Vanakan, lui-même disciple de Mkhitar Goch. **Ce surnom est conventionnel**, car il n'existe dans aucune copie manuscrite bio-bibliologique. Ce surnom a été donné à l'historien par méprise par le premier éditeur de son *Histoire*, Voskan Ter-Hovhannissian (Moscou, 1858). Ce même titre du livre aurait pu être conservé traditionnellement, mais peut-être sans raison valable, dans l'édition critique de 1961, publiée à Erevan (voir Préface de l'édition critique, p. 1–XXX).

Là, nous n'allons pas toucher cette prétention sans fondement de Z. Bouniyatov et de son rédacteur, dont la source directe est le traducteur de l'*Histoire*, T. Ter-Grigorian qui a altéré l'un des textes les plus clairs et les mieux conservés de la littérature arménienne ancienne. Les altérations, les expressions et les phrases incompréhensibles foisonnent chez ce malencontreux traducteur ; de l'une nous avons parlé ci-dessus: Kirakos n'est pas natif de « la ville de Gandzak », mais du « pays de Gandzak », c'est-à-dire « de Parisos »²³.

T. Ter-Grigorian, et Z. Bouniyatov et son rédacteur à sa suite ont mordu à cet hameçon et ils ont proclamé Kirakos « grand patriote de sa ville natale »... Kirakos l'appelle « grande

²² Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ [Եր., 1946], էջ 336 et suivantes (H. Atcharian, Dictionnaire des noms personnels arméniens, t. III, p. 336 et suiv.).

²³ Կիրակոս Գանձակեցի, p. 116; Kirakos Gandzakétsi [Traduction russe], p. 63. Comp. Préface, p. 6.

et magnifique ville de Gandzak » (traduction inexacte)²⁴. Voilà. Cependant, voici comment il parle de cette ville dont ils (T. Ter-Grigorian et Z. Bouniyatov) considèrent comme grand patriote l'archimandrite chrétien Kirakos: « **Elle (la ville de Gandzak) était une grande ennemie du Christ et de ses disciples, elle blâmait et diffamait la croix et l'Église, et condamnait à la profanation tous les moines et les serviteurs du culte. C'est pourquoi, dès que la mesure de ses péchés s'est complétée et que le Seigneur a entendu le cri de ses forfaits, des signes sont apparus, prédisant sa ruine** »²⁵Et la ville est restée déserte pendant quatre ans ! Voici quel « grand patriote de sa ville natale » est l'archimandrite Kirakos Gandzakétsi ! Par ailleurs, d'où vient chez Z. Bouniyatov l'information que Kirakos ait vécu à Gandzak ? Il n'existe aucune information pareille dans son *Histoire*.

Kirakos Gandzakétsi se considère d'origine arménienne. Il le déclare plus d'une fois au début même de son ouvrage et jusqu'à sa fin: « notre peuple arménien » (tribu), « notre pays d'Arménie », « sur la tribu des archers et sur la ruine de notre pays arménien » (« Վասն ազգին նենդնաց եւ աւերման աշխարհի Հայոց »)²⁶, etc.

Au contraire, il n'écrit jamais dans son livre « notre peuple d'Albanie » ou « notre pays, l'Albanie », etc. Dans l'*Histoire* de Kirakos, il a une petite partie, intitulée « *Brève histoire, racontée ci-dessous, des régions de l'Albanie (=Aghvank/* ». Dans cette partie il n'y a aucune allusion à ce qu'il ait aucune parenté consanguine avec les Albanais; au contraire, il touche le passé historique et le présent des voisins du peuple arménien, et cela uniquement parce que les « gouverneurs étaient soumis aux rois arméniens et se trouvaient sous leur pouvoir, et les évêques étaient ordonnés par saint Grégoire et ses successeurs²⁷, quant à leur peuple, il est resté comme nous dans la foi orthodoxe (c'est-à-dire la confession arméno-grégorienne ou monophysite – **K. M.-O.**), c'est pourquoi il se doit de mentionner les deux peuples ensemble »²⁸.

Kirakos conduit sa narration sur les Albanais à la troisième personne.

C'est ainsi que se présentent dans son *Histoire* les activités littéraires, scientifiques, ecclésiastiques et de prédication de l'archimandrite Kirakos, conventionnellement nommé dans les manuscrits anciens Guétiktsi, Aréveltzi et, par la grâce de V. Ter-Hovhannissian, – Gandzakétsi.

Et que direz-vous, citoyens-historiens Z. Bouniyatov et Z. Yampolsky ? D'où vous est venu ce rêve illusoire d'albanisation de ce grand homme social, politique et ecclésiastique, maître et archimandrite renommé de l'Église Arménienne? Quelles sources réelles vous nourrissent et vous confirment dans votre lutte pour l'albanisation des archimandrites de l'Église Arménienne et des hommes de sciences et de lettres du peuple arménien?

²⁴ Kirakos Gandzakétsi [Traduction russe], p. 6.

²⁵ Ibidem, p. 119.

²⁶ Վերապահութեան Գանձակէցի, p. 9; Kirakos Gandzakétsi [Traduction russe], p. 15.

²⁷ Cette traduction est mauvaise. Il serait mieux de dire « successeurs au trône ».

²⁸ Kirakos Gandzakétsi, p. 99 de la traduction russe.

Dans cet article, nous avons analysé le livre susmentionné de Z. Bouniyatov, docteur ès sciences historiques, dans l'aspect des sources arméniennes, qu'il appelle « en langue arménienne », et de la littérature auxiliaire qui a été souvent utilisée par lui sans vérification préalable des données des sources premières. Mais ce n'est que l'aspect formel des méthodes de recherches de l'auteur. L'ouvrage scientifique en soi ne tient pas debout ni sous l'aspect scientifico-méthodologique, ni socio-politique. De plus, Z. Bouniyatov s'écarte décidément de la méthodologie marxiste-léniniste dans les questions de l'étude des fondements sociaux et de l'histoire des républiques de l'Union Soviétique.

L'historiographie soviétique doit étudier les germes et l'évolution ultérieure de l'amitié et des relations culturelles de tous les peuples de l'Union Soviétique, y compris les peuples transcauciens: Albanais, Azerbaïdjanais, Arméniens et Géorgiens, ayant vécu côte à côte pendant des millénaires dans leur Transcaucasie natale. Dans un ouvrage de recherche scientifique, la coordination des plans scientifiques est aussi nécessaire que l'étude organisée ensemble des problèmes concernant toute la Transcaucasie. Cette planification des études scientifiques et sa réalisation sont une nécessité essentielle de la société soviétique et un but cardinal de la science soviétique.

Il faut amèrement regretter que l'étude de Z. Bouniyatov, *L'Azerbaïdjan aux VIIe-IXe siècles*, ne puisse nullement contribuer au développement de ce grand but.

* * *

Cet article était mis en page lorsque nous avons reçu le premier volume des *Œuvres choisies de I. A. Orbéli* (Moscou, 1968).

Dans la première section du volume, une étude fondamentale de deux monuments architecturaux d'Aghtamar a été publiée pour la première fois, et dans la deuxième section, une étude consacrée aux fabulistes arméniens du Moyen Âge.

Dans les brèves lignes consacrées à Mkhitar Goch, il y a des jugements basés sur une traduction inexacte du texte arménien, à la suite de quoi des interprétations incorrectes des déclarations de Goch se sont glissées²⁹.

K. M.-O.

²⁹ [Voir К. А. Мелик-Оганджян, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", – ВБА, 1969, № 1, p. 179-194 – Éd.].

PROBLÈMES RÉELS DE L'ÉTUDE DE L'ALBANIE-AGHVANK ET LA « BOUNIYATOVCHTCHINA »

La nature problématique bien connue de la civilisation de l'Albanie du Caucase est due au fait que l'information provenant des sources historiques sur la population du pays portant ce nom est contradictoire à première vue. Les sources gréco-romaines de l'Antiquité et les auteurs arméniens du haut Moyen Âge désignent sous les termes « Albanie » et « Albanais » le pays et sa population au nord du cours inférieur de la rivière Koura, alors que sa rive sud est politiquement et ethniquement incluse dans le concept d'« Arménie ». Mais après 428, les sources arméniennes utilisent le même terme pour désigner à la fois les régions albanaises proprement dites sur la rive gauche de la Koura, et les deux provinces du nord-est de l'Arménie historique sur sa rive droite: l'Artsakh et l'Outik, qui, après l'abolition du pouvoir royal en Grande Arménie par les Sassanides au cours de cette même année et sa transformation en marzpanate (vice-royauté), ont été incluses dans le marzpanat voisin, appelé « Aran » – « Ran » – « Albanie » – « Aghvank ».

Une approche différenciée de la sémantique des termes « Albanie » et « Albanais », la définition de leur contenu réel pour différentes époques dans les catégories de la science moderne est d'une importance primordiale. Mais les idées de différents historiens sur l'Albanie du Caucase sont malheureusement loin de refléter de façon adéquate la réalité ancienne. Parfois, des concepts spéculatifs surgissent qui modernisent et politisent l'histoire ancienne et médiévale de la Transcaucasie, présentant l'Albanie comme une civilisation monolithique sur tout le territoire, des spéculatifs surgissent qui modernisent et politisent l'histoire ancienne et médiévale de la Transcaucasie, présentant l'Albanie comme une civilisation monolithique sur tout le territoire des montagnes du Caucase jusqu'au cours inférieur de la rivière Araxe. Les travaux de nombreux historiens azerbaïdjanais du Xe siècle couvrent ainsi l'histoire et la culture de l'Albanie. Il s'agirait, selon leur version, d'une unité ethno-politique monolithique située à la fois sur la rive gauche et sur la rive droite de la Koura, couvrant les anciennes provinces arméniennes d'Outik, d'Artsakh, du Paytakaran et du Siunik (y compris les provinces du Nakhidjevan et du Goghtn), et sa population qui aurait formé une ethnie distincte sous l'ethnonyme « Albanais » dès les IVe-IIIe siècles avant J.-C., ayant conservé son aspect ethnique jusqu'à la fin du Moyen Âge, sinon jusqu'en 1836, lorsque le Catholicossat de Gandzasar (« Albanais ») a été aboli par décret du tsar russe, et ses diocèses ont été directement subordonnés à la juridiction du Catholicossat d'Edjmiatsine (« Arménien »).

L'une des principales thèses de ce concept modernisateur, qui dans la littérature arménologique a reçu le nom très approprié de « Bouniyatovchtchina » (« Bouniyatovisme »¹), du

¹ Voir sa critique dans: **К. А. Мелик-Оганджян**, Историко-литературная концепция З. Бунятова, – «Вестник архивов Армении» [БАА], 1968, № 2, p. 169-190; **Idem**: Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора «Судебника», – БАА, 1969, № 1, p. 183-198; **А. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Бунятова «Азербайджан в VII-IX вв.», – «Историко-филилогический журнал» [ИФЖ, ПРЖ], 1967, № 1, p. 177-190; **А. Ганалаян, Л. Хачикян, А. Тер-Гевондян**, Об очередных размышлениях З. М. Бунятова, – «Вестник обществ. наук» [ВОН], 1978, № 5, p. 95-104; **Б. А. Улубабян**, Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории

nom de Ziya Bouniyatov, membre de l'Académie des sciences de la RSS d'Azerbaïdjan) est la thèse sur l'existence d'une ethnie unique Albanaise du Caucase, énoncée, en règle générale, en passant, sans souligner son caractère problématique et ignorant les arguments des scientifiques qui ne la soutiennent pas, selon laquelle le terme « Albanais » ne signifiait pas une seule ethnie « albanaise », mais seulement une communauté méta-ethnique, restant un polytonyme, c'est-à-dire le nom collectif de la population des unités politiques et administratives portant le nom « Albanie du Caucase ». C'est ainsi que Z. M. Bouniyatov et ses collègues² contournent les faits concrets et les arguments les plus concrets de leurs adversaires scientifiques basés sur ceux-ci.

À savoir:

1. Avant la formation du royaume albanais sur la rive gauche de la Koura (tout au début du Ier siècle avant J.-C.), sa population, selon la *Géographie* de Strabon (Ier siècle après

страны Агван", – ВАА, 1979, № 2, р. 219-232; **А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), – ИФЖ, 1987, № 3, р. 166-189; **Б. Арутюнян**, Когда отсутствует научная добросовестность, – ВОН, 1987, № 7, р. 33-56; **Idem**: Фальсификация на государственном уровне..., – "Вэм", 2010, № 4, р. 24-57; **Ш. В. Смбатян**, Еще раз о южной границе Кавказской Албании, – ВОН, 1989, № 10, р. 3-17; **Г. Связян**, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, – "Вестник Ереванского университета", 1989, № 2, р. 45-46; **П. М. Мурадян, Г. Х. Саркисян**, "Буниятовщина" не видно конца. – Dans : **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, р. 146-158; **Г. С. Асатрян, Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **А. Маргарян**, "Хроника страны Алуанк" Мхитара Гоша. – Dans : К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ер., 1991, р. 214-224. Also compare: **Г. Степанян**, Против азербайджанских фальсификаций истории восточного Закавказья, – "Вэм", 2009, № 1, р. 133-143; **Հ. Լ. Պետրոսեան**, Մշակութային էթնոցիդը Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնա-իրացման մեխանիզմը). – Dans: Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը եւ էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Էդոնային Ղարաբաղի դեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Շուշի, 2010, р. 137-149; **Ա. Յ. Յակոբեան**, Բունիաթովականների յայտնագործությունները» հայ միջնադարեան պատմության մէջ (Շարիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության դրսևորում. – Dans («Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4), р. 172-187; **S. G. Crombach**, Ziya Buniatov and the Invention of an Azerbaijani Past, Amsterdam, School for Regional, Transnational and European Studies, 2019.

Voir **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв. – Еп: Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, р. 327; **Т. Г. Папуашвили**, Вопросы истории Эрети..., Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Тбилиси, 1971, р. 6-7; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – "Кавказ и Византия", вып. 1, Ер., 1979, р. 18; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984, р. 6, 176-177; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., р. 36-95; **Idem**: К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – *Albania Caucasica*, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, р. 129-137; **А. Акopyan, А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow-Zagreb, 1988, р. 1-10; **И. Г. Семенов**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук, Махачкала, 2002, р. 14.

² **З. М. Буниятов**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965; **К. Алиев**, Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.), Баку, 1974; **И. Г. Алиев**, О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа, Баку, 2002; **Ф. Дж. Мамедова**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005.

J.-C.), était composée de 26 tribus, dont chacune avait son propre roitelet et parlait sa propre langue³.

2. À l'est, l'ancien royaume albanais s'étendait jusqu'à la mer Caspienne (de l'embouchure de la Koura au passage de Derbent), et de nombreuses sources gréco-romaines désignent littéralement la population de sa région côtière comme des « Albanais ». Mais au début du IIIe siècle après J.-C., toute la région orientale côtière a quitté le royaume, et après cela, mentionnant les tribus spécifiques du territoire séparé, les sources ne les appellent plus « albanaises ». Il s'ensuit que jusqu'au IIIe siècle, dans le royaume d'« Albanie », il n'y a pas eu de consolidation des nombreuses tribus en une seule ethnie, et chaque tribu a conservé son propre endo-ethnonyme (nom propre à elle – autoethnonyme), sous lequel elle apparaît dans les sources⁴.

3. Vers la fin du Ve siècle, avec le renforcement administratif du marzpanat sassanide d'« Albanie » / « Aran », qui en 428-451 comprenait, en plus du royaume albanais lui-même (aboli pour 2,5 décennies seulement en 461/462) de petits royaumes de tribus montagnardes sur le territoire de la moitié orientale de l'ancienne Albanie (abolie en même temps), ainsi que des deux provinces du nord-est de l'ancien royaume de l'Arménie Majeure sur la rive droite de la Koura (Arthakh et Outik), le choronyme « Albanie du Caucase » a été adopté par la population arménienne de la rive droite comme nom de leur pays. Et déjà Movsès Khorénatsi, auteur de la fin du siècle, interprète les deux noms du pays (arménien « Aghvank » et iranien « Aran ») sur la base des réalités culturelles et linguistiques arméniennes de la rive droite. Il lie le premier au surnom « Aghu » (en arménien: « timide », « doux ») de Sissak, l'ancêtre légendaire (éponyme) de la population et des princes de la province arménienne de Siunik-Sissakan, le petit-fils de l'ancêtre légendaire (éponyme) des Arméniens Haïk, et le second, – avec le nom du premier, également légendaire, gouverneur du nord-est du royaume arménien dans l'interfluve de la Koura et de l'Araxe (« de la rivière Eraskh à la forteresse appelée Hounarakert ») d'Aran, également descendant de Haïk⁵. Et cela montre qu'à la fin du Ve siècle, il n'y avait pas de groupe ethnique unique sur la rive gauche de la Koura, tandis que le terme « Albanais » n'était toujours pas devenu un ethnonyme, restant un nom-politonyme collectif pour la population de l'« Albanie du Caucase ».

4. Et, enfin, les descendants directs des tribus albanaises proprement dites, les peuples actuels de langue lezguine des régions du sud-est du Daghestan et des régions du nord de

³ Strab. XI, 4, 6.

⁴ Voir en détail: **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, p. 106-107; **Idem**: Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – «Вестник арменоведения», 2015, № 2 (Er.), p. 69-83.

⁵ Voir **Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի**, Տիֆլիս, 1913, p. 113. Nous soulignons qu'Aran (nommé par le roi arménien Vagharchak) est le nom du premier gouverneur, notamment de la région arménienne et il est élevé au rang d'ancêtre des Arméniens Haïk. Soit dit en passant, Khorénatsi fait rarement remonter les princes arméniens de son temps à l'ancêtre des Arméniens, refusant une telle généalogie (on pourrait dire, avec une confiance « arménienne ») à des familles aussi puissantes que les Bagratides, les Artzrunides, les Mamikonians, les Amatunis, les Mouratsans, etc.

l'Azerbaïdjan (Lezguines, Oudines, Tabasarans, Tsakhurs, Aghouls, Routhouls, Kryzs, Boudougues, Khinalougues, etc.) se sont développés au cours des siècles précisément sous leurs propres endo-ethnonymes, c'est-à-dire sans rapport avec l'appellation collective « Albanais ».

En contournant ces faits, les historiens azerbaïdjanais contestent le « concept des chercheurs arméniens », affirmant que l'*Histoire de l'Albanie* (ci-après – *HA*) de l'auteur du Xe siècle. Movsès Daskhourantsi⁶ (qu'ils n'appellent obstinément que *Kaghankatvatsi* et considèrent comme un auteur du VIIe siècle) parle d'un « peuple albanais » distinct, différent, en particulier, du peuple arménien. Mais un tel argument ne révèle que la réticence des auteurs à tenir compte des particularités de la conception de l'ethnicité dans l'esprit des peuples médiévaux et remplace la compréhension scientifique de l'ethnie par des idées et une terminologie désuètes. Il convient de rappeler que dans la vision médiévale du monde, la conscience d'appartenance politique et administrative et surtout confessionnelle et diocésaine prime sur la conscience d'appartenance ethnique proprement dite. L'accent mis sur ce dernier est rare⁷, le plus souvent exprimé par diverses données indirectes. Dès lors, la science moderne ne détermine que sur la base d'une analyse approfondie ce qui est caché sous tel ou tel terme : une communauté ethnique ou simplement potestaire.

En réalité, les auteurs médiévaux entendaient par *Albanais du Caucase* un peuple à part, en tout cas une certaine communauté. En réalité, l'auteur originaire d'Artsakh de la fin du Xe siècle Movsès Daskhourantsi (dans les manuscrits tardifs et dans la littérature primitive également appelé *Kaghankatvatsi*) a écrit l'histoire du « pays d'Albanie » et des « Albanais », auxquels il s'est sans doute affilié. Mais que sous-entendent ces termes dans la compréhension scientifique moderne ?

Il est bien connu qu'en 428, le chahanchah d'Iran Varahran (Bahram, Vram) Ve Gour a aboli le pouvoir royal des Arsacides dans la partie perse de la Grande Arménie (qui avait une histoire millénaire d'indépendance d'État, mais en 385/387 a été divisée entre l'Empire Romain et le pouvoir des Sassanides) et par le même décret, il a créé en Transcaucasie trois nouvelles unités administratives, ou marzpanats, sous les anciens noms « Armenia » (Armən), « Iberia » (Vardjan) et « Albanie », (« Aran », « Ran », « Aghvank », « Rani »). En outre, pour des raisons d'unification, la province nord-est du pays, l'Outik (dans l'interfluve inférieur de la Koura et de l'Araxe) a été coupée du marzpanat et incluse dans le

⁶ Édition critique: **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Քննական քննադիրը եւ ներածությունը՝ **Վ. Առաքելյանի**, Եր., 1983. Comparer les dernières traductions, telles : The History of the Caucasian Albanians by **Movsès Dasxurantsi**, Translated by **C. J. F. Dowsett**, London, 1961; **Мовсэс Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Сибатяна**, Ер., 1984. Pour plus de détails sur cette œuvre, Voir **Հ. Ն. Ավինեան**, Մովսես Դախտուրանցի (Կղչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմություն Աղուանից, Վիեննա, 1970; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., р. 150-272.

⁷ Les paroles de l'historien Oukhtanes (fin du Xe siècle) sont un tel exemple rare : Il caractérise le Catholicos géorgien de VIIe siècle Kyrior comme « Ibérien par son pays et sa tribu » (« աշխարհաւ եւ ազգաւ ի Կրաց »). Voir **Ռվիտանէն եպիսկոպոս**, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, р. 3.

marzpanat albanais voisin⁸. Deux décennies plus tard, le chahanchah Yazdegerd II, lors de ses persécutions anti-chrétiennes de 449-451, a inclus aussi dans ce dernier une autre province du nord-est de l'Arménie, l'Artsakh. Ainsi, tout le territoire depuis le cours inférieur de l'Araxe et de son affluent Hakari (avec les anciennes provinces d'Arménie : l'Outik et l'Artsakh) jusqu'à la Mer Caspienne et la chaîne du Caucase (avec sa chaîne de montagne de Derbent ou Djalgan descendant vers la mer, au sud de laquelle se trouvaient de petits royaumes de tribus albanaises montagnardes anciennes) est devenu une unité administrative de l'État Sassanide, un marzpanat dit « chahr » ou « pays », ayant à l'origine comme centre la capitale du royaume albanais proprement dit, la ville de Kapaghak ou Kabalaka⁹.

Dès lors, la juridiction de l'Église albanaise, qui avait été fondée par Grégoire l'Illuminateur d'Arménie (Grigor Loussavoritch), en tant qu'évêché avec centre dans la capitale Kapaghak, s'est également étendue à l'ensemble de ce territoire ; à la fin du printemps de l'année 315, Grégoire a baptisé dans la rivière Aratzani, près de la résidence royale estivale de Bagavan, avec 370 000 Arméniens, le roi albanais (apparemment, Vatchagan Ier Arsacide), venu en Arménie sur l'invitation du roi Tiridate et il a envoyé avec lui en Albanie le premier évêque du pays Thomas (de l'Arménie Mineure, « de la petite ville de Satala »). Vers 462, cet évêché a acquis le statut d'archevêché-catholicossat, et son centre s'est déplacé de la capitale de la royauté abolie depuis un quart de siècle à la capitale du marzpanat de l'Albanie, à la ville de Tchor-Derbent (aussi dite Tchogh).

Vers la fin du Ve siècle, à la suite du renforcement dudit système administratif, une nouvelle sémantique territoriale des termes *Aghvank'*, *Haik'* et *Virk'* s'est formée dans les sources arméniennes: ils ont commencé à désigner les marzpanats correspondants.

Au début du VIe siècle, la résidence du marzpan albanais a été déplacée de Tchor à la capitale nouvellement construite, la ville de Partav, c'est-à-dire de la rive gauche de la Koura à la rive droite arménienne. À peu près à la même époque, la résidence du Catholicos albanais a également été déplacée de Tchor à Partav¹⁰. Au début du VIIe siècle, les institutions des « princes » d'Arménie, d'Ibérie et d'Albanie ont été formées, incarnant une autonomie relativement étendue de la population chrétienne de ces marzpanats dans l'État non chrétien des Sassanides (plus tard, dans le Califat arabe). La résidence du « prince d'Albanie » était également située sur la rive droite de la Koura, à Partav et à Gardman.

À la suite des déplacements cités, les centres politiques, spirituels et culturels du marzpanat se sont retrouvés parmi la population arménienne de la rive droite du « pays d'Albanie », qui, à ce titre, se sentait maîtresse souveraine de ce « pays ». Sur la base de tout cela, un trait de conscience de soi, très caractéristique des groupes ethno-dispersés de la population du Moyen Âge (séparés de la partie principale du groupe ethnique par des fron-

⁸ À la même époque (en tout cas pas plus tard), l'ancienne province (pitiaxšat) arménienne de Gougark a été incluse dans le marzpanat d'Ibérie.

⁹ Ce royaume a été formé tout au début du Ier siècle av. J.-C. et, dirigé par la dynastie royale des Arsacides, qui y sont apparus à la fin du IIIe siècle. Il a également existé dans le cadre du marzpanat albanais (avec une pause en 461/462-485). Il a finalement été aboli, selon toute apparence, par le décret du chahanchah Kavad en 523, en même temps que le royaume d'Ibérie-Kartli.

¹⁰ Movses Daskhourantsi date à tort ce dernier événement de l'an 552.

tières politiques et administratives), s’est formée, que nous appelons la « vision du monde albanaise » de la population arménienne d’Albanie. Elle est caractérisée par les points de vue suivants des Arméniens de la rive droite de l’Albanie: a) une certaine attitude péjorative envers la rive gauche, en fait la population albanaise proprement dite du marzpanat, comme envers une sorte de « non-Albanais »; b) l’idée que leur pays, y compris la rive droite de la Koura, s’était toujours appelée « Albanie » (et non à partir de 428); c) une certaine opposition de leurs princes et Église (comme « albanais ») aux institutions correspondantes du marzpanat arménien (comme « arménien »)¹¹.

Ce dernier aspect de la « vision du monde albanaise » de la population arménienne d’Albanie était le résultat d’une certaine étape dans le développement des relations sociales. Dans sa forme originelle, elle n’apparaît que dans l’*Histoire de 684*, et atteint son apogée au Xe siècle, à une époque de fragmentation politique et de luttes féodales. L’un des buts de la restauration par les Bagratides à la fin du IXe siècle du royaume arménien était la réunification de toutes les régions arméniennes proprement dites; c’est pourquoi l’ancien nom (des époques Artaxiade et Arsacide) de l’État : « Arménie Majeure » a été restauré. Au départ, les Bagratides ont réussi à étendre leurs frontières orientales jusqu’à Partav. Cependant, leur royaume s’est rapidement désintégré en domaines féodaux séparés, dirigés par les Bagratides et d’autres familles princières arméniennes. L’écho des aspirations centrifuges des seigneurs féodaux influents de diverses régions d’Arménie s’est exprimé dans les écrits historiques programmatiques, faisant l’éloge des familles princières respectives, insistant sur leur droit au règne souverain¹². Dans leur lutte pour se « libérer » des Bagratides et du Catholicozat arménien, qui soutenaient leur politique unificatrice, les dirigeants laïcs et spirituels de la rive droite albanaise avaient une aide très puissante : leurs régions faisaient partie du « pays d’Albanie », et cela était confirmé par une tradition vieille de cinq siècles. Movsès Daskhourantsi a tenté de créer une histoire complète de l’« Aghvank », c’est-à-dire de «

¹¹ Ces opinions sont reflétées par Movsès Daskhourantsi et ses sources. Parmi ces dernières figurent trois ouvrages relativement longs d’auteurs anonymes des VIe-VIIe siècles, écrits en Albanie de la rive droite et transcrits textuellement dans l’*HA. C’est le Conte de Vatchagan* (en arménien – «Վաչագանի վէպ», en russe – «Повесть о Вачагане», en anglais – *The tale of Vachagan*, en allemand – «Vatschagans-Erzählung»), aux chapitres I, 16-23 de l’*HA*, composés entre 500-502 ; *Histoire du Catholicoz Viroy*, aux chapitres II, 9-14 et 16, composée entre 630-632 ; *Histoire de 684*, aux chapitres I, 27-30, II, 18-45, composés en 684. Pour plus de détails, Voir **К. А. Каграманян**, Источники «Истории страны Агванк»: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1973, p. 15-22; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 177-211; **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Եր., 2020, p. 66-67, 148-156. Différents textes critiques scientifiques de ces sources sont publiés par nous, Voir **Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, p. 51-112; **Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէտպէս անցից տիեզերահեծ տազնապին, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, p. 369-414; **Անանուն**, 684 թուականի պատմութիւն, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, p. 795-895.

¹² Pour le plus de détails à propos de cette tendance Voir **Ն. Ադոնց**, Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հացունի, – «Անահիտ», 1938, № 13, p. 86-87.

l'Albanie» et des « Albanais » à cette époque¹³, la présentant comme l'histoire d'un pays séparé avec son propre peuple, afin de confirmer le droit des seigneurs féodaux laïcs et spirituels de la rive droite arménienne de la Koura à régner dans « leur » pays dans la grandeur royale et patriarcale, tout comme les Bagratides et les Catholicos arméniens régnaient en « Arménie ».

Pour révéler l'image ethnique de la région qui nous intéresse, l'étude de l'*HA* est d'une importance primordiale. Movsès Daskhourantsi, originaire de la rive droite arménienne de la Koura, a réussi à rassembler les extraits disponibles des œuvres d'autres auteurs arméniens mentionnant l'« Aghvank » et ses régions des rives droite et gauche, y ajouter des matériaux documentaires et diverses légendes à sa portée¹⁴, exclusivement en relation avec les sanctuaires de la rive droite, les modifier légèrement¹⁵, ranger le tout dans un ordre chronologique et, imitant nettement Movsès Khorénatsi (qui a écrit l'histoire du pays de « Haïk », c'est-à-dire de « l'Arménie » et des « Arméniens », d'Adam jusqu'au Ve siècle), pour énoncer l'histoire de l'« Aghvank », en partant du premier homme légendaire jusqu'à son propre contemporain, le roi Hovhannēs-Sénékérîm de l'« Albanie » (Parisos, sur la rive droite de la Koura).

Et tout cela est sans aucun lien avec l'Albanie proprement dite, ses tribus, ses langues et sa véritable histoire, bien que l'historien considère la rive gauche de la Koura comme faisant partie intégrante du « pays d'Albanie ». Porteur évident de la soi-disant « vision du monde albanaise » de la population arménienne d'Albanie, Movsès Daskhourantsi, avec toute son hérédité culturelle et idéologique, les caractéristiques de son école historiographique, sa base de sources et, bien sûr, sa langue, reste dans la culture et la perception de soi de l'ethnie médiévale arménienne. D'autre part, ces mêmes moments déterminent le véritable visage ethnique de l'Albanie au Xe siècle dans la compréhension scientifique moderne.

L'auteur de l'*HA* présente comme centre de son pays les régions de la rive droite de son pays et pour désigner la population albanaise proprement dite de la rive gauche, il utilise diverses épithètes péjoratives (« *հիւսիսայինքն* » – « nordiques », « *զվայրենի եկամուս*

¹³ À présent, on peut parler d'une date relativement exacte pour la rédaction de l'*HA* entre 976-982 ou 982-988. Voir **Ա. Յ. Յակոբեան**, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, – «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Եր., 1986, p. 142-143; **Idem**: Албания-Алуанк..., p. 215-216, 222-223; **Idem**: Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., p. 249.

¹⁴ La plus importante pour l'historien était la légende de l'apôtre Éghichay, apparue au VIIe siècle (pour la première fois, nous rencontrons le nom d'Éghichay dans *l'Histoire de 684*. À cette époque, l'Église Albanaise a commencé à prouver sa pleine égalité avec l'Église Arménienne qui s'était déjà déclarée Patriarcat. Comme beaucoup d'Églises luttant pour l'autocéphalie, l'Albanaise a commencé à se faire remonter jusqu'à Jérusalem et un apôtre fictif (on ne trouve pas une telle tendance ni dans le Conte de Vatchagan, écrit au début du VIe siècle, ni dans *l'Histoire du Catholicos Viroy*, écrite entre 630-632). Cette aspiration a été condamnée sous le Catholicos albanaise Siméon et le Catholicos arménien Élie Ier d'Ardjech (Ardjichétsi) par le Conseil de 704 de l'Église de Partav, qui a confirmé le statut traditionnel de « premier parmi ses pairs » pour le Catholicos arménien. Mais au Xe siècle, Movsès Daskhourantsi insiste à nouveau par tous les moyens sur l'origine apostolique de son Église et son égalité avec l'Arménienne.

¹⁵ Pas toujours avec succès, car cela devient souvent une falsification manifeste de documents, bien sûr, si nous traitons cela avec des critères modernes (et non médiévaux) d'approche des sources.

ազգս» – « peuples sauvages étrangers », « *զվայրասուն ազգն Կաւկասուն*» – « peuple sauvage du Caucase »), et répète ceux qui se trouvent dans les sources (par exemple: « *բարբարոսական ազգք*» – « peuples barbares », « *այլազգի ազգն*» – « peuples étrangers », « *խուժարուծս արտունեացն*» – « montagnards sauvages », « *զԳարգաւոսն եւ զԿամբիճիկ Հէփթաղսն*» – « les Gargariens et les Kambitchiens»), y compris les cinq épithètes péjoratives avec lesquelles Movsès Khorénatsi caractérise la langue albanaise, pour laquelle Machtots, a créé des lettres avec l'aide de l'Albanais Beniamin («...*զնշանագիրս կոկորդախաւս, աղխագուր, խժական, խեցբեկագունի լեզուին Գարգարացոց*» – « des lettres pour la langue gutturale, sauvage, bourdonnante, cassante des Gargariens »). En même temps, Daskhourantsi énonce ce dernier fait de manière très indifférente, sans aucun enthousiasme pour le fait qu'autrefois des lettres aient été créées pour la langue des « Gargariens » de l'Albanie proprement dite. Apparemment, en vertu de leurs convictions inviolables, Daskhourantsi continue d'élever ses contemporains, les princes Aranchahiks (qui à cette époque étaient déjà devenus rois à Parisos et à Khachen) au rang de descendants de Haïk, l'ancêtre légendaire des Arméniens. Parlant de « son » peuple, tout en utilisant le pronom possessif ou la particule arménienne « *ս* » (*nous, je, ceci*), il utilise, comme ses sources, exclusivement les termes « Orient » et « Orientaux » (« nous les Orientaux », « à nous, les Orientaux », etc.), signifiant « l'est de l'Arménie » et « les Arméniens orientaux », et jamais le terme « Aghvank »¹⁶. Dans le texte du chronographe arménien du VIIe siècle Philon Tirakatsi, qui remonte à la « Généalogie » d'Hippolytus de Rome, qui recense les peuples qui avaient une langue écrite, l'auteur de *HA* ajoute de lui-même « Albanais » (chap. I, 3, p. 6) et, en même temps, en recopiant l'histoire de Movsès Khorénatsi sur la création de lettres pour la langue albanaise, il conserve les cinq épithètes péjoratives de sa source qui caractérisent cette langue (chap. II, 3, p. 117; III, 23/24, p. 342), et au chapitre I, 27 (p. 95-96), il réécrit l'histoire légendaire de *l'Histoire de 684* sur Machtots, qui avait enseigné les Saintes Écritures « aux tribus sauvages du Caucase... dans leur langue ». Ainsi, l'historien se désolidarise nettement de l'écriture albanaise proprement dite, bien qu'il ait pu connaître l'existence d'œuvres écrites dans cette langue.

Ainsi, l'œuvre ne contient aucune donnée reliant les « Albanais » de l'*HA* aux Albanais proprement dits. Sous les « Albanais », que Movsès Daskhourantsi oppose aux « Arméniens », avec les critères reconnus et autorisés à cette époque, il désigne la population principale (chrétienne) du « Pays d'Albanie » peuplant la région allant de la rivière Araxe jusqu'à Derbent, tout le troupeau de l'Église albanaise monophysite, c'est-à-dire les Arméniens de la rive droite et les Albanais chrétiens proprement dits de la rive gauche de la Koura, très peu arménisés (seulement dans une partie de la culture écrite). Ainsi, selon l'ensemble des raisons analysées, l'historien manifeste clairement une caractéristique médiévale typique de la conscience de soi, alors que dans la terminologie, ce n'est pas l'ethnicité elle-même qui devient

¹⁶ Ce fait est extrêmement remarquable, car étant donné le caractère invétéré de la terminologie traditionnelle et l'adhésion de Movsès Daskhourantsi lui-même à celle-ci, il aurait bien pu ne pas exister.

décisive, mais l'appartenance à la juridiction de l'Église et l'aspect confessionnel et diocésain qui prédominent sur tous les autres.

Des données aussi bien concrètes qu'indirectes, faisant considérer comme arménienne la population de l'Albanie de la rive droite à l'époque de Movsès Daskhourantsi, sont contenues à la fois dans d'autres sources synchrones arméniennes et étrangères. Hovhannès Draskhanakerttsi, Catholikos d'Arménie entre 898 et 924/929, parlant de son voyage « au pays oriental d'Aghvank, chez le grand prince Sahak [Sevada] » (seigneur de Gardman et de Parisos sur la rive droite de la Koura) et « chez le roi Atrnerseh (du royaume d'« Albanie-Aghvank » des auteurs arméniens et byzantins, de « Héréti » des auteurs géorgiens et « Chakkin » des auteurs arabes sur la rive gauche), note qu'« ils étaient de notre peuple et du troupeau de notre pâturage » (« *qh li unpw h dhnghghēnēn mēpūt li hawzē wprawth mēpnj tēn* »)¹⁷. Il est clair qu'en disant «...de notre peuple», Draskhanakerttsi voulait dire le seigneur de Gardman et de Parisos sur la rive droite de la Koura (sur une base ethnique), et en disant «...le troupeau de notre pâturage», – le roi d'Aghvank-Hereti-Chakkin sur la rive gauche (sur la base confessionnelle).

Les témoignages des auteurs étrangers sur cette question sont particulièrement remarquables, car ils étaient généralement exempts de l'influence de la terminologie arménienne traditionnelle et ont exposé la situation sur la base d'une connaissance directe du pays. Pseudo-Zacharia le Rhéteur, auteur syriaque du VIe siècle, déclare que dans le pays des Huns du Caucase du Nord, les « évêques **arméniens** » Makar et d'autres, arrivés « d'Aran », c'est-à-dire d'Albanie, prêchaient¹⁸. Selon Constantin Porphyrogénète, empereur et historien du Xe siècle, les lettres officielles des Byzantins aux princes de Khatchen et de Sévordik sur la rive droite de la Koura, ainsi qu'à d'autres princes arméniens, étaient adressées « à l'Arménie »¹⁹. Les auteurs arabes de la même époque appellent les princes arméniens d'Arran (Albanie) précisément « batriks **arméniens** »²⁰. À la même époque, Pseudo-Zacharia, parlant des cinq pays transcaucasiens, rapporte que l'« Aran » est habité par un peuple

¹⁷ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝** Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, p. 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի,** Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի,** – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, chap. XLIV, p. 492.

¹⁸ *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori* vulgo atscripta, II. Edidit **E. W. Brooks** («Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium», 84, Syr. 39), Louvain, 1921, p. 215-217; **Н. Пигулевская,** Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, p. 166-167; **Լ. Յ. Տէր-Պետրոսեան,** Մաշտոցեան աւանդները եւ Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում, – ԴԲՀ, 1981, № 1, p. 107-119.

¹⁹ **Constantini Porphyrogeniti imperatoris** De Ceremoniis aulae Byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 687-688; **Կոստանդին Ծիրանածին,** Բիւզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին. Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջարանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ **Հ. Բարթիկեանի** (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ), Եր., 1970, p. 152.

²⁰ Voir **В. Ф. Минорский,** История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, p. 214; **З. М. Бунятов,** Азербайджан в VII-IX вв., p. 311, 324, 325, 329.

croyant ayant sa propre langue²¹, c'est-à-dire, bien sûr, la population albanaise proprement dite de la rive gauche de la Koura. Les géographes arabes du Xe siècle rapportent qu'en Arran, on parlait la « langue arranaise », c'est-à-dire, sans aucun doute, la langue de la population albanaise proprement dite de la rive gauche²².

À partir des principes théoriques de la science ethnographique de la seconde moitié du XXe siècle²³, il semble possible de poser plus spécifiquement la question des processus ethniques qui se sont déroulés en Transcaucasie orientale de la période antique aux IXe-XIIIe siècles, c'est-à-dire avant l'ère de l'apparition massive dans la région d'un éventail ethnique de tribus turcophones. Il a déjà été noté ci-dessus que dans le Royaume albanais, apparu au début du Ier siècle avant J.-C., à la suite de l'unification de 26 tribus sur le territoire allant de la Koura jusqu'aux montagnes du Caucase et le Passe de Derbent, la population multi-tribale ne s'était pas consolidée en un seul groupe ethnique et le polytonyme « Albanais » est resté le nom collectif de ce tableau (comme les polytonymes modernes « Indiens », « Daghestanais », etc.). Certes, il faut aussi être conscient que le fonctionnement séculaire du royaume jusqu'aux Ve-VIe siècles sur la rive gauche de la Koura aurait dû contribuer à une sorte de consolidation et ethno-mixation des tribus qui l'habitaient (d'ailleurs, principalement remontant à la base ethnolinguistique proto-lezguinophone) et l'enracinement de cer-

²¹ Historia Ecclesiastica **Zachariae Rhetori**..., p. 214; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, p. 165.

²² Faisons attention à un autre fait important. **Al-Istakhri**, qui a écrit son ouvrage en 930, témoigne qu'outre les langues persane et arabe utilisées en Adarbeïjan, en Arménie et en Arran, « dans le pays de Dabil » (=Dvine) on parlait arménien, et « dans le pays de Barda'a » (=Partav) – en « arranais » (voir СМОМПК, вып. XXXVIII, ч. I, Тифлис, 1901, p. 12, 100). ²³ Les rapports d'Ibn Hawqal et d'al-Muqaddasi, qui ont écrit en 977-978 et 985, remontent à cette source primaire, mais la première paraphrase « les habitants de Dabil... [et]... de Barda'a » à l'endroit approprié, et le second – « en Arménie ... [et] ... en Arran ». Sans pénétrer dans l'essence du texte d'al-Istakhri, certains érudits ont pensé qu'au Xe siècle l'arranais était parlé principalement par les habitants de la ville de Partav et de ses environs (**J. Marquart**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, 1901, S. 117; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., p. 305; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, p. 310; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда..., p. 29). Cependant, en réalité il est clair qu'al-Istakhri ne désignait pas la région de Partav par « le pays de Barda'a », comme Ibn Haukal avait mal compris sa phrase, mais l'ensemble d'Arran, qui, selon une commune tradition médiévale, a été nommé d'après son centre administratif et politique, comme al-Muqaddasi a correctement compris sa source. Décider si toute la population d'Arran ou seulement certaines de ses zones spécifiques parlait l'« Arranais » (avec le persan et l'arabe), n'est possible qu'en analysant la totalité des faits contenus dans les sources que nous connaissons. Et une telle analyse montre que l'aire de fonctionnement de la langue arranaise-albanaise (apparemment, déjà uniquement orale) n'était que la rive gauche albanaise proprement dite de la Koura.

²³ Voir, par exemple, **С. А. Токарев**, Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии), – «Вопросы философии», 1964, № 11, p. 43-53; **В. И. Козлов**, О понятии этнической общности, – «Советская этнография», 1967, № 2, p. 100-111; **С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров**, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, – «Расы и народы», вып. 2, Москва, 1972, p. 8-30; **М. В. Крюков**, Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза, – «Расы и народы», Вып. 6, Москва, 1976, p. 42-63; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983.

taines communautés dans la conscience politique et dans la culture spirituelle. C'est-à-dire qu'il est fort probable qu'il existait sur la rive gauche de la Koura une sorte de communauté politique méta-ethnique²⁴ ayant une certaine perspective de consolidation en ethnie. Tout cela nous permet de parler d'« Albanais » (proprement dit), de « civilisation albanaise » (proprement dit) et de nommer ainsi la communauté méta-ethnique désignée sous le terme « Albanais » dans les sources antiques et celles du début du Moyen Âge.

Le renforcement administratif du marzpanat albanais de l'État sassanide a contribué à la formation d'une vie politique, économique et culturelle plus ou moins unifiée dans le « pays d'Albanie » de l'Araxe à Derbent et à une certaine d'intégration-unification interethnique des Albanais proprement dits et de la population arménienne. En même temps, les conditions d'une opposition alternative se sont révélées entre la culture des tribus albanaises proprement dites de la rive gauche et la culture très homogène de la rive droite arménienne de la Koura, tandis que l'avenir s'avérait être pour la rive droite. Le déplacement des centres politique et ecclésiastique de l'Albanie vers la rive droite, la reconnaissance progressive de l'arménien comme seule langue officielle du Catholicossat albanais²⁵, la désunion ethno-culturelle et linguistique des tribus albanaises ont conduit à la réduction des sphères de fonctionnement de la langue albanaise littéraire écrite, à la conservation du processus déjà passif de consolidation de la communauté ethnique albanaise proprement dite et à la large acceptation par la population chrétienne de la rive gauche de la culture écrite arménienne de la rive droite²⁶. L'islamisation d'une partie des tribus albanaises proprement dites (principa-

²⁴ Sur ce terme, voir **C. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров**, *Метаэтнические общности*, – « Расы и народы », вып. 6, Москва, 1976, с. 15-41; **Ю. В. Бромлей**, *Очерки теории этноса*, с. 81-83.

²⁵ Les langues écrites officielles de l'Église Albanaise pendant les périodes de Kapaghak et de Tchhor de l'Évêché-Catholicossat étaient l'albanais et l'arménien. Le fonctionnement du premier dans ce rôle est prouvé à la fois par l'information des sources narratives (l'historien Ghévond rapporte au VIIIe siècle l'existence d'une traduction albanaise des Évangiles, et dans le Livre des Épîtres il y a des informations sur la présence d'une résolution de 506 du Conseil de l'Église de Dvine, également en langue albanaise), ainsi que des conceptions générales (l'écriture albanaise aurait pu être créée principalement pour répondre aux besoins de l'Église du pays d'Albanie). Le fonctionnement du second dans le même rôle est prouvé à la fois par un matériau spécifique (la présence à Jérusalem de l'inscription du roi albanais Esvaghen en arménien), et par le fait de l'influence culturelle de l'Arménie sur l'Albanie et le statut de « Première parmi ses pairs » de l'Église Arménienne par rapport à l'Albanaise (ayant eu comme conséquence l'ordination des Catholicos d'Albanie par les Patriarches arméniens, le mouvement culturel de l'ère de Machtots etc.). La fin du fonctionnement de l'albanais comme langue écrite officielle du Catholicossat de Partav ressort de l'analyse des documents de programme de l'Église Albanaise au début du VIe siècle: le Conte de Vatchagan et Les canons d'Aghuën, dans lesquels le centre spirituel de la rive droite du « pays d'Albanie » s'élève de toutes les manières possibles, et les périodes de Kapaghak et de Tchhor de l'Église sont en fait complètement ignorées.

²⁶ Après le VIe siècle, au cours des siècles suivants, la langue albanaise écrite a continué à fonctionner dans les communautés chrétiennes albanaises proprement dites comme langue du service de l'Église locale. Sur la rive gauche de la Koura, une dizaine d'inscriptions dans cette langue ont été conservées (corpus des inscriptions albanaises, Voir **S. N. Mouraviev**, *Trois études sur l'écriture aluanienne*, – *RÉArm.*, t. 27, 1998-2000 /Paris/, p. 1-74). Et dans les années 1990, un palimpseste albanais-géorgien a également été découvert au monastère Sainte-Catherine dans le Sinaï, grâce auquel les spécialistes peuvent lire des fragments assez volumineux de l'ancien Synaxaire albanais. Voir *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Vol. I-II, Edited by **J. Gippert, W. Schulze, Z. Alexidze, J.-P. Mahé**, Turnhout, Brepols

lement dans les régions de l'est et du centre du pays), qui a commencé pendant la période de la domination arabe, a finalement transformé le processus de leur consolidation en une ethno-consolidation assez intensive du seul groupe chrétien restant, s'étant produite dans les régions occidentales du pays (Chaki, Héréti) et ayant conduit à la formation de l'ethnos d'*Oudines* aux IXe-Xe siècles. Désormais, le reste des tribus albanaises proprement dites se sont développées sur une base ethnoculturelle musulmane sous leurs ethnonymes tribaux et noms propres (endo-ethnonymes), influencés par les cultures musulmanes arabe et persane (et après le XIe siècle, mais dans une moindre mesure, également turque). Dès cette période, on ne peut plus parler de la civilisation albanaise, mais déjà des cultures de ses héritiers.

On peut juger de l'ethno-consolidation des Oudines à l'époque de l'affaiblissement du Califat arabe d'après les informations uniques du Catholicos Hovhannès Draskhanakerttsi, auteur arménien du début du Xe siècle. Dans un des passages de son *Histoire de l'Arménie*, écrite vers la fin de sa vie (dans les années 920), il énumère les peuples voisins de l'Arménie Bagratide depuis les montagnes du Caucase, et après les Eguers (=Lazika-Abkhazie) et les Gougars (=Sanaria-Kakhétie), il nomme les Oudines («Outeatsitik») ²⁷, c'est-à-dire la population du pays de Chaki-Héréti (le soi-disant « Second Royaume Albanais »), qui apparaît donc sous un ethnonyme qui est arrivé à notre époque. Il convient de tenir compte du fait que l'historien devait être bien au courant des réalités de cette région, puisque dans l'un des passages précédents, il parle de son séjour, lors de ses pérégrinations, dans les possessions du roi d'Albanie (=Chaki-Héréti) Atrnerseh (fils de Hamam le Pieux), « dans le nord-est du Caucase », où il est arrivé à la principauté de la rive droite de Parisos et d'où il est ensuite parti pour la Kakhétie ²⁸. Par conséquent, bien que les informations de l'auteur soient jusqu'à présent uniques ²⁹ (la mention suivante des

Publishers, 2008; **Ch. Renoux**, Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique, Turnhout, 2012.

²⁷ Le texte du passage: « nos voisins sont les peuples qui vivent autour de nous : les Grecs et les Eguers ; et les Gougars et les Outiens sont les tribus du nord vivant au pied du Caucase, et croyant qu'elles pourraient priver le méchant Ostikan de ses raisons de les [envahir] s'il ne trouve pas de ville, bourg ou village bien organisés ; ils ont tâché, chacun aux frontières de leur pays, de tout saisir et détruire, ruiner et raser ». Voir **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** Պատմութիւն Հայոց, p. 256 (voir aussi les pages 140, 161, 178 pour des informations similaires sur les mêmes « Outiens ») ; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, chap. LII, p. 516; **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступит. статья и комментарий **М. О. Дарбинян-Меликян**, Ер., 1986, p. 182; **Hovhannès Draskhanakerttsi**, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par **P. Boisson-Chenorhokian**, Louvain, 2004, chap. LII, p. 295.

²⁸ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** Պատմութիւն Հայոց, p. 217 (« Donc, par ordre du Seigneur, errant de ville en ville, je suis arrivé dans la Région de l'Est – Aghvank, chez le grand prince Sahak et chez leur roi Atrnerseh, ce qui est au nord-est du Caucase...»). Comp. **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, chap. XLIV, p. 492; **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, chap. XLIV, p. 161; **Hovhannès Draskhanakerttsi**, chap. XLIV, p. 264.

²⁹ Mais il est intéressant que l'historien arabe al-Mas'udi, qui a également visité l'Arran, appelle en 943 la population chrétienne du royaume Chakkin, une tribu distincte (bien qu'il n'utilise que le terme ethno-potestaire Chakkiens) : « Les Chakkiens, une tribu de foi chrétienne, sont situés près du royaume de Sanaria. Le roi des Chakkiens, alors que nous écrivions ce livre, était Adzar-Narsa, fils de Humam, comme on l'appelait » (Voir **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей, – СМОМПК, вып. XXXVIII, p. 57 ; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, p. 211). De plus, c'est dans le même sens qu'on peut

Oudines se trouve déjà dans la célèbre « Pétition des Oudines à Pierre Ier » datée du 20 mars 1724, écrite en arménien: « nous, les Aghvans, et de nation Outienne... [*littér. « աղուվանք ... ազգունւնիք »*]) », leur authenticité ne fait aucun doute. Et le fait que l'ethnonyme Outiens-Oudines ne se retrouve pas chez les autres auteurs arméniens médiévaux s'explique facilement par le fait que, faute de contextes spécifiques (tels qu'ils étaient chez Hovhannès Draskhanakertsi et les auteurs de la lettre au tsar russe), ils continuaient à se contenter de la possibilité de désigner les Oudines sous le terme ethno potestaire traditionnel d'« Albanais ».

En même temps, à en juger par les données de l'*HA*, l'ère des aspirations centrifuges accrues a contribué au renforcement, du moins chez certains groupes des classes dirigeantes, de l'Outik et de l'Artsakh, de la soi-disant « vision du monde albanaise », la transformant en « conscience de soi » de la population arménienne d'Albanie. Cette dernière se caractérise par l'absolutisation des concepts « Albanie » et « Arménie » jusqu'à l'antithèse « nous – ils » et la tendance à utiliser des noms propres particuliers « Orientaux » et, dans une moindre mesure, « Albanais »³⁰. En même temps, il faut tenir compte du fait que ce processus s'est déroulé parallèlement à l'intégration interethnique de la population chrétienne arménienne de la rive droite et de la population chrétienne albanaise proprement dite de la rive gauche. Movsès Daskhourantsi lui-même est déjà enclin à présenter le produit de cette intégration comme une communauté unique. Sur la base de ce qui a été dit, la perspective de la formation d'une communauté méta-ethnique politique et confessionnelle « Albanaise » ou « Orientale » (sur la base ethnoculturelle arménienne) et sa transformation par la séparation ethnique en une nouvelle ethnie, dérivée de

interpréter la note de la Géographie de l'auteur du XIIIe s. Vardan Aréveltzi : « Gargaratsik [var. Gugarayêk Gavgaratsik, Gogaratsik, Gumaratdik, c'est Chaki » (Voir Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատ. Հ. Պերպերեանի..., Բարիդ, 1960, p. 10; comp. Г. Гумба, Кавказская Албания по "Ашхарацуйцу" Вардана Вардапетя /XIII в./, – БОИ, 1986, № 9, p. 64-73). Ici le terme «Gargaratsk'» doit être compris non comme nom tribal (comme cela a été parfois hâtivement fait sur la base d'une perception superficielle de l'ethnonyme tribal de l'Albanie proprement dite), mais un nom étranger postérieur (exo-ethnonyme) de la population de la région de Shaki (=l'ancien Deuxième Royaume Albanais) qui a déjà traversé le processus d'ethno-consolidation Udi, qui est né sur une base littéraire (c'est-à-dire sur la base de l'épithète péjorative bien connue «Gargarien», donnée aux locuteurs de la langue albanaise par Movsès Khorenac'i).

³⁰ Sous cet aspect, il est tout à fait caractéristique que Movsès Daskhourantsi, réécrivant le texte de Philon Tirakatsi sur l'ascension des peuples vers l'un ou l'autre descendant de Noé, comme les Arméniens sont remontés au petit-fils de Japhet Torgom (Togarma d'Hippolyte), ajoute « Albanais » à la liste, et là, il parle de Kitius, un autre petit-fils de Japhet dans l'*HA* – Kitur, chap. I, 2, p. 4-5). Le choix de cette candidature d'« ancêtre » ne s'avère pas entièrement réussi, car dans la source, Kitius était l'ancêtre des Cypriotes et de certains insulaires. Et ce fait est également très important, car il montre à quel point la tendance de Daskhourantsi à présenter ses « Albanais » comme un peuple à part était sérieusement considérée (et dans la compréhension scientifique moderne, justifiée). Il est clair, soit dit en passant, que ce dernier terme n'a pas acquis une sémantique ethnique propre (il n'est pas devenu un ethnonyme), également en raison du processus d'ethno-consolidation « Oudine » des Albanais chrétiens proprement dits sur la rive gauche de la Koura. Le même rôle important a été joué par le fait que la première caractéristique de la soi-disant « vision du monde albanaise » de la population arménienne de la rive droite de la Koura continuait d'être une certaine attitude péjorative envers la population albanaise proprement dite de la rive gauche, comme à une sorte de « non-Albanais ».

l'arménienne doit, peut-être, être considérée comme réelle³¹. Mais les faits disponibles nous permettent d'affirmer avec certitude qu'une telle perspective potentielle n'était pas destinée à se réaliser. Outre les raisons culturelles et humanitaires, l'affaiblissement, la désintégration et l'abolition du royaume central des Bagratides arméniens, et bientôt la conquête des Turcs Seldjoukides et l'affaiblissement du pouvoir politique de la noblesse laïque arménienne, tant dans les provinces centrales de l'Arménie qu'à la périphérie, ont conduit à l'apaisement des conflits féodaux et des divisions qui en découlaient, ainsi que des tendances à la séparation ethnique. Et déjà les sources des XIe-XIIe siècles témoignent que pendant l'existence des termes traditionnels « Arménie » et « Albanie » (Haïk et Aghvank), correspondant aux diocèses des deux catholicos, la communauté ethno-politique de la population s'est pleinement réalisée tant en Arménie qu'en Albanie. Ainsi, Matthéos Ourhayétsi (XIIe siècle), natif des régions occidentales d'habitation des Arméniens, qui a utilisé l'œuvre de Hakob Sanahinétsi, auteur du XIe siècle, appelle l'Albanie du terme remarquable de « pays éloigné d'Arménie » (« *յաշխարհն Աղուանից, որ ասի 'Խորհն աշխարհ Հայոց* »)³². Quant à Mkhitar Goch, originaire d'une famille arménienne de Gandzak sur la rive droite de la Koura, il range les possessions des princes arméniens d'Artsakh dans le « Royaume arménien » (« *թագաւորութիւնն Հայոց* »), détrôné par les « Élamites » (dirigeants musulmans)³³. En raison de tout cela, l'exo-ethnonyme « Albanais » a également continué à ne rester qu'un nom général pour l'ensemble de la population chrétienne (à la fois ethniquement arménienne et en fait albanaise-oudine) de l'ancien marzpanat « albanais » et le troupeau du Catholicossat albanais ».

En analysant les processus ethniques en Albanie, il convient d'aborder spécifiquement le problème de la composition ethnique des provinces de la rive droite, l'Outik et l'Artsakh. Selon certains scientifiques, la population de ces régions était à l'origine apparentée aux tribus albanaises proprement dites de la rive gauche de la Koura et se serait arménisée en raison de leur

³¹ Il est vrai que cette possibilité non plus ne doit pas être considérée comme absolue, ne serait-ce que parce que dans la Transcaucasie médiévale, la communauté de langue était également reconnue comme un élément ethno-différenciel important. Par exemple, l'auteur géorgien du Xe siècle identifie sa patrie avec le territoire où « les services d'Église et les prières sont effectués en géorgien » (voir **Георгий Мерчул**, Житие Св. Григория Хандзтийского, Введение, издание, перевод **Н. Марра**, СПб., 1911, p. 123). Il faut aussi tenir compte du fait qu'à son apogée, cette tendance ne couvrirait même pas toutes les couches de l'élite dirigeante. Rappelons, par exemple, l'information de Constantin Porphyrogénète, selon laquelle les messages diplomatiques de l'Empire Byzantine à Khachen et à Sevordik contenaient au Xe siècle la formule officielle « vers l'Arménie », ou ce que Movsès Daskhourantsi appelle « Royaume d'Albanie », la rive gauche du royaume de Hamam le Pieux Bagratide, restauré en 894, et n'appelle pas de même le royaume de Parisos, qui fut proclamé dans l'intervalle de 973 à 977, et cela malgré le fait que l'histoire du magnifique couronnement de Hovhannes-Sénékérime Aranchahik y ait été sans doute l'accord final de son œuvre programmatique (comp. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., p. 238-239).

³² **Մաթթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, [Կազմեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Ն. սրկ. Տեր-Միքայելեան], Վաղարշապատ, 1898, p. 230. Voir aussi p. 3-5, 17, 81, 220-221. Comp. **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., p. 290-291.

³³ Voir Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Աշխատություններ՝ **Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, p. 23. Voir aussi : **Մխիթար Գոշ**, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրություններ՝ **Խ. Թորոսեանի**, Եր., 1975, p. 1, 25, 283.

long séjour dans le royaume de l'Arménie Majeure³⁴. Mais dans les études des dernières décennies, un autre point de vue est de plus en plus prouvé de manière convaincante, selon lequel la population de la rive droite de la Koura était déjà arménienne depuis l'époque de la formation de l'ethnie arménienne : il n'est donc pas tout à fait correct de parler de son arménisation³⁵. Cette version est basée sur la tradition arménienne du Ve siècle, en particulier sur les informations de Movsès Khorénatsi et d'Agathange, qui font remonter les princes et la population d'Outik et d'Artsakh à Haïk, l'ancêtre légendaire des Arméniens. On indique également l'information de Strabon, selon laquelle sous le règne d'Artaches Ier et de Zareh au IIe siècle avant J.-C., la population de l'Arménie était monolingue. Il est également soutenu que le territoire de l'Outik et de l'Artsakh faisait déjà partie du royaume arménien à l'époque de la dynastie Ervandide (VIe-IIe siècles avant J.-C.) en tant qu'héritage reçu de l'État de Biainili-Ourartou³⁶.

Il convient de noter que le point de vue traditionnel de la première moitié du XXe siècle repose plutôt sur la tradition académique que sur des faits spécifiques révélés de manière autogène, et non sous l'influence de l'opinion dominante et pour la soutenir. Cette dernière s'est formée sur la base de l'interprétation initiale de l'*HA* nouvellement découverte (avec les premières éditions de 1860 à Paris et à Moscou) comme l'histoire de ce peuple albanais (albanais-proprement dit), que la science des XVIIe-XIXe siècles connaissait bien d'après les sources antiques et arméniennes anciennes en tant qu'habitants uniquement de la rive gauche de la Koura³⁷. Sur cette base, dans le concept japhétique de l'académicien N. Marr, on se représentait qu'au départ, toute la moitié nord des hauts plateaux arméniens était habitée par des tribus ibéro-caucasiennes, qui se sont progressivement déplacées vers le nord. Dans la science moderne, le concept lui-même est rejeté, mais l'idée de la population supposée originelle de l'Outik et de l'Artsakh est restée, grâce à la traditionnelle localisation douteuse sur la rive droite de la Koura des tribus albanaises de Gargariens et des Outiens, les premiers sur les rives de la rivière Karkar, les seconds dans la province d'Outikou au moins dans le canton (gavar) Outi-Arandznak (=Outi proprement dit).

Sur la base d'une analyse générale des sources anciennes et médiévales, il a déjà été prouvé que la tribu albanaise des Gargariens n'existait pas réellement, alors que le terme

³⁴ Voir, par exemple, **Н. Я. Марр**, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, – «Известия» Императорской АН, СПб., 1916, № 15, р. 1379-1408; **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе Нахарарского строя, СПб., 1908, р. 230; **И. А. Орбели**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, р. 214; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., р. 304; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., р. 46-47; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, р. 11, 18.

³⁵ Voir **А. Ш. Мнацаканян**, О литературе Кавказской Албании, Ер., 1969, р. 15-64; **Յ. Ս. Անասեան**, Նոր հայեացք աղուանդիստութեան բնագաւառում, – «Armeniacs»: Mélanges d'études arméniennes, Venise, 1969, р. 289-315; **Բ. Ա. Ուրտարեան**, Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.), Եր., 1981, р. 63-80; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., р. 9-84.

³⁶ Pour plus de détails, voir **Յ. Կարազեղեան**, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում)։ Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հտ. I, 1, Եր., 1998.

³⁷ Voir, par exemple, **А. Яновский**, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 97-136, 161-203; **Абаскули-Ага Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3, 8-9, 26.

« Gargaratsi », qui remonte au nom d'une tribu masculine qui, selon d'anciennes légendes, aurait coexisté avec la tribu féminine des Amazones, a été utilisé dans les sources arméniennes (par Movsès Khorénatsi et dans *l'Histoire de 684*) comme une épithète péjorative pour désigner l'ensemble de la population de l'Albanie proprement dite, c'est-à-dire le méta-ethnos des « Albanais »³⁸. Quant à l'Outik, la parenté de ce toponyme avec l'ethnonyme du peuple oudine peut être considérée comme possible. Toutefois, il est important de prendre en considération d'autres faits concrets ayant trait à l'étude des sources. Ainsi, les sources antiques mentionnent plusieurs noms de tribus avec la composante « outi », mais elles se réfèrent toutes au territoire à l'est de la chaîne du Caucase; ce sont les « Oiuties » de Strabon et ses disciples, les « Udines » de Pline l'Ancien et les « Oudis » de Claude Ptolémée sur la côte caspienne au nord de la passe de Derbent, ainsi que les « Utidors » de Pline à l'ouest de ceux-ci (sur la base de leur localisation et du matériel archéologique, ces tribus peuvent être attribuées au cercle des Albanais proprement dits – de langue lezguine)³⁹. En même temps, à l'ouest de l'Albanie, dans la zone de résidence des Oudines modernes, les auteurs anciens ne mentionnent pas la tribu Outi/ Oudi, bien qu'elle puisse être rétrospectivement restaurée sur la base de la situation médiévale tardive et le fait de la prévalence probable de l'ethnonyme analysé parmi les tribus de langue lezguine. Avec tout cela, les mêmes sources antiques mentionnent la province de l'Arménie Majeure Outik, mais uniquement sous la forme d'« Otena » / Ὀτηνή⁴⁰. À propos, dans de nombreux manuscrits anciens des premières sources arméniennes, le nom de la province apparaît également sous la forme « Awtēatsik » (=Otēatsik). La différence entre les composants « outi- » et « ote- » est tout à fait évidente, et cela montre que bien que la province ait pu recevoir son nom d'une tribu de langue lezguine « outi », qui vivait dans la région centrale de la province de Outi-Arandznak (c'est-à-dire Outi proprement dite)⁴¹, déjà à la période antique, on n'en était pas conscient.

³⁸ Voir **Ա. Յ. Յակոբյան**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբիւրների, – ԴԲՀ, 1982, № 4, p. 116-130; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., p. 56-74.

³⁹ Voir **Strab.** XI, 8, 8 ; **Plin.** *Nat. Hist.* VI, 38-39; **Ptol.** *Geogr.* V, 8, 23.

⁴⁰ **Pline.** *Nat. Hist.* VI, 42; XII, 28; **Ptol.** *Geogr.* V, 12, 9; **Steph. Byz.** s. v. Ὀτηνή, Ὀβαρηνή.

⁴¹ L'auteur de la Géographie arménienne du VIIe siècle utilise le terme « Arandznak » plusieurs fois (« Asia-Arandznak », « Arandznak Egüeray » etc.), et dans tous ces cas, cela signifie cette petite partie de l'unité politique et administrative dont cette dernière a emprunté son nom (voir **Անանուհի /Է դար/**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբյանի**, – «Հանդես ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա, 2013, col. 83, 96, 117, 132; comp. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1836, p. 285). Il faut noter que Babken Haroutunian, H. Karagiozian, Rouben Taroumian et d'autres tentent d'identifier la sémantique du toponyme « Outik/Otena » sur une base de langue indo-européenne-arménienne. Voir **Յ. Կարազեղյան**, Մեկազիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), p. 185 (comme «տն»—«le pied de la montagne»); **Р. Тарумян**, Этимология некоторых названий, имеющих отношение к Кавказской Албании), – Международная конференция «Албания-Алуанк-Арран: проблемы этно-политической истории и христианской культуры», Ереван, 2012.

<https://www.academia.edu/9089263/> Попытка этимологизации некоторых географических названий, имеющих отношение к Кавказской Албании (comme *ut – « lumière », « Orient » → « Orientales » ; comp. « Autrichiens » – Österreich).

Il en va de même pour l'analyse de la tradition arménienne. Utilisant le terme « Outik » (qui signifie à la fois Outiya et Outians) ou ses variantes (« Outi », « Outéatsik », « Outiakan »), les premiers auteurs indiquent qu'il se réfère spécifiquement et uniquement à la rive droite de la Koura, alors que les Oudines modernes sont mentionnés dans les sources (également arméniennes) du Xe siècle et uniquement au nord de la rivière. Au Ve siècle, Movsès Khorénatsi fait remonter les « Outiens », tant les princes que la population de la province, à la génération de l'ancêtre légendaire des Arméniens Haïk, le petit-fils de Japhet (à propos, au Xe siècle, cette information a été répétée par Movsès Daskhurantsi; voir *HA*, chap. I, 4).

Ainsi, à partir de la période antique, le lien de la population de la province avec les tribus albanaises proprement dites (même si on l'admet) n'était pas reconnu. Par conséquent, même si nous pensons qu'une tribu apparentée aux Albanais avec le nom « outi/oudi » (la troisième ou quatrième tribu de ce nom parlant la langue lezguine) vivait sur la rive sud de la Koura, alors il faut dire qu'elle a participé à l'ethnogenèse (à l'ethno-mixation) du peuple arménien (fin de la première moitié du VIIe siècle av. J.-C.⁴²), n'ayant laissé que son ethnonyme sur le nom de la région de son habitation: du canton Outi-Arandznak.

Mais même cette version doit être traitée avec beaucoup de prudence, compte tenu du matériel archéologique que nous connaissons. Le fait est que sur la rive gauche inférieure de la Koura, une culture archéologique très particulière a été enregistrée, appelée par les scientifiques « Yaloyluteptienne », attribuée aux tribus albanaises et datant du VIe-Ve siècles avant J.-C. jusqu'aux premiers siècles de notre ère⁴³, alors que sur la rive droite (en Artsakh et Outik, y compris sur le territoire du canton Outi-Arandznak), les experts constatent la propagation de la soi-disant « culture des enterrements en cruches » (datant des VIe-Ve siècles avant J.-C. jusqu'au IVe siècle de notre ère)⁴⁴ dont la superficie couvre en fait tout le terri-

Pour la datation, voir **Ա. Յակոբյան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնայատկությունները, – «ԱԷ» համահայկական հանդես, Եր., 2013, № 1, p. 34-69; **Idem**: Հայկական լեռնաշխարհում բիացիների եւ խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրության փորձ, – «Հայկազունիներ», Եր., 2013, p. 181-205.

⁴² Voir **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Нидж и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, p. 439; **О. Ш. Исмизаде**, Ялойлутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., p. 62-66.

⁴³ Voir **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., p. 62-63; **Г. А. Тиранян**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, p. 62-63; **И. А. Бабаев**, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982, p. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, p. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – «Вестник Института истории археологии и этнографии», 2010, № 4 (Bakou), p. 90-97; Atlas de la RSS d'Azerbaïdjan, Bakou-Moscou, 1963, p. 205 (sur cette carte archéologique, les deux cultures sont marquées de couleurs distinctes, et la frontière entre elles suit clairement le cours du fleuve Koura).

⁴⁴ Voir, par exemple, dans l'article du Prof. **Parouyr Mouradian**: “Как издавались «Путешествия»” (p. 120-127) et dans les autres sujets du recueil: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990.

toire de l'État de l'Arménie Majeure, c'est-à-dire qu'elle caractérise l'ethnie arménienne de l'époque antique. Il est indispensable également de tenir compte du fait que les complexes de traits caractéristiques de la culture matérielle, révélés par l'analyse archéologique, se développent au cours d'une très longue période, en règle générale plusieurs siècles, donc, la formation de la frontière ethnique le long de la Koura, qui a conduit à des différences si évidentes dans les cultures archéologiques, peut être chronométrée à une époque bien antérieure aux VIIe-VIe siècles avant J.-C.

Il est hors de doute que les historiens azerbaïdjanais qui sont partisans du « bouniyatovisme » ignorent toutes les analyses ci-dessus des études albanaises pour des raisons politiques tout à fait compréhensibles, principalement en raison des revendications parfois mal déguisées sur l'histoire et la culture arméniennes (et non seulement). Leur méthode est la déformation pure et simple de ces sources, leur publication avec omission sans ménagement de passages présentant l'image inverse (en particulier, avec les termes « Arménie » et « arméniens »), de « restaurations » inappropriées des textes, de substitution de termes, ainsi que de flots d'affirmations sans fondement. Mais étant donné la complexité objective et la nature problématique du matériau lui-même (en raison de l'ambiguïté de la terminologie des sources anciennes décrites ci-dessus), surmonter les revendications anti-scientifiques du « bouniyatovisme » est productif, grâce à une critique véritablement scientifique et inlassable. Sous cet aspect, les critiques en profondeur de ce problème par les sommités des études arméniennes classiques du XXe siècle, qui ont agi dans un certain sens comme les « gardes-frontières » de notre patrie historique, sont vraiment inestimables. Elles ont prévenu le danger de pénétration des idées de la « bouniyatovchtchina » dans l'historiographie internationale (sur laquelle, dans une certaine mesure, la grande politique est également basée).

L'académicien Karapet Mélik-Ohandjanian appartient également à cette brillante pléiade d'arménologues classiques. Par conséquent, la réimpression dans ce livre de son long article critique « La conception historico-littéraire de Z. Bouniyatov » doit être extrêmement utile, extrêmement pertinente et opportune.

A. H.

KARAPET MELIK-OHANDSCHANYAN

**HISTORISCH- LITERARISCHES KONZEPT
VON Z. BUNİYATOV**

Autor des Projekts und Compiler *Wahan Melik-Ohandschanyan*
Editor *Alexan Hakobyan*

Verlagshaus "Edit Print"
JEREWAN 2025

VOM AUTOR DES PROJEKTS

In diesem Buch wird auf Armenisch, auf Russisch und in drei anderen europäischen Sprachen der im Jahre 1968 veröffentlichte russische Artikel des Akademikers Karapet Aghabeki Melik-Ohandschanyan¹ (1893-1979) "Historisch-Literarisches Konzept von Z. Bunyatov" nachgedruckt. Darin zeigt der Autor zahlreiche Fakten der Verzerrung der Geschichte und Kultur von Armenien und Aghwank in der im Jahre 1965 in Baku von dem berühmten aserbaid-schanischen Orientalisten und Historiker veröffentlichten Monographie "Aserbaidshan im 7. bis 9. Jahrhundert".

Die als Vorwort geschriebene Biografie vom Karapet Melik-Ohandschanyan ("Der unermüdliche Meister der Armenologie") wurde vom Direktor des Instituts der Literatur namens Manuk Abeghyan der Nationalen Akademie der Wissenschaften (NAW) der Republik Armenien (RA), dem Doktor der Philologie, Wardan Dewrikyan (1964-2023) verfasst, der unser Buch leider nicht im Druck gesehen hat. Und den Artikel "Aktuelle Probleme beim Studium von Albanien-Aghwank und die "Bunyatovschchina" hat der Herausgeber dieses Buches, der Leiter der Abteilung des Christlichen Ostens im Institut für Orientalistik der NAW der RA, der Doktor der Geschichtswissenschaften, Aleksan Hakobyan, geschrieben. Auch diese Originaltexte wurden in vier Sprachen übersetzt.

Das Buch enthält auch Fotos der Vorfahren von K. Melik-Ohandschanyan, die kleinfürstlicher Herkunft waren, einige Fotos mit Episoden von seinem Leben sowie Bilder von mittelalterlichen armenischen Manuskripten und Miniaturen, von Kirchen, Klöstern und Kreuzsteinen aus Arzach, sowie Dokumente, die uns vom Institut für Archäologie und Ethnographie der NAW der RA, vom Matenadaran namens Maschtoz, vom Museum-Institut des armenischen Genozids und von dem Denkmal-Gutachter Zohrab Erqoyan zur Verfügung gestellt wurden. Die alten Karten Armeniens hat uns der Kartograph Dr. Ruben Galtshyan, Ehrendoktor der NAW der RA, zur Verfügung gestellt.

Bei der Abfassung des Buches stellten wichtige Informationen über K. Melik-Ohandschanyan auch Wahe Torosyan, Kandidat der Geschichtswissenschaften, stellvertretender Direktor der wissenschaftlichen Abteilung von Matenadaran namens Maschtoz, der Leiter der Archivabteilung von Matenadaran, Kandidat der Geschichtswissenschaften, Armen Malchasyan, die leitende Forscherin derselben Abteilung Mary Keschischyan, Hayk Hambardzumyan, Direktor des Matenadaran-Verlags, Kandidat der philologischen Wissenschaften, Doktor der Kunstwissenschaften, Professor Hraward Hakobyan, das Nationalarchiv Armeniens und das Jeghische Tscharenz Museum für Literatur und Kunst zur Verfügung. Die Veröffentlichung des Buches wurde mithilfe der Enkelin vom Bruder von Karapet Melik-Ohandschanyan Bagrat Melik-Ohandschanyan, die Doktorin der Medizin,

¹ In Anbetracht der Tatsache, dass in den deutschen Briefen, die Melik-Ohandschanyan geschrieben hat, wurde die Endung "yan" armenischer Nachnamen als "ian" geschrieben, wie es in der jeweiligen Zeit üblich war. Wenn wir also in der deutschen Übersetzung über diese Zeit sprachen, blieben wir nah an der Endung ian-Schreibweise armenischer Nachnamen, während wir heutzutage bei der Erwähnung armenischer Nachnamen im Deutschen die "yan"-Schreibweise verwenden.

Nana Poghosowa, die Enkelkinder des Bruders von Karapet Melik-Ohandschanyan Mikayel Melik-Ohandschanyan Mikayel und Ara Martirosyan und durch unsere Freunde und Helfer Stepan Dawtyan und Hayk Geworgyan, ermöglicht.

Die Übersetzungen der Originale wurden von Aida Tscharchtschyan, Anahit Harutyunyan, Arusyak Israyelyan und Elsa Geworgyan gemacht. Und für den Computerdesign und das Seitenlayout des Buches danken wir Armen Iwanyan, Arpine Srabyan, Sargis Schahinyan, Aida Tonoyan, Warsenik Erkoyan, Tigran Tscharfalakyan, den Spezialisten der “Cardimpex-Firma” Lilit Kupalyan, Artur Dawtyan und der führenden Expertin vom Verlagshaus “Edit Print” Narine Geworgyan.

Der armenische Text des Buches wurde vom Kandidaten der philologischen Wissenschaften Anahit Harutyunyan und dem Leiter der wissenschaftlichen Abteilung des militärhistorischen Museums “Mutter Armenien” des Verteidigungsministeriums der Republik Armenien Armen Khatschatryan Korrektur gelesen, der russische Text-vom Professor der russischen Staatlichen Humanitäruniversität in Moskau, Doktor der Geschichtswissenschaften, Urenkel vom engen Verwandten vom Karapet Melik-Ohandschanyan Gurgen Melik-Ohandschanyan-Dmitriy Antonov und Lusik Stepanyan, wissenschaftlichen Mitarbeiterin von Matenadaran namens Maschtoz, Englisch von Lusne Grigoryan, Dozentin für Englisch an der Staatlichen Verwaltungsakademie der Republik Armenien, Französisch-von Amalya Schahumyan, Museumsführerin und Übersetzerin im Matenadaran namens Maschtoz und dem Leiter der wissenschaftlichen Abteilung des militärhistorischen Museums “Mutter Armenien” des Verteidigungsministeriums der Republik Armenien Armen Khatschatryan und Deutsch-durch die sorgfältige Unterstützung vom Doktor Otto Johannes Luchterhandt, Doktor der Rechtswissenschaften, Annemarie Braun, Doktor der medizinischen Wissenschaften, Schriftstellerin, und Manuschak Markosyan, eine Wissenschaftlerin, die das Leben und Schaffen von Armin Wegner forscht.

W. M.-O.

UNERMÜDLICHER MEISTER DER ARMENOLOGIE

„Wer mit ihm einst in Kontakt gekommen ist, wird das Licht, das von diesem Menschen ausgeht, die Helligkeit, die aus ihm strahlt und die Eigenart eines Künstlers und nicht die eines kalten und verschlossenen Wissenschaftlers, nie vergessen können. K. Melik-Ohandschanyan ist nicht nur Wissenschaftler und Künstler, Armenologe und Orientalist, Linguist und Übersetzer, Autor wertvoller philologischer Werke, sondern auch ein Lehrer, ein Lehrer aller Lehrer. Seine zahlreichen und sehr unterschiedlichen Schüler wissen, dass ein Studium bei ihm nicht so einfach möglich ist. Um bei ihm zu lernen, muss man kindliche Treue und unendliche Hingabe haben. Es ist sinnlos, nur sein Schüler zu sein, man muss vor allem sein Sohn werden.“

Parouyr Sewak

Karapet Melik-Ohandschanyan war eines der hellsten und leuchtendsten Gesichter der Generation, die auf Manuk Abeghyan, Hratschya Acharyan, Hakob Manandyan, Toros Toramanyan, Leo, Nikoghayos Adonz und anderen Vertreter der klassischen Armenologie folgte. Wie viele seiner älteren Kollegen hatte auch er in Deutschland eine klassische Ausbildung erhalten, die es ihm ermöglichte, mehrere Sprachen zu beherrschen und verschiedene wissenschaftliche Probleme in einem breiteren Kontext interdisziplinärer Wechselwirkungen zu betrachten. Wie seine älteren Generationen hat er sein Wissen auch an jüngere Kollegen und Studenten weitergegeben und einen großen Beitrag zur Ausbildung von Vertretern verschiedener Disziplinen der Armenologie als Wissenschaftler geleistet, die mit ihrer wissenschaftlichen Tätigkeit beginnen. Sie alle erinnerten sich später mit großer Dankbarkeit an ihren Lehrer.

Karapet Melik-Ohandschanyan wurde am 20. Februar 1893 (nach der neuen Rechnung am 4. März) im Dorf Kaler in Meghri, in der großen Familie der Adligen Aghabek und Nubar Melik-Ohandschanyan geboren.

Karapets Onkel Parsadan Melik-Ohandschanyan, der der Staatsanwalt von Elizavetpol (Gandzak) war, nahm ihn 1901 unter seine Obhut und brachte ihn nach Gandzak, wo er eine der örtlichen Privatschulen besuchte, dann das Jungengymnasium der Stadt (vorher hatte Parsadan auch Karos älteren Bruder Bagrat, der später ein verdienter Facharzt für Infektionskrankheiten der RA war, zu sich gebracht).

Dank der konsequenten Bemühungen seines Onkels trat Karapet 1904 in das Moskauer Lazarev-Institut für orientalische Sprachen ein und schloss es 1911 ab. Von 1912 bis 1914 studierte er am beruflich-orientalistischen Lyzeum des Instituts, wo Karapet Kusikyan armenische Sprache und Literatur unterrichtete, und auf dessen Rat beschloss er, sich der Armenologie zu widmen. Am Lazarev-Institut wurde Melik-Ohandschanyan vom berühmten Armenologen Karapet Kostanyan und vom berühmten Orientalisten Agafangel Krymsky, Fyodor Korsch, Alexander Weselowsky, Wladimir Gordlewsky und anderen unterrichtet.

Anlässlich des 1500. Jahrestages der Erfindung der armenischen Schrift und des 400. Jahrestages des armenischen Buchdrucks präsentierte der 20-jährige K. Melik-Ohandschanyan 1913 im Lazarev-Institut einen Bericht über den armenischen Buchdruck. Auf Anregung von Karapet Kostanyan verfasste er im selben Jahr 1913 die Studie „Ministerialdynastie der Mamikonyaner nach der Geschichte von Pawstos Buzand“ (auf Russisch), die 1915 in der Reihe "Trudy" ("Труды") der Moskauer Ostabteilung der Kaiserlichen Archäologischen Gesellschaft veröffentlicht wurde². Für den Bericht zum gleichen Thema wurde er zum korrespondierenden Mitglied der Gesellschaft gewählt, deren Vorsitzende Gräfin Praskowya Uwarowa war.

Anfang Juni 1914 wurde K. Melik-Ohandschanyan vom Lehrpersonal des Lazarev-Instituts für vier Monate nach Deutschland (Universität Marburg) als Belohnung für den oben genannten Bericht geschickt, um Deutsch zu studieren und Sanskrit bei dem Orientalisten P. Jensen zu lernen. Wegen des Ersten Weltkriegs ließ Deutschland ihn, als Soldaten eines feindlichen Landes, nicht zurückkehren, und er musste bis Kriegsende dort bleiben. In Berlin lebte Karapet in der Wohnung von Awetik Isahakyan (Nassauische Straße 32^{II}, Wilmersdorf-Berlin), weil der Meister (Warpet) damals nach Genf aufgebrochen war und ihm und einem anderen armenischen Studenten die Wohnung hinterlassen hatte. Der junge Wissenschaftler transkribierte in diesen Jahren das Manuskript des Romans von Isahakyan „Meister Karo“ («Մեստր Կարո»), damit im Falle eines Unglücks eines der beiden Exemplare erhalten blieb.

Durch Vermittlung des weltberühmten Armenologen Joseph Markwart besuchte K. Melik-Ohandschanyan 1915-1917 als Gasthörer die Kurse der Fakultäten für Orientalistik und Philosophie der Universität Berlin und meisterte altiranische Sprachen, altgriechische Literatur und Kultur, römische Geschichte und assyrische Literatur.

Aw. Isahakyan stand im Briefwechsel mit K. Melik-Ohandschanyan aus Genf und schrieb über ihn an Parsadan Melik-Ohandschanyan. Drei Briefe von Isahakyan sind uns überliefert, von denen der erste auf den 25. Januar 1915 datiert ist. Der Meister schreibt, Karapet gehe es gut, "er müsse aber bis Kriegsende in Deutschland bleiben"³.

Während der Jahre in Deutschland hat K. Melik-Ohandschanyan den Genozid an den Armeniern in der osmanischen Türkei tief durchlebt. Er beteiligt sich an den pro-armenischen Aktivitäten von J. Markwart und J. Lepsius. Über den Widerhall des Großen Armenischen Genozids, der Deutschland erreichte, schreibt er in seinem Werk „Die Memoiren" ("Հուշապատկեր"), woraus einzelne Fragmente veröffentlicht wurden, wie etwa „Flugblätter aus meinen Memoiren“⁴.

1919 kehrte er zusammen mit den letzten 1555 armenischen Kriegsgefangenen in seine Heimat zurück. Er erreichte Armenien im Februar 1920 und nahm eine Stelle im

² Das Manuskript dieses Artikels wird im Jeghische Tscharenz Museum of Literature and Art im Archivfonds von Karapet Kostanyan aufbewahrt.

³ Aw. Isahakyan, Gesamtwerk. Briefe (1889-1923), Jerewan 2020 (auf Arm.), S. 260-261.

⁴ Siehe: "Etschmiadsin", 1965, № II-IV (auf Arm.), S. 36-39.

Ministerium für Kunst und Bildung der Republik Armenien an und unterrichtete am Männergymnasium Eriwan.

1915 hatte K. Melik-Ohandschanyan in Berlin den zukünftigen Revolutionär Howsep Lazyan kennengelernt, und nach der Sowjetisierung Armeniens arbeitete er seit Dezember 1920 durch Lazyan und Aschot Howhannisyan's Vermittlung in der politischen Verwaltung der Roten Armee als Leiter der kulturellen und pädagogischen Abteilung und als Redakteur der Zeitung „Rote Armee“. Außerdem hielt er Vorlesungen an der Volksuniversität Armeniens über armenische Literatur und Deutsch.

In den 1930er Jahren begann K. Melik-Ohandschanyan eine intensive wissenschaftlich-pädagogische Tätigkeit. Wie Aram Ghanalanyan schreibt: "1930-1937 war K. Melik-Ohandschanyan wissenschaftlicher Sekretär des Instituts für Wissenschaften Armeniens, des Instituts für Geschichte der materiellen Kultur, des Instituts für Geschichte und Literatur, und auch Leiter der Abteilungen für alte Literatur und Folklore derselben Institute"⁵.

Diese Jahre der wissenschaftlichen Tätigkeit fielen mit den Feierlichkeiten anlässlich des Jahrtausend-Jubiläums der Geburt von Firdousi und der Entstehung des Epos "Sasna Tsrer" ("Die Recken von Sassun") zusammen. Seine in Deutschland erworbenen Kenntnisse auf den Gebieten der Iranologie und Mythologie halfen Melik-Ohandschanyan, sich aktiv an diesen Zeremonien, sowie an den aus diesem Anlass durchgeführten wissenschaftlichen Programmen zu beteiligen.

Anlässlich des 1000. Geburtstags des großen iranischen Dichters präsentierte K. Melik-Ohandschanyan zwei grundlegende Artikel: "Firdousi und iranische Romanmotive in "Schahnameh" und in der armenischen Bibliographie" und „Rustam Zal“⁶. Bis heute haben diese beiden Werke ihre wegweisende Rolle in der Erforschung der armenisch-iranischen Literaturbeziehungen in Bezug auf Originalität und Quellenkunde sowie für eine Reihe theoretischer Bestimmungen nicht verloren.

Armanusch Kozmoyan, Doktor der Philologie, schreibt über die iranischen Artikel von K. Melik-Ohandschanyan: „Bereits in den 1930er Jahren bestätigte K. Melik-Ohandschanyan die auch heute aktuelle und prinzipielle These, dass „Einfluss“ keine passive Aneignung ist, sondern eine neue Aneignung im kreativen Geist, in den Wertmaßstäben und in dem ästhetischen Bewusstsein eines bestimmten Volkes, eine verfeinerte Qualität, die an die Besonderheiten der ethno-kulturellen Bildung“ angepasst ist⁷.

Jeghische Tscharenz, der Leiter der Kunstabteilung des Staatsverlags, wandte sich 1932 an Manuk Abeghyan mit der Bitte, eine vollständige wissenschaftliche Sammlung der

⁵ Karapet Aghabeki Melik-Ohandschanyan. Bio-Bibliografie, Kompiliert: **R. A. Babadschanyan**, Vorwort: **A. T. Ghanalanyan**, Jerewan, 1978, S. 10-11 (auf Arm.).

⁶ Firdousi. Sammlung, gewidmet dem Jahrtausenden Jubiläum der Geburt des Dichters, Jerewan, 1934, S. 1-116, 159-230 (auf Arm.).

⁷ Siehe: **Ա. Կոզմոյան**, Հայ-իրանական գրական կապերի դասակարգումը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի գիտական ժառանգության մեջ, – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Band XXXII/I, Jerewan, 2019, S. 335-336.

Geschichten des armenischen Nationalepos „Sasna Tsrer“ zu veröffentlichen. Abeghyan willigte ein und wählte K. Melik-Ohandschanyan zu seinem Partner. Sie trugen die damals bekannten gedruckten, ungedruckten und neu geschriebenen epischen Plots zusammen und entwickelten Prinzipien für ihre wissenschaftliche Publikation. Bis in die 1930er Jahre gab es keine aufgeschriebenen epischen Plots, deren Erzähler in Sassun geboren waren und die Geschichte im Dialekt von Sassun erzählt hatten. K. Melik-Ohandschanyan schrieb 1932 die ersten zwei solcher Geschichten in Tallinn auf. Er schrieb noch sechs weitere Geschichten auf, darunter die, die Manuk Toroyan aus Alaschkert erzählt hat, und die als eine der besten und längsten Geschichten von „Sasna Tsrer“ gilt. Vier dieser acht von Melik-Ohandschanyan aufgeschriebenen Geschichten wurden 1936 im ersten Band von „Sasna Tsrer“ veröffentlicht und die anderen vier im 1944 abgedruckten ersten Buch des zweiten Bandes.

Der Wissenschaftler, der in der wissenschaftlichen Tätigkeit Fortschritte gemacht hatte, wurde 1937 auch zu einem der Verbannten. Er wurde nach Ural (Tschelyabinsk) ins Exil geschickt, von wo er 1942 zurückkehrte. Es war ihm jedoch verboten, in Jerewan zu leben. Zuerst lebte er in Kirowakan (heute Wanadzor) und dann in Kanaker.

Howsep Orbeli setzte sich für Melik-Ohandschanyan ein, und mit der Erlaubnis von Anastas Mikoyan begann er 1946 an der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, am Institut für Literatur namens M. Abeghyan zu arbeiten. Er unterrichtete auch am Russischen Pädagogischen Institut in Jerewan.

Unter solch schwierigen Bedingungen und im Todesjahr von Abeghyan im Jahre 1944, wurde es möglich, die wissenschaftliche Ausgabe des ersten Buches des zweiten Bandes von „Sasna Tsrer“ zu veröffentlichen. Dann, bereits unter seiner Redaktion und 1951 nach dem von Abeghyan entwickelten Prinzip erschien das zweite Buch des zweiten Bandes, wodurch die wissenschaftliche Ausgabe aller davor geschriebenen Geschichten vervollständigt wurde. Für diesen Band hat K. Melik-Ohandschanyan "die Verzweigung aller Geschichten sowie vollständige Listen spezieller Namen und Handlungen zusammengestellt und auch eine geografische Karte der Verbreitung des Romans erstellt"⁸.

Mit einer vergleichenden Untersuchung der Übertragbarkeit der armenischen Geschichtsschreibung und des alten iranischen Glaubens, der armenischen Folklore und insbesondere der mythologischen Vorstellungen veröffentlichte K. Melik-Ohandschanyan 1945 bis 1947 drei Artikel, in denen er eine Reihe historisch-philologischer Klarstellungen vornahm. Der umfangreiche Grundsatzartikel „Gefährten und Agenten von Mithra-Mikhr“ («Միթրա-Միհրի արքայականներն ու գործակալները») bezieht sich auf die Beziehungen zwischen Mythologie, Mythen und Glauben und dem armenischen Volksroman⁹.

Eine Reihe von Artikeln und Vorworten verschiedener Bücher von K. Melik-Ohandschanyan sind nicht nur im Hinblick auf die darin behandelten Themen wertvoll, sondern auch im Hinblick auf die Darstellung bestimmter methodologischer Prinzipien. Der

⁸ Karapet Aghabeki Melik-Ohandschanyan. Bio-Bibliografie, S. 31 (auf Arm.).

⁹ Siehe: «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» (ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ), գիրք 1-ին, Jerewan, 1946, S. 269-327.

Wissenschaftler schlägt bestimmte Analyseprinzipien vor, die auch bei der Lösung einer Reihe anderer allgemeiner Probleme anwendbar sind. So betont er in dem Artikel „Zwei Fragmente der armenischen Geschichte von Mowse Chorenazi (ein philologisches Stück)“ «Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության երկու պատահիկ (բանասիրական մասնիկ)», bevor er die zwei authentischen Originalkorrekturen zu Chorenazis Geschichte einreichte, die Idee, dass die Originale verschiedener mittelalterlicher armenischer Werke nicht nur durch ihre ältesten Nachahmungen überprüft werden können, sondern auch durch die Lesarten in verschiedenen Sammlungen, die ihre Fragmente enthalten ("Chaschoz" («Ճաշոց»), "Maschtoz" («Մաշոց»), "Jaismawurk" («Յայսմաւորք») usw.). Dann verweist er auf den Abschnitt „Brief des armenischen Patriarchen Sahak an den frommen König Theodos“ aus Chorenazis „Geschichte der Armenier“ und vergleicht ihn mit dem Manuskript N 8382 im Matenadaran namens Maschtoz, das eine 1456 geschriebene „Festliche“ Sammlung ist¹⁰. Es sei darauf hingewiesen, dass das Prinzip der Korrektur in den Prüfungsvorlagen der Bibel und in anderen bibliographischen Werken durch Nachahmung der kirchlich-liturgischen Sammlungen früherer Perioden in den folgenden Jahrzehnten bei der Zusammenstellung von Prüfungsoriginalen verschiedener Werke weit verbreitet war.

Ausgehend von der Klausel von M. Abeghyan, dass ein wesentlicher Teil von Pawstos Buzands „Geschichte der Armenier“ auf dem armenischen Volksroman basiert, sowie unter Berücksichtigung der Diskrepanz zwischen den Berichten griechisch-römischer und persischer Quellen und den Kapiteln 20 und 21 des 3. Buchs von Buzand über den armenischen König Tigran, kommt K. Melik-Ohandschanyan zu dem Schluss, dass diese beiden Kapitel offensichtlich einen romanhaften Ursprung haben¹¹.

Das von K. Melik-Ohandschanyan verfasste Vorwort zur Sammlung „Seiten der armenischen mittelalterlichen Prosaliteratur“ ist von besonderer Bedeutung nicht nur im Hinblick auf die Veröffentlichung der Originale einzelner Beispiele kleiner Genres der armenischen mittelalterlichen Prosa, sondern auch im Hinblick auf die Untersuchung des Alltagslebens dieser Genres in der armenischen mittelalterlichen Literatur. Hier wird die Klausel vertreten, dass verschiedene Werke übersetzter mittelalterlicher Prosa im armenischen Umfeld lokalisiert, nach einer unabhängigen Entwicklung Teil der armenischen Literatur und zu einer der Manifestationen künstlerischer Prosa im Rahmen der heiligen Literatur wurden. Diese Erkenntnisse wurden dann von Mayis Awdalbekyan in der Studie „Der Ursprung der armenischen künstlerischen Prosa“ kreativ weiterentwickelt. Zu dem oben erwähnten Vorwort von Melik-Ohandschanyan schreibt der Forscher hier, dass ihm zu verdanken sei, dass „...einige „rein kirchliche“ literarische Gattungen, wie Visionen, Parakanons, Mysterien, Wundergeschichten usw., ganz zu schweigen von den Lebenszeugenberichten, die längst als kirchlich galten, gleichzeitig als Geschichtswerke anerkannt

¹⁰ Siehe: «Տեղեկագիր» (ՀՄՄՌ ԳԱ), Հասարակական գիտություններ, Jerewan, 1945, № 5, S. 65-72.

¹¹ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վերաբերյալ ըստ Փավստոս Բուզանդի, – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Jerewan, 1947, № 6, S. 59-74, № 7, S. 59-77.

wurden. Sie galten als künstlerische Prosatypen mit ihren Merkmalen, und wurden, obwohl sehr kurz, doch sehr präzise und in ihren Grenzen fast erschöpfend charakterisiert“¹².

K. Melik-Ohandschanyan erklärte bei verschiedenen Gelegenheiten, er habe geplant, den "Roman von Gregor dem Erleuchter" als vollständige Studie zu schreiben, was auch von Nikoghayos Mar genehmigt worden sei¹³. Melik-Ohandschanyan nahm die Erkenntnisse dieser Studie in den Artikel "Zur Frage der Folklorequellen von Agathangelos" auf¹⁴. Der Forscher entwickelte die Idee, dass die „Geschichte der Armenier“ von Agathangelos eine wertvolle Sammlung von Volksromanmotiven sei, die einer gründlichen literarisch-ideologischen Bearbeitung unterzogen worden seien, wie etwa, so der Autor, die „Geschichte der Armenier“ von Pawstos Buzand oder das Werk „Geschichte von Taron“ von Howhan Mamikonyan".

1961 wurde durch die Bemühungen von K. Melik-Ohandschanyan das geprüfte Manuskript von Kirakos Gandzakezi „Geschichte Armeniens“ veröffentlicht, basierend auf einem Vergleich von 30 Manuskripten aus dem Matenadaran namens Maschtoz und drei davor existierenden Ausgaben¹⁵. Im Falle von Gandzakezi ist neben der Erstellung des geprüften Originals das umfangreiche Vorwort von K. Melik-Ohandschanyan von großer Bedeutung, in dem er feststellt und anhand verschiedener Beispiele zeigt, dass die Anfertigung des Originals und die paläographischen Korrekturen nicht nur durch Zählung der Lesarten von Manuskripten, sondern auch basierend auf der Bedeutung und inneren Logik des Originals durchgeführt werden sollten. In diesem Vorwort ergänzen sich ein Schriftforscher, ein erfahrener Philologe und ein Historiker, und paläographische Korrekturen heben die strukturellen und künstlerischen Merkmale des Werkes von Gandzakezi hervor und bescheinigen die historische Authentizität des Essays.

Mit einer internen Prognose ahnend, dass die aserbaidzhanischen Fälschungen im Zusammenhang mit der Literatur Ostarmeniens sowie mit dem Versuch, eine Reihe armenischer Historiker zu „aghwanisieren“, einen immer größeren Umfang einnehmen würden, analysierte K. Melik-Ohandschanyan die Werke von Kirakos Gandzakezi sowie von Wardan Arewelzi im Kontext der allgemeinen Regelmäßigkeiten und Entwicklungen der armenischen Literatur. Diese Ansätze fanden dann ihren vollen Ausdruck in der Arbeit, die in diesem Buch vorgestellt wird.

Zusammen mit Schawarsch Smbatyan übersetzte K. Melik-Ohandschanyan Koryuns Buch „Das Leben von Maschtoz“ («Վարք Մաշտոցի») ins Russische, das im Jahre 1962

¹² **Մ. Ավդալբեկյան**, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (5-րդ դար), Jerewan, 1971, S. 24-28.

¹³ Siehe hierzu die Anmerkung von A. Ghanalanyan im Vorwort von K. Melik-Ohandschanyans Bio-Bibliographie, S. 35-36.

¹⁴ Siehe: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, S. 53-82. Vergleiche auch den Artikel von K. Melik-Ohandschanyan «Ազգայնագիտության պատմությունն ու նրա ժողովրդական բանավոր սկզբնավորումները» in der Sammlung «Մարը և հայագիտության հարցերը», Jerewan, 1968, S. 95-118.

¹⁵ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի**, Jerewan, 1968.

veröffentlicht wurde¹⁶. Der erfahrene Philologe und Historiker verfasste zudem ein umfangreiches Vorwort, das neben der wissenschaftlichen Analyse darauf abzielte, den russischsprachigen Leser mit der Großtat von Maschtoz und der literarisch-kulturellen Bewegung des 5. Jahrhunderts vertraut zu machen. Dadurch erhält der Leser einen umfassenden Überblick über die spirituellen und politischen Ziele und Ergebnisse der Erfindung der armenischen Schrift.

Der Gelehrte hat sich auf das Werk von Koryun auch in dem Artikel „Genre und historiographische Bedeutung von „Das Leben von Maschtoz“ bezogen¹⁷. Es wird hier auch erwähnt, dass „Das Leben von Maschtoz“ aufgrund seiner Genrenatur weder ein rein historisches, noch biographisches Werk ist, sondern eher eine Lobrede, deren Zweck „Lob und Verherrlichung des großen Meisters und seiner unvergleichlichen spirituellen Großtat“ ist. Um seinen Standpunkt zu beweisen, zitiert er die Definitionen von Lobrede in "Pitos Buch", und zeigt, wie Koryun den dort erwähnten Punkten der literarischen Regel folgte, und betont gleichzeitig besonders, dass die Tatsache, dass "Das Leben von Maschtoz" («Վարք Մաշտոցի») eine Lobrede ist, beeinflusst in keiner Weise die historische Authentizität der letzteren und die Genauigkeit der darin berichteten Informationen.

1966 wurden dank der harten Arbeit von K. Melik-Ohandschanyan die geprüften Originale von zwei Werken mit dem allgemeinen Titel "Geschichte von Paris und Wien und Geschichte der Stadt Venedig" («Պատմություն Փարիզի և Վենետիկի և Պատմություն Վենետիկի քաղաքին») veröffentlicht. Im Vorwort gibt der Wissenschaftler allgemeine Informationen zu diesen in Europa sehr populären Werken und stellt fest, dass ihre armenischen Übersetzungen, die die allgemeine Struktur und Zusammensetzung beibehalten, eher Transpositionen sind, die im armenischen Umfeld zu lokalisieren seien.

K. Melik-Ohandschanyan starb während der Blütezeit seiner Schaffenskraft am 22. Februar 1970 in Jerewan¹⁸.

Wie von seinem großen Lehrer Manuk Abeghyan sind auch die von ihm vertretenen theoretischen Erkenntnisse bis heute nicht veraltet und spielen in verschiedenen Disziplinen der Armenologie weiterhin eine wegweisende Rolle. Als Bestätigung zu dem Gesagten sind die Veröffentlichungen seiner unbedruckten Werke und die Nachdrucke verschiedener Studien, die von Wahan Melik-Ohandschanyan, dem Neffen des Wissenschaftlers, durchgeführt wurden. Besonders hervorzuheben sind die russischen Übersetzungen der neun Erzählungen von „Sasna Tsrer“ mit einem Vorwort und einem Erklärungswörterbuch

¹⁶ **Корюн, Житие Маштоца, Перевод К. А. Мелик-Оганджяна и Ш. В. Смбацяна, Предисловие К. А. Мелик-Оганджяна, Jerewan, 1962.**

¹⁷ Siehe: «Բանբեր Մատենադարանի», 7, Jerewan, 1964, S. 49-59.

¹⁸ Karapet Melik-Ohadnschanyan ist im zentralen Pantheon von Jerewan bestattet. Ausführlichere biographische Informationen über ihn finden Sie im Artikel von Mary Keschischan (**Մ. Քեշիշյան, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի արխիվը. մահվան 50-րդ տարելիցի հիշատակին**, – «Բանբեր Մատենադարանի», 30, Jerewan, 2020, S. 230-256).

verschiedener Begriffe und Konzepte von K. Melik-Ohandschanyan¹⁹. Es war geplant, dieses Werk in den 1960er Jahren in Moskau in der renommierten Reihe "Literarische Denkmäler" zu veröffentlichen, was jedoch aus bestimmten Gründen und wegen des unerwarteten Todes des Wissenschaftlers nicht zustande kam. Ungedruckt blieb auch die Studie, die sich an den russischsprachigen Leser richtete und die theoretischen Erkenntnisse des Wissenschaftlers über "Sasna Tsrer" und armenische mittelalterliche Prosa und epische Verse zusammenfasste²⁰.

Die wissenschaftlichen Forschungen von Karapet Melik-Ohandschanyan sind so umfangreich und interdisziplinär, dass sie heute an den Instituten der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien und an dem Institut für Literatur namens M. Abeghyan, sowie an den Instituten für Geschichte, Orientalistik, Archäologie und Ethnographie, an der Staatlichen Universität Jerewan und im Matenadaran namens M. Maschtoz weiterentwickelt werden.

Erinnern wir uns abschließend an jene interessante Beobachtung von Sargis Harutyunyan: „Auch in seinen letzten Lebenstagen, als er schwer krank war, bemühte er sich weiter, einige Aspekte des Heldenromans „Sasna Tsrer“ zu beleuchten, die der wissenschaftlichen Welt verborgen blieben. Zwei Jahre vor seinem Tod bekam er aus Paris durch die Stiftung Gulbenkyan den Reisebericht der portugiesischen Reisenden aus dem 16. Jahrhundert -Antonio Tenrero und Meter Alfonso über Osten und über Armenien, wo es wertvolle Beweise der Erinnerungen an die Lebensweise von Sasna Tsrer gibt, die noch im 16. Jahrhundert in Sassun und Taron aufbewahrt geblieben waren. Der Wissenschaftler plante eine separate Studie, die nicht nur die langjährigen historischen Erinnerungen an die Existenz unseres Volksromans enthüllen sollte, sondern auch eine Reihe benachbarter Fragen, die wichtige paläographische und ethnographische Interessen vertreten, beantworten würde“²¹.

W.D.

¹⁹ Siehe: Армянский народный эпос Сасунские удалыцы. Избранные варианты, Jerewan, 2004.

²⁰ **К. Мелик-Оганджаниян**, Армянская народная эпическая поэзия. Краткий исторический очерк, Jerewan 2006.

²¹ Siehe: **Ս. Հարությունյան**, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, – «Հայրենիքի ձայն» ("Stimme des Mutterlandes"), 28.03.1973.

HISTORISCH-LITERARISCHES KONZEPT VON Z. BUNİYATOV

K. A. MELIK-OHANDSCHANYAN

Akademiker der Akademie der Wissenschaften der Armenischen SSR

Das bahnbrechende historische Konzept von Ziya Bunyatov zieht sich wie ein roter Faden durch sein Werk "Aserbaidshan im 7. bis 9. Jahrhundert" [Азербайджан в VII-IX вв.], welches vom Institut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Aserbaidshianischen SSR unter der Redaktion von Z. I. Jampolski herausgegeben wurde (Baku, 1965). Für diese Studie ist die Tendenz charakteristisch, jede positive Rolle des armenischen Volkes und seiner Kultur in den historischen Schicksalen der transkaukasischen Brudervölker, insbesondere Aghwanks, auszuschließen und die historische Existenz des armenischen Volkes auf einem bestimmten Territorium in Zweifel zu ziehen. All dies ist nach der Meinung des Autors eine Mystifizierung der Geschichtswissenschaft, denn das Land, das später von Armeniern bewohnt wurde, gehörte ursprünglich den Aghwanen, die teilweise durch die Annahme des armenisch- gregorianischen Glaubens-den Monotherismus-armenisiert wurden, in ihrer Masse islamisiert und im Weiteren türkisiert wurden. Die Christianisierung (Armenisierung) und Islamisierung (Türkisierung) der Aghwanen erfolgte nach diametral entgegengesetzten Methoden. Die Armenisierung wurde mit Gewalt durchgeführt, indem der armenische Klerus harte und strenge Maßnahmen anwendete und "alle literarischen Denkmäler¹ der Aghwanen mithilfe der arabischen Behörden vernichtete", wohingegen die Islamisierung freiwillig, als Rettung vor den armenischen Unterdrückern und Assimilatoren, erfolgt sei².

¹ Dabei bezieht sich Bunyatov auf die Seiten 45 und 118 des Buches von M. Ormanyan "Die armenische Kirche" (Moskau, 1913), obwohl es auf den genannten Seiten des Buches keinen Hinweis darauf gibt. Diese Worte stammen vielmehr von Z. Bunyatov selbst (S.97 und zum zweiten Mal auf den Seiten 99-100), wenn er zu dem Schluss kommt, dass der Grund für das Verschwinden der aghwanischen Schrift "in der antiaghwanischen Politik des gregorianischen Katholikos zu suchen sei, der schließlich alle Rechte der aghwanischen Kirche usurpiert habe". Der von Bunyatov zitierte Akademiker A. Schanidze vertritt eine ganz andere Meinung zum Verschwinden der aghwanischen Schrift, wenn er sagt: "Diese Schrift bestand auch noch im 7. Jahrhundert nach der Eroberung des Landes durch die Araber, während des allmählichen Übertritts der Aghwanen zum Islam und ihrer Denationalisierung, die sich ab dem 10. Jahrhundert verstärkt und in der Mongolischen Zeitperiode bedrohliche Ausmaße angenommen habe". Siehe die vom Z. Bunyatov (auf Seite 99) zitierte Arbeit vom A. Schanidze- "Das neu entdeckte Alphabet der Kaukasischen Albaner und seine Bedeutung für die Wissenschaft", Seite 3. Hier ist die klare Antwort auf die Frage nach dem Grund für das Verschwinden der aghwanischen Schrift.

² Das ist die Essenz des zweiten Kapitels "Die Islamisierung und Gregorianisierung der Bevölkerung von Aserbaidshan"(Seiten 86-102), in dem alle möglichen Gedanken aus den Werken anderer Wissenschaftler zitiert werden, die die Behauptungen des Buchautors bestätigen. Unter diesen Zitaten sind auch Äußerungen von A. S. Wardapetow, dessen Werke nicht veröffentlicht sind. Laut Wardapetow schuf die armenische Kirche nur mithilfe der fremden Eroberer einen Frieden und löschte „auf dem Wege unter dem Banner des Kreuzes die Völker des historischen Aghwank aus, dessen Teil auch Karabach (Arzach) ist".

So sieht das geschichtswissenschaftliche Konzept von Buniyatov und dem Herausgeber seines Buches, Jampolski, in der Interpretation der wechselseitigen armenisch-aghwanischen Beziehungen aus.

Sowjetische Historiker werden noch über die Studienmethoden des Autors und Herausgebers seines Buches sprechen³. An dieser Stelle möchten wir kurz auf ihr historisch-linguistisches (nur im Ausschnitt der Ethnogenese der Bevölkerung von Aghwank) und historisch-literarisches Konzept eingehen.

Der Redakteur und Berater von Z. Buniyatov Z. Jampolski interessierte sich sehr für die Ethnogenese der Bevölkerung von Aghwank und hat diesem Thema sogar ein spezielles Werk gewidmet ("Aus der Geschichte des alten Kaukasischen Albaniens: zur Ethnogenese der Bevölkerung Albaniens" ["Из истории древней Кавказской Албании-к этногенезу населения Албании"]).

Welche Idee entwickelt Z. Jampolski zu der Frage der Ethnogenese der Bevölkerung Albaniens? Das betreffende Problem betrachtet er aus der Position der Jafetologie. "In diesem Zusammenhang, sagt er, entsteht eine Idee von der jafetitischen Gestalt von "Mar-en" und von ihren ethnischen Verbindungen, - nicht mit den Wellen der mythischen "Arier", die nur die kapitalistische Expansion des 19. und 20. Jahrhunderts widerspiegeln (?!- K.M.O.), sondern mit den jafetitischen Stämmen des alten Kaukasischen Albaniens, Armeniens, Iberiens und des heutigen Dagestans (Seite 35). Für die rationale Begründung seiner Idee von der jafetitischen Gestalt der "Mar-en" "sammelte er über viele Jahre toponymisches Material, wobei er nicht vergessen hat, dass ein erheblicher Teil davon modernen Ursprungs mit einer neuen Bedeutung sein könne. „Dabei habe ich die unbestrittenen neuen Namen ("Maralgyol"...."Marienfeld" und andere) weggelassen", sagt er.

Betrachten wir hier nur die Gruppe "mar", die ungeachtet der Warnungen des Gen(ossen) Harutyunyan, 100 Namen hat. Dabei verstümmelt er (Z. Jampolski) willkürlich die gegebene Bezeichnung und zergliedert sie aus Uninformiertheit, um den Stamm "**mar**" um jeden Preis abzusondern. Zum Beispiel: Mar-alu, Mar-alegh (anstatt Maral-u, Maral-legh), Mar-alsami (anstatt Maral-sami), Mar-alian (anstatt Maral-i-an), Mar-dschan, Mar-

Die armenische Kirche "passte sich geschickt an die für sie neuen Bedingungen an und leistete je nach politischer Konstellation Dienste für die Safawiden, dann für den russischen Zaren, so wie sie sich einst vor dem Khalifat, den Mongolen und anderen beugte" (S. 101-102).

³ Übrigens sind Sie in der "Auskunftsnotiz/Sprawka" unzufrieden damit, dass die Rezensenten des Buches keine Historiker-Spezialisten seien, sondern einer von Ihnen nur Dichter (P. Sewak) und der andere Philologe sei. Zur Information des Autors der "Sprawka" möchten wir sagen, dass Parouyr Sewak eine Dissertation zum Erwerb des wissenschaftlichen Grades eines Doktors der Philologie verteidigt hat, und dass A. Mnatsakanyan Doktor der Geschichtswissenschaften ist. Wenn der Rezensent verpflichtet ist, ein diplomierter Spezialist auf dem Gebiet des rezensierten Buches zu sein, ist unverständlich, warum Historiker sich mit dem Studium der armenischen Literatur und der historisch-literarischen Denkmäler befassen, die auf altarmenisch (Grabar) geschrieben sind, wenn sie weder die alte noch die neuarmenische Sprache beherrschen. Selbstkritik ist eine großartige Sache, schon in alltäglichen Dingen, umso mehr in der Wissenschaft!

dschani, Mar-dschanli, Mar-dschanlu, Mar-dschanlinskoye (?) (anstatt Mardschan, Mardschan-I, Mardschan-li, Mardschan-lu, Mardschan-linskoye), Mar-dakert (anstatt Mard-a-kert ein reines armenisches zusammengesetztes Wort), oder Mar-sigid, Mar-sgid (anstatt Mars-igid, Mars-gid). Und das Konfuseste für Z. Jampolski als Wissenschaftler ist das Beispiel aus der Untergruppe der toponymischen Bezeichnungen, das mit dem Pseudonym eines der großen Partei- und Staatsakteure der UdSSR, A. F. Myasnikyan, verbunden ist, der auch als Martuni bekannt war. Dieses Pseudonym zergliederte Jampolski in Mar-tuni, Mat-tunashen..., um den Stamm "mar" in diesem Pseudonym zu entdecken. Es ist ja nicht schwer, mit solchen Manipulationen überall "mar"-en zu finden. Zum Beispiel: Marasch, Mardin, Marmara, Marmaris (Türkei), Marsel, Marburg, marqiz usw. Alles das zusammengenommen ist Dilettantismus – mar-taval, was auf Russisch **Unsinn, Quatsch** bedeutet.

Wenn das Wissenschaft heißt, wie sieht dann Pseudowissenschaft aus?

Wenden wir uns nun den Kommentaren zu historisch-literarischen Fragen zu, die Bunyatov und sein Redakteur in ihrem Buch behandelt haben.

Was ist die wahre Begründung, das unantastbare Prinzip, diesen oder jenen Schriftsteller, sei er Prosaist oder Dichter, einen Historiker oder Wissenschaftler, sagen wir einen Mathematiker oder einen Arzt, dieser oder jener nationalen Geisteskultur legitimerweise zuzuschreiben? Der Autor und der Redakteur des Buches manövrieren hier, wie es für sie günstig ist. Wenn es für den Beweis ihrer Prätionen erforderlich ist, können sie die Sprache, die das charakteristische Merkmal eines Werkes und seines Autors ist, ablehnen und die Ideologie des Autors ignorieren, die er in seinem Werk entwickelt, und die Darstellung des realen Lebens, in der die diametral entgegengesetzte Klassen- und Standesinteressen zusammenstoßen. Stattdessen können sie zum Beispiel bei der Bestimmung der nationalen Zugehörigkeit eines Schriftstellers nur seine Heimat, seinen Geburtsort, hervorheben. Jede dieser "Rechtfertigungen" schließt die andere aus. Wenn man also das lokale Merkmal, d. h. die Heimat des Schriftstellers zugrunde legt, dann werden mühelos seine Sprache, die Ideologie des Werkes usw. beiseite gelassen. Auch wenn der Autor nicht nur ein Werk, sagen wir, auf Armenisch und nicht auf Aghwanisch geschaffen hat, dann schreiben sie ihn trotzdem nur dem Land zu, in dem er geboren ist. Und hier entsteht eine ganze "Theorie" der erzwungenen Assimilation und Armenisierung sowohl des Volkes des jeweiligen Schriftstellers als auch seiner selbst und seiner Werke.

Mithilfe dieser "Theorie" stellt der Historiker Z. Bunyatov eine ebenso lächerliche These auf und verteidigt sie inbrünstig, nämlich, dass die ganze von der Bevölkerung geschaffene Geisteskultur des von ihr beanspruchten Territoriums zwar **amenischsprachig** ist, aber nach der nationalen Zugehörigkeit nicht armenisch. Diese einzigartige, sensationelle These wird im ersten Kapitel des erwähnten Buches "Die Theorie der Quellen und der Literatur" tendenziös aufgestellt und entwickelt (Seite 6 ff.).

Weiterhin listet Z. Bunyatov die Quellen der Geschichte von Aghwank-Aran auf und schreibt, dass außer den arabischen Quellen „als Quellen für die Geschichte Aserbaidshans

auch die Werke von georgischen, byzantinischen und **armenischsprachigen** Autoren dienen“. Der von uns hervorgehobene Begriff verweist auf die offensichtlich tendenziöse Einstellung der Historiker Z. Bunyatov und Z. Jampolski. Dieser Begriff ist eine Innovation in der Armenologie, und seine Urheber sind Doktor Ziya Bunyatov und der Redakteur seines Buches Z. Jampolski, die nicht wissen, dass es im armenischen Schrifttum bis zum 13. Jahrhundert (dem Zeitraum ihres Interesses) fast keine Fremdstämmige gab, die auf armenisch geschrieben haben, während Armenier auch zahlreiche Werke in anderen Sprachen (z. B. griechisch, persisch, arabisch, georgisch, kiptschakisch u.a.) geschrieben haben.

Wäre Z. Bunyatov konsequenter gewesen, dann hätte er statt "arabisch" "arabischsprachig" (denn auf arabisch haben nicht nur Araber, sondern auch Perser, Armenier, Assyrier und andere geschrieben), statt byzantinisch "griechischsprachig" (weil es keine byzantinische Sprache gibt, und Griechisch haben sowohl Armenier, als auch Georgier, Assyrier, Araber und andere geschrieben), und "**armenische**" Quellen geschrieben. Der Begriff "armenischsprachige Quellen" wird im ganzen Buch mehrmals wiederholt.

Neben einer derartig unwissenschaftlichen Charakterisierung der armenischen Quellenliteratur ("armenischsprachig") berührt Z. Bunyatov flüchtig armenische Historiker, die er für zweitrangig und weniger wichtig⁴ hält, während die Werke von armenischen Historikern tatsächlich Hauptquellen für die Forschung der Geschichte von Georgien und Aghwank bis zum 8. und 9. Jahrhundert sind. Laut Z. Bunyatov sind die Hauptquellen der Geschichte Aserbaidschans vom 7. bis zum 9. Jahrhundert arabische Quellen, von denen sich die ältesten z. B. al-Balādhurī, at-Tabarī auf das 9. und 10. Jahrhundert beziehen. Daher war keiner von Ihnen ein Zeuge und Augenzeuge der Ereignisse in Armenien, Georgien und Aghwank bis zum 9. Jahrhundert.

Eine derart voreingenommene Haltung gegenüber der Bewertung der sogenannten armenischsprachigen Quellen dieser Zeit und dieser Rayone kann man auf keinen Fall als Ausweis der wissenschaftlichen Objektivität des Historikers Z. Bunyatov betrachten. Wenn es nach seiner Meinung unter den "armenischsprachigen" Quellen einige Historiker gibt, die Aufmerksamkeit verdienen, dann gehören Sie nicht zu dem armenischen Volk, sondern zum aghwanischen, mit anderen Worten zum türkischen Volk. Somit sind also nach der Theorie und Terminologie des zu schnellen Verallgemeinerungen neigenden Z. Bunyatov und seines Redakteurs, Z. Jampolski, die Türken die einzigen Erben der aghwanischen Geisteskultur und ihres Schrifttums. "Die ethnische Gemeinschaft", sagt er im Vorwort des hier rezensierenden Buches, "die zum Träger des Namens "Aserbaidschaner" wurde, wird in der Arbeit mit dem allgemeinen, bedingten Begriff "Türken" bezeichnet" (Seite 4).

⁴ Diese Behauptung Z. Bunyatovs hält keiner Kritik stand. Wenn die armenischsprachige Geschichtsschreiber "zweitrangig und weniger wichtig" sind, warum übersetzen die Forscher des brüderlichen Georgiens und Aserbaidschans sie in ihre Muttersprachen?

Und um welches Schrifttum, um welche historischen Werke handelt es sich hier? Schließlich hat die Wissenschaft bis heute kein einziges historisches oder sonstiges literarisches Denkmal in der aghwanischen Sprache entdeckt. Oder ist es vielleicht ein Geheimnis, welches unser Autor und sein Mentor-Redakteur so sorgfältig und wachsam hüten? Nein, leider haben sie nichts Bedeutsames, womit sie die Wissenschaft der Welt erfreuen könnten. Wie glücklich wären wir einfachen wissenschaftlichen Mitarbeiter, wir alle doch über eine solche Entdeckung! Welchen Beitrag würden sie der Schatzkammer der weltweiten Wissenschaft leisten, wenn sie solche Denkmäler oder zumindest den Originaltext der "Geschichte von Aghwank" von Mowses Kaghankatwazi (Mowses Daschuranzi) in aghwanischer Sprache veröffentlichen würden!

Aber das erregt oder interessiert unseren Historiker, einen Sammler fremden Gedanken nicht. Es reicht aus, dass er mit Hilfe von anderen so vielfältiges Material gesammelt hat.

Der Forscher Z. Bunyatov und sein Redakteur Z. Jampolski bevorzugen flüchtige Überblicke oder hypothetische Urteile einiger angesehenen Gelehrter, die beispielsweise Mowses Kaghankatwazi (Mowses Daschuranzi) als den "Historiker der Aghwanen oder Aghwanks" bezeichnen. Das reicht ihnen aus, um das Problem als endgültig gelöst anzusehen. Der Autor und der Redakteur des Buches haben sich jedoch keine Zeit genommen, in das Wesen solcher Urteile einzudringen. Was bedeuten nach dem Verständnis dieser Gelehrten die Begriffe "Historiker der Aghwanen" oder "Historiker Aghwanks"? Ob einer von Ihnen imstande ist, die Richtigkeit seiner Vermutung über die nationale Zugehörigkeit des erwähnten Historikers oder der erwähnten Historiker mit Argumenten zu begründen? Wenn die gelehrte Armenologen Mowses Kaghankatwazi „als Historiker der Aghwanen oder Aghwanks" bezeichnen, dann meinen sie damit einen Autor, der die Geschichte der Aghwanen oder Aghwanks geschrieben hat, und nicht einen Autor aghwanischer Herkunft, denn das kann man auf keine Weise beweisen⁵.

Vielen ist bekannt, dass es in der armenischen Literatur **nicht wenige** Autoren gibt, die die Geschichte dieser oder jener Nation oder Eroberer geschrieben haben, die in Armenien und Nachbarländer einmarschiert sind, wie zum Beispiel: 1. "Die Geschichte von der Nation Netoghaz" des Archimandriten Grigor Akanezi, der bis vor kurzem als Mönch Malaqia benannt war, 2. "Die Geschichte von Timur und seinen Nachfolgern" des Archimandriten

⁵ Übrigens, bei Kirakos Gandzakezi steht "Mowses Kaghankatwazi- der Geschichtsschreiber von Aghwank" geschrieben, was T. Ter-Grigoryan mit "albanischer Geschichtsschreiber Mowses Kaghankatwazi" [албанский историк Мойсей Каланкату́йский] übersetzt hat, und der Autor des Buches "Aserbajdschan im 7. bis 9. Jahrhundert" und der Redakteur halten sich an dieser Nuance der Übersetzung fest: "albanischer Geschichtsschreiber" statt "Geschichtsschreiber von Aghwank": den Beinamen des Geschichtsschreibers haben sie mit der armenischen Aussprache behalten: "Kaghankatwazi". Beim sorgfältigen Studium der "Geschichte von Aghwank" kommen wir zu dem Schluss, dass es nicht ein Werk eines einzelnen Autors ist. Darin sind neben vielen dokumentarischen Materialien auch die Geschichten und Stile verschiedener Autoren deutlich sichtbar, mit anderen Worten, "Die Geschichte", die uns erreicht hat, ist eine Sammlung von Erzählungen.

Towma Metzopezi, 3. "Die Geschichte vom Nadir Schah" von Katholikos Abraham Ketazi und viele andere. Laut der Theorie von Z. Buniyatov mit der stillschweigenden Zustimmung seines Redakteurs Z. Jampolski sollten diese "armenischsprachigen Autoren" nicht als Auto-Autoren armenischer Herkunft betrachtet werden. Laut dieser theoretischen "Entdeckung" der Geschichtswissenschaftler Z. Buniyatov und Z. Jampolski soll man den Historiker Archimandrit Gregor (armenisch-gregorianischer gelehrter "Doktor-Mönch") für einen Mongolen halten, den Archimandriten Towma Metsopezi für einen Mongolen oder Tataren, und den Katholikos Abraham-horribile dictu [schrecklich zu sagen-*Anmerkung vom Hrsg.*]-für einen Perser oder Afschar, und dazu noch als einen Eingeborenen der Insel Kreta.

Mögen mir die Leser diesen Unsinn verzeihen!

Die Logik des Wissenschaftlers Z. Buniyatov und seines Redakteurs ist erstaunlich. Mit einer solchen Methode kann man die Geschichtsschreibung der ganzen Welt, Jahrhunderts umkrempeln.

Z. Buniyatov, der die Geschichte von Aserbaidshan geschrieben hat, "Aserbaidshan im 7. bis 9. Jahrhundert", hat ziemlich seltsame Methoden, die Herkunft und die Zugehörigkeit des Autors und seiner Werke zu dieser oder jener Nationalliteratur zu bestimmen. Darüber hinaus spielt die Sprache als Mittel, um die Gedanken, Gefühle, Erlebnisse, Bestrebungen des Individuums und des ganzen Volkes zu vermitteln, und die Ideologie, die sich durch die Sprache entwickelt, lassen Sie uns wiederholen, keine Rolle für die Definition des Schrifttums und der Literatur eines bestimmten Volkes.

Doktor Z. Buniyatov irrt sich zutiefst! Er scheint keine Ahnung zu haben, dass es in der Natur keine Völker ohne Sprache gibt.

Z. Buniyatov und Z. Jampolski haben ein ganz anderes Konzept. Die Aghwanen sind nicht ausgestorben, sondern leben im Schoße der Bevölkerung des heutigen Aserbaidshans weiter, mit anderen Worten, sie leben im Schoß desjenigen Volkes, welches in ihrem Werk mit dem allgemeinen Begriff "Türken" genannt worden ist.

Es wird einem unheimlich von einer solchen Wahrnehmung. Haben sich die Aghwanen-Neophyten, die im Schoß von Islam und seiner Anhänger ihre Ruhe fanden, nicht, zumindest in Form einer Reminiszenz, jemals an die "seit langem vergangenen Tage" erinnert und diese, sagen wir, auf arabisch (im 7. bis 9. Jahrhundert gab es noch keine aserbaidshanische Literatursprache) und später, wenigstens ab dem 13. Jahrhundert, auf aserbaidshanisch aufgeschrieben? Andererseits, haben die Aserbaidshaner, "die Türken", indem sie die aghwanischen Stämme assimiliert haben, nichts von der "reichen" aghwanischen Literatur aufbewahrt, wenigstens in der arabischen, persischen oder türkischen Übersetzung, wie das die "Assimilatoren", die Vertreter des armenischen Klerus, gemacht haben, einige albanische Werke in armenischer Übersetzung aufzubewahren? Nein, bekräftigen sie: der armenische Klerus hat, zusammen mit arabischen Eroberern die aghwanische Literatur und die ganze Geisteskultur vernichtet.

Aber da sind neue Herolde der historischen Wahrheit erschienen, die allen verkündigen, dass die Aghwanen als Armenier weiterleben, die die heutigen Gebiete der Armenischen SSR und Berg-Karabach (mit dem Zentrum Stepanakert) bewohnen, und dass die Geisteskultur der Aghwanen auch in der Übersetzung in "grabar", der altarmenischen Sprache (es ist die heutige Liturgiesprache der armenischen Kirche) in Gestalt von "armenischsprachigen Quellen" bewahrt worden ist, aber in Wirklichkeit seien sie die Denkmäler der aghwanischen Literatur.

Aufgrund dieses Konzepts, genauer gesagt Unsinns, kann man entgegen den Annahmen seiner Autoren folgende Schlussfolgerungen ziehen:

1. Die Armenier sind barmherzige Nachbarn, die die kulturellen Schätze und die Literatur der Aghwanen übersetzt und für die Nachwelt bewahrt haben, wobei sie um den Untergang ihrer guten Nachbarn trauerten, und
2. Sie wurden von den siegreichen arabischen Eroberern und ihren Nachkommen missandelt, die begannen, die Aghwanen zu islamisieren, indem sie sie mitsamt ihrer Geisteskultur verschlangen.

Kehren wir jedoch zu der wissenschaftlichen These von Z. Bunyatov zurück. Wer sind diese armenischsprachigen aghwanischen Schriftsteller? Laut Bunyatov gehören folgende Autoren und ihre Werke dazu: 1. **Mowses Kaghankatwazi** "Geschichte von Aghwank", 2. **Dawtak Kertogh** "Klage über den Tod des Großfürsten Dschewanschir", 3. **Mchitar Gosch** "Gesetzbuch", **Kirakos Gandzakezi** "Geschichte" und viele andere Geschichtsschreiber, unter denen Z. Bunyatov als "Denker und Historiker der Ära des Autors des berühmten Gesetzbuches Mchitar Gosch betrachtet: den Historiker Wardan, den Historiker und Gelehrten derselben Epoche Diakon Howhannes Sarkawag" (siehe die "Geschichte" von Kirakos, russische Übersetzung, S. 4). Anscheinend hat Doktor Z. Bunyatov das Zeugnis seiner Quelle unaufmerksam gelesen, denn andernfalls hätte er erstens das Wort "armenisch" aus dem "Armenischen Gesetzbuch" entfernt, es widerspricht ja genau seiner Position, dass er "Das Gesetzbuch" für ein aghwanisches und nicht für ein armenisches Denkmal hält; zweitens stammt nur Mchitar Gosch aus der Stadt Gandzak, während Diakon Howhannes, die Historiker Kirakos und Wardan nicht aus der "Stadt Gandzak" stammen, sondern aus dem "Land Gandzak", und drittens, sagt er, dass alle "diese Wissenschaftler und Historiker zu derselben Epoche gehören" oder "die Historiker oder Denker derselben Epoche" sind. Welche Epoche, welche Periode?

Z. Bunyatov und Z. Jampolski sollte bekannt sein, dass Howhannes der Diakon im Jahre 1129 gestorben ist, Mchitar Gosh-1213, Kirakos und Wardan-1271/72. Prächtige Leute einer und derselben Epoche. Doch diese Epoche, diese Periode ist schmerzlich lang!

Und um welche "Region" oder um welches "Land Gandzak" handelt es sich? Was haben die armenischen Schriftsteller, Historiker, Geografen, die Gelehrten und Würdenträger

der Kirche unter diesen geografischen und verwaltungspolitischen Begriffen verstanden? Darüber sprechen wir unten.

Laut Buniyatovs Konzeption müssten die einheimischen Schriftsteller "des östlichen Landes" oder "Ostarmeniens", wo auch immer sie lebten, womit auch immer sie sich beschäftigten und welchen Rang auch immer sie hatten, **"in erheblichem Maße als Denkmäler der aghwanischen Literatur, die in der altarmenischen Sprache (Grabar) geschrieben sind, zu betrachten"** (die Hervorhebung ist von uns - K. M. -O.).

Z. Buniyatov schweigt aber bescheidenerweise über seine Schlussfolgerungen, wobei er den uninformierten Leser in die Irre führt, weil er das direkte Eingeständnis der Tatsache vermeidet, dass Grabar die offizielle Sprache der altarmenischen Literatur, der Staatlichkeit und der Kirche der Epoche ist, die uns und ihn interessiert. Und nach einer solchen pathetischen Verneinung, nach einer solchen Leugnung der historischen Realität versucht der Doktor der Geschichtswissenschaften, Z. Buniyatov, seine "wissenschaftliche" These irgendwie mit einem ähnlichen, wenig überzeugenden Argument zu rechtfertigen wie: "nur das Fehlen von aserbajdschanischen Forschern der christlichen Periode der Geschichte von Aran hat es ermöglicht, diese Literatur als armenische zu betrachten, **obwohl es dafür keinen einzigen Grund außer der Sprache gibt**" (S. 99) (hervorgehoben von uns - K. M. -O.).

Nach solchen abgenötigten Eingeständnissen und Eröffnungen des Doktors Z. Buniyatov muss man mit Bitterkeit alle vorsowjetischen und sowjetischen sowie die größten europäischen Orientalisten-Armenologen, die wahren Vertreter der Wissenschaft, die sehr sorgfältig und gewissenhaft den ganzen Nahen Osten, darunter Aghwank und Aserbajdschan, Armenien und Georgien, die Türkei und den Iran, Arabien und Byzanz studiert haben, bedauern, denn sie haben sich gar nicht mit der Wissenschaft beschäftigt, sondern haben sich ziellos bemüht und infolgedessen sich zwischen drei Kiefern verirrt. Es stellt sich heraus, dass sie sich nur aus Neugier um die "Buchstäbchen" gedreht, aber den tatsächlichen Elefanten gar nicht bemerkt haben, das heißt, sie haben eine ganze Reihe von aghwanischen Autoren nicht bemerkt, die historische, philosophische, juristische, theologische und poetische Werke unter dem "armenischsprachigen" Schleier geschrieben haben, während diese Literatur keine armenische, sondern aghwanische sei. Z. Buniyatov hält die aghwanische und aserbajdschanische Literatur und Kultur für gleichwertige und identische Begriffe, weil die einzigen legalen Erben und Nachkommen der "toten" Aghwanen **nur die Aserbajdschaner sind**.

Z. Buniyatov bemüht sich, mit objektiven Argumenten die Gründe einer solchen "Verirrung" sowohl der europäischen Orientalisten, als auch der aserbajdschanischen Wissenschaftler zu erklären. Diese Lücke in der Wissenschaft wird "durch das Fehlen von Gelehrten der christlichen Periode der Geschichte von Aran-Aghwank in Aserbajdschan erklärt" (Seite 99).

Matenadaran und alle anderen wissenschaftlichen Forschungsinstitute stehen Ihnen für Forschungen offen, in denen zweitausendjährige Denkmäler, sowie historische, christologische, dogmatische und künstlerische Werke aufbewahrt werden, die in der altarmenischen Sprache (Grabar) geschrieben sind und von denen nur ein Teil in europäische Sprachen übersetzt ist. Und es wird uns sehr freuen, mit diesem reichen Forschungsmaterial allen wissensdurstigen und ehrlichen Forschern weiterzuhelfen. Die wahre Wissenschaft ist eine Fackel, die den Verstand erleuchtet, und eine Quelle der Wahrheit, die die Samen der Liebe, Freundschaft und Frieden zwischen den Völkern säht.

Doktor Z. Buniyatov hat sich aber eine ganz andere Aufgabe zum Ziel gemacht. Als erfahrener Polemiker greift er nicht offen an. Er hat seine eigene Taktik, „den Kampf“ zu führen: geräuschlos nähert er sich seinem Ziel, und das gelingt ihm wohl am Ende. Persönlich forscht er nicht und dringt gar nicht in die Besonderheiten der armenisch-agwanischen Beziehungen ein, sondern verwendet nur die Schlussfolgerungen und flüchtige Äußerungen anderer Gelehrter, wobei er das Aufgegriffene nach seinem eigenen Verständnis interpretiert. Nehmen wir die umstrittene Frage zu Mowse Kaghankatwazi. Wenn irgendein Forscher diesen Autor einmal flüchtig als „Historiker der Aghwanen oder Aghwanks“ genannt hat, dann, wie wir oben erwähnt haben, verstehen Z. Buniyatov und der Redakteur seines Buches, Z. Jampolski, das im buchstäblichen Sinne als eine unwiderlegbare Entscheidung und sind empört, wenn ein anderer Forscher eine andere Meinung über diese Frage vertritt und zwar, die traditionelle Meinung über die armenische Herkunft des Autors und seiner Werke und über deren Zugehörigkeit zur antiken armenischen Literatur. „W. S. Nalbandyan hält für irgendein „trauriges Missverständnis“ eine solche **unbestreitbare Tatsache** (hervorgehoben von uns - **K.M.-O.**), dass Mowse Kaghankatwazi wirklich „ein altalbanischer Historiker ist“, genauso wie darüber in so einem bekannten Werke wie die **„Geschichte von Georgien“** berichtet wird“, - regt er sich auf. Übrigens verweist Buniyatov unter Bezugnahme auf **„Die Geschichte von Georgien“** auf Seite 142 des ersten Bandes, wo es heißt: „Wie ein altalbanischer Historiker (der Name wird nicht erwähnt! - **K.M.-O.**) erzählt...“. Nun stellt es sich hier die Frage, ob es sich gelohnt hat, „eine Arbeit von solcher Autorität“ zu beunruhigen, wenn die Absichten des Autors wirklich wissenschaftlich sind. Buniyatov soll wissen, dass die georgische Übersetzung des Buches über Tiflis von W. S. Nalbandyan in Tiflis ohne Veränderungen und ohne Anmerkungen veröffentlicht wurde.

Unter Bezugnahme auf die Gedanken einiger Gelehrter über die agwanische Herkunft von Mowse Kaghankatwazi, bekräftigt Buniyatov persönlich dessen Zugehörigkeit zur agwanischen Literatur und streicht ihn von der Liste der armenischen Denkmäler, obwohl er ihn als „armenischsprachig“ bezeichnet. Auf solcher Weise klassifiziert er jenen Autor und setzt seine „Forschung“ fort.

Mowse Kaghankatwazi erwähnt auch den „Geschichtsschreiber“ Dawtak, der aus seinem Gedicht „Beweinung“ während der Beerdigung des ruhmreichen armenisch-agwanischen Prinzen Dschewanschir rezitiert. Buniyatov ist aber darüber empört, dass S. Ere-

myan Dawtak als "das erste Denkmal der weltlichen Poesie des feudalen Armeniens" betrachtet (wobei er einen Gedanken des Akademikers M. Abeghyan wiederholt - **K.M.-O.**), und nicht Albaniens. Ja, Historiker Buniyatov, zum einen, weil das erwähnte Gedicht in Form eines Akrostichons geschrieben ist, in dem die Initialen der ersten Zeile jeder Strophe das gesamte armenische Alphabet mit 36 Buchstaben bilden, ohne die im 12. und 13. Jahrhundert hinzugefügten letzten Buchstaben O und F, während **die Buchstaben im aghwanischen Alphabet viel mehr sind, nämlich 52**. Zum anderen, wäre es bei der Übersetzung des Akrostichons aus dem Aghwanischen ins Armenische und umgekehrt, aus dem Armenischen ins Aghwanische kaum möglich, sowohl die alphabetische Reihenfolge der Sprache als auch die semantische Entwicklung des Akrostichons zu bewahren. Denn bei der Berücksichtigung der alphabetischen Reihenfolge wäre es notwendig, die semantische Konsequenz des armenischen Akrostichons im aghwanischen Text zu entwickeln und zu erweitern, im armenischen Text dagegen, wenn es sich um eine Übersetzung aus dem Aghwanischen handelt, den semantischen Inhalt des Werkes stark zu komprimieren. Das heißt, es würde dem Leser letztendlich sowohl inhaltlich als auch formal ein neues Werk präsentiert⁶. Und schließlich zum dritten, "ist die poetische Dimension die gleiche wie im Gedicht von Komitas" ("Über Hripsime und Jungfrauen" - **K.M.-O.**), nur dass die letzten Strophen bei Dawtak nicht aus vier, sondern aus zwei Zeilen bestehen, und ihr Rhythmus ist noch beschleunigt worden. Neben seinen poetischen Dimensionen trägt "Beweinung" in seiner inneren Qualität den gleichen (schöpferischen - **K.M.-O.**) Stempel wie das Gedicht von Komitas... Und was wesentlich ist, Komitas besingt "die Eitelkeit der vergänglichen Erhabenheit", was auch Dawtak in seiner "Beweinung" macht⁷.

In diesem Zusammenhang stellt sich eine ganz einfache Frage: welche Abstammung hat der Dichter Dawtak selbst?

Laut Mowse Kaghan Katwazi ist Dawtak ein beredter Kertogh (Redner, Dichter), der in die Stadt Partaw angekommen und im Palast des glorreichen Prinzen Dschewanschir (637-680) zu Gast war. Daraus lässt sich schließen, dass Dawtak nicht in der Stadt Partaw geboren oder dort ansässig war, sondern von weit her, aus dem Ausland kam und eine gute Beziehung zu dem Prinzen hatte.

Dawtak hat zweifellos eine für die damalige Zeit ausgezeichnete Bildung bekommen, insbesondere auf dem Gebiet der Rhetorik und poetischen Kunst. Das sieht man an seinem Werk "Beweinung".

Darüber hinaus haben wir noch eine weitere unbestreitbare Tatsache, die seine Armenische Herkunft bezeugt. Und es ist der Name des Dichters: Dawtak.

⁶ Vgl. H. Atscharjan: "Wörterbuch der armenischen Personennamen", Band 2, Jerewan, 1944, Seite 21 ff.

⁷ Manuk Abeghyan: "Die Geschichte der alten armenischen Literatur", Band 1, russische Übersetzung von K. Melik-Ohandschanyan, Jerewan 1948, Seite 314.

Wie kam es zu diesem Namen Dawt-ak? Das Wort Dawtak setzt sich aus dem Namen Dawit plus Verkleinerungssuffix „ak“ zusammen, bei dem der schwache Vokal „i“ infolge der Akzentverschiebung (im Armenischen liegt die Betonung immer auf der letzten Silbe des Wortes) weggelassen wurde. In der armenischen Sprache sind die Verkleinerungssuffixe auch heute noch weit verbreitet. Zum Beispiel: Hayk-ak, Esn-ak, Wagharsch-ak, Payl-ak, Tsol-ak, Astgh-ik, Garn-ik, Esn-ik, Tir-ik oder Man-uk (Eigenname), arj-uk (Bärchen), garn-uk (Lämmchen), mantsch-uk (Kindchen) usw. Würde Dr. Z. Buniyatov so nett sein, um kurz zu beschreiben, wie die aghwanischen Verkleinerungs-zärtliche Namen entstehen?

Kommen wir nun zu den anderen kardinalen Themen, die die Historiker Z. Buniyatov und Z. Jampolski interessieren. Eines dieser Probleme ist die **Denationalisierung ureigens-ter armenischer Schriftsteller und Gelehrter (darunter auch Theologen) sowie öffentlicher und politischer Persönlichkeiten**, die die armenische Gesellschaft jahrzehntelang durch Patriotismus, durch die Liebe zum Vaterland, zum Volk und zu seiner Kultur im Geiste des armenisch-gregorianischen Bekenntnisses erzogen haben, sowie die Zueignung einer neuen ethnischen Staatsbürgerschaft an sie, indem sie durch die Aghwanen in die Sphäre der aserbajdschanischen und entsprechend der Terminologie von Buniyatov mutatis mutandis der türkischen Kultur eingeschlossen werden.

Mit der Legitimisierung des Historikers Mowse Kaghankatwazi und des Dichters Dawtak Kertogh als aghwanische (bzw. aserbajdschanische) Schriftsteller, setzen Doktor Z. Buniyatov und sein Redakteur Z. Jampolski ihren Kurs fort: Das Schicksal der „Geschichte von Aghwank“ von Mowse Kaghankatwazi ereilte auch "das Gesetzbuch" von Mchitar Gosch, welches ihrer Meinung nach verfälscht wurde, weil man, wie sie behaupten, „dem Namen „Gesetzbuch“ das im Manuskript fehlende Wort „armenisches“ hinzugefügt habe, um einen neuen, niemals vom Gosch geschriebenen Titel „Armenisches Gesetzbuch“ bzw. "Gesetzbuch der Armenier" zu schaffen"⁸. Es ist erstaunlich, wie gut informiert diese Leute sind, die mit dem armenischen Schrifttum so wenig zu tun haben. Sie haben nicht einmal versucht herauszufinden, wie berechtigt eine solche „Aussage“, nämlich der Vorwurf der Fälschung, ist. Wenn es sich nur um das Titelblatt der Druckausgabe des „Armenischen Gesetzbuches“ handelt, dann wurde hier das Wort „armenisch“ von Wahan Bastamyan hinzugefügt, dem ersten gelehrten Juristen, der die handschriftlichen Kopien studierte und dieses großartige Denkmal der Rechtswissenschaft zur Veröffentlichung vorbereitete. Wir denken jedoch, dass diese Verteidiger der Wissenschaft das „Gesetzbuch“ mindestens einmal durchgeblättert haben sollten, um sich zu überzeugen, dass W. Bastamyan in seinem umfangreichen monografischen „Vorwort“ (180 Seiten) sowie im Text überall nur „Gesetzbuch“ von Mchitar Gosch schreibt (siehe S.1, 5, 77, 81, 295, 299 passim) bis zum „Inhaltsverzeichnis des Gesetzbuches“!

⁸ Z. Buniyatov, op. cit., S. 98-99 (russisch).

Der Übersetzer des “Gesetzbuches von Mchitar Gosch” hat ebenso gehandelt: er behielt den Titel der armenischen Ausgabe nur auf der Titelseite: «Армянский судебник Мхитара Гоша», und überall, sowohl im Vorwort als auch im Text, schreibt er **ausschließlich** “Gesetzbuch”.

Macht es einen Sinn, “dass Wasser zu trüben”? Zu welchem Zweck?

“Die Tatsache, dass in das “Gesetzbuch” ohne irgendwelches System und irgendwelche Richtlinien,-lesen wir weiter,-zusammen mit den Gesetzen des Oströmischen Reiches die albanischen Gesetze, die “Gesetze des Mose” und das Gewohnheitsrecht des armenischen Volkes aufgenommen sind, bestatige keineswegs seine Zugehörigkeit zu den Dokumenten des armenischen Rechts”⁹.

Dieses Zitat mit den in Anführungszeichen geschriebenen Wörtern “Gesetz des Mose” verweist den Leser an die Übersetzung der “Geschichte” von Kirakos Gandzakezi (siehe die Anmerkung von T. I. Grigoryan. 590, Seite 160).

Um eine deutliche Vorstellung über Buniatovs Forschungsmethoden und Jampolskis schlampiger Einstellung gegenüber der redaktionellen Arbeit zu bekommen, möchten wir deutlich sichtbar mit dem Unsinn vertraut machen, worauf sie den Leser hinlenken, um herauszufinden, ob die Begründungen, an denen sie so eifrig festhalten, ausreichend wissenschaftlich sind.

T. Ter-Grigoryan, der wissenschaftliche Mitarbeiter des Instituts für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Aserbaidschanischen SSR, auf den sich Z. Bunyatov und Z. Jampolski beziehen, schreibt: “In das “Gesetzbuch” sind ohne irgendwelches System und irgendeinen Leitfaden **außer** den Gesetzen des Oströmischen Reiches noch **albanische und armenische Volksgewohnheiten, Kirchliche Kanones** und “Das Gesetz des Mose” aufgenommen” (hervorgehoben von uns - **K.M.O.**).

Dem aufmerksamen Leser wird ohne weiteres auffallen, wie willkürlich der Autor und sein Redakteur die Quellen manipulieren, welche Zauberstücke sie verwenden, um ihre pseudowissenschaftliche Konzeption zu begründen.

Und was konnten sie wissenschaftlich begründen? Sie haben bloß eine Wortverbindung verschoben, die anderen geteilt, ein paar Wörter geändert oder in Anführungszeichen gesetzt. Als Ergebnis ist ein neues Textkonglomerat entstanden, mit der Tendenz, den armenischen Ursprung “Des Gesetzbuches” zu leugnen. So redigierten und formulierten sie **“die albanischen und armenischen Volksgewohnheiten und kirchliche Kanones, das Gesetz des Mose”** wie folgt: **“albanische kirchliche Gesetze”** (bei T. Ter-Grigoryan ist es treffender formuliert: Kanones), **“Das Gesetz des Mose”** und **“armenische Gewohnheiten”**. Es stellt sich heraus, dass die Armenier kein Kulturvolk sind, die kein Schrifttum und keine “Gesetze” haben, und es konnten von ihnen nur Gewohnheiten entliehen werden. In diesem

⁹ A. a. O.

Zusammenhang haben weder ihre "Quelle" T. Ter-Grigoryan noch Z. Bunyatov und Z. Jampolski Recht, weil man bei der Aufstellung von Gesetzen nicht Bräuche, sondern Gewohnheitsrecht verwendet.

Die Tendenz des Buchautors und seines Redakteurs ist schmerzlich durchsichtig. Sie führt zur Leugnung der Zugehörigkeit des "Gesetzbuches" zu den "Dokumenten des armenischen Rechts". Sie haben sich sogar keine Mühe gegeben, ein paar Zeilen von der T. Ter-Grigoryans Anmerkung zu lesen, in denen es heißt: "Im 13. Jahrhundert wurde das "Gesetzbuch" im Kilikischen Armenien zum verbindlichen Recht. Im 16. Jahrhundert wurde es vom polnischen König Sigismund dem Ersten für die armenischen Kolonien von Lviv, Kamenec und anderer Städte übernommen. Im 18. Jahrhundert wurde dieses "Gesetzbuch" in die Gesetzessammlung von Wachtang aufgenommen, in der es auch nach der Vereinigung Georgiens mit Russland benutzt wurde", sowie auch, lassen Sie uns das hinzufügen, bis zum 20. Jahrhundert in der armenisch-gregorianischen Kirche verwendet wurde.

Obwohl wir einigen von T. Ter-Grigoryans Behauptungen nicht zustimmen, denken wir aber, dass diese Worte den Autor des Buches und seinen Redakteur hätten zur Vernunft gebracht haben können, sich die Tatsache klar zu machen, dass das "Gesetzbuch" von Mchitar Gosch sieben Jahrhunderte hindurch in der armenischen Umwelt verwendet wurde, während es bei den Aghwanen völlig fehlte.

Und nun zum Wesen der Frage: Können wir darüber sprechen, dass Mchitar Gosch aghwanische und armenische Kanones, also die Kanones der Kirchenväter und der kirchlichen Konzile verwendet hat?

Die Forscher haben bestätigt, dass Gosch bei der Zusammenstellung des "Gesetzbuches" **nicht den Gesetzen des Oströmischen Reiches (oder den Kodizes von Theodoros und Justinian) folgte** (wie T. Ter-Grigoryan und mit ihm auch Z. Bunyatov¹⁰ behaupten), sondern er verwendete a). Biblische Gesetze**, b). Kirchliche Kanones, die in den ersten drei Konzilen angenommen wurden, sowie auch die Kanones der armenischen kirchlichen Versammlungen, die Kanones der Kirchenväter, sowie auch "Armenisches Kanonesbuch", welches von Howhan Odsnezi im 8. Jahrhundert zusammengestellt wurde. Er hat die Kanones folgender Konzile verwendet: Schahapiwan (443), Dwin (554, 645, 791), Manaskert (726) und die Kanones des armenisch-albanischen (aghwanischen) Konzils von Partaw (768), welches vom armenischen Katholikos Sion geleitet wurde, unter Beteiligung von armenischen und albanischen Geistlichen und Laien¹¹.

¹⁰ Kirakos Gandzakezi, russische Übersetzung von T. Ter-Grigoryan, S. 260, Anm. 590.

**Aus der Bibel wurden 55 Artikel ausgeliehen: 22 aus Exodus, 7 aus Levitikus, 25 aus Deuteronomium, 1 aus Numeri. Darüber hinaus stützte sich Mchitar Gosch bei der Zusammenstellung der neuen Artikel "Des Gesetzbuches" manchmal auf diesen oder jenen Artikel.

¹¹ Aus dem "Kanonesbuch", welches die Kanones der ersten drei ökumenischen Konzile (Nicäa, Konstantinopel und Ephesus), sowie die kanonischen Entscheidungen der Kirchenväter und der armenischen Kirchenkonzile enthält, hat Mchitar Gosch 90 Artikel aus folgenden Kanones entlehnt: Apostolische- 3,

Wie wir sehen, entspricht diese Aussage von Z. Bunyatov, dass "Gesetzbuch" "aghwanische kirchliche Gesetze und armenische Volksbräuche enthält", gelinde gesagt, nicht seiner Quelle und der historischen Realität. Die tendenzöse Absicht springt auch hier wie eine Fontäne empor. Nun, wenn solche Absichten und Ambitionen ihren "selbstlosen" Illusionen schmeicheln, keine Sorge, lass sie Spaß machen, aber es ist gar nicht angemessen, dies **im Namen der sowjetischen Wissenschaft** zu tun.

Während Z. Bunyatov einzelne Objekte und reale sozio-politische sowie ideologische Phänomene diskutiert, hat seine falsche wissenschaftliche Konzeption ihm ermöglicht, wie wir oben gesehen haben, die Zugehörigkeit von Mchitar Gosch und seines "Gesetzbuches" zur armenischen Literatur zu bestreiten, **"weil es dafür keine andere Grundlage außer der Sprache gibt"**¹² (Seite 99). Egal wie wichtig diese Sprache ist. Es gilt, solche unbedeutenden und wackeligen Hindernisse wie die Sprache, sei es Armenisch, Arabisch oder Persisch (Farsi) mutig zu beseitigen, um diesen oder jenen Autor schnellstmöglich den Kreisen der heimischen Literatur zu entfremden und ihn mit Legitimation einer anderen Nationalliteratur zuzuordnen. Leider trifft man solche Machenschaften in den letzten Zeiten ziemlich oft. So hat der Linguist W. Ghukasyan, ein **Spross** aus der Gregorianischen Familie (!-**K. M. O.**), manche Albanismen bei Kaghankatwazi entdeckt, wie zum Beispiel: "aschnuti", "eniba", "tschilach", "chntschiki", und sogar Türkismen. Vorzüglich! Ach, wenn er doch bei Kaghankatwazi ein paar Dutzend albanische Wörter oder deutliche Albanismen gefunden hätte, dann wäre dies eine Entdeckung von Weltbedeutung gewesen, und die orientalistischen Abteilungen hätten sofort damit begonnen, sie ausführlich zu studieren, genauso wie die Spezialisten für mongolische Sprache mit dem **mongolischen Wörterbuch** des Historikers Kirakos die alte Periode der mongolischen Sprache studieren oder wie die Turkologen mit Hilfe der Texte, die **mit armenischen Buchstaben geschrieben** sind, zurzeit sehr aktiv die Kiptschakische Sprache studieren. Darüber freuen wir Armenier uns am meisten: unsere Vorfahren haben für die kommenden Generationen die tote kiptschakische Sprache bewahrt. Hunderte von Büchern und Artikeln sind, basierend auf Materialien des Historikers Kirakos (bis zu 100 Wörter) und zahlreichen kiptschakischen Notizen (mit armenischen Buchstaben) geschrieben. Und bei uns im Bereich der Aghwanologie sind es nur Wahrsagungen auf Kaffeesatz.

Und was beweist die Offenlegung von W. Ghukasyan bezüglich der nationalen Zugehörigkeit von Mowses Kaghankatwazi? Selbst bei vielen armenischen Schriftstellern des Mittelalters, die keine Zweifel an der ethnischen Zugehörigkeit aufkommen lassen, wie Mowses Chorenazi, Jeghische, Ghazar Parpezi, Gregor von Narek, sowie auch bei den

Clemens-12, Kirchenväter-6, Nicäa-5, Ankyuria-4, Niksar-9, Gangr.-4, Antiochia am Orontes-4, II Konzil von Nicäa-2, Laodicea-1, Athanasius der Große-9, Basileios II-12, Gregor der Erleuchter-1, Thaddäus-2, Shahapiwan-2, zweite Konzil von Dwin-3, später- Partaw-3, fünfte Konzil von Dwin- 6 (diese Daten haben wir dankend vom Kandidaten der Philologischen Wissenschaften E. Piwasyan erhalten).

¹² Die Unterzeichnung ist von uns - K.M.-O

Dichtern des Spätmittelalters treffen wir zahlreiche Lehnwörter von verschiedenen fremden Sprachen wie griechisch, persisch-pehlevi und Farsi, arabisch, türk-mongolisch, georgisch, asyrisch, kurdisch usw. Könnte diese Tatsache die Bestimmung ihrer ethnischen Zugehörigkeit beeinflussen?. Auf keinen Fall. Das zeigt nur das Umfeld, in dem diese Schriftsteller gearbeitet haben, oder es ist ein Kennzeichen für Ihre Kontakte zu Nachbarvölkern, ihren Bildungsstand, für die Breite ihrer Weltanschauung usw.

Lassen Sie uns die Analyse der Beurteilungen von Buniyatov und seinem Redakteur fortsetzen: Letzterer schlägt übrigens wärmstens vor, seinen Artikel¹³ zu studieren, um die Essenz des kontroversen Themas wirklich zu verstehen.

Wenn wir Doktor Z. Buniyatov folgen und als einen wichtigsten und unbestreitbaren Beweis für die Zugehörigkeit eines Schriftstellers zu dieser oder jener Literatur nur das **lokale Merkmal, seinen Geburtsort**, die "Heimat", erklären würden, dann würde die armenische Literatur auf solche Weise einerseits viele Schriftsteller gewinnen, oft von Welt- oder europäischer Größe, andererseits würde sie sicher die meisten ihrer nationalen Schriftsteller verlieren. So würden laut Akademiker I. Ju. Kratschkowski einige arabische Schriftsteller, Historiker und Geowissenschaftler in Armenien (Ani, Dwin, Wostan, Wan, Chlat) geboren, das heißt, ihre Heimat war Armenien. Trotzdem betrachtet sie niemand als "arabischsprachige" Vertreter der armenischen Literatur und Wissenschaft. Daran hätten der Autor und der Redakteur des rezensierten Buches denken müssen...

I. Ju. Kratschkowski versichert, dass es in der arabischen Literatur eine Reihe von Schriftstellern und Gelehrten armenischer Herkunft gibt, die ihre Werke auf Arabisch geschrieben haben (z. B. Scheich Saleh el-Armani, dessen wissenschaftliches Werk in der neuarmenischen Übersetzung existiert). Viele kennen die Armenier, die im Byzantinischen Reich auf Griechisch und Latein geschrieben haben. Für viele sind amerikanische, englische, französische, italienische, polnische und andere Schriftsteller unserer Zeit bekannt, die armenischer Abstammung sind. Kein vernünftiger Armenier würde sie als Repräsentanten der armenischen Literatur betrachten.

Sie gehören der Nation an, in deren Sprache sie ihre Werke geschrieben haben.

Das Hauptmerkmal, das die nationale Zugehörigkeit dieses oder jenes Schriftstellers und seines Werkes bestimmt, ist, zum wiederholten Mal, die Sprache des Werkes, wenn diese Sprache nicht vom Staat oder von irgendeiner Körperschaft (einschließlich religiöser) als Landessprache vorgeschrieben ist. Solche Sprachen waren im Mittelalter Latein für die katholische Welt und Arabisch für die islamische Welt. Sowohl die eine als auch die andere

¹³ З. И. Ямпольский, К изучению летописи Кавказской Албании. «Изв. АН Азерб. ССР», 1957, № 9, С. 149/157. Der Artikel ist oberflächlich, die Argumente sind nicht überzeugend und enthalten ernsthafte historisch-philologische Fehler. Wir werden noch auf die Untersuchung seiner Argumente in einem speziellen Werk zurückkommen, das "Der Geschichte von Aghwank" gewidmet ist.

Sprache waren vor allem in den offiziellen Sphären-im Staatsapparat und im religiösen Umfeld obligatorisch.

Die Gesamtheit aller Sprachmittel des armenischen Volkes drückt sich in der armenischen Nationalsprache aus, deren höchste Form die armenische Schriftsprache ist, und im Mittelalter-die Staats-und Kirchensprache-Grabar (altarmenische Sprache) war. Die literarische Sprache verändert ihren Inhalt, ihre Bedeutung, ihre Grammatik, ihren Wortschatz und die Semantik mit der historischen Entwicklung der Gesellschaft und der Erweiterung ihrer sozialen Funktionen. So entwickelte sich das alte literarische Armenisch vom Beginn der Schriftzeit (5. Jahrhundert) bis zur Herausbildung der modernen Literatursprache. Die armenischen schriftlichen Denkmäler sind in dieser Literatursprache geschrieben, und sie diente als Mittel zur Äußerung der Ideologie der Klassen und der Schichten des armenischen Volkes in verschiedenen Perioden seiner Entwicklung.

Und wer hat Z. Bunyatov auf die Idee gebracht, mit der lautstarken Deklaration aufzutreten, dass Mchitar Gosch, Kirakos Gandzakezi und viele andere mittelalterliche Autoren und ihre literarischen Werke, die in der klassischen armenischen Sprache (Grabar) geschrieben sind, zu den Vertretern und Denkmälern der albanischen Literatur gehörten?

Wir werden uns nicht irren, wenn wir davon ausgehen, dass der oben erwähnte Ter-Grigoryan hier eine Rolle gespielt hat.

"Gəncə (Gjandscha),-schreibt er,-ist die Heimat solcher Historiker und Denker der gleichen Periode (12./13. Jh.-**K.M.-O.**) wie Mchitar Gosch -der Autor des berühmten armenischen Gesetzbuches, die Histoiker [Kirakos und] und Wardan und der Gelehrte der gleichen Periode Howhannes Sarkawag".¹⁴ "Kirakos Gandzakezi war ein großer Patriot seines Volkes, er liebte sein Volk und seine Heimat sehr... er zählt eine Reihe berühmter Persönlichkeiten auf und vergisst nicht hinzuzufügen, dass sie aus Gəncə stammen, **"Woher ich auch komme"**, - so T. Ter-Grigoryan bei der Übersetzung der Geschichte von Kirakos¹⁵. Die von mir unterstrichenen Wörter zeigen, wie inkompetent er den Originaltext von Kirakos verfälscht, und wie sich Z. Bunyatov und Z. Jampolski in ihrer Unwissenheit an dieser Fälschung festhalten.

Bezeugt Kirakos wirklich, dass er und mit ihm auch Diakon Howhannes in der Stadt Gandzak (Gjandscha) geboren sind? Nein! Der Text von Kirakos wird in der russischen Übersetzung falsch wiedergegeben. "Beide stammten aus der Gandzak-Welt, woher ich auch komme", das heißt Kirakos Gandzakezi, "der Autor dieses Werks" (russische Übersetzung, Anmerkung 479), während im Originaltext zu lesen ist: "Alle **drei** waren aus der

¹⁴ T.Ter-Grigoryan, erwähntes Werk, S. 5-6. Die von mir in eckige Klammern gesetzte Wörter [Kirakos und] wurden im Text versehentlich weggelassen, denn wenig später spricht er über Kirakos als über einen großen Patrioten seiner Heimatstadt Gjandscha.

¹⁵ Es ist seltsam, dass C.J.S. Dowsett auch Dawit Gandzakezi als Dawit of Gandzak hält, wobei er "aus der Stadt Gandzak" mit der "Gandzak-Welt" verwechselt.

Gandzak-Welt" (die drei, das heißt: Howhannes der Diakon, der Archimandrit Dawit, der Sohn von Alok (bekannt als Alawk- **K.M.-O.**) und der Mönch Gregor-der Sohn von Toqaker [siehe Seite 63 der russischen Übersetzung, Anmerkung 480]). Daher stammen alle diese **Mönche**, außer Mchitar Gosch und dem Mönch Arqayutyun, die als in der Stadt Gandzak geboren gelten, nicht aus der Stadt, sondern "aus der Gandzak-Welt". Es soll hier erwähnt werden, dass auch andere armenische Quellen diese Aussage von Kirakos bestätigen¹⁶.

Auf einem nicht festen Fundament wird nur ein luftiges Schloss gebaut, wenn das Fundament wackelig ist, stürzt das darauf errichtete Gebäude bald ein.

Na, und was dann, -wird der Historiker Bunyatov sagen,- wenn sie nicht "aus der Stadt Gandzak", dann stammen sie "aus dem Lande Gandzak", das innerhalb von Aghwank liegt. Es macht ja keinen Unterschied.

Aber auch hier sind seine Fundamente wackelig und die Argumente schwach. Laut den armenischen Quellen des 9. bis 14. Jh. wird "das Land Gandzak" mit dem "Lande Parisos" identifiziert, und das letztere wurde in die Grenzen des Gebiets Arzach als separate Provinz eingeschlossen, die von der selbstständigen zarischen Dynastie des Geschlechts der Chaykiden regiert wurde. Im Jahre 1003, nach dem Tod der letzten Kronenträger Seneqerim und Grigor wurde ihr Land zwischen dem armenischen König Gagik I. und dem Dandzak-Amir Fadlun aufgeteilt, wobei letzterer die östlichen Ebenen erhielt, und der armenische König dagegen alle Bergregionen von Vayots Dzor bis zum Nordosten und in Ostarmenien Chatschen und Parisos¹⁷ übernahm.

Nach dem Fall des Bagratiden-Königreiches-mit der Hauptstadt Ani- und dem Fall des Königreiches Syunik wurde im fernen Westen, in Kilikien, ein unabhängiger Staat gebildet, der bis zum letzten Viertel des 14. Jahrhunderts bestand. Mit der Stärkung des kilikischen armenischen Staates, der von den Rubiniden regiert wurde, wurde auch der armenische Patriarchatssitz von Etschmiadsin nach Westen-Kilikien verlegt, wo er bis zum Rückkehr nach Etschmiadsin (1441) verblieb.

Die kilikische Periode der Geschichte des armenischen Volkes war geprägt von den dauerhaften Verhandlungen der katholischen und der orthodoxen dyophysitischen Kirchen mit der armenisch-gregorianischen Kirche über die Frage der Vereinigung der armenischen Kirche mit ihren westlichen Schwesterkirchen. Die Position der westlichen kilikischen armenischen Kirche löste im Osten einen Sturm der Empörung aus. Es begann ein harter und dauerhafter Kampf. In diesem unerbittlichen Kampf waren die entscheidenden Gegner der Vereinigung die Vertreter von "Ostarmenien"-die von "den Östlichen Seiten", "dem Östli-

¹⁶ Die große kosmische Geschichte von Wardan, Moskau, 1861, Seite 159. Arewelzi=Wardan Arewelzi=Wardan der Große: "Die kosmische Geschichte"; Bibliographien von Howhannes Imastaser, [Jerewan, 1956], A.G. Abrahamyan.

¹⁷ Stepanos Orbelyan, S. 300-301. Leo, Geschichte von Armenien, Band 2, Jerewan [1967], S. 632, 633 und 637.

chen Land" oder "des Mittellandes" (d. h. des Armeniens) oder "das Land von Gandzak", "das Land von Parisos" u.a.

So haben die armenischen Gesellschaftspolitiker, Schriftsteller, Historiker und Theologen im Gegensatz zum "Westlichen Land", dem "Land namens schwarzer Berg" oder dem Kilikischen armenischen Staat das "Ostarmenien" genannt, womit haben sie insbesondere das Land gemeint, welches unter der Herrschaft der armenischen Fürsten der Zakariden-Dynastie war und welches Ani, Sanahin, Haghpat und die angrenzenden Regionen umfasste, sowie die von den Zakariden unabhängigen Regionen oder Syunik und Arzach.

In diesem Ostarmenien, einschließlich des südwestlichen Teils "der Provinz Gandzak" d. h. "Parisos", begann sich dank relativ friedlichen Bedingungen, die durch armenisch-georgische Freundschaft geschaffen wurden, eine reiche armenische Kultur zu entwickeln. In den alten und neu erbauten Kirchen, Klöstern und Einsiedeleien entwickelten sich zahlreiche Klosterschulen, Universitäten, Seminare und Klosterakademien, in denen neben der Ausbildung des kirchlichen Personals auch Wissenschaft und Literatur gediehen. Sanahin und Haghpat, Nor Getik und Choranaschat, Haghartsin und Kecharis, Hawuz-Tar und Ayriwank, "die ehrwürdige Ani" und viele andere Städte und Klöster, Schulen und Wissenschaftstempel wurden zu großen und wichtigen Zentren der zerstreuten und getrennten armenischen Kultur, in denen trotz der schwierigen Bedingungen die Funken des schöpferischen Geistes des armenischen Volkes leuchteten.

Von der zweiten Hälfte des 11. bis zum 13. Jahrhunderts ragen unter den unermüdlichen Prominenten der armenischen Kultur literarisch-wissenschaftliche, kirchlich-soziale und pädagogische Persönlichkeiten mit den Beinamen "Gandzakezi", "Parisoszi", "Getikzi", "Arewelzi" heraus, mit einem Wort, diejenigen, die im "Lande Gandzak", "in den östlichen Seiten", "im Lande Parisos" oder "im Syunik" geboren sind, d. h. aus den Regionen des Ostarmeniens, wo die von alters her einheimische Bevölkerung des Landes, das armenische Volk, durch seine kreative Arbeit materielle und geistige Güter geschaffen hat. Erinnern wir wenigstens an einige von Ihnen: Archimandrit Geworg Urchazi (oder Urtsazi), seine Schüler Diakon Howhannes Sarkawag, den Sohn von Dawit Alawka, den Sohn von Archimandrit Gregor Toqaker- den Schüler von Diakon Howhannes Tawuschezi, dessen Schüler Mchitar Gosch, seine Schüler Archimandrit Martiros, Howhannes Armanezi, Wanakan, die Schüler vom letzteren Archimandrit Kirakos und Wardan, Grigor und Poghos, Markos und Sostanes und andere¹⁸. Und wie viele solche bekannte wissenschaftliche und literarische, kirchliche und öffentliche Persönlichkeiten wurden in den Universitäten von Ani, Haghpat, Sanahin, Tatew, Gladzor und in anderen akademischen und kulturellen Zentren von "Ostarmenien" ausgebildet.

¹⁸ Kirakos Gandzakezi, Geschichte Armeniens, mit dem Vorwort von K. Melik-Ohandschanian, Jerewan, [1961], S. 12

Der unvoreingenommene Leser, der die Namen dieser armenischen Schriftsteller liest, die in "Ostarmenien", insbesondere im "Lande Gandzak" geboren sind und pars pro toto [ein Teil des Ganzen, **Anmerkung des Redakteurs**] teilweise vom "Lande Parisos" sind, wird sagen, dass sie in einem Land oder in einer Region geboren sind, in der die Armenier vorherrschten, die Verwandten dieser Schriftsteller. Und tatsächlich gehörten diese Regionen zu den Königreichen der Arsachiden, Bagratiden, von Syunik, und später auch zum Zakaryan-Armenien.

Z. Bunyatov und sein Redakteur Jampolski gehören jedoch nicht zu den Unvoreingenommenen. Sie haben ihre eigene Herangehensweise, eine radikal-negative Haltung zu allem, was mit Armeniern und mit der tausendjährigen armenischen Kultur zu tun hat. Es genügt, sich die von Ihnen erstellte Karte von Transkaukasien im 8. und 9. Jahrhundert anzusehen. Man muss hier mit einer Lupe oder einer Taschenlampe nach dem Land suchen, in dem die Armenier damals lebten. Die Historiker Armeniens werden über all das ihr gewichtiges Wort haben, wir aber werden uns nur auf philologische Fragen beschränken und nicht alle Abschnitte behandeln. Wir werden nicht über alle Schriftsteller vom "Lande Gandzak" oder von "der Stadt Gandzak oder "dem Lande Parisos", "dem Östlichen Land" sprechen, sondern nur über zwei, **Mchitar Gosch und Kirakos Gandzakezi**.

Über Mchitar Gosch, den Autor des "Gesetzbuches" haben wir kurz gesprochen, während wir die prätenziösen Argumente von Z. Bunyatov und Z. Jampolski klarstellten und widerlegten, mit denen sie versuchen, die armenische Herkunft von Gosch zu leugnen und ihn im Schoße der aghwanischen Kultur zu verorten. Man muss jedoch prüfen, ob dies wirklich der Fall ist oder ob alle Argumente der beiden Historiker Ergebnisse einer müßigen Fantasie sind. Und vielleicht hat Mchitar Gosch nichts mit dem armenischen Volk und seiner Kultur zu tun, und wir haben ihm vergebens eine armenische Herkunft zugeschrieben?

Nach den armenischen geschichtswissenschaftlichen Quellen ist Mchitar Gosch in der "Stadt Gandzak" als Sohn christlicher Eltern geboren. Nach Abschluss seiner Ausbildung sowohl in "Ostarmenien" als auch in Kilikien wurde ihm zweimal der wissenschaftliche Grad "Wardapet" (=Doktor) verliehen. Er erlangte landesweit Berühmtheit und **wurde zum angesehensten Wardapet in "Ostarmenien"**. Mit seinen persönlichen Qualitäten, seiner umfassenden Bildung und seinem tiefen Wissen auf dem Gebiet der verschiedenen Wissenschaften sowie der armenisch-apostolischen Lehre fiel er unter anderen Archimandriten auf und **wurde zum geistlichen Vater des damaligen Amirspalasar Zakare**, eines Gliedes der armenisch-grigorianischen Kirche. Nichts konnte innerhalb der armenischen Kirche und im öffentlichen Leben der Armenier ohne sein Wissen und seine Zustimmung passieren. Keiner der Vorschläge des allmächtigen Zakare wurde ohne Mchitars Zustimmung in den armenischen Synoden (nota bene/erinnert euch gut **-Anmerkung des Redak-**

teurs/) akzeptiert. **"Es ist für uns unmöglich, es ohne den großen Mönch zu tun"**¹⁹, hat man in der Synode erklärt, die in der Hauptstadt Ani einberufen war. Andererseits hat Mchitars Präsenz für Zakare bei allen seinen kulturellen Aktivitäten eine entscheidende Rolle gespielt. **"Da du gekommen bist, sagt Zakare zu Mchitar, brauche ich sie (d.h. die Kirchenversammlung mit allen Archimandriten, Bischöfen usw. -K. M.-O.) jetzt nicht mehr"**²⁰.

Dies bedeutet aber nicht, dass Mchitar mit dem Willen von Amirspalasar Zakare gegen die Regeln, Dogmen und Traditionen der armenischen Kirche hätte verstoßen können. In dieser Hinsicht ist Mchitar **ein einfacher rechtgläubiger Priester mit konservativen Ansichten. Die Meinungen des Oberhauptes der armenischen apostolischen Kirche, des Katholikos und der Synode hatten für ihn entscheidende Bedeutung.**

Mchitar ist immer sehr eng mit seiner Heimat, seinem "armenischen Volk"- "Haykasneayk" verbunden. Sein ganzes Leben lang kämpfte er mit Tat und Wort für die Befreiung seines eigenen Volkes vom Joch der fremden Eindringlinge, deshalb unterstützte er den Amirspalasar Zakare auf jede erdenkliche Weise, versuchte, die schwere Last seiner Landsleute zu erleichtern und unterrichtete gleichzeitig Zakare und dessen Bruder Iwan, der die Orthodoxie des Dyophysitismus angenommen hatte.

Die besten Zeugen der eifrigen patriotischen Tätigkeit von Mchitar Gosch sind vor allem seine Schüler-eine ganze Plejade von Lehrern, Schriftstellern, Theologen und Mönchen, die die Botschaften ihres Lehrers bei der Aufklärung ihrer Landsleute fortsetzten, sowie seine wissenschaftlichen Arbeiten, und vor allem sein berühmtes "Gesetzbuch".

Als großer Gesetzeskundiger verfasste er ein für seine Epoche überaus humanistisches "Gesetzbuch". Einigen Manuskripten zufolge betitelte er das erste Kapitel der Einleitung zum "Gesetzbuch" wie folgt: "Eine Antwort an diejenigen, die behaupten, dass es in Armenien kein Gericht gibt". Dies sei "der Grund meines Gedenkens", "damit wir es immer in unseren Händen haben und uns daran erinnern und allen Ungläubigen zeigen können, dass wir nach einer geschriebenen Satzung urteilen, damit ihre Lippen schweigen und sie uns nicht schelten können"²¹ und **damit (die Gläubigen) unter dem Vorwand, bei uns fehle ein Gericht, sich nicht an das Gericht der Andersgläubigen wenden müssen**, und damit wir eine solche Vorgehensweise ausrotten können, "wenn manche von den Bischöfen, Mönchen, Pries-

¹⁹ Kirakos Gandzakezi, op. cit. S. 175-176.

²⁰ Ebenda.

²¹ «Армянский судебник Мхитара Гоша», Перевод с древнеармянского А.А.Паповяна, Редакция, вступ.статья и примечания Б. М. Арутюняна, Ереван, 1954, S. 4. Unter Ungläubigen versteht Gosch vor allem Muslime, deren Glaube im IX. Kapitel seines "Vorworts" zunächst mit folgenden Wörtern kritisiert wird: "denn obwohl die Muslime derzeit den Vater Gott anerkennen, betrachten Sie den Sohn als Geschöpf und beleidigen damit auch den Vater". Siehe Mchitar Gosch, die russische Übersetzung von A. Papowyan, S. 25-27.

tern, Laien-Oberhäuptern und Fürsten die Rechtsprechung **aus Voreingenommenheit, Eigenliebe und Unwissenheit** verzerren"²².

Welches Dokument ist noch erforderlich, um zu beweisen, dass er Armenier ist?

Das alles spricht über die Besorgnisse und starken Gefühle, die das ganze Wesen des großen Patrioten und des mitfühlenden Lehrers, des Wardapets Mchitar Gosch, in seinen Gedanken über die Erleichterung des Loses des lieben armenischen Volkes erfassen.

Mchitar Gosch hat eine kurze Chronologie von Aghwank geschrieben. Das stimmt. Aber muss man deswegen dieses Werk "in erheblichem Maße...als Denkmal der aghwanischen Literatur, welches in Grabar geschrieben ist", ansehen? Nach dieser Logik müssten alle armenischen Literaturdenkmäler (Howhannes Diakon, Wanakan, Kirakos, Grigor Akanezi (auch als Diakon Maghakia genannt), Wardan Arewelzi, Abraham Kretazi, Towma Metsopezi, Simeon Jerewanzi und viele andere), die in der altarmenischen Sprache geschrieben sind (das muß deutlich und klar geschrieben werden und nicht in "grabar", wie es der Author tut, obwohl es ihm bekannt ist, dass nicht jeder Leser weiß, was "grabar" bedeutet!), in erheblichem Umfang als Denkmäler der aghwanischen, mongolischen, persischen, tatarischen und anderer Literaturen betrachtet werden. Mchitar Gosch hat doch nur eine sehr knappe aghwanische Chronologie geschrieben, und bei den oben genannten Schriftstellern handelt es sich um ganze Bücher über Mongolen, Perser, Tataren usw.

Die Moral des Märchenbuches von Bunyatov: ein Historiker soll nur über sein Volk schreiben, sonst wird er sofort in die Literatur desjenigen Volkes aufgenommen, über das er in seinen historiographischen Werken geschrieben hat.

Mchitar Gosch ist auch der Verfasser von zweihundertfünfzig Fabeln, in denen er allegorisch dieselben humanistischen Ideen über Güte, Ehrlichkeit, Gerechtigkeit, Treue, Kampf gegen Müßiggänger usw. entwickelt. Diese Fabeln vervollständigen und verdeutlichen in gewissem Maße Details, Ansätze und Methoden zur Abfassung des "Gesetzbuches".

Das "Gesetzbuch" von Mchitar Gosch, seine Fabeln und andere kleinere oder fragmentarisch erhaltene Werke, ich wiederhole es, sind in der altarmenischen Sprache - Grabar, der offiziellen Sprache der Kirche und der armenischen Gesellschaft jener Zeit geschrieben.

Was kann dem Gesagten noch hinzugefügt werden, damit die "ungläubigen Thomasse" diese Tatsache akzeptieren und an diese glauben können?

Mchitar Gosch ist sowohl nach seinem Namen (das Wort "Mchitar" bedeutet "Tröster", und dieser Name wird nur unter Armeniern verwendet) als auch nach seinem Beinamen (Gosch, d. h. mit spärlichem Bart) Armenier²³. Ja, er hält sich selbst für einen gebürtigen Armenier, der in der armenischen Sprache seiner Zeit geschrieben hat, und wie er selbst bekennet - "für unsere Haykyans", "Haykasneayz", also für die Armenier. Er ist ein großer Patriot, ein Humanist des armenischen Landes, ein unübertroffener armenischer Glaubens-

²² Ebenda, S. 4.

²³ Hr. Atscharyan, Wörterbuch der Personennamen, Band 3, S. 336 ff.

lehrer, Gesetzeskundiger und Gesetzgeber des armenischen Volkes, eine Autorität nicht nur in Ostarmenien, sondern auch in Westarmenien- im armenischen Königreich Kilikien... Und plötzlich bestreitet das alles so mutig Doktor Z. Bunyatov.

Das gleiche Schicksal wie Mchitar Gosch hat, wie wir oben gezeigt haben, auch sein jüngerer Zeitgenosse Kirakos "Gandzakezi", ein Schüler des Doktors Wanakan, eines Schülers von Mchitar Gosch, gehabt. Der Beiname ist nur bedingt richtig, denn in den Handschriften ist nirgendwo "Gandzakezi" vermerkt, und der Beiname steht in keiner bibliographischen Liste. Dieser Beiname wurde dem Historiker Kirakos aus Unverständnis von Woskan Ter-Howhannisyan, dem ersten Herausgeber seiner "Geschichte", zugeschrieben (Moskau, 1858). Dieser Titel des Buches wurde auch von mir traditionell, aber unvernünftigerweise in der kritischen Ausgabe von 1961 in Jerewan beibehalten (siehe Vorwort der kritischen Ausgabe, Seite 30).

Wir werden hier nicht auf die unbegründete Forderung von Z. Bunyatov und seinem Redakteur eingehen, deren direkte Quelle der Übersetzer der "Geschichte" T. Ter-Grigoryan ist, der eines der am besten erhaltenen Texte der altarmenischen Literatur verstümmelt hat. Verstümmelungen und unverständliche Phrasen und Sätze gibt es bei diesem unglücklichen Übersetzer viele, über eine davon haben wir oben gesprochen: Kirakos stammt **nicht** aus der "Stadt Gandzak", sondern „aus dem Land Gandzaks“, d. h. „aus Parisos“²⁴.

T. Ter-Grigoryan und mit ihm auch Z. Bunyatov und der Redakteur seines Buches sprangen eifrig auf diese Verlockung und erklärten Kirakos zu einem "großen Patrioten seiner Heimatstadt". Kirakos nennt sie "große, berühmte Stadt Gandzak" (die Übersetzung ist nicht korrekt)²⁵. So ist es. Wie äußert er sich jedoch über diese Stadt, deren "großen Patrioten" sie (T. Ter-Grigoryan und Z. Bunyatov) den christlichen Gelehrten Kirakos nennen. Diese (d. h. die Stadt Gandzak) **war ein schrecklicher Feind Christi und aller seiner Anhänger, verlästerte das Kreuz und die Kirche, beschimpfte die Hierarchen und Geistlichen. Als das Maß ihrer Sünden voll war, erreichte daher der Schrei ihrer Bosheit den Herrn. Und da zeigten sich schon die Anzeichen ihrer Zerstörung**²⁶. Und die Stadt blieb vier Jahre lang öde! So ein "großer Patriot seiner Heimatstadt Gandzak" ist Kirakos Gandzakezi. Übrigens, woher kommt die Information von Z. Bunyatov, dass Kirakos in Gandzak gelebt hat? Es gibt keine solche Informationen in seiner "Geschichte".

Kirakos "Gandzakezi" betrachtet sich selbst nach seiner Abstammung als Armenier. Er spricht darüber wiederholt am Anfang seines Werkes und so bis zu dessen Ende: "unser armenisches Volk (Nation)", "unser armenisches Land", "über die Netoghaz Stämme und über

²⁴ Kirakos Gandzakezi, S. 116, russische Übersetzung, S. 63. Vgl. Vorwort, S. 6.

²⁵ Kirakos Gandzakezi, S. 6.

²⁶ Ebenda, S. 119

die Zerstörung meines armenischen Landes"²⁷ usw. Im Gegensatz dazu schreibt er nie in seinem Buch "unser aghwanisches Volk" oder "unser aghwanisches Land" usw. In der "Geschichte" von Kirakos gibt es einen kleinen Abschnitt mit dem Titel "Eine kurze Geschichte der Gebiete Albanien, weiter unten dargelegt". In diesem kleinen Abschnitt gibt es keinen einzigen Hinweis darauf, dass er eine Blutverwandtschaft mit den Aghwanen habe, im Gegenteil, wenn er sich auf die historische Vergangenheit und die Gegenwart der Nachbarn des armenischen Volkes bezieht, dann nur, weil "deren Könige den armenischen Königen untergaben und unter ihrer Herrschaft waren, und weil ihre Bischöfe vom heiligen Gregor und dem Nachfolger seines Sitzes geweiht wurden"²⁸, und das Volk mit uns dem orthodoxen Glauben treu blieb (d. h. dem armenisch-apostolischen oder monophysitischen Bekenntnis - **K. M.-O.**), deshalb ist es notwendig, die beiden Völker gemeinsam zu erwähnen"²⁹.

Über die Aghwanen ist die Erzählung von Kirakos in der dritten Person verfasst.

Auf solcher Weise wird in seiner "Geschichte" die literarisch-wissenschaftliche und die kirchlich-predigende Tätigkeit von Wardapet Kirakos dargestellt, der in den alten Handschriften konventionell Getikzi, Arewelzi und nur vom W. Ter-Howhannisyan "Gandzakezi" genannt wird.

Was würden Sie sagen, geehrte Historiker Z. Bunyatov und Z. Jampolski? Woher kommt Ihr illusorischer Traum, Kirakos, diese bedeutende gesellschaftliche und politisch-kirchliche Persönlichkeit, den berühmten Lehrer und angesehenen Priester der armenischen Kirche zu aghwanisieren? Von welchen echten Quellen werden Sie im Kampf um die Aghwanisierung der Wardapeten der armenischen Kirche und die wissenschaftlichen und literarischen Persönlichkeiten des armenischen Volkes ernährt und unterstützt?

In diesem Artikel verweisen wir auf das erwähnte Buch vom Doktor der Geschichtswissenschaften Z. Bunyatov in Bezug auf armenische Quellen, die er "armenischsprachig" nennt und auf die Hilfsliteratur, die er oft verwendet hat, ohne vorher die Daten der Urquellen zu überprüfen. Aber das ist nur ein formaler Aspekt der Forschungsmethode des Autors. Die wissenschaftliche Arbeit selbst entspricht den allgemeinen Anforderungen weder aus wissenschaftlich methodischer noch aus sozio-politischer Sicht. Außerdem weicht Z. Bunyatov scharf von der marx-leninistischen Methodik in Fragen der Forschung der sozialen Ordnung und Geschichte der Völker der sowjetischen Bruderrepubliken ab.

Die sowjetische Geschichtsschreibung sollte den Ursprung und die weitere Entwicklung der Freundschaft und der kulturellen Beziehungen aller Völker der Sowjetunion studieren, insbesondere der transkaukasischen Völker: Aghwanen, Aserbaidschaner, Armenier und Georgier, die seit Jahrtausende Seite an Seite in ihrer Heimat Transkaukasien leben. In diesem Sinne sind in der wissenschaftlichen Forschungsarbeit sowohl die Koordinierung der

²⁷ Kirakos Gandzakezi, S.9. Russische Übersetzung, S.15.

²⁸ Eine schlechte Übersetzung. Besser "Sitznachfolger" zu sagen.

²⁹ Kirakos Gandzakezi, russische Übersetzung, S.99.

wissenschaftlichen Forschungsprogramme als auch die gemeinsam organisierte Forschung von Problemen bezüglich des ganzen Transkaukasiens erforderlich. Eine solche Planung und Durchführung der wissenschaftlichen Forschungsarbeiten ist eine aktuelle Notwendigkeit für die sowjetische Gesellschaft und eine kardinale Aufgabe der sowjetischen Wissenschaft.

Wir müssen leider bedauern, dass die Studie von Z. Bunyatov "Aserbaidshan im 7. bis 9. Jahrhundert" nicht im geringsten Maße zur Entwicklung dieser erhabenen Sache beitragen kann.

* * *

Dieser Artikel war bereits druckreif, als wir den ersten Band der russischen Ausgabe von "Ausgewählten Werken von I. A. Orbeli" (Moskau, 1968) erhielten. Im ersten Abschnitt des Bandes erscheint erstmals eine umfassende Untersuchung zu den beiden Baudenkmälern von Aghtamar, im zweiten Abschnitt eine den armenischen Fabeldichtern des Mittelalters gewidmete Studie.

In den knappen Zeilen über Mchitar Gosch gibt es Beurteilungen, die Ergebnis einer ungenauen Übersetzung des armenischen Originals sind, wodurch auch falsche Interpretationen von Goschs Gedanken entstanden sind. Auf diese kontroversen Beurteilungen werden wir uns in der nächsten Ausgabe des Magazins "Bote der Archive Armeniens" beziehen.

K.M.-O.

AKTUELLE PROBLEME BEIM STUDIUM VON ALBANIA-AGHWANK UND DIE "BUNİYATOVŞCHİNA"

Die Komplexität der Erforschung des Problems der Zivilisation des kaukasischen Aghwank ist dadurch bestimmt, dass die Angaben der Primärquellen über die Bevölkerung des gleichnamigen Landes auf den ersten Blick widersprüchlich sind. In altgriechisch-römischen und frühmittelalterlichen armenischen Quellen bezeichnen die Begriffe "Albanien-Aghwank" und "Aghwaner" das nördlich des Unterlaufs des Kura-Flusses gelegene Land und seine Bewohner, und die Gebiete südlich des Kura-Flusses sind da politisch und ethnisch als Teile Armeniens erwähnt. Später, nach dem Jahre 428, verwenden armenische Chronisten den gleichen Begriff "Aghwank", um sowohl die ursprünglichen Aghwank-Gebiete am linken Ufer des Kura-Flusses, als auch die Gebiete der beiden staatlichen Provinzen des historischen Armeniens, auf der rechten Seite des Kura-Flusses, Utik und Arzach, zu bezeichnen, die die Sassaniden, nachdem sie die königliche Macht von Mets Hayk (Großarmenien) abgeschafft hatten, in demselben Jahr in ihre Herrschaft einfügten, und zwar in einen neu geschaffenen Marzpanship ihrer Macht namens "Aran" ("Aghwank", "Albanien").

Der differenzierte Umgang mit den Begriffen "Aghwank" und "Aghwans", die Klärung ihres eigentlichen Inhalts mit den Kategorien der modernen Wissenschaft für verschiedene Epochen steht im Vordergrund der jeweiligen Forschung. Aber leider sind die Vorstellungen einzelner Historiker über das Kaukasische Aghwank weit davon entfernt, die Realität der Antike adäquat widerzuspiegeln. Manchmal tauchen spekulative Konzepte auf, die die antike und die mittelalterliche Geschichte des Südkaukasus modernisieren und politisieren und Aghwank als eine monolithische Zivilisation darstellen, die sich vom Kaukasusgebirge bis zum Unterlauf des Flusses Araks erstreckte. Die Werke vieler aserbajdschanischer Historiker des 20. Jahrhunderts stellen die Geschichte und Kultur von Aghwank auf diese Weise dar. Ihrer Version zufolge war dieses Land eine monolithische ethnopolitische Einheit, die sich sowohl am linken als auch am rechten Ufer des Flusses Kura befand, einschließlich der armenischen Staatsprovinzen Utik, Arzach, Paytakaran und Syunik (mit den Provinzen Nachschawan und Goghtn), und seine Bevölkerung, die angeblich bereits im 4. und 3. Jahrhundert vor Christus zu einer einheitlichen ethnischen Gruppe (mit dem Ethnonym "Aghwans") wurde, behielt sein ethnisches Gesicht angeblich bis zum späten Mittelalter, wenn nicht bis 1836: als das Katholikat von Gandsasar ("Aghwaniz") durch das Dekret des russischen Zaren abgeschafft wurde und seine Diözesen direkt der Gerichtsbarkeit des ("Armenischen") Katholikats von Edschmiatsin unterstehen mussten. Einer der Hauptpunkte

des modernisierenden Konzepts¹, das in der armenischen Literatur den sehr treffenden Namen "Buniatovschschina" (nach Z. Buniatov, Akademiker der Akademie der Wissenschaften der Aserbaidschanischen SSR) erhielt, ist die These vom einheitlichen Aghwan-Ethnos, die in der Regel wie nebenbei, aber in einem positiven Ton, vorgebracht wird, ohne ihre Probleme zu betonen, und bringt die Argumente der streitenden Gelehrten zum Schweigen, die glauben, dass sich kein "religiöser" Ethnos gebildet habe, und der Begriff "Aghwans" nur eine meta-ethnische Allgemeinheit bedeutete, die immer ein Polytonym blieb, nämlich eine Sammelbezeichnung der Bevölkerung der administrativ-politischen Einheit namens "Aghwank"². Auf solcher Weise sind Z. M. Buniatov und seine Kollegen in

¹ Zu seiner Kritik siehe: **К. А. Мелик-Оганджанян**, Историко-литературная концепция З. Бунятова, – "Вестник архивов Армении" [seitdem: BAA], 1968, № 2, SS. 169-190; Außerdem: Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", – BAA, 1969, № 1, SS. 183-198; **А. Мнацаканян, П. Севак**, По поводу книги З. Бунятова "Азербайджан в VII–IX вв.", – "Историко-филилогический журнал" [seitdem: ИФЖ], 1967, № 1, SS. 177-190; **А. Ганалаян, Л. Хачикян, А. Тер-Гевондян**, Об очередных размышлениях З. М. Бунятова, – "Вестник общественных наук" [von jetzt an: ВОН], 1978, № 5, SS. 95-104; **Б. А. Улубабян**, Еще одна произвольная интерпретация армянской "Истории страны Агван", – BAA, 1979, № 2, SS. 219-232; **А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), – ИФЖ, 1987, № 3, SS. 166-189; **Б. Арутюнян**, Когда отсутствует научная добросовестность, – ВОН, 1987, № 7, с. 33-56; **Ауßerdem**: Фальсификация на государственном уровне..., – "Вэм", 2010, № 4, SS. 24-57; **Ш. В. Смбалян**, Еще раз о южной границе Кавказской Албании, – ВОН, 1989, № 10, SS. 3-17; **Г. Связян**, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, – "Вестник Ереванского университета", 1989, № 2, SS. 45-46; **П. М. Мурадян, Г. Х. Саркисян**, "Буниятовщине" не видно конца, – В кн.: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, SS. 146-158; **Г. С. Асатрян, Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **А. Маргарян**, «Хроника страны Алуанк» Мхитара Гоша, – К освещению проблем истории и культуры Кавказкой Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ер., 1991, SS. 214-224. Vergleiche auch: **Г. Степанян**, Против азербайджанских фальсификаций истории восточного Закавказья, – "Вэм", 2009, № 1, с. 133-143; **Հ. Լ. Պետրոսյան**, Մշակութային էթնոցիդին Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնադուրսցման մեխանիզմը), – Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը եւ էթնիկական գոտւմների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Շուշի, 2010, SS. 137-149; **Ա. Յ. Յակոբյան**, Բունիատովականների «յայտնագործությունները» հայ միջնադարեան պատմության մէջ (Շաքիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան դրսևորում, – Անդ («Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4), SS.172-187:

² Siehe **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., – Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, S. 327; **Т. Г. Папуашвили**, Вопросы истории Эрети..., Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Тбилиси, 1971, S. 6-7; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – "Кавказ и Византия", вып. 1, Ер., 1979, S. 18; **Мовсес Каланкатуаци**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий **Ш. В. Смбаляна**, Ер., 1984, S. 6, 176-177; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, S. 36-95; Außerdem: К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – "Albania Caucasia", Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, SS. 129-147; **А. Акоруян, А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow-Zagreb, 1988,

der Lage, die sehr spezifischen Fakten und darauf basierenden spezifischsten Argumente ihrer Gegner zu umgehen. Welche sind sie?

1. Vor der Bildung des Königreichs Aghwank am linken Kura-Ufer (ganz am Anfang des 1. Jahrhunderts v. Chr.!) bestand seine Bevölkerung laut Strabons (1. Jahrhundert n. Chr.) Buch "Geographie" aus 26 Stämmen, von denen jeder seinen eigenen Fürsten (uɸɸuɸɸɸɸ) hatte und seine eigene Sprache sprach.³

2. Das Aghwank-Königreich erstreckte sich bis zum Kaspischen Meer im Osten (von der Mündung des Kura-Flusses bis zum Derbend-Pass), und zahlreiche griechisch-römische Quellen bezeichnen die Bevölkerung seiner Küstenregion wörtlich als "Aghwaner". Allerdings wurde Anfang des 3. Jahrhunderts n. Chr. zunächst sein gesamter östlicher Küstenteil vom Königreich ausgeschlossen, und danach, wenn bestimmte Stämme dieser isolierten Region aufgelistet werden, nennen die Quellen sie nicht mehr "Aghwaner". Daraus folgt, dass bis zum 3. Jahrhundert innerhalb der Grenzen des "Aghwank"-Reichs noch keine Konsolidierung zahlreicher Stämme zu einem einzigen Ethnos stattgefunden hatte, und jeder Stamm sein eigenes Endoethnonym (Eigenbezeichnung) behielt, das weiterhin in den Quellen auftauchte.⁴

3. Ende des 5. Jahrhunderts, als die "Aghwank" / "Aran"-Marzpanship des sassanischen Königreichs bereits gestärkt war, zu dem neben dem eigentlichen Königreich Aghwank (das nur für 2,5 Jahrzehnte um 461/462 verschwand) auch kleine Königreiche der Bergstämme des östlichen Küstenteils der Antike (gleichzeitig verschwunden) gehörten, wurden im Laufe 428-451 auch die beiden nordöstlichen Staaten des 428 verschwundenen Großarmenischen Königreichs am rechten Flussufer (Arzach und Utik) mit einbezogen. Der Name „Aghwank“ wurde dabei von der armenischen Bevölkerung des rechten Ufers als Name ihres Landes übernommen.

Und der Autor des Jahrhundertsendes, Mowses Chorenazi, interpretiert sogar zwei Namen dieses Landes (armenisch: "Aghwank" und iranisch: "Aran") auf der Grundlage der armenischen sprachlichen und kulturellen Realitäten des rechten Ufers. Den ersten Namen verbindet er mit dem Spitznamen von Sisak-"Aghu" (armenisch: "lieblich", "sanft"), dem Enkel von Hayk, dem traditionellen Vorfahren (Eponym) der Bevölkerung und Fürsten der armenischen Staatsprovinz Syunik-Sissakan und dem traditionellen Vorfahren (Eponym) der Armenier, und den zweiten verbindet er mit dem Namen Aran, dem Namen des ersten traditionellen Gouverneurs von dem Gebiet im Nordosten des armenischen Königreichs zwischen den Flüssen Kura und Araks, der ein Nachkomme von Sissak, also auch von Hayk

S. 1-10; **И. Г. Семенов**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III–VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, S. 14.

³ **Strabo** Geogr. XI, 4, 6.

⁴ Einzelheiten siehe А. А. Акопян, Альбания-Алуанк..., SS. 106-107; Außerdem: Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – "Вестник арменоведения", 2015, № 2 (Ер.), SS. 69-83.

war, («ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարսկերս») ⁵. Und dies zeigt, dass es auch am Ende des 5. Jahrhunderts noch keinen einheitlichen Ethnos am linken Kur-auser gab und der Begriff "Aghwanner" noch kein Ethnonym geworden war, vielmehr weiterhin ein kollektives Namenspolytonym der Bevölkerung von "Aghwank" blieb.

4. Und schließlich die direkten Nachkommen der Aghwan-Stämme selbst, die Lezgisch sprechenden Völker der südöstlichen Regionen Dagestans und der nördlichen Regionen der Republik Aserbaidschan (Lezgier, Tabasaraner, Uden, Tsachuren, Agulen, Rutulen, Krisen, Budugen, Chinaluktsen, Alikten, Jacks) sich im Laufe der Jahrhunderte mit ihren innerethnischen Namen entwickelt haben, ohne irgendeine Verbindung zum Sammelnamen "Aghwanner" zu haben.

Aserbaidschanische Historiker bewerten diese historischen Tatsachen umgehend mit dem "Konzept der armenischen Forscher" und behaupten, dass, wie Autor des 10. Jahrhunderts, Mowses Daschuranzi (den sie hartnäckig nur Kaghankatwazi nennen und für einen Autor des 7. Jahrhunderts halten), in seinem Buch "Geschichte Aghwanks" (von jetzt an: GA) ⁶ erwähnt, die eine eigenartige, eigentlich von den Armeniern unterschiedliche Geschichte des "Stammes Aghwan" ist. In Wirklichkeit zeigt eine solche Argumentation jedoch, dass sich ihre Verfasser offensichtlich mit den Besonderheiten der Reflexion von Ethnizität im Denken der Menschen des Mittelalters nicht auseinandersetzen wollen: sie verzerren das moderne wissenschaftliche Verständnis von Ethnos mit alten Konzepten und Terminologien. Aus diesem Grund müssen wir daran erinnern, dass im mittelalterlichen Weltbild die Wahrnehmung der verwaltungspolitischen und insbesondere der konfessionell-diözesanen Zugehörigkeit, in der Regel, Vorrang vor der Wahrnehmung der eigentlichen ethnischen Zugehörigkeit hat. Eine solche Korrelation beeinflusst einerseits die Richtung ethnischer Prozesse und religiöser Tendenzen, andererseits bestimmt sie die Mehrdeutigkeit der ethnischen Terminologie. Die Betonung der eigenen ethnischen Zugehörigkeit trifft ziemlich selten, ⁷ häufiger drückt sie sich in verschiedenen indirekten Daten aus, daher bestimmt

⁵ Մովսիս Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, S. 113: Lassen Sie uns betonen, dass Aran zum Gouverneur der armenischen Region ernannt wurde und von Hayk, dem Urvater der Armenier, abstammt. Übrigens betrachtet Chorenazi gar nicht alle armenischen Fürsten seiner Zeit als Nachkommen des armenischen Urvaters und lehnt eine solche Genealogie für solche mächtige Clans wie die Bagratunis, Artsrunis, Mamikonyans, Amatunis, Murazans usw. ab.

⁶ Prüfungsausgabe: Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Prüfungsoriginal und Einleitung von Վ. Առաքելյան, Եր., 1983- die verhältnismäßig neuesten Übersetzungen: **The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxsurançi, Translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961; Мовсэс Каланкатуацци, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш. В. Смбатяна, Ер., 1984.** Für weitere Einzelheiten über das Werk siehe Հ. ՆԱԿԻՆԵԱՆ, Մովսէս Դաւիթուբանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970; А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., SS. 150-272.

⁷ Ein seltenes Beispiel sind die Worte des Historikers Uchtanes (Ende des 10. Jahrhunderts), der den georgischen Katholikos Kiwrionals "geboren und aufgewachsen in Georgien" (arm. «աշխարհաւ եւ ազգաւ

die moderne Wissenschaft, was sich unter diesem oder jenem Begriff verbirgt: ethnische oder nur eine potentielle (kollektive)-Allgemeinheit, ausschließlich als Ergebnis einer komplexen Analyse.

Tatsächlich meinten die mittelalterlichen Autoren mit "Aghwaner" ein separates Volk oder zumindest eine separate Gemeinschaft. Tatsächlich schrieb der Arzach-Autor aus dem 10. Jahrhundert Mowse Daschuranzi (in den Handschriften des Spätmittelalters und in der frühen Literatur auch Kaghankatwazi genannt) die Geschichte des "Aghwank"-Landes und der "Aghwaner", und betrachtete sich zweifellos als einer von ihnen. Doch was verbirgt sich unter diesen Begriffen im modernen Wissenschaftsverständnis?

Der sassanidische König der Könige (Shahinshah) von Iran Wram (Warahran, Bahram) V Gur schaffte 428 das Königreich Arschakuni im östlichen Teil von Großarmenien ab (das seit tausend Jahren ein unabhängiger Staat war, aber zwischen dem Römischen Reich und der sassanischen Herrschaft 385/387 n. Chr. geteilt wurde) und mit dem gleichen Dekret gründete er im Kaukasus drei neue Verwaltungseinheiten, d. h. Marzpanships, mit den früheren Namen „Hayk“ („Armen“), „Wirk“ („Warjan“) und „Aghwank“ („Aran“, „Ran“, „Albanien“, „Rani“). Darüber hinaus wurde auch die nordöstliche Staatsprovinz Utik (zwischen den Flüssen Kura und Araks) von dem armenischen Marzpanship abgeschnitten, die ins Nachbarmarzpanship Aghwan aufgenommen wurde.⁸ Zwei Jahrzehnte später, 449–451, wurde eine weitere nordöstliche Staatsprovinz Armeniens, Arzach, vom nächsten König der Könige (Shahinshah), Hazkert II, während seiner antichristlichen Verfolgung ins Marzpanship-Aghwan aufgenommen.

Somit wurden das gesamte Gebiet vom Unterlauf des Araks und dem Nebenfluss des Hakar bis zum Kaspischen Meer und dem kaukasischen Gebirge (mit seinem zum Meer hin absteigenden Derbend- oder Jalgan-Gebirge), das die Staatsprovinzen Arzach-Utik umfasste, das Königreich Aghwank des linken Kura-Ufers (gegründet Anfang des 1. Jahrhunderts n. Chr. mit Kapaghak/Kabalaka als Hauptstadt⁹) und die kleinen Königreiche der östlich davon liegenden Bergstämme zu einer Verwaltungseinheit des sassanischen Reiches: Marzpanship, "Stadt (shahr)" und "Welt (aschcharh)". Die Gerichtsbarkeit der Kirche von Aghwank, die von Grigor Lusaworitsch (Gregor der Erleuchter) als Bistum mit dem Sitz Kapaghak als Hauptstadt gegründet wurde, erstreckte sich bereits über das gesamte Gebiet.

Im Jahre 315 nach Christus hat Gregor den König von Aghwank (höchstwahrscheinlich: Watschagan A Arschakuni) gegen Ende des Frühlings zusammen mit damals ca.

ի Վրաց») charakterisiert (Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, S. 3).

⁸ Gleichzeitig wurde Gugark, die ehemalige armenische Staatsprovinz (arm. նսահանգ կամ բղէշխութիւն), ins Wirk-Gurzan-Warjan Marzpanship aufgenommen.

⁹ Dieses am Ende des 3. Jahrhunderts fomulierte Königreich mit seiner neuen Arschakunyaz-Königsdynastie überlebte auch als Teil des Marzpanships und eliminierte aller Wahrscheinlichkeit nach per Dekret von König der Könige –Kawat im Jahre 523 zusammen mit dem Königreich Georgien.

370.000 Armeniern im Fluss Aratsani getauft, der auf Einladung von Trdat dem Großen angekommen war, und schickte mit ihm auch den ersten Bischof des Landes, Towma, aus "der kleinen Stadt Satagh" vom Kleinen Hayk nach Aghwank. Gegen 462 erlangte dieses Bistum den Status eines Erzbistums-Katholikums, und sein Zentrum wurde aus Kapaghak-der Hauptstadt des verschwundenen Königreichs, in die Hauptstadt von Aghwan-Marzpanship: Tschor-Derbend (auch Tschogh genannt) verlegt.

Infolge der Stärkung des erwähnten Verwaltungssystems wurde Ende des 5. Jahrhunderts die neue territoriale Etymologie der Begriffe *Aghwank*, *Hayk* und *Wirk* gebildet: sie begannen die jeweiligen Staatsprovinzen zu bezeichnen. Anfang des 6. Jahrhunderts wurde der Sitz des Vogtes (arm. Վարդապետ) von Aghwank aus Tschor-Derbend in die neu erbaute Stadt Partaw verlegt, d.h. vom linken Kura-Ufer an das armenische rechte Ufer. Gleichzeitig wurde auch der Sitz des Katholikos von Aghwank aus Tschor nach Partaw verlegt.¹⁰ Im frühen 7. Jh. (durch Beschluss der persischen Versammlung von 616 oder 618) wurden die Institutionen armenischer, georgischer und aghwanischer „Fürsten“ errichtet, die die relativ weitgehende Autonomie der christlichen Bevölkerung der jeweiligen Staatsprovinzen unter der nichtchristlichen Herrschaft der Sassaniden (und später auch im Kalifat) verkörperten.

Infolge der Stärkung der erwähnten Umsiedlungen gelangte das politische, geistige und kulturelle Zentrum der Aghwank-Marzpanship ins Umfeld der armenischen Bevölkerung der rechten Seite der „Aghwank-Welt“, die sich daher als vollwertiger Besitzer dieser „Welt“ zu fühlen begann. Auf der Grundlage all dessen bildete sich eine für die zerstreuten, durch administrativ-politische Grenzen vom Hauptteil ihrer ethnischen Gruppe getrennten Gruppen der mittelalterlichen Bevölkerung typische Selbstwahrnehmungslinie aus, die wir „das aghwanische Selbstbewusstsein“ der armenischen Bevölkerung von Aghwank nennen. Sie zeichnet sich durch die folgenden drei Denkweisen der Armenier von Aghwank am rechten Ufer aus: a) eine gewisse sarkastische Haltung gegenüber den am linken Ufer des Marzpanships von Aghwank lebenden multiethnischen echten Aghwan-Bevölkerung, als irgendwelche "Nicht-Aghwanen"; b) eine Vorstellung, dass "ihr" Land, darunter auch das rechte Kura-Ufer, immer "Aghwank" genannt wurde (und nicht erst nach dem Jahr 428)¹¹;

¹⁰ Mowes Daschuranzi schreibt dieses letzte Ereignis dem Jahr 552 zu.

¹¹ Diese Vorsellung spiegelt sich beim Historiker Mowes Daschuranzi und in den Quellen seines Buches wider. Unter diesen sind auch drei relativ umfangreiche Werke anonymer Autoren in Aghwank des rechten Ufers des 6. und 7. Jahrhunderts, die wörtlich in "Geschichte von Aghwank" (GA) (arm. "Պատմութիւն Աղուանից") abgeschrieben sind. Das sind:- arm. «Վաչագանի վէպ» (russisch: "Повесть о Вачагане", englisch: "Tale of Vachagan", französisch: "Conte de Vachagan", deutsch: "Watschagans-Erzählung"); in den Kapiteln I, 16-23; die zwischen 500-502 verfasst ist. "Die Geschichte des Katholikos von Wiro"(arm. «Ժիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն») in den Kapiteln II, 9-14 und 16, verfasst zwischen 630-632; "Die Geschichte des Jahres 684"(arm. «684 թուականի պատմութիւն») in den Kapiteln I, 27-30, II, 18-45, geschrieben 684. Siehe Details zu diesen Quellen: **К. А.Каграманян**, Источники "Истории страны Агванк": Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1973, SS. 15-22; **А. А. Акопян**,

c) ein gewisser Gegensatz ihrer Fürsten und Kirche ("als aghwanische") zu den entsprechenden Institutionen des Marzpanships Hayk ("als armenische"). Der letzte Aspekt dieses "aghwanischen Selbstbewusstseins" der armenischen Bevölkerung war das Ergebnis einer bestimmten Entwicklungsphase der sozialen Beziehungen. In seinem ursprünglichen Zustand erscheint es nur in der "Geschichte des 684" und erreicht seinen Höhepunkt in den 9.-10. Jahrhunderten, im Zeitalter der politischen Zersplitterung und der feudalen zentrifugalen Konflikte. Eine der Aufgaben des von den Bagratunis Ende des 9. Jahrhunderts wiederhergestellten armenischen Königreichs war die Wiedervereinigung aller einheimischen Provinzen des Landes, weshalb der alte offizielle Name des Staates (aus der Zeit der Artaschisyans und Arsachakunis) wiederhergestellt wurde: "Mets Hayk" (Großarmenien). Anfangs gelang es den Bagratunis, ihre östlichen Grenzen bis Partaw auszudehnen. Bald wurde ihr Königreich jedoch in separate feudale Gebiete aufgeteilt, an deren Spitze sowohl die Bagratunis als auch andere armenische Fürstenfamilien standen. Die programmatischen Geschichtswerke, die die jeweiligen Fürstenfamilien lobten und ihr Recht auf souveräne Herrschaft geltend machten, waren das Ergebnis der zentrifugalen Ambitionen einflussreicher Feudalherren in verschiedenen Regionen Armeniens.¹² Im Kampf um die "Freiheit" von den Bagratunis und von dem armenischen Katholik, das ihre Vereinigungspolitik unterstützte, hatten die weltlichen und geistlichen Herrscher der Kirche am rechten Ufer Aghwank [Albanien] eine sehr mächtige hilfreiche Stellung: ihre Territorien waren Teil der "Aghwank Welt [Albanien]", und dies war in einer fünf Jahrhundertealten Tradition entstanden. In dieser Zeit¹³ unternahm Mowse Daschuranz den Versuch, eine vollständige Geschichte von Aghwank, d. h. "des Landes Albanien" und "Aghwaner", als separates Land mit einem eigenen Volk zu erstellen, um somit das Recht der armenischen weltlichen und geistlichen Feudalherren im rechten Kura-Ufer zu bestätigen, damit sie in "ihrem" Land mit königlicher und patriarchalischer Majestät genauso regieren könnten, wie die Bagratunis und der armenische Katholik in "ihrem" Land in Armenien regierten.

Албания-Алуанк..., SS. 177-211; **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Historische Quellenforschung), Եր., 2020, SS. 66-67, 148-156. Siehe ihre separaten wissenschaftlichen Artikel, die von uns veröffentlicht wurden: **Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, SS. 51-112; **Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմություն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէսանցից տիեզերահեծ տազնապին, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, SS. 369-414; **Անանուն**, 684 թուականի պատմություն, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, SS. 795-895:

¹² Weitere Details siehe: Ն. Ադունց, Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հացունի, – «Անահիտ», 1938, № 13, S.S. 86-87.

¹³ Derzeit können wir über die relativ genaue Entstehungszeit von GA sprechen: zwischen 976-982 oder 982-988, siehe: Ա. Հակոբյան, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղվանից պատմության» ձեռագրերը, – «Բանբեր Մատենադարանի», 15, Երեւան, 1986, S. 142-143; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., SS. 215-216, 222-223; Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., S. 249.

Um das ethnische Bild der für uns interessanten Region aufzuzeigen, ist die Untersuchung von GA von größter Bedeutung. Da Mowses Daschuranzi von Geburt an ein Armenier vom rechten Kura-Ufer war, konnte er Auszüge aus den Werken anderer armenischer Autoren, die ihn erreichten, wo "Aghwank" und seine Regionen am rechten und linken Ufer erwähnt sind, zu sammeln, das vorhandene dokumentarische Material hinzuzufügen und verschiedene Mythen [Legenden]¹⁴, die ausschließlich mit den heiligen Stätten des rechten Ufers verbunden waren, teilweise zu modifizieren¹⁵, sie alle in chronologischer Reihenfolge zu ordnen. Mowses Chorenazi (der die Geschichte von "Hayk" und der Armenier von Adam bis zum 5. Jahrhundert schrieb) offensichtlich imitierend, schrieb die Geschichte von "Aghwank" vom mythischen ersten Menschen Adam bis zu seinem zeitgenössischen König von Aghwank [Albanien] (in diesem Fall dem König der Region Parisos am rechten Kura-Ufer) Johannes-Senekerim. Und das alles ohne direkten Zusammenhang mit dem eigentlichen Aghwank, seinen Stämmen, Sprachen und der realen Geschichte, obwohl der Historiker das linke Kura-Ufer auch als einen untrennbaren Teil der "Aghwank Welt" betrachtete. Als prominenter Träger der sogenannten "Aghwan-Weltanschauung" der armenischen Bevölkerung von Aghwank bleibt Mowses Daschuranzi zugleich mit all seinem kulturell-ideologischen Erbe, mit den Eigenheiten der historiographischen Schule, der quellenwissenschaftlichen Basis und natürlich der Sprache im System der Kultur und Selbstwahrnehmung des mittelalterlichen armenischen Ethnos. Dieselben Umstände hingegen bestimmen nach modernem wissenschaftlichen Verständnis das wahre ethnische Gesicht von Aghwank [Albanien] im 10. Jahrhundert.

Der Autor von GA betrachtet die Regionen am rechten Kura-Ufer als das Zentrum seines Landes und verwendet verschiedene abwertende (pejorative) Epitheta für die eigentliche aghwanische Bevölkerung des linken Ufers ("der Norden"- arm. «հիւսիսայինը», "die Nation mit bestialischem Einkommen"- arm. «զվայրենի եկամուտ ազգ»,

¹⁴ Das Wichtigste für den Historiker war die Legende um den Apostel Elisa, die im 7. Jahrhundert entstand (zum ersten Mal begegnen wir dem Namen Elisa in der "Geschichte des Jahres 684"). In dieser Zeit hatte die Kirche von Aghwank begonnen, ihre Gleichberechtigung mit der armenischen Kirche zu beweisen, die sich bereits zum Patriarchat erklärt hatte. Wie viele andere nach Autokephalie strebende Kirchen begann auch die Aghwan Kirche, ihren Ursprung mit Jerusalem und einem fiktiven Apostel zu verbinden (eine solche Tendenz finden wir weder im "Watschagan-Roman"(arm. «Վաչագանի վէպում»), der im frühen 6. Jahrhundert geschrieben ist, noch in der "Geschichte des Katholikos von Wiro" (arm. «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան»), geschrieben zwischen 630-632. Dieses Streben wurde während der Regierungszeit des Katholikos Simeon von Aghwank und des Katholikos der Armenier Jeghia Artsischezi im Kirchenrat von Partaw 704 verurteilt, der den traditionellen Status des armenischen Katholikosats, "des Ersten unter Gleichen", bekräftigte. Im 10. Jahrhundert besteht Mowses Daschuranzi jedoch erneut mit allen Mitteln auf dem apostolischen Ursprung seiner Kirche und der Gleichberechtigung mit der armenischen Kirche.

¹⁵ Manchmal auf sehr erfolglose Weise, weil es oft zu einer offensichtlichen Dokumentenfälschung wird, natürlich, wenn wir es mit modernen (und nicht mit mittelalterlichen) Maßstäben der Quellenverarbeitung angehen.

"die bestialische Nation des Kaukasus"-arm. «գվայրասուն ազգն Կաւկասուն») und wiederholt ähnliche Beschreibungen aus seinen Quellen (z.B. "ein Barbarenclan"-arm. «բարբարոսական ազգք», "fremde Nation"-arm. «այլազգի ազգն», "Barbarnomaden"-arm. «խուժադուժ սարոտնեացն», "Vagabund und Kambicik Heptaghk" - arm. «գԳարգաւոսն եւ գԿամբիհիկ Հեփթաղսն»), einschließlich aller fünf Adverbien, mit denen Mowse Chorenazi die Aghwan-Sprache selbst charakterisierte (arm. «...զնշանագիրս կոկորդախաւս, աղխազուր, խժական, խեցրեկազունի լեզուն Գարգարացւոց»), für die Maschtoz mit Hilfe des Aghwaner hochwürdigen Benyamin das Alphabet erstellte. Darüber hinaus wird die letzte Tatsache von Mowse Daschuranzi auf eine ziemlich inerte Weise beschrieben, ohne jede Begeisterung für die Tatsache, dass einst für den Echten Aghwank-für die "Gargarians" auch das Alphabet erfunden wurde. Daschuranzi betrachtet seine Zeitgenossen, die Fürsten der Aranschahik-Dynastie (die zu dieser Zeit bereits Könige in Parisos und Kachen geworden waren), anscheinend aufgrund ihres unbestreitbaren Glaubens weiterhin als Abkömmlinge (durch Aran und Sisak) von Hayk, dem mythischen Vorfahren von Armenier. Wenn er von "seinem" Land spricht und wenn er das Possessivpronomen oder den armenischen Artikel -s- (wir, ich, unser) gebraucht, verwendet er, wie auch seine Quellen, ausschließlich die Begriffe "Osten" und "Orientaler" («արեւելայքս», «մեզ արեւելայցս»), was "Osten Armeniens" und "die östlichen von Armeniern" bedeutete, und niemals den Begriff "Aghwank".¹⁶ Im Original des armenischen Chronisten Philo Tirakazi aus dem 7. Jahrhundert, der sich auf die "Genealogie" des Hippolytes aus Rom stützte und die Völker auflistete, die eine Schriftsprache hatten, fügt der Autor von GA die "Aghwanen" hinzu (Kap. I, 3, S. 6), und gleichzeitig schreibt er die Geschichte von Mowse Chorenazi über das Erstellen von Buchstaben für die Aghwanische Sprache um und bewahrt in seiner Quelle alle fünf abwertenden Epitheta auf, die diese Sprache charakterisieren (Kap. II, 3, S. 117; III, 23/24, S. 342), und in Kapitel I, 27 (Seiten 95-96) schreibt wörtlich die halbmythische Episode der "Geschichte von 684" über Maschtoz ab, der "die wilden Stämme des Kaukasus ... in ihrer eigenen Sprache" über das Heilige Buch unterrichtete. Der Historiker grenzt sich also offensichtlich von der echten Aghwan-Schriftsprache ab, obwohl wir nicht ausschließen können, dass er von der Existenz der in dieser Sprache geschaffenen Denkmäler gewusst haben könnte.

So enthält unser Denkmal keine Daten, die die GA-"Aghwaner" mit den eigentlichen Aghwanen verbinden. Mowse Daschuranzi schreibt über die "Aghwanen" und kontrastiert sie mit den "Armeniern" gemäß den in seiner Zeit wahrgenommenen und erlaubten Standards und versteht unter diesem Begriff die christliche Hauptbevölkerung der "Aghwank-Welt" (vom Araks-Fluss bis Derbend), die gesamte anti-chalcedonische (miaphysitische) gläubige Gemeinde mit ihren Zugehörigen, also die Armenier der rechten Seite der Kura

¹⁶ Diese Tatsache ist äußerst bemerkenswert, denn im Fall der so tief verwurzelten traditionellen Terminologie und der Loyalität von Mowse Daschuranzi dazu, hätte dies sogar überhaupt nicht passieren können.

und die eigentlichen Aghwan-Christen der linken Seite, die nur in geringem Maße armenisiert waren -zumindest schriftkulturell. So, in den analysierten Gründen, kommt in den Werken des Historikers die typisch mittelalterliche Eigenheit des Selbstbewusstseins anschaulich zum Ausdruck, wenn in der Terminologie nicht die Ethnizität, sondern die kirchliche Gerichtsbarkeit entscheidend wird, und der konfessions- und diözesankirchliche Aspekt über alles dominiert.

Sowohl andere armenische als auch ausländische synchrone Quellen enthalten konkrete und indirekte Daten, die unwiderstehlich behaupten, dass in der Ära von Mowse Daschuranzi die Bevölkerung des rechten Ufers von Aghwank als armenisch galt. Der armenische Katholikos Johannes Draschanakertzi (898-924/929) erzählt von seiner Reise "in die östliche Aghwank-Welt, zum großen Fürsten Sahak" (nämlich zu dem Herrscher Gardman und Parisos am rechten Kura-Ufer) und "zu König Atrnerseh" (nämlich zu dem Herrscher des Königreiches am linken Kura-Ufer, was in armenischen und byzantinischen Quellen „Aghwank-Albanien“, in georgischen Quellen "Heret" und in arabischen Quellen "Shakin" genannt ist), und bemerkt: (arm. «զի եւ նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ եւ խաշն արաւ մերոյ էին»¹⁷) "weil sie von unserem Volk stammten und zu unserem Land gehörten". Es ist klar, dass der Historiker, als er "von unserem Volk" (arm. «ի ժողովրդենէն մերմէ») sagte, höchstwahrscheinlich den Herrscher von Gardman-Parisos am rechten Ufer im ethnischen Sinne meinte, und als er («խաշն արաւսի մերոյ») "zu unserem Land gehörten" sagte, beschrieb er den König von "Aghwank-Heret-Shakin" am linken Ufer (den Sohn von Hamam Barepascht Bagratuni), insbesondere im Sinne der kirchlichen Konfessionszugehörigkeit.

Besonders bemerkenswert sind in diesem Zusammenhang die Zeugnisse ausländischer Autoren, die weitgehend frei von Einflüssen traditioneller armenischer Terminologie waren und den Sachverhalt auf Grund der unmittelbaren Bekanntschaft mit unserem Land dokumentierten. Der assyrische Autor, ein Vermeintlicher-Zakaria Rhetor aus dem 6. Jahrhundert, erzählte, dass im Nordkaukasus, im Land der Hunnen, die "armenischen Bischöfe" Makar und andere, die aus "Aran", d.h. Aghwank kamen, predigten.¹⁸ Nach Angaben des byzantinischen Kaisers und Geschichtsschreibers Konstantin Tsiranatsin aus dem 10. Jahrhundert waren die offiziellen Briefe der Byzantiner, die an die Fürsten von Chatschen und Sewordik am rechten Kura-Ufer gerichtet waren, genau wie die anderen armenischen

¹⁷ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 217; **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանանի**, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, S. 498.

¹⁸ *Historia Ecclesiastica Zacharia e Rhetori* vulgo atscripta, II. Edidit **E. W. Brooks**, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", 84, Syr. 39, Louvain, 1921, SS. 215-217; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, SS. 166-167; **Լ. Հ. Տէր-Պետրոսյան**, Մաշտոցյան ավանդները եւ Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում, – ՊԲՀ, 1981, № 1, SS. 107-119:

Fürsten an "Armenien" adressiert.¹⁹ Die arabischen Autoren der gleichen Epoche nennen die armenischen Fürsten von Arran (Aghwank) ebenso («հայ քաառիկներ») "armenische Batriks"²⁰. Gleichzeitig, wenn Vermeintlicher-Zakaria Rhetor über die fünf Länder des Südkaukasus spricht, erklärt er, dass ein gläubiges Volk mit eigener Sprache in "Aran" lebte²¹, meinte er natürlich die Bewohner des eigentlichen Aghwanks am linken Kura-Ufer. Arabische Geographen des 10. Jahrhunderts berichteten, dass in Arran die "Aranische Sprache" verwendet wurde, zweifellos meinten sie damit die Sprache der eigentlichen Aghwan-Bevölkerung des linken Ufers.²²

Basierend auf den theoretischen Fakten der ethnographischen Wissenschaft der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts²³ scheint es möglich, sich die ethnischen Prozesse im Östlichen

¹⁹ **Constantini Porphyro geniti imperatoris** De Ceremoni isaulae Byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, SS. 687-688; **Կոստանդինի Ծիրանածին**, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին. Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ **Հ. Բարթիկյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ), Եր., 1970, S.152.

²⁰ Siehe: **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, S. 214; **З. М. Буннятов**, Азербайджан в VII-IX вв., SS. 311, 324, 325, 329.

²¹ *Historia Ecclesiastica Zacharia e Rhetori...*, S. 214; **Н. Пигулевская**, Сирийские источники..., S. 165.

²² In seinem im Jahr 930 zusammengestellten Werk bezeugt al-Istahri, dass man in Adarbeyjan, in Armenien und in Aran außer Persischen und Arabischen Armenisch im "Land Dabil [Duin]", und im "Land Barda'a [Partaw]"-Aranische Sprache sprach (siehe **СМОМПК** , вып. XXIX, Teil I, Тифлис, 1908, Seite 29). Aus dieser Quelle stammen die Berichte von Ibn Hawqal und al-Muqaddas, die 977-978 und 985 schrieben, aber bei dem ersten von ihnen ist im entsprechenden Ort umgeschrieben "die Einwohner von Dabil ... [und] ... von Barda" («Դաբիլի ... [եւ] ... Բարդա'այի բնակիչները»), und dem zweiten- "In Armenien ... [und] ... in Arran" («Հայաստանում ... [եւ] ... Առանում») (**СМОМПК**, вып. XXXVIII, Kap. I, Тифлис 1901, S. 12, 100). Ohne sich mit dem Inhalt des Originaltextes von al-Istahr tief zu befassen, glaubten einige Gelehrten, dass im 10. Jahrhundert hauptsächlich die Einwohner von Partaw und seiner Umgebung Aranisch sprachen. (**J. Marquart**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi*: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin, 1901, S. 117; **С. Т. Еремян**, *Политическая история Албании III-VII вв.*, S. 305; **К. В. Тревер**, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э.*, Москва-Ленинград, 1959, S. 310; **В. Ф. Минорский**, *История Ширвана и Дербенда...*, S. 29). Tatsächlich ist jedoch klar, dass al-Istahri mit "im Land Dabil" nicht die Region Partaw meinte, wie Ibn Haukal fälschlicherweise verstanden hatte, sondern das gesamte Land Arran (das nach der im Mittelalter verbreiteten Tradition nach ihrem verwaltungs politischen Zentrum benannt wurde), wie al-Muqaddasi seine Quelle richtig verstanden hatte. Und ob das ganze Aran Aranisch sprach (zusammen mit Persisch und Arabisch) oder die Bevölkerung einiger seiner spezifischen Regionen, die Antwort auf diese Frage kann nur durch Analyse aller verfügbaren Quellen gefunden werden. Eine solche Analyse zeigt, dass nur das linke Kura-Ufer des echten Aghwans selbst das Einsatzgebiet der arisch-albanischen Sprache war.

²³ Siehe zum Beispiel: **С. А. Токарев**, Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии)–"Вопросы философии", 1964, № 11, SS. 43-53; **В. И. Козлов**, О понятии этнической общности, – "Советская этнография", 1967, № 2, SS. 100-111; **С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров**, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, – "Расы и народы", вып. 2, Москва, 1972, SS. 8-30; **М. В. Крюков**, Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза, – "Расы и народы", Ausgabe 6, Москва, 1976, SS. 42-63; **Ю. В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983; **Ա. Նախաջյան**, Էթնիկական հոգեբանություն, Եր., 2001, SS. 8-67.

Südkaucasus von der Antike bis zum 11.-13. Jh. vorzustellen: d.h. bis zur Epoche, als in der Region die ethnische Gruppe der türkischsprachigen Stämme in großen Maßstäben auftrat. Es wurde oben bereits erwähnt, dass im Aghwan-Königreich, das zu Beginn des 1. Jahrhunderts v. Ch. durch Vereinigung von 26 Stämmen entstand, die von dem Fluss Kura bis zum Kaukasusgebirge und dem Derbend-Bergpass lebten, es zu keiner Konsolidierung der multiethnischen Bevölkerung als ein einziger Ethnos kam, und das Polytonym "Aghwaner" blieb der Sammelname dieser Gruppe (wie die modernen Polytonyme "Indianer", "Dagestanis" usw.). Allerdings muss man sich auch darüber im Klaren sein, dass die jahrhundertealte Tätigkeit des Königreichs am linken Kura-Ufer (bis zum 5. und 6. Jahrhundert) zu einem gewissen Grad an Konsolidierung und Verschmelzung (Ethnomischung) zwischen den dort lebenden Stämmen (die übrigens hauptsächlich vom ethnolinguistischen Hintergrund [Pralizgin] der altlezgischen Dialektsprecher abstammen) und zur Herausbildung bestimmter Gemeinsamkeiten in ihrem politischen Selbstbewusstsein und in ihrer spirituellen Kultur beigetragen haben dürfte. Mit anderen Worten, es ist durchaus möglich, dass sich am linken Ufer eine politische, meta-ethnische Gemeinschaft²⁴ mit einer gewissen Perspektive auf die Konsolidierung als eine einzige ethnische Gruppe gebildet hat. All dies erlaubt uns, von "/echten/Aghwaner" oder "/echter/Aghwan-Zivilisation" zu sprechen und die erwähnte meta-ethnische Gemeinschaft unter dem Begriff "Aghwanen" aus antiken und früharmenischen Quellen zu betrachten.

Die administrative Stärkung des neu geschaffenen Marzpanships Aghwank (Albanien, Aran) der Sassanidischen Herrschaft trug dazu bei, dass sich in dieser "Aghwan-Welt", die sich vom Araks bis nach Derbend erstreckte, ein mehr oder weniger einheitlich politisches, wirtschaftliches und kulturelles Leben herausbildete, und es auch zu einer gewissen interethnischen Integration-Vereinigung seiner eigentlichen Hauptbevölkerung brachte: aghwanische und armenische. Gleichzeitig ergaben sich natürliche Voraussetzungen für einen binären [alternativen] Gegensatz zwischen der vielrassigen aghwanischen Kultur des linken Ufers und den völlig homogenen armenischen Kulturen des rechten Ufers, und dabei würde das rechte Ufer eine günstige Zukunft haben. Die Verlegung der politischen und kirchlichen Zentren von Aghwank vom linken auf das rechte Ufer, die allmähliche Umwandlung des Armenischen in die einzige offizielle Schriftsprache²⁵ des Katholikats

²⁴ Zu diesem Begriff siehe: С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров, *Метаэтнические общности*, – "Расы и народы", Ausgabe 6, Москва, 1976, SS. 15-41; Ю. В. Бромлей, *Очерки теории этноса*, SS. 81-83.

²⁵ Während der Kapaghakischen und Choghischen-Periode des Bistums-Katholikats waren die offiziellen Schriftsprachen der Aghwan-Kirche Aghwanisch und Armenisch. Die Verwendung der ersteren in dieser Rolle wird sowohl durch die Zeugnisse der Erzählquellen dokumentiert (im 8. Jahrhundert informierte der Historiker Ghewond über die Existenz der aghwanischen Übersetzung der Evangelien und in einem Dokument des "Book of Papers" (arm. «Գիրք թղթոց») weist darauf hin, dass die von der Kirchenversammlung von Dwin im Jahre 506 angenommene Entscheidung auch ein aghwanisches Original hatte), als auch mit allgemeiner Logik (die klösterliche Schrift könnte in erster Linie geschaffen worden sein, um den kirchlichen Bedürfnissen des Landes gerecht zu werden). Die Verwendung der zweiten in gleicher Rolle

von Aghwank und die ethnisch-kulturelle und sprachliche Spaltung der Aghwan-Stämme führten zur Reduzierung²⁶ der Einsatzbereiche der aghwanischen Schriftsprache und zu der tatsächlichen Einstellung des ohnehin passiven Konsolidierungsprozesses der meta-ethnischen Aghwan-Gemeinschaft parallel mit der umfangreichen Wahrnehmung der armenischen Schriftkultur des rechten Ufers durch die christliche Bevölkerung des linken Ufers. Und die Muslimisierung eines Teils der Aghwan-Stämme selbst (hauptsächlich in den östlichen und zentralen Teilen des Landes), die während des arabischen Kalifats begann, verursachte die endgültige Transformation des schwachen Vereinigungsprozesses dieser Stämme in den ziemlich intensiven Konsolidierungsprozess des Rests der christlichen Masse (hauptsächlich in den westlichen Regionen des Landes, Shaki-Heret), der zur Bildung des Udi-Uden-Ethnoses im 9. und 10. Jahrhundert führte. Danach entwickelten sich die verbleibenden Aghwan-Stämme auf muslimischer ethnokultureller Basis mit ihren eigenen Stammesethnonymen (Endoethnonymen), die von der arabischen und persischen muslimischen Kultur (und nach dem 11. Jahrhundert in geringerem Maße auch von der türkischen) beeinflusst wurden. Von diesem Moment an kann man nicht mehr über die Aghwan-Zivilisation sprechen, sondern über die Kulturen ihrer Erben.

Die Ethnokonsolidierung der Uden in der Ära der Schwächung des arabischen Kalifats kann anhand der einzigartigen Informationen des armenischen Autors des frühen 10. Jahrhunderts, Katholikos Howhannes Draschanakertzi, beurteilt werden. In einer der Passagen seiner gegen Ende seines Lebens (in den 920er Jahren) geschriebenen "Geschichte der Armenier" listet er die benachbarten Nationalitäten des Bagratiden-Armeniens am "Fuß" des

wird sowohl durch spezifische Materialien (z. B. die armenische Lithographie des Königs Eswaken von Aghwank in Jerusalem) als auch durch allgemeine Tatsachen dokumentiert, z.B. den Umstand des traditionellen kulturellen Einflusses Armeniens auf Aghwank, oder den Status des "Ersten unter Gleichen" der armenischen Kirche über die Aghwan-Kirche (auf gleicher Weise über die georgische Kirche) (dessen Ergebnisse der Tradition der Ordination der Katholikoi von Aghwan und Georgien durch armenische Patriarchen oder die kulturelle Bewegung in der Maschtoz-Ära waren). Und die allmähliche Beendigung des Gebrauchs der aghwanischen Sprache, als offizielle Schriftsprache des Katholikats von Partaw, ist zu sehen, wenn wir die Programmdokumente der Aghwan-Kirche des frühen 6. Jahrhunderts untersuchen: "The Book of Wachagan" (arm. «Վաչագանի վերք») und "The Rules of Aghvan" (arm. «Աղուէնի կանոններ»), die den Ruf der spirituellen Zentren des rechten Ufers von "Aghwan Welt" in jeder Hinsicht mehrten, fast völlig ignorierend die spirituellen Ablagerungen der früheren Kapaghakischen- und Choghischen-Regionen.

²⁶ Für mehrere Jahrhunderte nach dem 6. Jahrhundert fungierte die Schriftsprache Aghwan in den echt aghwanischen christlichen Gemeinden weiterhin als lokale Sprache für kirchliche Zeremonien. Etwa ein Dutzend Inschriften in dieser Sprache sind am linken Kura-Ufer erhalten geblieben (für den vollständigen Korpus der aghwanischen Lithographien siehe S. N. Mouraviev, *Trois études sur l'écriture aluanienne* 27, 1998 -2000 /Paris/, S. 1 -74), und in den 1990er Jahren wurde auf der Sinai-Halbinsel im St. Ekaterine-Kloster eine albanisch-georgische Doppelschrift (Palimpsest) entdeckt, dank der die Gelehrten derzeit mehrere große Teile des alten albanischen Synaxarium lesen können (siehe: *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Bd. I-II, Hrsg von J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, Brepols Publishers, 2008. Ch. Renoux, *Le lectionnaire Albanien des Manuskripts Géorgiens palimpsests № Sin. 13 et № Sin. 55* (Xe- Xle s.), Turnhout/Belgien, 2012).

Kaukasusgebirges auf und nach den Jegeren (Lazika-Abchasien) und Gugaren (Tsanaria-Kachetien) nennt er Utianer ("Uteazik")²⁷, also die Bevölkerung des Landes Shaki-Hereti oder das sogenannte "Zweite albanische (aghwanische) Königreich", das unter seinem ethnischen Namen, der unsere Zeiten erreicht hat, bekannt ist. Es sollte bedacht werden, dass der Historiker mit den Realitäten der jeweiligen Region gut vertraut gewesen sein muss, denn in einer der vorherigen Episoden schreibt er, dass er während seiner Wanderungen auch in den Gebieten des Königs von Aghwank (nämlich Shaki-Heret) Atrnerseh (Sohn von Hamam Barepascht) war, (arm. «ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու») "im Nordosten des Kaukasus", von wo aus er die Herrschaft von Parisos am rechten Kura-Ufer erreichte und von wo aus er später nach Kachet zog²⁸. Aus diesem Grund, auch wenn Draschanakertzis Erwähnung immer noch einzigartig²⁹ ist (die nächste Erwähnung der Uden erreicht uns in ihrer armenischen Petition an Zar Peter I vom 20. März 1724: ((arm. «Մեր աղուխանք ենք եւ ազգաւ մոխր») "Wir sind Aghwaner und von

²⁷ Der Passagentext: «...քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ գմեաքեն՝ Յունականք եւ Եգերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտեացիք՝ հիւսիսական ազգք՝ բնակեալ քառոտամբն Կովկասու, ի մոտի եղեալ, եթէ գուցէ յինքեանս հետի աղագս գտանել մարթասցին՝ ոստիկան չար թէ երբէք չեն գուցէ զքաղաքս եւ զաւանս եւ զգեաւդս, վասն այնորիկ ի խել եւ ի բրել, կորուսանել եւ յատակել ջանացան առ ստորոտով իւրաքանչիւր աշխարհացիւրեանց»։ Siehe **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝ Պատմութիւն Հայոց**, S.256 (Siehe auch Seiten 140, 161, 178 der ähnlichen Informationen über "Uteazik"); **Յովհաննու Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, S. 556: Vgl. **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступительная статья и комментарий **М. О. Дарбинян-Меликян**, Jerewan, 1986, Kap. LI, S. 182; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par **P. Boisson-Chenorhokian**, Lovanii, 2004, Kap. LII, S. 295.

²⁸ **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ՝ Պատմութիւն Հայոց**, S. 218 («...եւ եւ ըստ Տերունեան հրամանի հալածեալ շրջեցայ ի քաղաք ի քաղաք ի կողմանս արեւելեայ՝ Ադուանից, առ մեծ իշխան Սահակ երթեալ, եւ առ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեի, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու»); **Յովհաննու Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց**, S. 536: Vgl. **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Kap. XLIV, S. 161; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, Kap. XLIV, S. 264.

²⁹ Obwohl es bemerkenswert ist, dass der arabische Historiker al-Mas'udi, der 943 ebenfalls in Aran-Aghwan war, die Menschen in Shakins Königreich als einen separaten Stamm bezeichnet (obwohl er nur den potentiellen ethnischen Begriff "Shakezi" verwendet). „Neben dem Königreich der Tsanaren waren die Shakiten ein Stamm mit christlichem Glauben ... Der König der Shakiten, während wir dieses Buch schrieben, war Adzar-Narsan, der Sohn von Humam, wie sie ihn nannten“ (Siehe **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей, – СМОМПКвып. XXXVIII, S. 57; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, S. 211). Übrigens kann man im gleichen Sinne auch die Notiz in der „Geographie“ („Asch-charhazuyz“) des Autors Wardan Arewelzi aus dem 13. Jahrhundert interpretieren: „Gargarazik“ [var. Gugarazik', Gawgarazik', Gogarazik', Gumarazik'] ist Shaki“ (**Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի**, Բնական հրատ. **Հ. Պերպերեանի**..., Բարիդ, 1960, S. 10, vgl. **Г. Гумба**, Кавказская Албания по "Ашхарацуйцу" Вардана Вардапета /XIII в./, – **ԼՀԳ**, 1986, № 9, SS. 64-73): Unter dem Begriff "Gargarazik" ist hier ein Stammesname zu verstehen (wie es manchmal vorschnell aufgrund der oberflächlichen Wahrnehmung des aghwanischen Ethnonyms selbst getan wird), sondern der spätere ausländische Name (Exoethnonym) der bereits ethnokonsolidierten Bevölkerung der Region (=ehemaliges Königreich) von Shaki, die auf literarischer Grundlage (d. h. auf der Grundlage des bekannten abwertenden Beinamens "Gargaris", das Mowses Chorenazi den Sprechern der aghwanischen Sprache gegeben hat) entstanden sind.

Nationalität aus Utik"³⁰), steht ihre Authentizität außer Zweifel. Und die Tatsache, dass das Ethnonym Utians-Udins bei anderen armenischen Autoren des Mittelalters nicht vorkommt, lässt sich leicht damit erklären, dass aufgrund des Fehlens spezifischer Kontexte (die bei Howhannes Draschanakertzi und bei den Autoren des angesprochenen Briefes an den russischen Zaren vorhanden waren), sie sich mit der Möglichkeit begnügten, die Uden weiterhin mit dem traditionellen potentiellen ethnischen Begriff „Aghwanen“ („Albaner“) zu nennen.

Gleichzeitig, nach GA-Daten zu urteilen, trug die Ära der Stärkung zentripetaler Bestrebungen zur Stärkung der sogenannten "aghwanischen Weltanschauung" und ihrer Umwandlung in das "Selbstbewusstsein" der armenischen Bevölkerung von Aghwank bei, zumindest in einigen Gruppen der herrschenden Klassen von Utik und Arzach. Letzteres zeichnet sich durch die Verabsolutierung der Begriffe "Aghwank" und "Hayk", bis hin zur Konzeption der Antithese "wir-sie", sowie durch die Verwendung seltsamen Eigennamen "Orientalen" und in geringerem Maße "Aghwanen" ("Albaner")³¹. Gleichzeitig sollte berücksichtigt werden, dass dieser Prozess mit einer gewissen interethnischen Integration der armenischen Bevölkerung des rechten Ufers und der christlichen echt-aghwanischen Bevölkerung des linken Ufers einherging. Mowse Daschuranzi selbst neigt dazu, das Ergebnis dieser Integration als geeinte Gemeinschaft darzustellen. Auf der Grundlage des Gesagten sollte die Bildung einer politisch-konfessionellen meta-ethnischen Gemeinschaft von "Aghwanen" oder "Orientalen" (auf armenischer ethno-linguistisch-kultureller Basis) und die Aussicht der Entstehung einer neuen, von dem armenischen Ethnos abgetrennten, ethnischen Tochtergruppe durch die Methode der Ethnotrennung-Ethnoseparation vielleicht als real betrachtet werden³². Aber die verfügbaren Fakten lassen uns zuversichtlich sagen, dass

³⁰ Siehe Армяно-русские отношения в XVIII в., Сб. документов, Т. II, Ч. II, Yer, 1967, S. 90

³¹ In dieser Hinsicht ist es sehr charakteristisch, dass Mowse Daschuranzi, während er den Text von Philo Tirakazi über die Abstammung der Völker von den verschiedenen Nachkommen Noahs abschrieb, wo die Armenier zum Enkel von Habeth Torgom gemacht werden (laut Hippophites Romeazi-Togarma), fügte er in die Liste „Aghwaner“ hinzu und spricht von einem weiteren Enkel von Habeth Kitia (in GA Kitur, Kap.1,2, SS.4-5). Eine solche Kandidatur als "Vorfahre" war nicht sehr erfolgreich, um es milde auszudrücken, denn laut Quelle ist Kiti der Vorfahre von Zyprioten und einigen Inselbewohnern. Und diese Tatsache ist auch sehr wichtig, weil sie zeigt, wie ernsthaft (und im modernen, wissenschaftlichen Verständnis grundlegend) die Tendenz von Daschuranzi war, die "Aghwanen" als separates Volk darzustellen. Es ist übrigens klar, dass letzterer Begriff keine richtige ethnische Semantik erlangte (er wurde zu keinem Ethnonym), auch aufgrund des Prozesses der "Udian"-Ethnokonsolidierung eigentlicher christlicher Aghwanen am linken Kura-Ufer. Die gleiche wichtige Rolle spielte die Tatsache, dass das erste Merkmal der sogenannten "aghwanischen Weltanschauung" der armenischen Bevölkerung des rechten Kura-Ufers weiterhin eine gewisse abwertende Haltung gegenüber der eigentlichen aghwanischen Bevölkerung des linken Ufers war, als an eine Art "Nicht-Aghwaner".

³² Diese Perspektive sollte freilich nicht verabsolutiert werden, weil im mittelalterlichen Südkaukasien die gemeinsame Sprache auch als wichtiges ethno-differenzierendes Merkmal erkannt wurde. Zum Beispiel der georgische Autor des zehnten Jahrhunderts, George Mertschul, identifiziert seine Heimat mit dem Gebiet, wo "die kirchliche Zeremonie abgehalten und Gebete in georgischer Sprache verrichtet werden"

eine solche potenzielle Aussicht nicht dazu bestimmt war, sich zu verwirklichen. Neben den kulturell-humanitären Faktoren, also die Schwächung, Zersplitterung und Abschaffung des Bagratiden-Zentralreichs und bald auch die türkisch-seldschukischen Eroberungen und die Schwächung der politischen Macht des armenischen weltlichen Adels, sowohl in den zentralen Provinzen Armeniens als auch an den Randregionen, führten zum Abflauen der Feudalkämpfe und der daraus entstehenden ethnischen Abspaltungstendenzen. Und bereits die Quellen des 11. und des 12. Jahrhunderts bezeugen, dass neben der Verbreitung der traditionellen Begriffe "Hayk" und "Aghwank", die die beiden katholischen Diözesen bezeichneten, die ethnopolitische Gemeinschaft der Bevölkerung sowohl in Armenien als auch in Aghwank erkannt wurde. Der aus den westlichen Regionen der Verbreitung der Armenier stammende Mattheos Urhayezi (12. Jahrhundert), der das Buch des Autors des 11. Jahrhunderts Hakob Sanahinezi (das uns nicht erreicht hat) nutzte, nennt Aghwank mit einem bemerkenswerten Begriff "die tiefe Welt der Armenier" («...յաշխարհն Աղուանից, որ ասի՝ Խորին աշխարհ Հայոց»)³³. Und Mchitar Gosch, der in einer armenischen Familie in der Rechtfurterstadt Gandzak (12.-13. Jahrhunderte) geboren wurde, zählt die Gebiete der armenischen Fürsten von Arzach zum "Königreich der Armenier", das von den "Elamiten" abgeschafft wurde (nämlich von muslimischen Herrschern)³⁴. Aus all diesen Gründen blieb das Exoethnonym "Aghwanen" weiterhin nur als eine verallgemeinernde Bezeichnung für die gesamte christliche Bevölkerung des ehemaligen "Aghwan"-Marzpanships (sowohl ethnisch armenische als auch echt aghwanisch-udische), d.h. als ein generalisierender Name für die ganze Gemeinde des "Aghwan" Katholikosats.

Bei der Analyse der ethnischen Prozesse von Aghwank sollte dem Problem der ethnischen Zusammensetzung der Rechtfurterprovinzen Utik und Arzach besondere Aufmerksamkeit geschenkt werden. Nach Ansicht einiger Gelehrter war die Bevölkerung dieser Staatsprovinzen ursprünglich mit den eigentlichen Aghwan-Stämmen des linken Kura-Ufers

(Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского, Введение, издание, перевод Н. Марра, СПб., 1911, с. 123). Darüber hinaus sollte berücksichtigt werden, dass die oben erwähnte ethno-spaltende Tendenz selbst zum Zeitpunkt ihres Höhepunkts nicht alle Schichten der herrschenden Wählerschaft erfasste. Erinnern wir uns zum Beispiel an die Information von Konstantin von Tsiranatsin, dass im selben 10. Jahrhundert die diplomatischen Botschaften des Byzantinischen Reiches, die nach Chatschen und Se-wordik gesendet wurden, eine offizielle Formulierung enthielten: "nach Armenien", oder die Tatsache, dass Mowes Daschuranzi den von Hamam Barepascht Bagratuni im Jahr 894 am linken Kura-Ufer wiederhergestellten Staat "Königreich von Aghwan" nennt, gibt keinen solchen Namen dem in Rechtfurter-Parissos, zwischen 973-977 proklamierten Königreich, und dies trotz der Tatsache, dass die Geschichte dort der großartigen Krönung von Johannes-Senekerim Aranschahik zweifellos der Schlussakkord seines Programmbuchs ist (vgl. Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը... S. 238-239).

³³ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, [Կազմեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Ե. սրկ. Տէր Միքայէլեան], Վաղարշապատ, 1898, S. 230: Siehe auch SS. 3-5, 17, 81, 220-221: Vgl. Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը..., S. 290-291:

³⁴ Siehe: Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Աշխատություններ՝ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, S. 23: Siehe auch ähnliche Beschreibungen: Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրության՝ Խ. Թորոսյանի, Եր., 1975, SS. 1, 25, 283:

verwandt und sie wurde angeblich infolge ihres langen Aufenthalts im Großarmenischen Königreich armenisiert.³⁵ In den letzten Jahrzehnten wird jedoch immer überzeugender der Standpunkt untermauert, wonach die Bevölkerung des rechten Ufers von Kura seit der Ära der Bildung des armenischen Ethnos armenisch war, daher ist es nicht so richtig, von seiner Armenisierung zu sprechen.³⁶ Diese Version basiert auf der armenischen Tradition des 5. Jahrhunderts, insbesondere auf den Informationen von Mowse Chorenazi und Agathangelos, die die Fürsten und die Bevölkerung von Utik und Arzach als Abkömmlinge des mythischen Vorfahren der Armenier Hayk betrachteten. Es wird auch in der Information von Strabo darauf hingewiesen, dass in der Herrschaft der Könige Artasches und Sareh, im 2. Jh. v. Chr. die Bevölkerung Armeniens einsprachig war. Es wird auch argumentiert, dass die Gebiete von Utik und Arzach sogar in der Ära der Orontiden-Dynastie (6.-2. Jahrhundert v. Chr.) Teil des armenischen Königreichs waren, als Erbe, das sie vom Königreich Biaini-Urtu erhielten.³⁷

Es sei darauf hingewiesen, dass die traditionelle Sichtweise der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts mehr auf akademischer Tradition basiert als auf irgendwelchen konkreten Tatsachen, die spontan und nicht unter dem Einfluss und zur Unterstützung der vorherrschenden Ansicht wurden. Und Letzteres wurde auf der Grundlage der anfänglichen Interpretation der neu entdeckten "Geschichte Aghwans" (die ersten Ausgaben von 1860 in Paris und in Moskau) als die Geschichte desselben aghwanischen Volkes (tatsächlich des echten Aghwan-Volkes) gebildet, das der Wissenschaft des 17. bis 19. Jahrhunderts aus alten und frühen armenischen Quellen bekannt war, als ein Volk, das am linken Ufer von Kura lebte³⁸. Basierend auf dieser neuen Interpretation entstand im habetianischen Konzept des Akademikers N. Marr die Idee, dass ursprünglich die gesamte nördliche Hälfte des armenischen Hochlands von ibero-kaukasischen Stämmen bewohnt war, die im Laufe der Zeit weiter nach Norden zogen. In der modernen Wissenschaft wird die Theorie eigentlich abgelehnt, aber die Idee der angeblich ursprünglichen Bevölkerung von Utik und Arzach ist geblieben,

³⁵ Siehe zum Beispiel **Н. Я. Март**, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, – "Известия" Императорской АН, СПб., 1916, № 15, SS. 1379-1408; **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908, S. 230; **И. А. Орбели**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, S. 214; **С. Т. Еремян**, Политическая история Албании III–VII вв., S. 304; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., SS. 46-47; **А. П. Новосельцев**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, SS. 11, 18.

³⁶ Siehe **А. Ш. Мнацаканян**, О литературе Кавказской Албании, Ер., 1969, SS. 15-64; **Անաստան Յ. Ս.**, Նոր հայեացք աղանազիտության բնագավառում, – "Armeniaca": Mélanges d'études arméniennes, Venice, 1969, SS. 289-315; **Բ. Ավուրբարյան**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության (V–VII դդ.), Եր., 1981, SS 63-80; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., SS. 9-84.

³⁷ Näheres siehe: **Յ. Կարազեղեան**, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, հտ. I, գիրք 1. Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), Եր., 1998:

³⁸ Siehe zum Beispiel beim Autor der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts **А. Bakichanow (Абаскули-Ага Бакиханов)**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, SS. 3, 8-9, 26).

aufgrund der fragwürdigen traditionellen Lokalisierung von zwei Aghwan-Stämmen, den Gargaren und den Utis, am rechten Ufer von Kura (der erste am Ufer des Flusses Karkar, der zweite in der Staatsprovinz Utik oder zumindest in der Provinz Utik-Arandzak).

Anhand einer gemeinsamen Untersuchung antiker und mittelalterlicher Quellen konnte bereits nachgewiesen werden, dass der aghwanische Stamm der Gargaren in Wirklichkeit nicht existierte, und der Begriff "Gargarazi" («գարգարացի»), der nach antiken Mythen der Name eines Stamms von Männern war, die neben dem weiblichen Amazonen-Stamm lebten, in armenischen Quellen (Mowse Chorenazi, "Geschichte von 684") nur als abwertender Beiname verwendet wurde, um die gesamte Bevölkerung von Aghwank zu bezeichnen, bzw. das Meta-Ethnos "Aghwanen"³⁹. Was Utik betrifft, kann die Verwandtschaft dieses Ortsnamens mit dem ethnischen Namen des Udi-Volkes als möglich angesehen werden. Es ist jedoch wichtig, die anderen konkreten Quellenangaben im Auge zu behalten. So erwähnen antike Quellen mehrere Stammesnamen, die den Bestandteil "Uti-Udi" enthalten, die sich jedoch alle auf das Gebiet östlich des Kaukasusgebirges beziehen (dies sind die "Uitis" von Strabo und seinen Anhängern, "Uds" von Claudius Ptolemäus, die "Udins" von Plinius der Älteren, die an der Küste des Kaspischen Meeres nördlich von Derbend lebten, sowie "utidorsen" desselben Plinius-westlich davon).⁴⁰ Gleichzeitig erwähnen antike Autoren im Westen von Aghwank, im Wohngebiet der modernen Uden, keinen Stamm namens Uti / Udi, obwohl ein solcher Stamm aufgrund der spätmittelalterlichen Situation und der Tatsache, dass das fragliche Ethnonym wahrscheinlich unter den Lezgisch-sprechenden Stämmen verbreitet war, rückwirkend (retrospektiv) wiederhergestellt werden kann. Bei alledem erwähnen dieselben alten Quellen die Staatsprovinz Utik von Großarmenien, nur in der Form von "Otena"⁴¹. Übrigens taucht in vielen alten Handschriften früharmenischer Quellen der Name der Staatsprovinz auch in der Form "Awteazik" (=Oteazik) (arm.«Աւտէազիկ» (=Օւտէազիկ)) auf. Der Unterschied zwischen den Bestandteilen "uti-" und "ote-" ist ziemlich offensichtlich und zeigt, dass die Staatsprovinz zwar ihren Namen von einem lezgisch-sprachigen "Uti"-Stamm erhalten haben könnte, der in seinem zentralen Gebiet Uti-Arandznak lebte (d.h. in der Provinz "Eigentliches Uti")⁴², dies aber bereits in der Antike nicht erkannt wurde.

³⁹ Siehe: **Ա. Հ. Հակոբյան**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, – ՊԲՀ, 1982, № 4, SS. 116-130; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., SS. 56-74.

⁴⁰ **Strab.** XI, 8, 8; **Plin.** Nat. Hist. VI, 38-39; **Ptol.** Geogr. V, 8, 23. Aufgrund ihrer Lage und ihres archäologischen Materials können diese Stämme zu dem aghwanischen Kreis (Lezgisch-Sprecher) eingeordnet werden.

⁴¹ **Plin.** Nat. Hist. VI, 42; XII, 28; **Ptol.** Geogr. V, 12, 9; **Steph. Byz.** s.v. Ὀτηνὴ, Ὀβαρηνὴ.

⁴² Der Autor vom armenischen „Aschcharazuyz“ („Աշխարհացոյց“) aus dem 7. Jahrhundert verwendet den Begriff „Առանձնակ“ noch mehrmals (z. B. „Ասիա Առանձնակ“, „Առանձնակ Եգերայ“ usw.) und bedeutet in allen Fällen der kleine Teil einer politisch-administrativen Einheit, von deren Namen diese Einheit ihren Namen bekommen hat. Zu beachten ist auch, dass B. A. Haroutyunyan und eine Reihe an-

Dasselbe zeigt auch die Untersuchung der armenischen Tradition. Mit dem Begriff "Utik" (was sowohl "das Land von Uti" als auch "die Utianer" bedeutet) oder seinen Varianten ("Uti", "Uteazik", "Utiakan") weisen die Autoren des Frühmittelalters darauf hin, dass er sich nur auf das rechte Ufer von Kura bezieht, und die Uden unserer Zeit in den Quellen (wie auch armenischen) ab dem 10. Jahrhundert und nur am linken Ufer dieses Flusses erwähnt werden. Im 5. Jahrhundert betrachtete Mowses Chorenazi die "Utianer", die Fürsten und die Bevölkerung der Staatsprovinz, als Abkömmlinge des mythischen Vorfahren der Armenier Hayk. So wurde seit der Antike keine Verbindung (wenn wir eine solche überhaupt annehmen) zwischen der Bevölkerung der Staatsprovinz und den eigentlichen Aghwan-Stämmen selbst anerkannt. Wenn wir also glauben, dass ein Stamm namens "Uti-Udi", der mit den Aghwans verwandt ist, einst an der Südküste von Kura lebte (also der dritte oder vierte Lezgisch-sprechende Stamm mit diesem Namen), dann müssen wir aufzeichnen, dass dieser Stamm am Bildungsprozess des armenischen Ethnos (des Volkes) teilnahm (im Wege der Ethnomischung-Ethnogenese, deren Ende der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. zugeschrieben wird)⁴³ und hinterließ nur ihr Ethnonym in dem Namen des Gebiets ihrer Siedlung - Provinz Uti-Arandznak.

Aber auch diese Version ist angesichts des uns bekannten archäologischen Materials mit großer Vorsicht zu genießen. Tatsache ist, dass am unteren linken Ufer der Kura eine sehr eigenartige archäologische Kultur aufgezeichnet wurde, die von Wissenschaftlern "Yaloylutepe" («Յալոյլութեփ») genannt wurde und vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zu den ersten Jahrhunderten n. Chr. datiert wurde⁴⁴, und am rechten Ufer des Flusses (in den Staatsprovinzen Arzach und Utik, einschließlich auf dem Territorium der Uti-Arandznak-Provinz) beobachten Experten die Ausbreitung einer anderen archäologischen Kultur - der sogenannten "Kultur der Krugbestattungen" (datiert vom 6.-5. Jahrhundert v. Chr. bis 4. Jahrhundert n. Chr.), deren Verbreitungsgebiet (Areal) eigentlich das gesamte Territorium des Großarmenischen Königreichs umfasst⁴⁵. Es definiert also den armenischen Ethnos der

derer Wissenschaftler versuchen, die Semantik des Ortsnamens „Utik-Otena“ basierend auf der armenischen Sprache aufzudecken.

⁴³ Zur Datierung siehe: **Ա. Յակոբեան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամայնքման գործընթացի պատմամշակութային առանձնատվությունները, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Ե, 2013, № 1 (41), ՏՏ. 34-69; Auch: Հայկական լեռնաշխարհում բիացիների եւ խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրության փորձ, – «Հայկագուհիներ», Եր., 2013, ՏՏ. 181-205:

⁴⁴ Siehe: **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Нидж и Варташен Нухинского уезда, – "Известия" КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, ՏՏ. 439-440 (Автор des Teiles **Ա. Ի. Բոլտունովա**); **О. Ш. Исмизаде**, Ялойлутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., ՏՏ. 62-66.

⁴⁵ Siehe **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., ՏՏ. 62-63; **Г. А. Тирацян**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ԼՀԳ, 1968, № 2, ՏՏ 62-63; **И. А. Бабаев**, Города

Antike. Es ist auch zu berücksichtigen, dass sich die Komplexe charakteristischer Merkmale der materiellen Kultur, die durch archäologische Analysen aufgedeckt wurden, über einen sehr langen Zeitraum entwickeln-in der Regel über mehrere Jahrhunderte, weswegen die Entstehung der ethnischen Grenze entlang der Kura, das zu solch offensichtlichen Unterschieden in den archäologischen Kulturen führte, auf eine viel frühere Zeit als das 7. bis 6. Jahrhundert v. Chr. datiert werden kann.

Natürlich ignorieren die aserbaidshanischen Historiker, die Anhänger der "Buniyatovschschina" sind, die oben erwähnte tiefgreifende Aghwanistik-Untersuchung aus völlig verständlichen politischen Gründen, manchmal aufgrund schlecht getarnter Ambitionen, vor allem in Bezug auf die armenische (und nicht nur) Geschichte und Kultur. Stattdessen ist ihre primitive Methode die offensichtliche Fälschung der Daten der Quellen, ihre Veröffentlichung mit der unzeremoniellen Auslassung jener Episoden, in denen das "unerwünschte" Bild, insbesondere bezüglich der Begriffe "Armenien" und "Armenier" präsentiert wird, sowie unangemessene "Restaurierungen" der Originale, die lächerliche Fälschung von Begriffen und die Flut unbegründeter Aussagen⁴⁶. Unter Berücksichtigung der objektiven Komplexität und Problematik des Materials selbst (aufgrund der Mehrdeutigkeit der Terminologie der oben beschriebenen antiken Quellen) ist die Überwindung der antiwissenschaftlichen Behauptungen der "Buniyatovschschina" jedoch nur durch unermüdliche, insbesondere wissenschaftliche Kritik erfolgreich. Von unschätzbarem Wert sind in diesem Zusammenhang tiefgründige kritische Hinweise auf dieses Problem durch die Koryphäen der klassischen Armenologie des 20. Jahrhunderts, die gewissermaßen als "unbezwingbare Grenzwächter" unserer historischen Heimat fungierten und die Gefahr des Eindringens der Ideen der "Buniyatovschschina" in die internationale Geschichtsschreibung (worauf auch die große Politik gewissermaßen beruht) verhinderten.

Der Akademiker Karapet Melik-Ohandschanyan gehört auch zu dieser brillanten Plejade klassischer Armenologie. Daher scheint der Nachdruck seines umfangreichen

Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982, SS. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, SS. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – "Вестник Института истории археологии и этнографии", 2010, № 4 (Баку), SS. 90-97; Атлас Азербайджанской ССР, Баку–Москва, 1963, S. 205 (Letzteres ist eine archäologische Karte der Region, in der die beiden Kulturen durch separate Farben gekennzeichnet sind und die Grenze zwischen ihnen eindeutig durch den Kura-Fluss gezogen wird).

⁴⁶ Siehe zum Beispiel in dem Artikel von Professor Parouyr Muradyan "Wie die Reiseberichte veröffentlicht wurden" («Ինչպե՞ս են հրատարակվում «Ուղեգրությունները»)» (S. 120-127) und in anderen Materialien der Sammlung: **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы в истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990.

kritischen Artikels "Historisch-literarisches Konzept von Z. Bunyatov" in diesem Buch äußerst nützlich, extrem relevant und zeitgemäß zu sein.

A.H.

Աղաբեկ Մելիք-Օհանջանյան՝ Կարապետի հայրը
Ապրել է Մեղրիի շրջանի Կալեր գյուղում, զբաղվել է հողամշակությամբ և
անասնաբուծությամբ: Ունեցել է 10 երեխա՝ 6 որդի և 4 դուստր:

Агабек Мелик-Оганджянян – отец Карапета
Жил в селе Калер Мегринского района, занимался земледелием и
животноводством. У него было десять детей – шесть сыновей и четыре дочери.

Aghabek Melik-Ohanjanyan is the father of Karapet
He lived in the village of Kaler, Meghri region, he was engaged in agriculture and
animal husbandry. He had ten children - six sons and four daughters.

Aghabek Mélik-Ohandjanian est le père de Karapet
Il vivait dans le village de Kaler, région de Méghri, et s'occupait d'agriculture et
d'élevage. Il avait dix enfants - six fils et quatre filles.

Aghabek Melik-Ohandschanyan, Karapets Vater
Er lebte im Dorf Kaler der Region Meghri, beschäftigte sich mit der Landwirtschaft
und Viehzucht. Er hatte 10 Kinder: 6 Söhne und 4 Töchter.

Փարսադան Մելիք-Օհանջանյան՝ Կարապետի հորեղբայրը
1900-ական թթ. զբաղեցրել է Ելիզավետպոլի (Գանձակ) օկրուգային
դատարանի դատախազի պաշտոնը: 1906 թ. դրությամբ եղել է նույն դատարանի
անդամ (դատավոր): 1907-1917 թթ. զբաղեցրել է Էջմիածնի Սինոդի
դատախազի պաշտոնը:

Парсадан Мелик-Оганджаниян – дядя Карапета
В 1900-е годы занимал должность прокурора Елизаветпольского (Гандзак)
окружного суда. В 1906 г. был членом (судьей) того же суда. В 1907-1917 гг.
занимал должность прокурора Эчмиадзинского Синода.

Parsadan Melik-Ohanjanyan was the uncle of Karapet
In the 1900s he was a district court prosecutor in Elizavetpole (Gandzak). In 1906 he
was a member (judge) of the same court. From 1907 to 1917 he was procurator of the
Echmiadzin Synod.

Parsadan Mélik-Ohandjanian était l'oncle de Karapet
Dans les années 1900, il a été procureur du tribunal du district d'Elizavetpole
(Gandzak). En 1906, il était membre (juge) du même tribunal. Entre 1907-1917, il a
été procureur du Synode d'Etchmiadzine.

Parsadan Melik-Ohandschanyan, Karapets Onkel
1900- er Jahre war er Staatsanwalt am Bezirksgericht Elizawetpol (Gandzak).
Im Jahre 1906 war er Mitglied (Richter) desselben Gerichts. 1907-1917 bekleidete er
das Amt des Staatsanwalts der Edschmiadsin-Synode.

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի՝ 1904-1905 թթ. ուսումնական տարվա
աշակերտները մանկավարժ Կարապետ Կուսիկյանի հետ
2-րդ շարքում աջից առաջինը՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան:

Учащиеся 1904-1905 учебного года Московской Лазаревской семинарии с
преподавателем Карапетом Кусикяном
Карапет Мелик-Оганджаниян – первый справа во втором ряду.

Moscow Lazarian Seminary students of 1904-1905 academic year
with teacher Karapet Kusikyan
In the 2nd row, the first from the right: Karapet Melik-Ohanjanyan.

Les élèves de l'Institut Lazarev de Moscou de l'année scolaire 1904-1905 avec le
professeur Karapet Koussikian
Le 1er de droite au 2ème rang: Karapet Mélik-Ohandjanian.

Schüler des Moskauer Lazarew-Instituts des Studienjahres 1904-1905 mit dem
Pädagogen Karapet Kusikyan
Der Erste von rechts in der zweiten Reihe ist Karapet Melik-Ohandschanyan.

Լազարյան ճեմարանի 8-րդ դասարանի աշակերտները
 հայազետ Կարապետ Կոստանյանի հետ
 Ձախից աջ նստածներից 5-րդը՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան:

Учащиеся 8-го класса Лазаревской семинарии
 с арменоведом Карапетом Костаняном
 5-й из сидящих слева направо: Карапет Мелик-Оганджян.

8th grade students of Lazaryan Seminary with Armenologist Karapet Kostanyan
 The 5th from the left to the right: Karapet Melik-Ohanjanyan.

Les élèves de 8ème année de l'Institut Lazarev avec
 l'arménologue Karapet Kostanian
 Le 5ème de gauche à droite assis: Karapet Mélik-Ohandjian.

Schüler der 8. Klasse des Lazarew-Instituts mit dem Armenologen Karapet Kostanyan
 In der Reihe der sitzenden Schüler ist der Fünfte von links nach rechts
 Karapet Melik-Ohandschanyan.

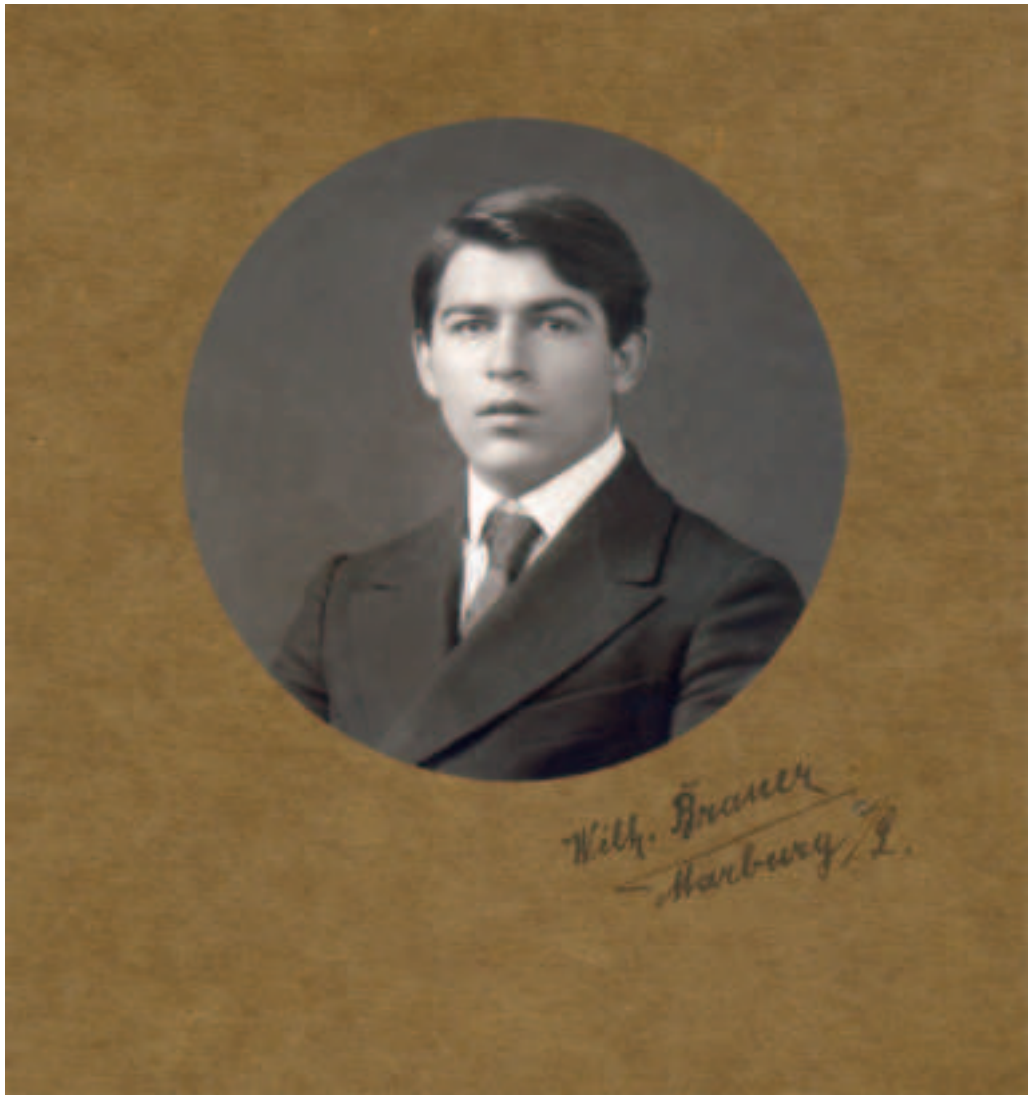
Զախից աջ նստած են Արտաշես, Ալեքսանդրա,
 Փարսադան Մելիք-Օհանջանյանները:
 Կանգնած են Բագրատ, Միքայել, Կարապետ և
 Վահան Մելիք-Օհանջանյանները:

Слева направо сидят: Арташес, Александра, Парсадан Мелик-Оганджяны.
 Стоят: Баграт, Микаел, Карапет и Ваган Мелик-Оганджяны.

From the left to the right, seated: Artashes, Alexandra, Parsadan Melik-Ohanjanyan,
 Bagrat, Mikayel, Karapet and Vahan Melik-Ohanjanyan are standing.

De gauche à droite, assis : Artachès, Alexandra, Parsadan Mélik-Ohandjanian.
 Bagrat, Mikaël, Karapet et Vahan Mélik-Ohandjanian sont debout.

Von links nach rechts sitzen: Artasches, Alexandra, Parsadan Melik-Ohandschanyans.
 Bagrat, Mikayel, Karapet und Wahan Melik-Ohandschanyans stehen.

Շարապետ Մելիք-Օհանջանյան, Գերմանիա, Մարբուրգ 1914 թ.

Карпет Мелик-Оганджян, Германия, Марбург 1914 г.

Karapet Melik-Ohanjanyan, Germany, Marburg, 1914

Karapet Mélik-Ohandjanian, Allemagne, Marbourg, 1914

Karapet Melik-Ohandschanyan, Deutschland, Marburg 1914

Զախից աջ նստած են Արշակ Շիրինյանը, Ավետիք Իսահակյանը,
Հայկ Տեր-Օհանյանը: Կանգնած են Սարգիս Աթայանը (Չավուշ),
Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Աշոտ Ալխազյանը (Բեռլին, 1915 թ.):

Слева направо сидят: Аршак Ширинян, Аветик Исаакян, Айк Тер-Оганян.
Стоят: Саргис Атаян (Чавуш), Карапет Мелик-Оганджян, Ашот Алхазян
(Берлин, 1915 г.).

From the left to the right, seated: Arshak Shirinyan, Avetik Isahakyan,
Hayk Ter-Ohanyan. Sargis Atayan (Chavush),
Karapet Melik-Ohanjanyan, Ashot Alkhazyan are standing.
(Berlin, 1915).

De gauche à droite, assis : Archak Chirinian, Avétik Issahakian, Hayk Ter-Ohanian.
Sarguis Atayan (Tchavouch), Karapet Mélik-Ohandjanian,
Achot Alkhazian sont debout. (Berlin, 1915).

Von links nach rechts sitzen: Arschak Schirinyan, Awetik Isahakyan,
Hayk Ter-Ohanyan, und Sargis Atayan (Chawush), Karapet Melik-Ohandschanyan,
Aschot Alchasyan stehen (Berlin, 1915).

Շարապետ Մելիք-Օհանջանյանը դստեր՝ Լուսիկի հետ

Карпет Мелик-Оганджаниян с дочерью Лусик

Karapet Melik-Ohanjanyan with his daughter Lusik

Karapet Mélik-Ohandjanian avec sa fille Loussik

Karapet Melik-Ohandschanyan mit seiner Tochter Lusik

Ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանն իր ասպիրանտ, ներկայումս՝
բանագետ, բանահավաք, ցեղասպանագետ, դոկտոր, պրոֆեսոր Վերժինե
Սվազլյանի հետ (լուսանկարը՝ Անդրանիկ Զոչարի, 1964 թ.)

Академик Карпет Мелик-Оганджян со своей аспиранткой, ныне филологом,
исследователем геноцида, доктором наук, профессором Вержине Свазлян
(фото: Андраника Кочара, 1964 г.)

Academician Karapet Melik-Ohanjanyan with his post-graduate student,
now a philologist, Genocide researcher, Doctor of Sciences,
Professor Verzhine Svazlyan (photo by: Andranik Kochar, 1964)

L'académicien Karapet Mélik-Ohandjanian avec son étudiante de troisième cycle,
aujourd'hui philologue, chercheur sur le Génocide, docteur en sciences,
professeur Verjine Svazlian (photo par : Andranik Kochar, 1964)

Akademiker Karapet Melik-Ohandschanyan mit seiner Aspirantin, jetzt Philologin,
Genozidforscherin, Doktor und Professor Frau Werzhine Swaslyan
(Photo von Andranik Kotschar, 1964)

«Սասնա ծռերի» ասացող Մանուկ Թորոյանի գերեզմանի հուշարձանի բացումը
 Ձախից աջ՝ Խաչիկ Դաշտենց, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան,
 Արման Կոթիկյան, Արամ Դանալանյան:

Открытие памятника на могиле Манука Торояна, чтеца «Сасунских безумцев»
 Слева направо: Хачик Даштенц, Карапет Мелик-Оганджян,
 Арман Котикян, Арам Ганалаян.

Opening of the monument on the tomb of Manuk Toroyan, the narrator of the
 “Daredevils of Sassun”
 From the left to right: Khachik Dashtents, Karapet Melik-Ohanjanyan,
 Arman Kotikyan, Aram Ghanalanyan.

Inauguration du monument sur la tombe de Manouk Toroyan, le narrateur des
 « Fous de Sassoun »
 De gauche à droite : Chatschik Dashtenz, Karapet Mélik-Ohandjanian,
 Arman Kotikian, Aram Ghanalanyan.

Bei der Eröffnung des Grabdenkmals vom Erzähler des Epos “Sasna Tzrer”
 Manuk Toroyan
 Von links nach rechts: Chatshik Dachtenz, Karapet Melik-Ohandschanyan,
 Arman Kotikyan, Aram Ghanalanyan.

Պարույր Սևակը և Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը

Паруйр Севак и Карапет Мелик-Оганджянян

Paruyr Sevak and Karapet Melik-Ohanjanyan

Parouyr Sévak et Karapet Mélik-Ohandjanian

Parouyr Sewak und Karapet Melik-Ohandschanyan

Աջից առաջինը՝ դերասան, լուսանկարիչ Հակոբ Բլիկյան, երկրորդը՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, երրորդը՝ Արմին Թ. Վեգներ, չորրորդը՝ նրա կինը՝ Իռենե Վեգներ (Սարդարապատ, 1968 թ.):

Первый справа: актер, фотограф Акоп Бликян, второй: Карапет Мелик-Оганджян, третий: Армин Т. Вегнер, четвертая, его жена Ирэн Вегнер (Сардарapat, 1968 г.).

The first from the right: Hakob Blikyan, actor, photographer, second: Karapet Melik-Ohanjanyan, third: Armin T. Wegner, fourth: his wife, Irene Wegner (Sardarapat, 1968).

Le premier à partir de la droite : Hakob Blikian, acteur, photographe, deuxième : Karapet Melik-Ohandjanian, troisième : Armin T. Wegner, quatrième, son épouse Irene Wegner. (Sardarapat, 1968).

Der erste von der rechten Seite: Schauspieler und Photograph Hakob Blikyan, der zweite: Karapet Melik-Ohandschanyan, der dritte: Armin T. Wegner, die vierte: seine Frau Irene Wegner (Sardarapat, 1968).

Աջից առաջինը՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, երկրորդը՝ Արմին Թ. Վեգներ,
երրորդը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա
(Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1968 թ.)
Այդ օրերին Վազգեն Ա-ն Արմին Վեգներին շնորհում է
«Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը:

Первый справа: Карпет Мелик-Оганджанян, второй: Армин Т. Вегнер, третий:
Католикос Всех Армян Вазген I (Святой Престол Эчмиадзина, 1968 г.)
В те дни Вазген I наградил Армина Вегнера орденом
«Святого Григория Просветителя».

First from the right: Karapet Melik-Ohanjanyan, second: Armin T. Wegner, third:
Vazgen I, Catholicos of All Armenians
(Holy See of Echmiadzin, 1968)

On those days, Vazgen I awarded Armin Wegner the order of Saint Gregory the Illuminator.

Premier de la droite : Karapet Mélik-Ohandjanian, deuxième : Armin T. Wegner, troisième:
Vazguen Ier, Catholikos de tous les Arméniens
(Saint-Siège d'Etchmiadzine, 1968)

Ces jours-là, Vazguen Ier a décoré Armin Wegner de l'Ordre de Saint Grégoire l'Illuminateur.

Der erste von der rechten Seite: Karapet Melik-Ohandschanyan, der zweite: Armin
T.Wegner, der dritte: Katholikos aller Armenier Wasgen der I
(Heiliger Stuhl von Etschmiadsin, 1968)
An diesen Tagen verlieh Wasgen I. Armin Wegner den Orden
des Heiligen Gregor des Erleuchters.

Բարվեցի լեզվաբան (ազգությամբ՝ ուդի) Վորոշիլ Դուկասյանի նամակն է, որտեղ նա Կ. Մելիք-Օհանջանյանին հայտնում է Չ. Յամպոլսկու աղվանագիտական գիտելիքների վերաբերյալ իր բացասական կարծիքի մասին:

Письмо бакинского лингвиста Ворошила Гукасяна (удина по национальности), которым он сообщает К. Мелик-Оганджянину о своем отрицательном мнении о знаниях Ч. Ямпольского в албанистике.

Letter from the Baku linguist Voroshil Ghukasyan (Udi by nationality), by which he informs K. Melik-Ohanjanyan about his negative opinion about Z. Yampolsky's knowledge of Albanistics.

Lettre du linguiste de Bakou Vorochil Ghoukassian (Oudi par nationalité), où il informe K. Mélik-Ohandjanian de son opinion négative sur les connaissances de Z. Yampolsky en matière d'albanistique.

Der Brief von Woroschil Ghukasyan, einem Linguisten aus Baku (nach Nationalität Udin), in dem er K. Melik-Ohandschanyan über seine negative Meinung über Jampolskis Albanistikkenntnisse äußert.

27. XII. 1968.

Баку

Глубокоуважаемые

академики К. А. Мелик-Огангксян!

Письмо, которое я получил каждый день от Вас, получил. Большое Вам спасибо, что ответили мне, причем так ясно, откровенно. Теперь мне все ясно. Я это частично догадался и из Вашего письма, а оно подтвердило мои догадки.

Я непременно приеду в Ереван, пока не увижу Вас, не поговорю с Вами не успокоюсь.

Что касается мое отношение к Ашотьянскому, то кроме Вас все знают, что между нами расстояние от Земли до Марса. Кто он или друзей также, чтобы еще стали мои руководители? Кто они разбираются в албанских и тем более в узниковедении?!

Կ. Մելիք-Օհանջանյանին նվիրված հուշատախտակը Երևանի Կիևյան փողոցի 5 հասցեում, որը պատրաստել և տեղադրել են Վահան Բոչարը, Ռաֆիկ Սարգսյանը և բանագետ, ցեղասպանագետ Վերժինե Սվազլյանը:

Памятная доска посвященная К. Мелик-Оганджанияну в Ереване по адресу улица Киевян 5, изготовленная и установленная Ваганом Кочаром, Рафиком Саргсяном и фольклористом Вержине Свазлян.

Memorial plaque dedicated to K. Melik-Ohandjanyan in Yerevan at 5 Kievyan Street, made and installed by Vahan Kochar, Rafik Sargsyan and folklorist Verzhine Svazlyan.

Plaque commémorative dédiée à K. Melik-Ohandjanyan à Erevan, 5 rue Kievyan, réalisée et installée par Vahan Kotchar, Rafik Sargsian et le folkloriste Verjine Svazlyan.

Gedenktafel für K. Melik-Ohandschanyan in der Kiewyan Straße 5, angefertigt und angebracht von Wahan Kotschar, Rafik Sargsyan und Ethnographin Werzhine Swaslyan.

[illegible]

անք եւեթ զիւտող. ուրաջագ զճեռ
 անուանան ցործ անդրոտ թեանն
 եւ ՚հաստապ չեծ. եւնդան Ի -
 եւ եւտ պատերազմք ընդ պարս
 եւ անան շնացաւ յանապատ Ի
 արտաւ քաւոռ ք
 26 Ը - ուղիւ գտաւ զպիսկոպոս Ի առ
 Թէն վերջէ լինի մետղ ընդ ՚հաքն
 27 Կ Կ աստեղ լինէն տողատայ ընդ
 Բարդ արարողսն յաշխարհոս
 արդոսանայ . եւ զգապոս եւ ն
 ասն աստեղ Ի վերայ արդոսն եւ
 եւ ընդ յանապ ՚հայոյ . եւ հոտ
 զուրուգան յոնանան զարտա
 քն եւ անուռ զարդանան զճեռ
 28 Կ Կ արդող զապատոն ցորցան եւ ն
 զարտան եւ քեզ եւ ՚հաստա Կ
 անապն . եւ մանչ արդապ . եւ
 պապայ զապատոնն . եւ գառո
 ասն անճորձանայ . եւ հոցադ
 նուրն ունայոն յայնմ պատ
 երազմ Ի :
 29 Կ Կ արտապատոնք Ի սպառնի յա
 զարտա արդոյն գործ գործ ՚հայոց
 լրապառն Ի եւ երանելի զոր
 եացն . եւ ընդնմանաբոյ ն
 ցործաբո հաւ շեռնապատոնն
 եւ նմ յարդան եւ լրապատ
 նել զնա . եւ նախապարտաւ
 նախն . եւ բերումն նշանաբացն
 30 Ը Ը Ի Ի անուանայ նաւա արարնայ

Էջեր Մովսես Կաղանկատվացու (Դասխուրանցի) «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության ձեռագիր ընդօրինակությունից. ցանկ և նախերգանք
Հովհաննավանք, 1289 թ., ստացող՝ Համազասպ Եպիսկոպոս
Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1531, էջ 231ա, 232ա

Страницы из рукописной копии сочинения Мовсеса Каланкатуаци (Дасхуранци) «История страны Алуанк». Список и предисловие.
Ованаванк, 1289 г., получатель Епископ Амазасп
Матенадаран имени Маштоца, рук. N 1531, стр. 231а, 232а

Pages from the manuscript copy of the work “History of the world of Aghvank”
of Movses Kaghankatvatsi (Daskhurantsi): list and preface
Hovhannavank, 1289, recipient: Bishop Hamazasp
Matenadaran named after Mashtots, ms. N 1531, pp. 231a, 232a

Pages de la copie manuscrite de l'œuvre « Histoire du monde d'Aghvank »
de Movsès Kaghankatvatsi (Daskhourantsi) : liste et préface
Hovhannavank, 1289, destinataire : Évêque Hamazasp
Matenadaran nommé d'après Machtots, ms. N 1531, pp. 231a, 232a

Seiten aus der handschriftlichen Kopie des Werkes “Geschichte der Welt von Aghvank”
von Mowses Kaghankatwazi (Daschuranzi): Liste und Vorwort
Howhannawank, 1289, Empfänger: Bischof Hamazasp
Matenadaran namens Maschtoz, Ms. N 1531, Seiten 231a, 232a

Պտղոմեոսը Կովկասի հարավային շրջանի իր քարտեզը գծել է երկրորդ դարում:
 Այստեղ սպիտակով նշված է Մեծ Հայքը, որի հյուսիսում են Կովսիդան
 (Աբխազիա), Վիրքը (Վրաստանի երկրամասերից մեկը) և Աղվանքը, այսինքն՝
 Կովկասյան Ալբանիան: Հայաստանի հարավ-արևմուտքում է Մարաստանը, որն
 ապագայում վերանվանվեց Ատրպատական՝ Իրանի ադրբեջանական նահանգ:
 Նրան կից է Ասորեստանը, իսկ Հայաստանի արևմուտքում՝ Փոքր Հայքը:
 Քարտեզը տպագրվել է Գերմանիայի Ուլմ քաղաքում 1482 թ.:
Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ռուբեն Գալչյանի ֆոնդ

Птолемей создал свою карту южной области Кавказа во втором веке.
 Здесь белым отмечен Мец Айк (Великая Армения), к северу от которой
 находятся Колхида (Абхазия), Вирк (одна из областей Грузии) и Агванк, то есть
 Кавказская Албания. На юго-западе Армении находится Марастан, который в
 дальнейшем был переименован в Атрпатакан, азербайджанскую провинцию
 Ирана. К ней примыкает Ассирия, а на западе Армении расположена Малая
 Армения. Карта была напечатана в Ульме, Германия, в 1482 году.
Матенадаран имени Мааштоца, фонд Рубена Галчяна

Ptolemy drew his map of the Southern region of Caucasus in the second century. Here,
 Greater Armenia is marked in white, to the north of which are Colchis (Abkhazia),
 Virk (one of the regions of Georgia) and Aghvank, that is Caucasian Albania.
 Marastan is located in South-west of Armenia, which was later renamed Atrpatakan,
 the Azerbaijani province of Iran. Assyria adjoins it and Lesser Armenia is located west
 of Armenia. The map was printed in Ulm, Germany in 1482.
Mashtots Matenadaran, Ruben Galchyan Fund

Ptolémée a créé sa carte de la région sud du Caucase au deuxième siècle. Ici, la
 Grande Arménie est marquée en blanc, au nord de laquelle se trouvent Colchis
 (Abkhazie), Virk (une des régions de la Géorgie) et l'Aghvank, c'est-à-dire l'Albanie
 du Caucase. Marastan est situé au sud-ouest de l'Arménie ; il a été ensuite rebaptisé
 Atrpatakan, la province azerbaïdjanaise d'Iran. L'Assyrie lui est adjacente et la Petite
 Arménie est située à l'ouest de l'Arménie.
 La carte a été imprimée à Ulm, en Allemagne, en 1482.
Mashtots Maténadaran, Fond Rouben Galtchian

Die Karte der Südkaukasusregion von Ptolemäus stammt aus dem 2. Jahrhundert. Hier
 ist Armenia Major (Großarmenien) weiß markiert, im Norden liegen Kolchis
 (Abchasien), Iberia (eine der Regionen Georgiens) und Albanien (Aghwank). Im
 Südwesten Armeniens liegt Meden, welches später in Atropatene (Provinz
 Aserbaidschan) von Iran umbenannt wurde. Assyrien grenzt an Meden, und im Westen
 von Armenia Major liegt Kleinarmenien. Die Karte wurde 1482 in Ulm,
 Deutschland gedruckt.
Matenadaran namens Mesrop Mashtots, Galchyan-Fonds

Գերմանացի քարտեզագետ Կառլ ֆոն Շպրուները Հին աշխարհի իր ատլասը հրատարակել է 1865 թ.: Այստեղ Մեծ Հայքը տարածված է արևելքում՝ Արաքսի և Կուրի խառնարանից արևմուտք՝ մինչև Եփրատ գետը: Նրա հյուսիսում են Կոլխիդան, Վիրքը և Աղվանքը (Կովկասյան Ալբանիան): Հայաստանի հարավում են Մարաստանը, որը կրում է նաև Ատրոպատենե անվանումը (ներկայիս պարսկական Ատրպատական-Ադրբեջան նահանգը), ինչպես նաև Միջագետքը: Քարտեզի վրա նաև նշված են նահանգների հին հայկական անունները:

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ռուբեն Գալչյանի ֆոնդ

Немецкий картограф Карл фон Шпрунер опубликовал свой Атлас Древнего мира в 1865 году. Здесь Мец Айк (Великая Армения) простирается от места слияния Аракса и Куры на востоке до реки Евфрат на западе. К северу от нее находятся Колхида, Вирк и Агванк (Кавказская Албания). К югу от Армении находятся Марастан, носящий также имя Атропатена (современная персидская провинция Атрпатакан-Азербайджан), а также Месопотамия.

На карте также отмечены старые армянские названия провинций.

Матенадаран имени Мааштоца, фонд Рубена Галчяна

German cartographer Karl von Spruner published his Atlas of the Ancient World in 1865. Here Greater Armenia extends from the confluence of Araks and Kura in the east to the Euphrates River in the west. To the north of it are Colchis, Virk and Aghvank (Caucasian Albania). To the south of Armenia are Marastan, which also bears the name of Atropatena (the nowadays Persian province of Atropatakan-Azerbaijan), as well as Mesopotamia.

The old Armenian names of the provinces are also marked on the map.

Mashtots Matenadaran, Ruben Galchyan Fund

Le cartographe allemand Karl von Spruner a publié son Atlas du monde antique en 1865. Ici, la Grande Arménie s'étend du confluent de l'Araxe et de la Koura à l'est jusqu'à l'Euphrate à l'ouest. Au nord de celle-ci se trouvent Colchis, Virk et Aghvank (Albanie du Caucase). Au sud de l'Arménie se trouvent Marastan, qui porte également le nom d'Atropatène (l'actuelle province d'Atrpatakan-Azerbaïdjan d'Iran), ainsi que la Mésopotamie.

Les anciens noms arméniens des provinces sont également marqués sur la carte.

Machtots Maténadaran, Fond Rouben Galtchian

Der deutsche Kartograph Karl Sprunner von Merz hat seinen Atlas der Antike im Jahre 1865 veröffentlicht. Hier erstreckt sich das Großarmenien von der Mündung von Araks und Kura im Osten bis zum Euphrat im Westen. Im Norden von Großarmenien liegen Kolchis, Iberia und Aghwank (Kaukasisches Albanien). Im Süden Armeniens liegen Meden, welches auch den Namen Atropatene trägt (heutige persische Region Atrpatakan-Aserbaidshan) sowie Mesopotamien. Auf der Karte sind auch die alten armenischen Namen der Provinzen angegeben.

Matenadaran namens Mesrop Maschtoz, Galchyan-Fonds

٩٨٢
صورة ارمينه ولاذبحان والران

٩٨

السمال

Սա արար աշխարհագրագետ-քարտեզագետ Իբն Հաուքալի՝ Հարավային
Կովկասի քարտեզն է, որի տիտղոսն է «Հայաստանի, Աղվանքի (Առռանի) և
Ադրբեջանի քարտեզը», 960 թ.: Աջ կողմի կանաչ տարածքը Կասպից ծովն է,
որի մեջ՝ քարտեզի կենտրոնում,
հոսում են իրար միացած Արաքս և Կուր գետերը:
Արաքսից ներքև՝ թեք գծի վրա շարված քաղաքների վրա,
գրված է Հայաստան:

Քարտեզը պահվում է Ստամբուլի Թոփկափու թանգարանում

Это карта Южного Кавказа арабского географа-картографа Ибн-Хаукаля,
название которой «Карта Армении, Агванка (Аррана) и Азербайджана», 960 г.
Зеленая область справа – Каспийское море, в которое впадают
реки Аракс и Кура в центре карты.
На городах, выстроенных по наклонной линии ниже Аракса,
написано Армения.

Карта хранится в музее Топкапу в Стамбуле

This is the map of the South Caucasus by the Arab geographer-cartographer
Ibn Hawqal, the name of which is “The Map of Armenia, Aghvank (Arran) and
Azerbaijan”, 960. The green area on the right is the Caspian Sea, into which
the Araks and Kura rivers flow in the center of the map.
On the cities, built along an inclined line below the river Araks,
it is written Armenia.

The map is kept in the Topkapi Museum in Istanbul

C'est la carte du Caucase du Sud du géographe-cartographe arabe Ibn Haukal, dont le
nom est « La carte de l'Arménie, de l'Aghvank (Arran) et de l'Azerbaïdjan » de 960.
La zone verte à droite est la mer Caspienne, dans laquelle coulent
les rivières Araxe et Koura au centre de la carte.
Au-dessus des villes, construites le long d'une ligne inclinée sous la rivière Araxe,
c'est écrit Arménie.

La carte est conservée au Musée de Topkapi d'Istanbul

Die Karte des Südkaukasus aus dem Jahr 960 des arabischen Geographen und
Kartographen Ibn Hauqal, welche “Die Karte von Armenien, Aghwank (Arran) und
Aserbajdschan” genannt ist. Der grüne Bereich rechts ist das Kaspische Meer, in dem
in der Mitte der Karte die Flüsse Araks und Kura zusammenfließen.
Unterhalb des Flusses Araks ist Armenien auf den in einer schrägen
Linie aufgereihten Städten angemerkt.

Die Karte wird im Topkapi-Museum in Istanbul aufbewahrt

صورة الارض من قبل واران واذر خان

Արաբա-պարսիկ աշխարհագրագետ-քարտեզագետ Ալ-Իսթախրիի՝ Հարավային Կովկասի քարտեզն է, որի անունն է «Հայաստանի, Ադրբեջանի և Աղվանքի (Առռանի) քարտեզ», 1085 թ.: Աջ կողմի կապույտ տարածքը Կասպից ծովն է, որի մէջ՝ քարտեզի կենտրոնում հոսում է Արաքս գետը: Արաքսից վեր գրված է Առռան, իսկ ներքևում են Պարսկաստանի Ադրբեջան նահանգը և դրանից ձախ՝ թեթ գծի վրա շարված քաղաքների վրա, գրված է Հայաստան:

Այսպիսով, ըստ արաբ և պարսիկ 10-11-րդ դարերի աշխարհագրագետների՝ Ադրբեջանը և Աղվանքը երկու տարբեր երկրներ են՝ իրարից բաժանված Արաքս գետի ստորին հունով:

Քարտեզը պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանում

Это карта Южного Кавказа арабо-персидского географа-картографа Аль-Истахри, название которой – «Карта Армении, Азербайджана и Агванка (Аррана)», 1085 г. Синяя область справа – Каспийское море, в которое впадает река Аракс в центре карты.

Над Араксом написано Арран, внутри азербайджанская провинция Персии, а слева от неё на городах, выстроенных по наклонной линии, написано Армения.

Таким образом, по мнению арабо-персидских географов X-XI веков, Азербайджан и Агванк – две разные страны, разделенные низовьями реки Аракс.

Карта хранится в Британской Библиотеке Лондона.

This is the map of the South Caucasus by the Arab-Persian geographer-cartographer Al-Istakhri, the name of which is “The Map of Armenia, Azerbaijan and Aghvank (Arran)”, 1085. The blue area on the right is the Caspian Sea, into which the Araks River flows in the center of the map.

Above Araks, it is written Arran, and inside is the Azerbaijan province of Persia, and to the left of it, on the cities, built along an inclined line, it is written Armenia.

Thus, according to the Arab-Persian geographers of the 10th-11th centuries, Azerbaijan and Aghvank were two different countries, separated by the lower riverbed of the Araks River.

The map is kept in the British Library in London.

C’est la carte du Caucase du Sud du géographe-cartographe arabo-persan Al-Istakhri, dont le nom est « La carte de l’Arménie, de l’Azerbaïdjan et de l’Agvank (Arrana) », 1085. La zone bleue à droite est la mer Caspienne, dans laquelle coule la rivière Araxe au centre de la carte. Au-dessus de l’Araxe, c’est écrit Arran, à l’intérieur se trouve la province Azerbaïdjan de la Perse, et à gauche de celle-ci, sur les villes, construites le long d’une ligne inclinée, c’est écrit Arménie.

Ainsi, selon les géographes arabo-perses des Xe-XIe siècles, l’Azerbaïdjan et l’Aghvank étaient deux pays différents, séparés par le cours inférieur de la rivière Araxe.

La carte est conservée à la Bibliothèque Britannique de Londres.

Die Karte des Südkaukasus aus dem Jahr 1085 des arabisch-persischen Geographen und Kartographen Al-Istakhri, deren Titel “Die Karte von Armenien, Aserbaidtschan und Aghwank (Arran)” ist. Der blaue Bereich rechts ist das Kaspische Meer, in dessen Mitte der Fluss Araks fließt. Oberhalb von Araks ist “Arran” geschrieben, und unterhalb vom Fluss liegen die persische Region Aserbaidtschan, und links davon ist auf den in einer schrägen Linie aufgereihten Städten “Armenien” geschrieben.

Also, laut den arabischen und persischen Geographen der 10. Und 11. Jahrhunderte sind Aserbaidtschan und Aghwank zwei verschiedene Länder, die durch den Unterlauf des Flusses Araks voneinander getrennt sind.

Die Karte wird in British Library aufbewahrt.

Առաջին դարի հույն աշխարհագրագետ և պատմիչ Ստրաբոնի
«Աշխարհագրություն» երկի տիտղոսաթերթը

Титульный лист книги «География» греческого географа и
историка 1-го века Страбона

The title page of the book “Geography” by the 1st century Greek geographer
and historian Strabo

La page de titre de l’ouvrage « Géographie » du Strabon, géographe et historien
grec du Ier siècle

Tittelblatt des Buches “Geographie” des griechischen Geographen und Historikers
des ersten Jahrhunderts Strabon

Ե Զ Ո Ղ Ժ
 2 ռն: 4 ար: Լ ին: 5 Էտ: 3 ար: 6
 Զ Լ Թ Ծ Գ Զ
 4 ռ: 3 ար: 2 Է: 2 ար: 1 ար: 4 ար: 6
 Դ Լ Դ Գ Ո
 2 ռն: 2 ար: 2 ար: 2 ար: 2 ռն: 6
 Զ Դ Ծ Զ Զ
 1 ար: 1 ար: 2 ար: 2 ար: 2 Է: 6
 Դ Լ Զ Լ Զ
 4 Է: 4 ար: 1 Է: 4 Է: 1 ար: 6
 8 Զ Լ Ո Դ
 2 ար: 1 ռն: 2 ար: 3 ար: 3 ար: 3
 Դ Ժ
 4 Է: 2 Է: 2
 Գ Լ Զ Զ Զ
 1 Է: 1 ար: 1 ար: 1 ար: 1 ար: 1
 Դ Զ Զ Զ Զ
 1 Է: 1 ար: 1 ար: 1 ար: 1 ար: 1

Ե
 Զ
 Դ
 Զ

ბ ზ 4 ზ ზ J
აჲ: ბ: ზ: ზ: ზ: ზ:

4 2 4 7 7
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

11 4 9 ბ J
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

J B 8 2 7
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

X ზ 8
აჲ: ზ: ზ:

აჲ: ზ: ზ:

2 6 6 2
აჲ: ზ: ზ: ზ:

4 2 2 2 2
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

4 4 4 4 4
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

4 4 4 4 4
აჲ: ზ: ზ: ზ: ზ:

Հին աշխարհի ազգերի այբուբենների ժողովածու՝ հայկական, երբայական, հունական, արաբական, լատինական, վրացական, դատական, հնդկական, արվանական. վերջինը ստեղծել է հայ գրերի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցն իր աղվան գործընկեր Բենիամին երեցի հետ: Ձեռ.՝ մինչև 1444 թ.: Մեծովականք:

Հեղինակ՝ Թովմա Մեծովեցի: Գրիչ՝ Յովհաննես Արմիշեցի:

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7117

Сборник алфавитов народов древнего мира: армянский, еврейский, греческий, арабский, латинский, грузинский, коптский, индийский и албанский; последний был создан автором армянских письмен Месропом Маштоцем вместе со своим албанским коллегой – иереем Бениамином. Рук. до 1444 г. Мецопаванк. Автор:

Товма Мецопеци. Писец: Ованес Арчишеци.

Матенадаран имени Маштоца, рук. N 7117

Collection of alphabets of the peoples of the ancient world: Armenian, Jewish, Greek, Arabic, Latin, Georgian, Coptic, Indian and Aghvan; the latter was created by Mesrop

Mashtots, the author of Armenian scripts, together with his Aghvanian colleague, Priest Benjamin. Ms. before 1444. Metzopavank. Author: Tovma Metzopetsi. Copyist:

Hovhannes Artshishetsi.

Matenadaran named after Mashtots, ms. N 7117

Collection des alphabets des peuples du monde antique: arménien, hébreu, grec, arabe, latin, géorgien, copte, indien et aghvan ; ce dernier a été créé par l'auteur des lettres arméniennes Mesrop Machtots en collaboration avec son collègue aghvanais, le prêtre

Benjamin. Ms. d'avant 1444. Metzopavank. Auteur : Tovma Metzopétsi. Scribe:

Hovhannès Ardjichétsi.

Matenadaran nommé d'après Machtots, ms. N 7117

Eine Sammlung der Alphabeten der antiken Völker: Armenier, Hebräer, Griechen, Araber, Römer, Georgier, Kopten, Indier und Aghwanen; das letzte wurde vom Autor der armenischen Schriften Mesrop Maschtoz zusammen mit seinem aghwanischen Kollegen Priester Benjamin geschaffen. Ms. bis 1444. Metzopawanq. Autor: Towma

Metzopezi. Kaligraf: Hovhannes Artschischezi

Matenadaran namens Maschtoz, Ms. N 7117

«Փախուստ Եգիպտոս», Ավետարան, 1477 թ., Էգեպատ գյուղ
Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6319

«Бегство в Египет», Евангелие, 1477 г., село Егепат
Матенадаран имени Машидоца, рук. N 6319

“Flight into Egypt”, Gospel, 1477, Egepat village
Matenadaran named after Mashtots, ms. N 6319

« Fuite en Égypte », Évangile, 1477, village d'Egepat
Matenadaran nommé d'après Machtots, ms. N 6319

“Flucht nach Ägypten”, Evangelium, geschrieben im Jahre 1477, Dorf Egepat
Matenadaran namens Maschtoz, Ms. N 6319

«Խորհրդավոր ընթրիք», Ավետարան, 14-րդ դար
Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 316

«Тайная вечеря», Евангелие, XIV век
Матенадаран имени Маштоца, рук. N 316

“Mystical Supper”, Gospel, 14th century
Matenadaran named after Mashtots, ms. N 316

« Cène », Évangile, XIVe siècle, Artsakh
Matenadaran nommé d’après Machtots, ms. N 316

“Letztes Abendmahl”, Evangelium, 14. Jahrhundert
Matenadaran namens Maschtoz, Ms. N 316

Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոս, Ավետարան, 1224 թ.
Խորանաշատի վանք
Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4823

Иоанн Евангелист и Прохор, Евангелие 1224 г., монастырь Хоранашат
Матенадаран имени Мааштоца, рук. N 4823

John the Evangelist and Prochorus, Gospel, 1224, Khoranashat Monastery
Matenadaran named after Mashtots, ms. N 4823

Jean l'Évangéliste et Prochore, Évangile, 1224, Monastère de Khoranachat
Matenadaran nommé d'après Machtots, ms. N 4823

.Evangelist Johannes und Prochorus, Evangelium, geschrieben im Jahre 1224,
Kloster Choranaschat
Matenadaran namens Maschtoz, Ms. N 4823

Շուշիի Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 1868 թ.
և ավարտվել 1887 թ., իսկ 1888 թ. սեպտեմբերի 20-ին օծվել է Մակար Ա
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից:

Церковь Казанчецоц Святого Спасителя в Шуши. Строительство начато в 1868
году и закончено в 1887 году, а 20 сентября 1888 года - Католикос Всех Армян
Макар I освятил церковь.

Saint-Savior Ghazanchetsots Church in Shushi, construction was started in 1868 and
completed in 1887, and on September 20, 1888, Makar I, Catholicos of All Armenians,
consecrated the church.

Église Saint-Sauveur Ghazantchétsots à Chouchi, la construction a été commencée en
1868 et s'est achevée en 1887, et le 20 septembre 1888, Makar I, Catholicos de tous
les Arméniens, a consacré l'église.

Die Heilige Alerlöserskirche Ghasantschezoz von Schuschi. Der Bau begann 1868 und
endete 1887. Am 20. September 1888 wurde die Kirche vom Katholikos aller
Armenier Makar I. geweiht.

Ամարասի վանական համալիր, 4-րդ դար

Монастырский комплекс Амарас, IV век

Monastery complex of Amaras, 4th century

Complexe monastique d'Amaras, IVe siècle

Klosteranlage Amaras, 4. Jahrhundert

Գուշավանք, 13-րդ դար, Հադրութի շրջան

Гтчаванк, XIII век, Гадрутский район

Gtchavank, 13th century, Hadrut region

Guettchavank, XIIIe siècle, région de Hadrut

Gttschawank, 13. Jahrhundert, Region Hadrut

Դադիվանք, 9-13-րդ դարեր

Дадиванк, IX-XIII вв.

Dadivank, 9th-13th centuries

Dadivank, IXe-XIIIe siècles

Dadiwank, 9-13. Jahrhundert

Գանձասարի վանք, 13-րդ դար

Монастырь Гандзасар, XIII век

Gandzasar Monastery, 13th century

Monastère de Gandzassar, XIIIe siècle

Gandzasar Kloster, 13. Jahrhundert

Ամուտեղի եկեղեցի, 17-րդ դար

Церковь Амутега, XVII век

Church of Amutegh, 17th century

Église d'Amoutegh, XVIIe siècle

Amutegh Kirche, 17. Jahrhundert

Սպիտակ Վանք եկեղեցի, 14-րդ դար, Հադրութի շրջան, Վանք գյուղ

Церковь Спитак Ванк, XIV век, Гадрутский район, село Ванк

Spitak Vank Church, 14th century, Hadrut region, Vank village

Église Spitak Vank, XIVe siècle, Région de Hadrout, village de Vank

Kirche Spitak Wank, Region Hadrut, Dorf Wank, 14. Jahrhundert

Կանաչ ժամ, ք. Շուշի 1818 թ.

Канач церковь, г. Шуши, 1818 г.

Kanach Church, Shushi city, 1818

Église Kanatch, ville de Chouchi, 1818

Kanatsch Kirche, Stadt Schuschi, 1818

Դադիվանքի որմնափակ խաչքարեր, 13-րդ դար

Настенные хачкары Дадиванка, XIII век

Embedded khachkars of Dadivank, 13th century

Khatchkars encastrés de Dadivank, XIIIe siècle

Wand-Kreuzsteine, Dadiwank, 13. Jahrhundert

Որմնափակ խաչքար Սպիտակ Խաչ վանքում, Հադրութի շրջան, 14-րդ դար

Настенный хачкар в монастыре Спитак Хач, Гадрутский район, XIV век

Embedded Khachkar at the Spitak khach Monastery, Hadrut region, 14th century

Khatchkar encastré au monastère de la Spitak khatch, région de Hadrout, XIVe siècle

Wand-Kreuzstein in Spitak khach Wank, Region Hadrut, 14. Jahrhundert

Խաչքար Գանձասարի վանքում, 12-րդ դար

Хачкар в Гандзасарском монастыре, XII век

Khachkar at the Gandzassar Monastery, 12th century

Khatchkar au monastère de Gandzassar, XIIe siècle

Kreuzstein im Kloster Gandzasar, 12. Jahrhundert

Խաչքար Չուար գյուղում, Քարվաճառի շրջան, 13-րդ դար

Хачкар в селе Зуар Карваджарского района, XIII век

Khachkar in the village of Zouar, Karvajar region, 13th century

Khatchkar dans le village de Zouar, région de Karvadjar, XIIIe siècle

Kreuzstein im Dorf Zuar, Region Karwachar, 13. Jahrhundert

Խաչքար Սուրբ Հակոբավանքում, Մեծարանքի գավառ, 13-րդ դար

Хачкар в Святом Акопаванке, провинция Метзаранк, XIII век

Khachkar in Saint Hakobavank, province of Metzarank, 13th century

Khatchkar à Saint Hakobavank, provinse de Mètzarank, XIIIe siècle

Kreuzstein in Kloster Hl. Jakob, Provinz von Metzarank, 13. Jahrhundert

Խաչքար Մովսեսաշենում (Րախիշ), 14-րդ դար

Хачкар в Мовсесашен (Рахиш), XIV век

Khachkar in Movsesashen (Rakhish), 14th century

Khatchkar à Movsessachen (Rakhich), XIVe siècle

Kreuzstein in Dorf Mowsesaschen (Rachisch), 14. Jahrhundert

2025